

ВІКТОР ЖАДЬКО

**КИРИЛО
ОСЬМАК:**

*“ЗАПОВІДАЮ
ВАМ УКРАЇНУ”*

Роман-сповідь

Київ - 2012

УДК
ББК
Ж 37

Рецензент **Шудря Микола Архипович**, лауреат Шевченківської премії, співавтор сценарію про К. Осмака “Незламний Президент”.

Консультант **Горинь Богдан Миколайович**, громадський і політичний діяч, колишній в'язень.

Автор висловлює щирю вдячність **Наталії Кирилівні Осмак** - дочці Президента Української Головної Визвольної Ради за рецензування, надання матеріалів і фотосвітлин для видання.

Ж 37 **Жадько Віктор Олексійович**

Кирило Осмак: Заповідано вам Україну : роман-сповідь / В.О. Жадько. – К. : ВПК «Експрес-поліграф», 2012. – 386 с.

ISBN

У романі В.О. Жадька розповідається про непросту, але гідну увічнення в пам'яті співвітчизників долю українського патріота, науковця, політичного діяча, Президента Української Головної Визвольної Ради (1944) полтавчанина Кирила Івановича Осмака. Книга написана на основі вивчення багатьох архівних матеріалів зі щирим бажанням автора показати читачеві трагічну історію українського народу крізь призму пошуків, досягнень, страждань людини, яка до творення цієї історії була причетна.

Видано коштом автора

УДК
ББК

© Жадько В.О., 2012

© ВПК «Експрес-поліграф», 2012

ISBN

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Люби Україну і в житті міцно тримайсь заповітів Великого Кобзаря.

К.І. Осмак

Лише нещодавно постать Кирила Івановича Осмака (1890-1960) – Президента Української Головної Визвольної Ради – виринає з невинувато тривалого і несправедливого забуття. Відбулося це завдяки неймовірно великим зусиллям його доньки, Наталії Кирилівни Осмак. Вона провела колосальну пошукову роботу, знайшла в собі сміливість звернутися до відповідних органів з проханням надати їй змогу ознайомитися зі справою батька, багато разів їздила до Москви, Рязані, Володимирського централу, розпитувала однодумців Кирила Івановича. У багатьох публікаціях розповіла вона про свою нелегку «дорогу до Батька». На щастя, багато хто з наших співвітчизників розуміє, що ця дорога, цей шлях відродження нашої національної пам'яті має бути пройдений кожним, хто шанує минуле своєї землі і дивиться далеко в її майбутнє.

Нині вже є багато праць, присвячених життю і діяльності К.І. Осмака, в тому числі фундаментальних (наприклад, сорок перший том «Літопису Української повстанської армії»). Його іменем названо вулиці, встановлено

пам'ятник-погруддя, Дмитро Павличко написав про нього поему.

В дні, коли Україна переживає нелегкі часи, авторові цієї книги хочеться воскресити в пам'яті співвітчизників образ одного з незабутніх діячів нашого державотворення. Він жив і працював на благо своєї землі в набагато складніший період, але вірив у правильність свого вибору і ні на йоту не зрадив своїм ідеалам. Треба вчитися цій глибокій вірі та певності в невмирущу і творчу силу українського народу. Тоді ми переборемо всі труднощі та перепони, що трапляються на шляху нашого національно-державного будівництва.

Передвоєнні роки – час тяжких випробувань для українського народу. Галичину захопила Польща, Карпатську Україну – Чехословаччина, Буковина опинилася в «обіймах» румунів, а Велика Україна – в лещатах комуністичного режиму. Центральні та східні землі нашої Батьківщини пережили примусову колективізацію, репресії, Голодомор. Останній забрав життя мільйонів українців.

У 1939 році, після «більшовицько-нацистської» змови щодо розподілу сфер впливу в Європі, західноукраїнські землі опинилися в складі СРСР. Галичани, які очікували волі й зустрічали радянські війська квітами, отримали побори, утиски, заборони, розстріли.

З приходом німецьких окупантів знущання над мирним населенням стали нестерпними. На територіях «Райхскомісаріату України» нацисти поводили себе особливо жорстоко – готувалося підґрунтя для перетворення України на колонію.

Люди втомилися від «визволителів», які, щойно ступали на їхню землю, ставали карателями. І не було іншого шляху, як тільки потужний, дієвий спротив. «Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь... боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя, і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України...», – це текст присяги вояків Української Повстанчої Армії, який виголошував кожен, хто до такого спротиву був готовий.

Одним із багатьох, хто присягнув Україні на вірність у ті роки, був Президент Української Головної Визвольної Ради (УГВР) Кирило Іванович Осьмак. Людина обдарована різносторонньо, в історію нашої держави він увійшов як вчений-аграрій, філолог, редактор, політик, невтомний борець за незалежність.

Народився Кирило Осьмак у травні 1890 року на Полтавщині. Освіту здобув у повітовій школі, реальному училищі, Московському сільськогосподарському інституті. У березні 1917 року брав участь у створенні Центральної Ради. У 20-х роках працював агрономом, організовував сільськогосподарські кооперативи, при Інституті української наукової мови Всеукраїнської академії наук створював сільськогосподарський термінологічний словник. З 1928-го до 1940-го року тричі був ув'язнений як «націоналіст» і «соціально небезпечний елемент». З жовтня 1941 року перебував у окупованому німцями Києві, допомагав підпіллю.

У 1943 році Кирило Осьмак переїхав до Львова, активно співпрацював із ОУН і УПА. Влітку 1944 року його одногосно обрали Президентом Української Головної Визвольної Ради – «підпільного» українського парламенту, основним завданням якого було координування дій повстанських загонів, спрямованих на боротьбу проти німців і більшовиків.

Окрім Кирила Осьмака до керівництва УГВР увійшли вінничанин Йосип Позичанок, Василь Мудрий – представник Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) із західних областей, о. Іван Гриньох та Іван Вовчук (Федір Іванович Вовк). Генеральний секретаріат очолив Роман Шухевич. Як бачимо, і Західна Україна, і Наддніпрянщина об'єдналися в боротьбі з поневолювачами.

На Великому Зборі УГВР 11-15 липня 1944 року була схвалена ціла низка документів, у тому числі «Присяга вояка УПА» (до цього часу була дійсною присяга часів УНР) та проект Конституції майбутньої держави. В Універсалі УГВР проголошувались ідеї наступності боротьби українського народу та його соборності. Документ починався словами: «Український Народе! Революційним зривом, зброєю Твоїх найкращих синів Ти здвигнув у 1917-1918 роках на руїнах тогочасних імперіялізмів, що Тебе поневолювали, Храм волі – Українську Державу».

23 серпня 1944 року поблизу села Орів на Сколівщині сталася сутичка між частиною Червоної Армії й відділами та штабом УПА-Захід, де нарівні з бійцями ворожі атаки відбивав і Кирило Осьмак. Багато вояків УПА загинуло

в бою, а Президент УГВР був поранений. Член Головного проводу ОУН Дмитро Грицай розпорядився допровадити Президента до села Дорожів Дублянського району Дрогобицької області, в рідні краї. Тут, у хаті Михайла Летнянчина, Осьмак переховувався й заліковував рану. Село вже було зайняте Червоною Армією...

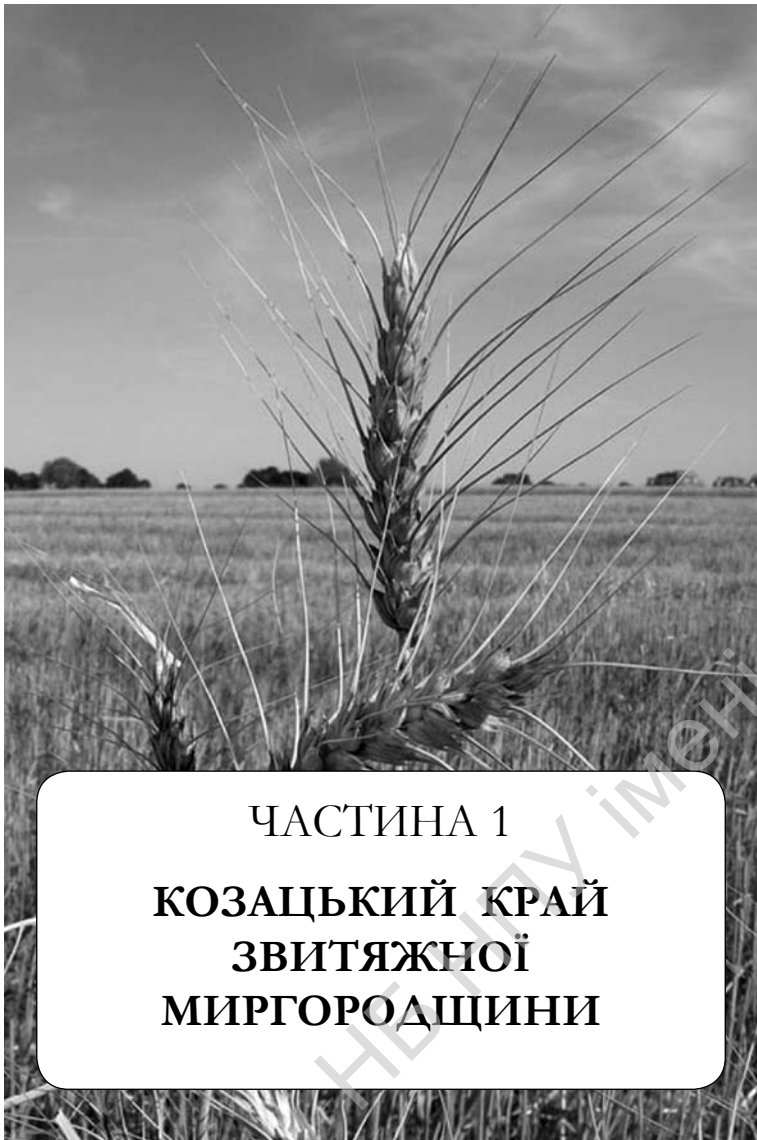
12 вересня 1944 року органи НКВС схопили Кирила Осьмака під час облави.

10 липня 1948 року «Особым совещанием» при МДБ СРСР після чотирьох років слідства, 230 допитів та інших «слідчих» дій на підставі 6 томів «доказів» Кирила Івановича Осьмака було засуджено до 25 років ув'язнення «за участь у контрреволюційній банді українських націоналістів та активну керівну націоналістичну діяльність».

У своєму листі до доньки Наталі від 12 серпня 1957 року із Владимирського централу Кирило Іванович заповів: «Люби свій край, люби Україну і в житті міцно тримайся заповітів Великого Кобзаря». Чи не гасло це сьогодні для всіх українців!

...Про нелегку життєву долю першого і єдиного Президента УГВР Кирила Івановича Осьмака ця розповідь.

ЧАСТИНА 1
КОЗАЦЬКИЙ КРАЙ
ЗВИТЯЖНОЇ
МИРГОРОДЩИНИ

**ШИШАКИ – ЖИВІ СТ Я,
КРИЧЕВСЬКИХ І ДОВЖЕНКА**

Із протоколу допиту. Народився я на Полтавщині, в селі Шишаках Миргородського повіту. Батько мій – селянин, господарює, мав і тепер має 4 десятини землі. Маю чотирьох братів, з них один перебуває в еміграції, один ще з 1900 року в Сибіру працює на залізниці, зв'язків з ними у мене немає. Один брат в Полтаві, Максиміліан, що він там зараз робить, не знаю, бо давно вже його не бачив. Один брат в Ростові – Феодосій, працює десь у Робкоопі. Кирило Осьмак. 9 березня 1928 року.

Раптом у мене аж заніло під лопаткою – так захотілося в рідні Миргородські краї, благословенні землі Полтавщини. Шишаки – багатюще на історичні постаті козацьке село. Розкинулося воно в мальовничій місцевості між річкою Псьол та її лівою притокою Говтвою.

Я ще в Шишацькій народній школі, а потім у Миргородській повітовій та Полтавській реальній школах цікавився історією своєї Малої Батьківщини, вивчав її минувщину. Ця територія була заселена людьми з давніх-давен. Тут знайдено вироби часів неоліту, поховання епохи бронзи. В деяких місцях виявлено поселення ранніх слов'ян Черняхівської культури. У тисячолітніх похованнях та курганах, яких налічується декілька десятків, місце-

На цьому місці козакі Шипацької та Яреськівської сотень у 1658 році прийняли бій з татарами

вими красназвцями було знайдено речі, якими користувалися люди скіфської доби і представники слов'янських племен – сіверяни. За Київської Русі ці родючі землі були прикордонними територіями Переяславського князівства й неодноразово зазнавали нападів степових кочівників.

Мої Шипаки виникли на початку XIII сторіччя – так і значиться на карті Г. Боплана. Назвою своєю вони завдячують або шишківатим (круглоподібним) пагорбам, на яких розташовані, або «шишаку», старовинному військовому металевому шолому із вістрям, на кінці якого – невелика кулька (шишка). Друга версія теж вірогідна, оскільки за козацької доби ці землі одержали статус сотенного містечка.

Козакі Шипацької сотні брали участь у повстанні Пушкаря і Барабаша 1657-1658 років. 1672 року село приєднали до Полтавського полку. П'ятнадцять років по тому тут спалахнуло повстання козаків і селян, яке придушували війська Івана Мазепи. За універсалом гетьмана від 1689 року, село було закріплене за Данилом Лісницьким. Із цих причин під час Північної війни шипачани не підтримали українського гетьмана і вітали нового проросійського гетьмана І. Скоропадського. З 1781 року Шипацька сотня входить до Голтвянського повіту Київського намісництва.

Козакі Лісницькі – нащадки миргородського полковника Григорія Лісницького, одного з найбільших прихильників гетьмана Івана Виговського і противника промосковської політики – мепкалі в мосму селі ще з часів Богдана Хмельницького. Сотницький уряд у Шипаках

протягом різних років XVIII сторіччя утримували також Федір, Михайло й Микола Дем'яновичі Лісницькі. Рід розростався, збагачувався. До гетьманських надань Лісницькі доточували ще й «благоприобретенные», тобто куплені землі й довколишні хутори.

Миргородський край офіційно ще називають Гоголівським. У далекому Петербурзі письменник згадував і описував те, що пам'ятав із дитинства, — людей, з їхнім патріархальним укладом життя, романтичними традиціями, козацькими звичками, а також неповторну красу рідної землі.

У першій чверті XIX сторіччя на теренах Миргородщини ще панували славу старого козацького світу, давні закони степового лицарства, пишалися величию своїх батьків і дідів. Не забував про це й Микола, адже предки його були з козацької старшини. Вивчати творчість Гоголя без знання цих фактів, а також без розуміння місцевих звичаїв, колориту неможливо. Це я зрозумів одразу, щойно відкрив зібрання його творів.

Свого часу в Полтавському архіві я вичитав, що до найближчого оточення Гоголів-Яновських протягом кількох поколінь належали й Данилевські — великий і знатний козацько-старшинський рід Миргородського полку, відомий ще з першої чверті XVIII сторіччя. За часів миргородського полковника Данила Апостола полковим хорунжим і полковим осавулом служив Данило Данилевський. За полковництва Павла Апостола на документах миргородської полкової канцелярії бачимо підписи канцеляриста Федора Данилевського. Поважним паном у Мирго-

Село Шишаки Миргородського повіту.
Вдалині видно церкву Різава Христового

Будинок культури у Шишаках із просторою залогою - один із найкращих в області.
Поруч із ним пам'ятник письменнику Миколі Гоголю

родському полку був Левко Іванович Данилевський, він же Лапа-Данилевський, полковий хорунжий, земський комісар, бунчуковий товариш. Його підпис я бачив на документі «Накази малоросійським депутатам» від місцевих дворян з приводу укладення Нового Уложення 1767 року. Після ліквідації Миргородського полку він у 1782-1784 роках був на посаді миргородського полкового скарбника й дослужився до чину надвірного радника.

Левко Данилевський жив у містечку Шишаки, але, окрім того, ще володів розпорошеними маєтностями й у Голтвянському повіті, що раніше були на території Миргородського полку. Йому належали частина села Перевозу та 5 хат у Шишацькій сотні. Дружина Лева – шишацька дідичка Пелагея Василівна Лапина-Данилевська листувалася навіть із Василем Панасовичем Гоголем-Яновським, збереглися два її листи 1815 й 1822 років, які я уважно та захоплено читав в оригіналі. Діти Лева й Пелагеї Надія і Єгор Лапи-Данилевські теж контактували з Гоголями.

Приємно згадати нині, що краса Миргородщини закарбована не лише в безсмертних творах Миколи Гоголя, але й на полотнах моїх сучасників – братів Кричевських. Федорові більше подобалося малювати краєвиди з пагорбів, а Василеві – з низини. Виходили дивні, яскраві пейзажі. Саме в Шишаках Федір Кричевський познайомився з Лідією Старицькою, донькою драматурга і письменника Михайла Старицького. Між молодими людьми спалахнуло кохання, яке надихнуло художника на створення нових шедеврів.

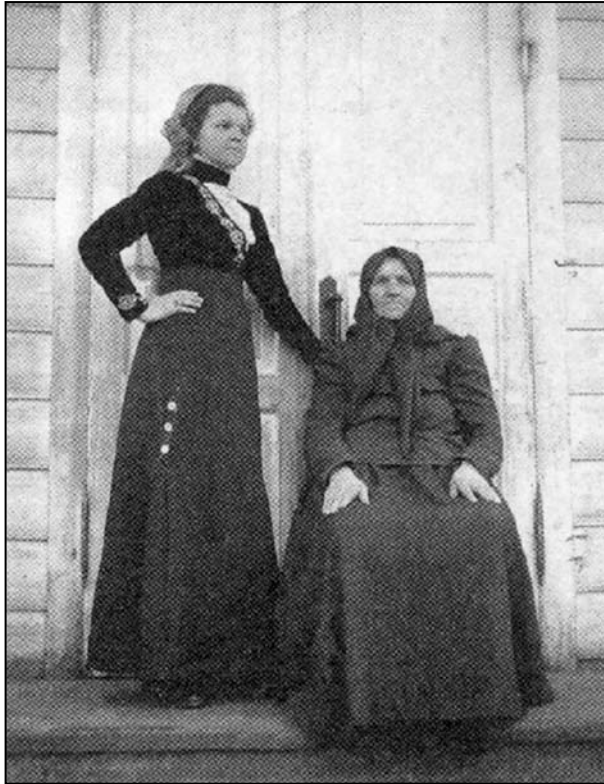

Пам'ятна стела братам Кричевським

Загалом, до революції Шишаки були улюбленим місцем відпочинку творчої інтелігенції. Тут були дачі письменника Володимира Короленка, художника Івана М'ясоєдова. У Шишаках любив проводити вільний час і Олександр Довженко, який потрапив у це містечко на запрошення Василя Кричевського. Довженка полонила наша чудова, незбагненна земля, він зняв тут красвиди до кінофільмів «Звенигора», «Земля», «Сорочинський ярмарок».

Ось у такому славному краї я й побачив світ. Мій батько, Іван Юхимович Осьмаков, народився 1846 року. Він походив із міщан Курщини – історичного краю українсько-російського прикордоння. До речі, коли Мазепа ще був українським гетьманом і користувався впливом на московську владу, він протягом багатьох років добивався повернення земель південно-західної частини Курщини. 13 грудня 1703 року вони були закріплені за ним грамотою Петра I. Головними селами в його володіннях були: Іванівське, Степанівка і Мазепівка. Відроджувалися селища Амонь, Гапоново, Коренево, Крупець, Обухівка, Снагость, Студянка та інші. Найбільшим було Іванівське, де Мазепа побудував садибу і зосередив в ній управління всіма своїми маєтками в Курській губернії. В цих селах залишилися гетьманські палаци.

Батько був круглим сиротою. Він сам добрався до Шишаків, і, дякувати Богу, тут для нього знайшовся хороший опікун – добрий чоловік із містечка Ряшівка, що на Полтавщині. Саме він навчив тата грамоти й приставив до конторських записів та рахунків.

Тетяна Андріївна Осьмакова -
мати Кирила Осьмака, з донькою Галиною.
м. Шишаки. 1910 р.

У місті всі знали й шанували мого батька, бо був він людиною чесною, розумною, як на той час – дуже грамотною, адже передплачував і читав газету «Полтавские Губернские Ведомости», яка виходила двічі на тиждень. Помер в нужді та холоді в січні 1930 року, поховали його в садку під вишнею.

Починались страшні часи. Після того, як я повернувся з другого свого ув'язнення, мама розповідала про них із сумом та болем. Селян гуртували в колгоспи, давили податками.

Моя мати, Тетяна Андріївна Власенко, народилася 1851 року в Диканьці. Були в її роду, розповідала вона, і козаки, і чумаки. Прізвище Власенко (син Власа) було поширене на Полтавщині. Відомий історичний факт: після здобуття Максимом Залізняком Умані на гайдамацькій раді полтавський козак Власенко був обраний управителем цього міста.

Заміж мати пішла на сімнадцятому році життя. Напа родина багатодітна: я був наймолодшим із синів, п'ятим хлопчиком. Була ще й сестричка Анна. Перед нами народилися ще п'ятеро дітей (три дівчинки і два хлопчики), які померли від епідемії тифу. Найстарший мій брат, Гаврило, народився 1876 року, у 1900 році поїхав на будівництво Кругло-Байкальської залізниці і більше в Україну не повернувся, помер 1938 року в Ленінграді. Брата Феодосія, народженого 1882 року, в двадцятирічному віці мама одвезла до Ростова-на-Дону на службу до родича – купця Осьмакова. Максиміліана, народженого в 1883 році, після закінчення Миргородської повітової школи віддали

в Полтаві на роботу до купця. П'ятий брат – в еміграції. Що він там робить і як живе, я достеменно не знаю.

Єдина сестра, Анна, народилася в 1893 році. 1912 року закінчила в Миргороді восьмикласну жіночу гімназію, до 1922 року працювала в сільських школах Миргородського повіту на Полтавщині, а згодом учителювала в селі Іванків Бориспільського району на Київщині.

Історію творять люди. Саме вони і є найбільшим багатством села – працюючі, співучі, мужні й терплячі, їм віддають шану й любов, їм присвячені теплі й щирі слова, чудові пісні.

Тут, в одиночній камері, тішуся думкою про свій край, який, ніби джерельна вода, додає сил, віри, що прийдуть кращі, незалежні часи для України. Адже Миргородщина благословила в українську літературу відомого класика Панаса Мирного, який мріяв про волю для свого народу. А ще жили й творили Василь Васильович Капніст – відомий російський поет, Давид Гурамішвілі – класик грузинської літератури, також провісники добра. Миргородщина пам'ятає генія й духовного пророка Тараса Григоровича Шевченка, який був частим гостем миргородського козака Коробки. Саме в наших краях Кобзар написав вірші “Не завидуй багатому” й “Не женись на багатій” та поему “Сон”, де запам'яталися такі рядки про відданість обраній справі:

*В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне.*

Я не уявляю свого життя без Шишаків, думки постійно линуть туди, де народився, а сни ведуть і ведуть мене стежками босоногого дитинства...

Із протоколу допиту: *«Я, помоперуполном. Шишакского РО МГБ. мл. л-т Великий сего числа допросил... свидетеля... Щекотин Ефим Федорович, 1874 года рождения, уроженец и житель с. Шишак Шишакского р-на Полтавской обл. из крестьян-бедняков, украинец, б/партийный, гр-н СССР, грамотный, не судим, женат, нигде не работает. Об ответственности за дачу ложных показаний свидетель предупрежден по ст. 89 УК УССР.*

Вопрос: *Скажите, знаете ли Вы бывшего жителя села Шишак Осмака Кирилла Ивановича и его родственников?*

Ответ: *Да, Осмак Кирилла Ивановича я знаю очень хорошо, т.к. его усадьба по соседству с моей. Последний родом из с. Шишак, выходец из крестьян-кулаков. Отец его был раскулачен, не могу точно сказать, в каком году. Он где-то учился, был хорошо грамотным. В 1920-1926 годах он мало проживал в селе Шишаках, но часто приезжал к своему отцу. Больше о нем мне ничего неизвестно.*

Протокол с моих слов записан верно, мне прочитан вслух. В чем и расписываюсь – Ефим Щекотин. Допросил: мл. лейтенант Великий».

ЛЮБИТЕЛЬ СПІВУ, ДРАМА УРГІЇ Й ТЕАТРУ

Москва. Студентство й гурток «Кобзар».

Его Превосходительству Господину Директору Московского Сельскохозяйственного Института Студента Института Кирилла Ивановича Осьмакова.

Прошение: Настоящим честь имею просить Ваше Превосходительство выдать мне удостоверение, что к поступлению моему в члены Московского музыкально-драматического кружка «Кобзарь» препятствий со стороны института не имеется. 25 апреля 1814 года.

Високу освіту я не міг одержати на своїй Батьківщині, де пригнічувалося українське культурно-просвітницьке життя. Українська інтелігенція сперечалася, котра з течій – націоналізм чи соціалізм – прогресивніша і має більші перспективи. Царська влада ж тим часом нищила українську мову, літературу, театр, освіту. Тож я поїхав навчатися до Москви і став студентом сільськогосподарського інституту.

Проясень: *Московський сільськогосподарський інститут був заснований у червні 1894 року. Його основна мета була доставляти учням освіту по сільському господарству і по сільськогосподарському інженерному мистецтву.**

Московський сільськогосподарський інститут.
Листовна картка. Видавництво І. С. Селін.
З колекції Михайла Забоченя

Іван Олексійович Алчевський

У перші роки життя інституту на додаток до вже наявних створено кілька нових кабінетів: бактеріологічний, загально-го землеробства, приватного землеробства, ґрунтознавства. Професор С. Ростовцев заклав ботанічний сад. У 1896 році професорові Д. Прянишникову був переданий вегетаційний будиночок, побудований К. Тімірязевим на Нижегородській виставці. У ці ж роки розширили ряд будівель і побудували газовий завод для потреб інститутських лабораторій.

З 1895 по 1898 роки при метеорологічній обсерваторії діяла «Середньоруська метеорологічна мережа», що охоплювала 10 центральних губерній. До цього періоду відноситься зародження селекційної станції. У 1903 році асистент при кафедрі загального землеробства і ґрунтознавства Д. Рудзинський за сприяння В. Вільямса на ділянках дослідного поля розпочав перші планомірні роботи з селекції пшениці, вівса і картоплі, а з 1905 року – гороху. Ці роботи заклали основу селекційної станції інституту.

За ініціативою Д. Прянишнікова в 1896-1897 навчальному році організували екскурсії студентів третього курсу в поміщицькі господарства і на дослідні станції. Такі екскурсії щорічно проводили Д. Прянишников, К. Вернер, В. Вільямс та інші викладачі.

В інституті з 1909 року був організований агрономічний гурток для вивчення українських губерній. Студенти намагалися літні практики відбувати на Україні, щоб товариші мали змогу працювати для свого народу та вивчати його, ще перебуваючи в інституті. У цей час я відкинув від свого прізвища закінчення «ов» і став – Осмак. Під таким прізвищем пройшло все моє життя.

Як любитель співу, драматургії й театру я став активним членом музично-драматичного гуртка «Кобзар» — осередка українства, який з 1912 року очолював Федір Євгенійович Корш.

Проясень: *Федір Євгенович Корш (український псевдонім Федір Корж; 04.05.1843 — 01.03.1915) — філолог, перекладач, поет, письменник; академік Петербурзької АН, дійсний член НТШ у Львові, член Копенгагенського філологічного та Угро-Фінського товариств (Фінляндія), почесний член багатьох університетів.*

Український музично-драматичний гурток «Кобзар» об'єднав майже всю українську колонію, чимало студентів-українців із всіх вузів Москви, і здійснював велику театральну діяльність. На його рахунку постановки у Великому театрі українських опер: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського і «Наталка Полтавка» М. Лисенка, в яких центральні тенорові партії виконав І. Алчевський. Серед творів, виконаних Іваном Олексійовичем у «Кобзарі», назовмо: М. Лисенка — «Огні горять», «І широку долину», «Б'ють пороги»; Я. Степового — «Не беріть із зеленого луку верби», «Дивилося сонце», «В квітках була душа моя», «Три шляхи»; Г. Алчевського — «Гей, на бій», «Конвалія», «Чого мені тяжко», «Літньої ночі». З українських народних пісень він співав такі: «Закувала та сива зозуля» в обробці П. Ніщинського, «Ой не гаразд, запорожці» в обробці М. Лисенка, «Ходить сорока» та ін. Популярність концертів «Кобзаря» спонукала Алчевського та його друзів подумати про постановки цілих опер. Першою стала «Наталка Полтавка» Лисенка, показана 18 березня 1912 року. Для цієї

Федір Євгенович Корш

Симон Васильович Петлюра

мети Алчевський використав гастролі у Москві М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського.

Під час святкування роковин з дня народження чи смерті Т.Г. Шевченка, «Кобзар» влаштував грандіозний концерт на честь великого поета, який відбувся в залі Московської консерваторії. Слід відзначити, що товариство не обмежувалося лише концертною діяльністю. Так, відомо, що «Кобзар» пожертвував значну суму грошей на будівництво пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Києві, а також матеріально допомагав хворому письменникові І.Я. Франку.

Орендуючи Великий зал Московської консерваторії, ми, гуртківці, розробляли програму заходу, узгоджували її із жандармерією й проводили театральне дійство. Його членами були відомі солісти Великого театру, зокрема – Феофан Павловський, Леоніда Балановська, Наталія Єрмоленко-Южина, Дмитро Рознатовський. На одному із зібрань «Кобзаря» я побачив Симона Петлюру, якого вже заочно знав як редактора журналу «Украинская жизнь» – неофіційного органу Товариства українських поступовців. У цьому виданні я віддрукував статтю «Як навчаються студенти агрономічної науки».

Із досьє: Симон Васильович Петлюра (10(22).05.1879, Полтава — 25.05.1926, Париж, Франція) — український державний і політичний діяч, публіцист, літературний і театральний критик, організатор Українських збройних сил. Головний отаман військ УНР з листопада 1918 року, голова Директорії УНР з 13.02.1919.

...Зібрання ще не починалося. Земляки і землячки, переважно студентська молодь, купчилися у Великій залі

Московської консерваторії, вели жваву розмову. Увійшов і я, хутко обвів поглядом присутніх: всі ті ж, нових земляків майже нікого. Щоправда, осторонь, біля широкого вікна, побачив знайомого артиста, який розмовляв з незнайомим добродієм.

«Мабуть, також артист», – подумав я, розглядаючи його худе, трохи бліде продовгувате лице.

Вони стиха вели бесіду, інколи на мить їхні обличчя, як сонячний промінь, осявала усмішка – певно згадували про щось веселе, потім я бачив, як уважно, зосереджено слухав незнайомиць те, що розповідав студент.

– Ви не знаєте, хто се? – поцікавивсь я у студента, який проходив, показуючи кивком голови у сторону співрозмовників, і той зрозумів, про кого йдеться.

– А се ж Петлюра, – кинув голосно студент на ходу й заспішив до молоді, звідки лунав дзвінкий сміх.

– Петлюра? О! – враз поруч мене молодь зашептала, почувши новину. – Се гість дорогий, ім'я його як публіциста і політичного діяча добре відоме, – упівголоса сказав юнак, поправляючи на переніссі окуляри.

Трохи згодом мене познайомили з Петлюрою. Розмова між нами зайшла про організацію української колонії в Москві. Симон Васильович цікавився, чи багато у білокам'яній українського студентства та з яких країв, як іде робота в українських гуртках. Я відповідав, а сам дивлявся в його обличчя. Великі очі, дуже виразні, немов сталеві, тонкі губи з ледь помітною усмішкою в куточках рота. Говорив Петлюра стиха, чудовою українською мовою, од котрої ми вже й відвикли в Москві.

– А що конкретно робиш для пропаганди українства? – запитав Петлюра, глянувши на мене строго, допитливо.

– Купую в книгарнях українські видання, – щиро зізнався, – й роздаю землякам, та й росіяни цікавляться.

– А для чого це робиш? – поцікавився Симон Васильович.

– Намагаюся підняти культурний рівень. До речі, це прагнення у мене з'явилося давно, ще коли навчався в Полтавському реальному училищі.

– Звідки ж брав гроші на літературу?

– Працював же, коли проходив практику на сільгосп-роботах, і частково від уроків у Москві, – відповів.

Матеріально погано забезпечений, я змушений був заробляти на себе сам, щоб мати можливість учитися й мешкати зимою в Москві. Всю весну 1911 року був заклопотаний пошуками праці в агрономічному секторі. Нарешті одержав запрошення від Волинського губерніального агронома стати практикантом агрономічного відділу Волинської земської управи. Там працював з травня до середини вересня 1911 року. З березня до весни 1912 року був практикантом Департаменту землеробства із заробітною платнею 40 рублів на місяць, а з жовтня 1912 до січня 1913 року включно – завідувачем дослідної ділянки Департаменту землеробства при Кубанській сільськогосподарській школі із заробітною платнею 75 рублів на місяць.

– А репресій зазнавав? – поцікавився Петлюра.

– У 1911 році адміністративно висланий Московським градоначальником за межі Московської губернії за розповсюдження нелегальної літератури.

– Що ж, земляче, – обійняв мене за плечі Петлюра, – так і працюй. Україні треба будуть розумні молоді люди, ой як потрібні...

Я поцікавився, чи надовго прибув Симон Васильович до Москви, а зачувши, що переїхав сюди з родиною, дуже зрадив.

– Але незабаром треба вертатися в Україну, – забравши руку з мого плеча, сказав Петлюра. І додав:

– Отам і зустрінемося, в рідній стороні.

Студентську практику 1913 року я відбував на Волині (Володимир, Сарни), наступного ж року – в Омську. В цих українських місцевостях удосконалював агрономічні умінності та збирав народні хліборобські терміни з живих уст. Крім того, кошти, зароблені на практиці, давали можливість продовжувати навчання.

Згодом я написав статтю «Як живуть наші переселенці», яку видрукував у двох номерах часопису «Рілля», що виходив у Києві. Присвячена вона була життю переселенців із українських губерній, які переїхали до Сибіру. Я познайомився з ними в травні 1914 року, перебуваючи на практиці в Омську. «Нашого люду багато йшло шукати щастя на чужині, – писав я про бачене. – Що чекає наших земляків у будучому? Старі міцніші свого держаться, а молодші вже не так, ідуть прямою дорогою до обрусіння. Коли б наші люди були більш освічені, не цуралися свого і давали освіту дітям на рідній мові, – тоді і тут вони б не розпливалися в сибірському морі, а були б великою одноцільною силою.

Студентство в Москві та участь у гуртку «Кобзар» залишили в моїй пам'яті душевні, щирі спомини. Я отримав

можливість познайомитися з відомими людьми – майбутніми світочами української держави.

«Кобзар» ставив своїм завданням пропаганду музичного мистецтва та літератури шляхом організації концертних виступів і консолідації як професійних, так і аматорських творчих сил. Концерти «Кобзаря» привертати увагу всієї громадськості Москви. Зал Купецького зібрання, де переважно відбувались вечірки товариства, був завжди переповнений. Тут можна було почути таких майстрів вокального мистецтва Н. Єрмоленко-Южина, А. Нежданова, Ф. Павловський, М.Донець, Л. Балановська, Н. Калиновська-Доктор.

Я й нині пам'ятає слова, мовлені Алчевським 13 листопада 1911 року на вечірці «Кобзаря» в Москві, де Іван Олексійович сказав про те, що закинуті долею та життєвими обставинами в Москву, одірвані тілом і власними інтересами од рідного ґрунту, ми хочемо не рвати духовних зв'язків з нашою Україною, а, еднаючись поміж собою, піддержувати ці зв'язки, жити тими ж самими інтересами. З вірою та надією ми боремося за діло єднання біля нашого гуртка тутешньої української колонії, з любов'ю і готовністю одкриваєм ми двері тим, хто хоче разом з нами працювати тут біля дорогої справи. Алчевський закликав до участі в діяльності «Кобзаря» охочих допомогти їй сподівався, що його заклик не пропаде марно, не загине безслідно і що ми всі, з'єднавшись в тісну, дружну сім'ю, утворимо живий вогонь національного життя, свій власний притулок для тих, хто відчуває потребу національного єднання, хто почуває себе сином України.

Я ЗВАВ ДРУЖИНУ ЗІРКОЮ, БО ВОНА ЗОРІЛА НА ШЛЯ ТТЯ

Его превосходительству Господину Директору Московского Сельскохозяйственного института Студента Института Кирилла Ивановича Осмакова

Прошение. Желая вступить в законный брак с девицей Марией Васильевной Юркевич, слушательницей Петроградских Бестужевских Высших Женских Курсов, честь имею просить разрешения на то Вашего Превосходительства. Покорнейше прошу приложить необходимые документы и выслать по адресу, указанному ниже. Студент Кирилл Осмаков 24 декабря 1915 г.

Адрес: Киев, Комитет Юго-Западного Фронта Всероссийского Земского Союза, заведывающему питательным пунктом Кириллу Ивановичу Осмакову.

У липні 1915 року я поступив на службу у Відділ допомоги біженцям, які постраждали від Першої світової війни, Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу і поїхав на Тернопілля. Спочатку завідував харчовим пунктом у місті Збаражі, потім – харчовим загоном у місті Скалаті, згодом став завідувачем Збараською пекарнею, яку сам і збудував.

Проясень: *Збараж – один із райцентрів Тернопільської області. Місто з давньою і славною історією.**

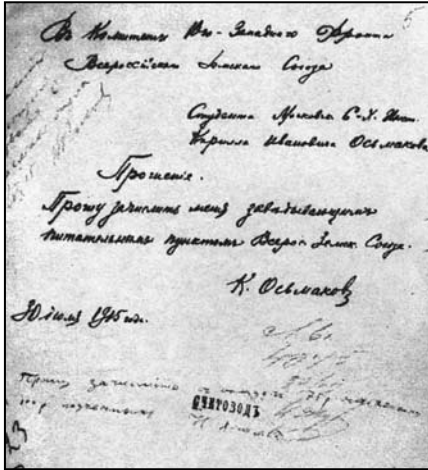
Старовинний Збараж має славу історію

У Збаражі я зустрів свою долю – волинянку Марію Юркевич. Вона, слухачка Санкт-Петербурзьких Бестужівських вищих жіночих курсів, служила у Комітеті з кінця серпня 1915 року. З жовтня того ж року завідувала дитячими яслами для дітей, батьки яких загинули на війні.

Ми повінчалися в Києві в січні 1916 року, а в жовтні в нас народився син Олег. Дружина вже не мала змоги їхати на фронт, і Комітет призначив її на посаду старшої вчительки Київської трудової колонії, що містилася на Сирці, на дачі Волинця. Я звільнився з Комітету, і з кінця 1916 року ми остаточно оселилися в Києві. Там з лютого місяця й до кінця 1917 року працював спеціалістом із тваринництва в Київському губерніальному земстві, був секретарем організаційного комітету зі скликання першого Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду. У 1918 році обіймав посаду завідувача видавництва сільськогосподарської літератури.

З початку 1925 року, вже за радянської влади, я працював в Інституті Української наукової мови (ІУНМ) Всеукраїнської Академії Наук. На той час там проводилася серйозна робота зі створення й унормування української термінології багатьох галузей. Укладена інститутом угода з Державним видавництвом України передбачала випуск у світ тридцяти чотирьох термінологічних словників. Мене призначили завідувачем сільськогосподарським відділом, співробітники якого працювали над словником сільськогосподарської термінології. Разом зі мною працювала й дружина.

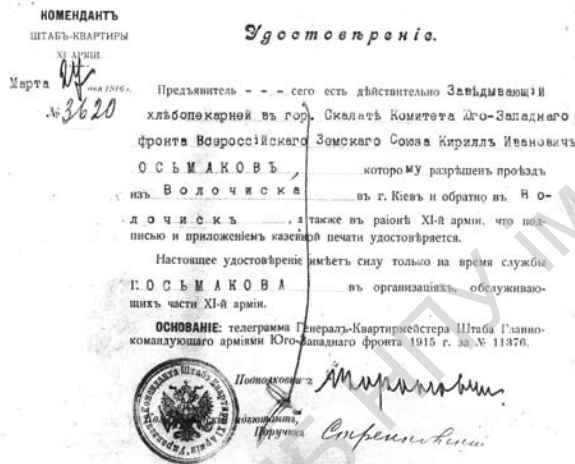
Я звав Марусю Зіркою, бо вона й справді зоріла на шляху мого життя – і в радісні хвилини, і в часи випробувань.

Заява Кирила Осьмака про зарахування завідувачем харчовим пунктом Всеросійського Земського Союзу від 30 липня 1915 р.

Кирило Осьмак. Фото до посвідчення працівника Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу. 1916 р.

Посвідчення Кирила Івановича Осьмака № 3620 від 27 березня 1916 р.

Марія Юркевич - студентка Санкт-Петербурзьких Вищих Жіночих Курсів, майбутня дружина Кирила Осьмака. м. Санкт-Петербург. 1914 р.

У березні 1928 року мене заарештували за сфабрикованою справою – інкримінували участь у антирадянській діяльності та причетності до організації «Спілка Визволення України». Зірка приїхала до мене на каторгу в Усть-Вимь (республіка Комі). Потім вона жила зі мною у Сиктивкарі, де я працював агрономом кооперативного городнього господарства. Влітку 1932 року у Сиктивкарі були з нами й діти – Олег, Ляля і Валя. З осені 1933 року я перейшов на працю старшого агронома лісового комбінату у Пезмозі, Маруся ж за сумісництвом працювала там на посаді плановика.

З січня 1935 року я працював на посаді технічного директора радгоспу «Мосжитлобуд» у Солнечногорську (містечко під Москвою), куди переїхала із Комі і Маруся з дітьми. У 1936 році мене призначили технічним директором аграрного радгоспу (2.600 гектарів землі) біля міста Зарайськ Рязанської області.

Загалом, для нашої родини цей рік став початком страшних випробувань. 20 вересня 1936 року в Зарайській лікарні помер від тифу наш улюблений син Олег, на той час – другокурсник Московського Інституту шкіряної промисловості. Синова смерть надзвичайно боляче відбилася на здоров'ї та психіці моєї Зірки, духовна основа смислу її життя була підірвана.

У середині 1937 року я перебрався трудитися агрономом у великий колгосп (4.000 гектарів землі) в село Катіно Горловського району Рязанської області. Влітку до нас приїхали Ляля і Валя, а також Марусині сестри: Надійка, з Лесею та Ігорем, і Віра, з Нелею та Галочкою. Те літо минуло для всієї збірної нашої родини дуже гарно.

З осені 1937 року Маруся почала викладати німецьку мову в Катінській неповній середній школі. Тоді ж почалися жахливі події, і не лише в Горловському районі, не лише в Рязанській області. До Катінської школи прислали партійця Калдєєва Олександра Михайловича. Він почав строчити анонімки на директора, таким чином позбувся його і сам обійняв цю посаду. Згодом цей пройдисвіт узявся за мене. Як парторг усього нашого господарства, Калдєєв без пояснення причин 20 грудня 1937 року протягнув на засіданні правління колгоспу ухвалу про позбавлення мене посади агронома. Одночасно він почав ширити провокаційні плітки супроти Марусі.

Зірка губилася від несправедливих нарікань та відвертої брехні про нашу родину й про мене. Вона постійно намагалася захистити нас усіх від несправедливих наклепів. Мої умовляння триматися та не піддаватися на провокації не допомагали. Уночі 25 грудня 1937 року Марія, змучена незаслуженими приниженнями з боку Калдєєва, надумала повіситися. Цілий вечір я відчував: щось негаразд із моєю дружиною. Вона була зажурена, усамітнювалася, її чорні очі-зірочки уникали мого погляду.

Того дня в справах я ходив до містечка Горлово (туди й назад 35-40 кілометрів). Додому повернувся стомлений. Коли лягли спати, я довго чекав, щоб дружина заснула: усередині зміюкою звивалась тривога. Змагаючись із втомою, я все ж на кілька хвилин прикимарив, а коли схопився, Зірки поруч не було. Знайшов її в снігах – на бантині, в зашморгу. Ледь знайшов у собі сили витягти Машу із зашморгу, приніс на руках до ліжка. Валя, наша помічни-

Кирило Осмак з дружиною Марією,
сином Олегом в товаристві трьох галичан (перший ряд справа),
2 ряд злів направо: Вривара – учителька,
Єва – фельдшерка (галичанка), невідомий, Тетяна – вчителька.
м. Київ, дитяча колонія на Сирці. 8 травня 1918 р.

ця і я привели її до тями. Однак варто було мені одвернутися, Зірка вхопила з віконної лутки пляшечку з оцтовою есенцією і випила частину трунку. Уночі з опіком горла я одвіз Марусю до шпиталю в сусідньому селі, а за тиждень зі Скопинської поліклініки її відправили в Рязань для лікування в психіатричній лікарні.

Із протоколу допиту Марії Юркевич:

«Вопрос: Когда Вы покушались на свою жизнь, каким способом и что за причина, побудившая Вас к этому?»

Ответ: 25-го декабря 1937 года я... после 12 часов ночи, когда уснули муж и дочь Валентина, решила повеситься и, взяв с собой шарф, вышла в сени и на бревне-перекладине на шарфе я повесилась. Спустя некоторое время я очнулась... в кровати. Тогда я все-таки решила покончить свою жизнь и, взяв с окна флакон эссенции, выпила его. В покушении на мою жизнь послужили следующие причины: 17/ XII 1937 года мой муж Осмак Кирилл Иванович был уволен с работы агронома в колхозе «Новая жизнь» с. Катини Горловского р-на Рязанской обл. После его увольнения на протяжении двух недель мне приходилось от детей моего класса слышать, что якобы мой муж есть вредитель, и вместе с этим среди детей-учеников в моем классе все больше и больше снижалась дисциплина. Я же, в свою очередь, почувствовав, что дисциплину в моем классе мне восстановить очень трудно... обращалась к директору школы Калдееву с просьбой уволить меня с работы, но директор уволить меня

Кирило Осмак з дружиною Марією,
дітьми Олегом (Легенем) та Лесею (Ларисою).
м. Київ, дитяча колонія на Сирці. 8 травня 1918 р.

отказался... <Все это> послужило причиной покушения на самоубийство.

Вопрос: Как Вы в настоящее время расцениваете свой поступок в отношении покушения на это самоубийство?

Ответ: В настоящее время... я считаю, что была совершена с моей стороны большая глупость, но в то время я другого выхода... не видела.

Тим часом Калдеев написав до районних органів НКВД чергову заяву, в якій описував мою «антирадянську підривну ідеологічну діяльність». Катіновський керівник безпеки Голубев 29 січня 1938 року посадив мене за ґрати. Про це лихо зі мною дочка написала мамі в Рязань. На той час Маруся вже вийшла з лікарні й приїздила до мене. Вона принесла передачу й записку, в якій повідомляла про свій від'їзд до Києва. Я зрадив, що кохана буде далеко від цих страшних місць і знайде моральну підтримку з боку своєї сестри Надійки. Однак Зірка не залишилася у велелюдному місті.

На початку листопада 1938 року із Скопина мене переправили до Горлова. Капітан держбезпеки Голубев, котрий провадив зі мною жахливі допити, сказав мені, що моя дружина працює в Деліхово, іншому селі Горлівського району. Моя впевненість, що Маруся далеко й у безпеці, розвіялася.

6 листопада 1938 року сержант, заступник Горлівського комітету держбезпеки Шмаров викликав Марусю з Деліхово й піддав допиту. Вона звинувачувалася в тому, що живе з «антирадянським перевертнем», «зрадником

Кирило Осмак з дружиною Марією. 1923 р.

батьківщини». Енкавесеєвіць дорікав їй тим, що вона не повідомила органи безпеки про мою «антипартійну підривну діяльність». Повернулася додому Зірка вкрай стривожена й принижена, сусіди розповідали – ходила кілька днів в тяжкій задумі.

11 листопада 1938 року моя дорога Зірка кинулася під маневровий паротяг на великій вузловій станції Кремльово, за два кілометри від села Деліхово. Марії одрізало ноги, і вона вмерла в амбулаторії від втрати крові.

Акт осмотру трупа. 14.11.1938 года: «XI в 19 часов 35 минут в амбулаторию доставлена неизвестная женщина с едва уловимыми признаками жизни, без пульса и почти без дыхания. Умерла в амбулатории. При наружном осмотре обнаружено, что труп женского пола, среднего роста, правильного телосложения. Волосы темные на голове с сединой. Кожа лица и видимые слизистые оболочки резко бледного цвета. Губы синюшные. Зрачки расширены. При осмотре нижних конечностей обнаружено, что отрезаны ноги в области средней трети бедер. Смерть наступила от большой потери крови вследствие того, что отрезаны обе ноги в области бедер колесами паровоза. 14/XI-1938 г. УФСБ по Рязанской области».

Упродовж двох років я писав численні заяви-скарги в Рязань і в Москву. Висвітлював у них всі обставини загибелі моєї Зірки: наклепи, моральний тиск, допит. У 1939 році ніби почалося оздоровлення в нашому суспільстві, здавалося – настали справедливі часи. У в'язниці,

якраз у моїй камері, опинився катінський директор школи Калдев, а згодом туди ж потрапили Голубев, Шмаров, Леонідов, Ліньов, Завалішин – уся агресивна енкавєсєвська банда.

20 лютого 1940 року мене звільнили з-під варти, знявши всі обвинувачення. Двічі я їздив до Деліхово на могилу моєї незабутньої дружини. Гірко тужив над її пагорбом. Був у директора школи, де вона працювала. Ночував у кімнаті, де вона мешкала. Слухав розповіді про те, яке гнітюче враження справив на неї допит у Горлова і як Зірка виходила з хати востаннє. Ідучи, як з'ясувалося, на смерть. Тоді я думав, що ніколи не зможу залишити ті краї. Але в квітні приїхав до Києва погостювати в доньок, Лариси та Валі. Опинився серед нашої чарівної природи, поміж рідних людей, і захотілося знову жити і працювати в Україні.

Із листа до Наталії. 14.11.1958 року: «Наталочко! Обставини і люди позбавили тебе батька у віці 2 і 1/2 року, і я не мав змоги особисто розповісти тобі про цю страшну подію у моєму житті і про нелюдські заходи, яких люди їди вжили до моєї Марусі, змусивши її спочатку полізти в петлю, а через 10 і 1/2 місяці кинутися під колеса паротягу. Кирило Осмак».

Кирило Осмак з дружиною Марією Юркевич.
м. Пезмог, Республіка Комі (Росія). 30 серпня 1934 р.

ПОЛІ ІЧНІ УНІВЕРСИТЕТИ

Усе, що я зробив за своє життя на політичній ниві, було продиктовано щирим прагненням змінити долю українського народу на краще. Так веліли мені душа і серце. Однак потім я мав не одну нагоду проаналізувати кожен свій вчинок, кожен епізод свого життя. Було це зазвичай на допитах. У катівнях НКВС, відповідаючи на запитання слідчих, я пригадував день за днем, починаючи з 1911 року.

Так, на допиті 3 серпня 1939 року, мене запитували про репресії, яких я зазнав до 1917 року. Сказав правду: «У 1911 році адміністративно висланий Московським градоначальником за межі Московської губернії за розповсюдження нелегальної літератури».

Із протоколу допиту: *Запитання: До якої партії Ви належали у 1911 році? За чийм дорученням Ви розповсюджували тоді нелегальну літературу? Де Ви одержували цю літературу? З якою метою Ви розповсюджували літературу?*

Відповідь: Я в той час не належав до якої-небудь партії, доручення не мав ні від кого і розповсюджував літературу за власним переконанням, придбавши її в книжкових магазинах як легальні книжки. Я мав на меті таким чином піднести культурний рівень населення.

Запитання: Звідки у Вас виникло таке прагнення?

Відповідь: Прагнення це у мене з'явилося в результаті моєї участі в гуртках самоосвіти в реальному училищі міста Полтави.

Ще один допит допит – і перед моїми очима рік 1917-й. Я член Центральної Ради. Спочатку представляв там службовців Київського Губерніального земства, з липня працював керівником відділу з видання сільгосплітератури у Генеральному секретаріаті землеробства, а з січня 1918-го – на тій самій посаді в Міністерстві землеробства.

Витяг із протоколу допиту. 9 березня 1928 року:

«Я був членом Центральної Ради першого періоду, тобто до 1 квітня 1917 року, коли Центральна Рада складалася із представників громадських організацій. Я був від службовців Київського Губерніального земства й часто міняв роботу. Кирило Осмак.»

Сьогодні, можливо, не всі пам'ятають ті історичні обставини, які стали передумовою творення Центральної Ради. Тому я стисло висвітлю перебіг подій у Росії з кінця 1916 року.

Усі доленосні зрушення тих років відбувалися на тлі Першої світової війни та економічної кризи. Країна невпинно й стрімко скочувалась у прірву. Наприкінці лютого 1917 року відбувся почалася революція, масштабів якої на той час уявити собі не міг ніхто. 2 березня було підписано Акт про зречення царя і сформовано Тимчасовий уряд. Зречення Миколи II прийняв Василь Віталійович Шульгін – член Думи від Волинської губернії та Тимчасового уряду, киянин, редактор і видавець «Киевлянина».

Відомості про революційні події в Петрограді почали отримувати в Україні з 28 лютого. Першим телеграфним повідомленням тутешні високопосадовці просто не йняли віри і заборонили будь-яке поширення інформації з цього приводу. Про те, що «в центрі щось тріснуло велике», за висловом Михайла Грушевського, до часу не знав ніхто.

1 березня 1917 року в Києві розпочалися наради різних рівнів, у яких брали участь представники старої влади, міського самоуправління та найвпливовіших громадських організацій. На одному з таких засідань вирішено було створити Раду об'єднаних громадських організацій та виконавчий комітет. До комітету мали увійти представники всіх верств і класів населення. О 21 годині 30 хвилин у залі Міської думи розпочалося перше засідання Громадського комітету, на яке з'явилися представники майже всіх міських громадських організацій. За кілька днів на території України було ліквідовано органи царської адміністрації, владу перебравли призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари.

Лютнева революція в Петрограді відкрила широкі можливості для легалізації діяльності більшості українських партій і громадських організацій. Так, зокрема, члени керівної ради «Товариства українських поступовців» ухвалили створити організацію, яка б об'єднувала усі українські національні осередки.

5 березня газета «Киевская мысль», яку придбав на Хрещатику, повідомила, що 4 березня «на весьма многолюдном собрании» присутні українські організації об'єдналися й увійшли до комітету «Центральна Рада».

Головою Центральної Ради обрано історика Михайла Грушевського.

Проясень: *Українська Центральна Рада (УЦР) – громадсько-політична організація, лідер українського національно-визвольного руху. Заснована в Києві з ініціативи української інтелігенції 1917 року.**

9 березня 1917 року Українська Центральна Рада ухвалила першу відозву до українського народу, в якій закликала взяти активну участь у виборах до Установчих Зборів, організуватися в політичні та громадські товариства, домагатися від Тимчасового уряду запровадження української мови в шкільних, судових та урядових закладах. Згодом М. Грушевський сформулював головне стратегічне завдання Центральної Ради – досягнення національно-територіальної автономії України у складі реформованої федеративної, демократичної Російської держави.

19 березня я стояв серед сотисячної маніфестації на Софійському майдані. Тут були члени українських товариств, робітники, студенти, учні гімназій, службовці. Численні жовто-блакитні прапори й хоругви із національними символами тріпотіли на вітрі, грали військові оркестри, співав хор. Однак час від часу загальний гул стихав, і тоді над майданом линули гучні, як дзвони, заклики: «Свобода!», «Слава Україні!». Я вперше бачив такий велелюдний мітинг. Десятки тисяч людей, об'єднаних одними мріями і надіями, відчуваючи братерське плече й підтримку один одного, були готові вирішувати долю своєї землі. То було

насправді історичне велике віче українського народу. Коли М. Грушевський, піднявшись на імпровізовану сцену, закликав усіх присягнути боротися й не складати зброї, аж поки не буде рідний край вільним, усі як один стали на коліна, підняли руки вгору й заприсягли. Потім відбулися панахида по Шевченку біля Володимирського собору, урочиста хода Хрещатиком до будівлі Київської міської думи, молебні за мучеників Шевченка і Хмельницького.

20 березня було обрано керівні органи Ради. Головою президії став Михайло Грушевський. 22 березня Рада ухвалила першу відозву до українського народу із закликом взяти участь у виборах до Установчих Зборів, організувати політичні та громадські товариства. Пролунали заклики запроваджувати українську мову в урядових, судових і шкільних закладах.

Формально я ніколи не належав до жодної з партій, але ідеологічно з 1917 року був зв'язаний з партією Українських соціалістів-революціонерів. На партійні збори й з'їзди мене запрошували як гостя. Я був переконаний, що тільки чітка ідеологічна позиція дасть можливість реалізувати мені мої мрії – служити українському народові не на словах, а конкретними справами.

Узимку 1918 року Центральна Рада зазнала поразки: після п'ятиденного гарматного обстрілу 8 лютого (26 січня) червоні війська Михайла Муравйова увійшли до Києва. Столицю затопили в крові, було знищено тисячі городян, вбито Київського митрополита Володимира. Уряд терміново перебрався до Житомира, не попередивши про це розкидані навколо столиці поріділі українські

війська. Командування Першого Українського корпусу, штаб якого розміщувався в Білій Церкві, не отримало звістки про відступ. Командувач Яків Гандзюк, генерал Яків Сафонов і полковник Олександр Гаєвський виїхали для отримання подальших вказівок від Центральної Ради до Києва. На під'їзді до столиці їхній автомобіль оточили балтійські моряки. За наказом М. Муравйова, перших генералів УНР розстріляли біля стін Олексіївського військового інженерного училища.

На той час Центральна Рада зазнала поразки, але не прогала війну. Незабаром за допомогою німецьких союзників вона повернулася. Однак протриматися довго їй не вдалося. Урядовий переворот 29 квітня 1918 року відкрив дорогу до влади Павлові Скоропадському, обраному гетьманом на з'їзді хліборобів.

Із досьє: Павло Петрович Скоропадський (15 травня 1873 – 26 квітня 1945) – український громадський і політичний діяч. Нащадок Василя Скоропадського, брата гетьмана Івана Скоропадського. 29 квітня 1918 року проголошений Гетьманом України, що мав стати на чолі новоутвореної Української Держави. За період свого правління встиг відновити приватну власність, врегулювати грошовий обіг, розпочати аграрну реформу, законотворчу діяльність, налагодити міжнародні зносини з Німеччиною та Кримом, створити Українську Академію Наук, низку університетів, гімназій, бібліотек, архівів, банків, акціонерних компаній, розпочати формування збройних сил Гетьманщини. 14 грудня 1918 року, після того, як

Гетьман всієї України
Павло Петрович Скоропадський. 1918 р.

війська Директорії зайняли Київ, гетьман був оголошений поза законом, його Декрети анульовані, а сам він із родиною виїхав до Берліна.

Правління гетьмана П. Скоропадського у квітні 1918 року я не сприйняв, але в застінках Владімірського централу роздумував над його поразкою. Хто такий Павло Скоропадський? Представник давньої шляхетської родини, що бере своє коріння від Рюриків і Гедеміна, аристократ за походженням – демократ за переконанням. Він здобув блискучу європейську освіту, найкраще володів німецькою й російською мовами, гірше – українською. Скоропадський – флігель-ад’ютант російського царя, за відвагу нагороджений найвищими військовими відзнаками, генерал-майор, командувач І-го Українського корпусу, який після лютого перевороту йому вдалося українізувати. Прекрасний військовий стратег, який всупереч наказам зумів уберегти Київ від розправи більшовицьких банд під командуванням Євгенія Бош. Видатний державотворець – з не менш видатною стратегією розвитку Української держави. Людина виняткової честі і слова, самодисциплінований до пересадки. Гетьманат – тодішня форма державного устрою України – базувався на монархічних засадах із включенням широких елементів народовладдя. А тому було закономірним те, що Павло Скоропадський формував особисто всі чотири уряди. В основному гетьман Скоропадський, який правив всього 7,5 місяців спирався на заможний хліборобський рух – партію “Українська громада”. Щодо провідних соціалістичних діячів (соціал-демократів, соціал-революціонерів, соціал-федералістів, до останніх належав Михайло Грушевський), то попри великі старання й численні пропозиції

Київ. Софійська площа. Обрання П. Скоропадського гетьманом України. 26 квітня 1918 р.

Павла Скоропадського, ніхто з них не захотів увійти в жоден із гетьманських урядів. Щобільше, Винниченко й Шаповал почали відразу ж перемовини з більшовицькою Росією на предмет повалення легітимної влади в Україні. Симон Петлюра теж шукав союзників, щоб у свою чергу здійснити переворот в Україні. Такі союзники згодом знайшлися: Січові Стрільці під проводом Євгена Коновальця. До речі, до кінця свого життя провідник ОУН жалкував, що дався втягнути в авантюру Петлюри. Промовистим є той факт, що Симон Петлюра, випущений під чесне слово з тюрми – був ув'язнений за антидержавну діяльність Скоропадським, зламав через три дні своє слово, піднявши протигетьманське повстання в Білій Церкві. Ось що про це повстання сказав голова УАПЦ митрополит Василь Липківський: “То був найбільший злочин в нашій історії. Вони, провідники, лукавством і неправдою підняли несвідомих на бунт, зруйнували молоду державу нібито через те, що вона була буржуазна, а своєї бідняцької на руїнах не збудували”.

Директорія виявилася неспроможною устояти перед наступом ненаситних ворогів-сусідів, які розшматували Україну, при тім - більшість її території була окупована червоною Москвою.

Правління П. Скоропадського у квітні 1918 року я не сприйняв. Як і більшість чиновників Міністерства землеробства Центральної Ради та прибічників партії Українських соціалістів-революціонерів, я взяв участь у триденному страйку, який був виявом протесту проти захоплення влади гетьманцями. За участь у страйку мене було звільнено з Міністерства землеробства. До кінця 1918 року я

працював у Всеукраїнській спілці земств керівником відділу з видання сільськогосподарської літератури – очолював редакцію журналу «Вісник громадської агрономії». Після 14 грудня 1918 року при Директорії Української Народної Республіки знову було створено Міністерство землеробства, куди мене запросив особисто Симон Петлюра працювати керівником видавничого відділу.

...У Володимирському централі я не раз подумки вертався до постаті Симона Петлюри, якого знав і захоплювався як ватажком, думав про його відвагу, журналістські та видавничі амбіції, але більше непокоїли його страпні прорахунки та втрати.

Симон Петлюра – творець Армії УНР, водночас і людина, яка в найтяжчий момент для війська, яке вірило йому, покинув його, подавшись до Польщі під заступництво наших історичних ворогів. Сталося це на початку грудня 1919 року, коли Армія УНР на Поділлі потрапила в оточення Красної, Добровольчої та польської армій, коли вона була вимордована тифом, знесилена й голодна. Він залишив своє військо на світанку 6 грудня, не попередивши навіть воєначальників, яких скликав на нараду, що мала відбутися в цей день. Так, Симон Петлюра – вождь, але він вождь програних Визвольних змагань. І ми не повинні про це забувати. На ньому – як на вождеві – лежить основна доля вини за історичну поразку. Але він близький і дорогий нам – адже в його домі сконцентрувалась доля нашої Батьківщини, її велич і трагедія, її невимовний біль. Симон Петлюра – постать масштабна, з його іменем пов'язана ціла епоха в історії українського народу: історія всенародної збройної боротьби за свободу нашої Батьківщини.

ДИРЕКТОРІ . ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ

Директорія... Ще одна, після Центральної Ради, спроба утвердити українську державність. Своєю Декларацією від 26 грудня Директорія відновила всі закони УНР.

Прояsenzь: *Директорія – найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року.**

Численні внутрішні та зовнішні проблеми супроводжували діяльність уряду Директорії постійно. Переслідування Гетьмана і його міністрів – то було єдине питання, з приводу якого всі дійшли згоди. Решта проблем вирішувалися в запеклих дискусіях.

Так, наприклад, дебати прихильників ідеї парламентаризму та тих, хто хотів бачити в УНР радянську систему влади, не вщухали. Голова уряду Володимир Чехівський висловився на з'їзді за владу Рад. Більш поміркованими в своїх судженнях були голова Директорії Володимир Винниченко і Микола Порш. У результаті була прийнята резолюція, в якій визнавалося, що найбільш прийнятною формою правління для України є парламентська система.

Щойно було вирішено внутрішній конфлікт, як нависла небезпека ззовні. Країни Антанти висадили в Одесі й інших чорноморських портах десант на допомогу білому руху, а саме Добровольчій армії генерала Антона Де-

Урочисте проголошення Акту Злуки УНР і ЗУНР на Софійській площі в Києві. 22 січня 1919 р.

нікіна. З півночі наступала Червона Армія. Харків і Чернігів уже на той час були захоплені більшовиками. На бік більшовиків перейшли отамани М. Григор'єв, Н. Махно, Д. Тершило-Зелений. Останній діяв проти Директорії під самим Києвом.

У цій складній ситуації, маючи до того ж мізерну регулярну армію із недостатньо кваліфікованим керівним складом, Директорія мала вирішити, з ким укласти угоду – з Антантою чи з Радянською Росією. Винниченко схилився до миру з більшовиками, Симон Петлюра вважав, що потрібно домовитися з Францією й Англією і разом з ними боротися проти більшовизму. 16 січня Директорія оголосила війну Радянській Росії.

Уряд, розуміючи всю серйозність небезпеки, намагався продемонструвати впевненість у своїх силах: 22 січня 1919 року Директорія відсвяткувала формальне об'єднання («Акт злуки») УНР з утвореною ще восени Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР).

Проясень: *Акт Злуки – урочисте оголошення 22 січня 1919 року на Софійському майдані в Києві Універсалу про об'єднання УНР і ЗУНР у соборну Україну, День соборності України.**

Наприкінці січня в Києві було проведено засідання Трудового конгресу – своєрідного варіанту національних Установчих зборів. Однак всі розуміли: події перших двох місяців 1919 року фатальним чином віддзеркалюють історичні реалії річної давнини. Протистояння з більшовиками, дипломатичні перемовини, пошук зовнішньополітичного вектора – все це вже було. Як і тоді, утрима-

ВІСТНИК

державних законів і розпорядків

Західної Области Української Народної Республіки.

1. Випуск.

Виданий 31. січня 1919.

Річник 1919.

Зміст: (ч. 1-7) 1. Указа У. Н. Р. про злуку Західно-Української Республіки з Українською Народною Республікою. — 2. Закон про спосіб обслушування законів і розпорядків. — 3. Закон доповнючий статут У. Н. Р. — 4. Закон про Вищу У. Н. Р. — 5. Закон про незалежність членів У. Н. Р. — 6. Розпорядок в справі воєнних чинів осіб неможлимих до військової служби. — 7. Розпорядок в справі нарахування одноразового надзвичайного додатку членам урядників і функціонерів державних, урядників і функціонерів управління до смертності, вдовам і сиротам по них та робітникам залізничників.

1.

Ухвала

Української Національної Ради з дня 3. січня 1919 р. про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою.

Українська Національна Рада постановила:

Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголосило торжественно з'єднати з шостим днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в єдину, одностайну, суверенну Народну Республіку.

Займаючи до найкоршого переведення цієї злуки, Українська Національна Рада затверджує передступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою з дня 1. грудня 1918 р. у Хавстові, та поручає Державному Секретаріатові негайно розпочати перего-

вори в київським правительством для сфінансованя договору про злуку.

До часу, коли зберуться установчі збори з'єднаної Республіки, законодавчу владу на території буншої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада.

До тогож самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган.

За Відділ Української Національної Ради:
Др. Публіцистський, в. р. Др. Ісидорівський, в. р.

2.

Закон

з дня 4. січня 1919 р. про спосіб обслушування законів і розпорядків.

Українська Національна Рада постановила:

тися в історичній столиці українській владі не вдасться. В. Винниченко, С. Петлюра, О. Греков доповіли про безнадійність становища на протиросійському фронті. Конгрес поспіхом згорнув роботу.

Проясень: Трудовий конгрес України (Конгрес трудового народу України; Всеукраїнський трудовий конгрес) — вищий тимчасовий законодавчий орган Української Народної Республіки у період Директорії УНР, скликаний Директорією з метою організації владі в Україні та визначення форми державного правління після повалення влади гетьмана П. Скоропадського.*

Дії Директорії дедалі менше знаходили підтримку в Києві. Активізувався обласний більшовицький ревком. Станіслав Косіор, Андрій Бубнов, Петро Дегтяренко ставали популярними особистостями серед простого люду.

Ускладнювались події на фронті. Багато хто несправедливо звинувачував у цьому командуючого військами Лівобережної України отамана Петра Болбочана.

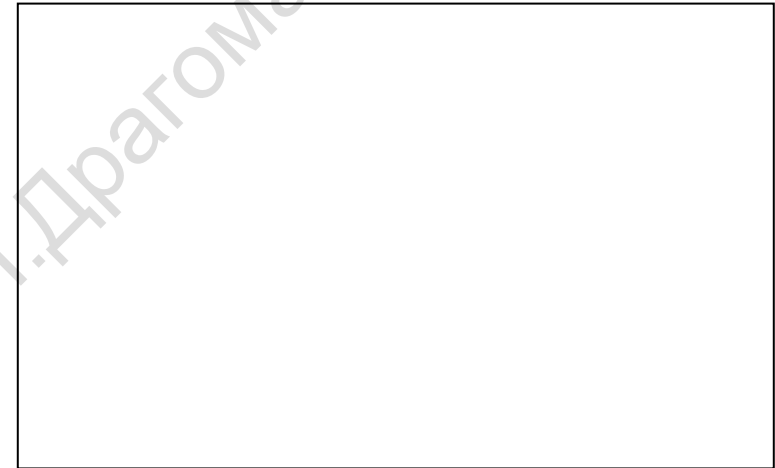
27 січня 1919 року більшовицькі війська наблизилися до Броварів. Проти богунців, які йшли під проводом Миколи Щорса, Симон Петлюра виставив нечисельні військові формування. Запеклі бої точилися протягом трьох днів. Однак, коли залізницею із Ніжина прибуло підкріплення (Таращанський полк 2-ї Української дивізії під командуванням Василя Боженка), петлюрівці змушені відступити, залишивши Бровари. На фронті почалася паніка, зафіксовано було численні випадки грубого порушення дисципліни, масового дезертирства.

31 січня 1919 року я, як представник створеного Міністерства землеробства УНР, приїхав на засідання Ради Народних Міністрів УНР до Педагогічного музею. Був морозний день, сніг пролітав тихо й ніжно лягав на втоптані доріжки. На каретах й пішки до приміщення поспішали учасники вечірнього зібрання.

Просясь: *Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки – виконавчий орган влади в УНР (попередня назва – Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради).**

...Коли я зайшов до зали на другому поверсі, там уже сиділи керуючий Міністерством народного здоров'я Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський, міністр промисловості й торгівлі Іван Андріянович Феценко-Чопівський, міністр морських справ Михайло Іванович Білінський, виконуючий обов'язки міністра праці Леонід Дмитрович Михайлів, керуючий Міністерством пошт і телеграфу Іван Симонович Паливода, товариш міністра освіти Андрій Лещенко, міністр харчових справ Юрій Юрійович Соколовський, керуючий Міністерством єврейських справ Аврам Ревуцький, міністр продовольчих справ Борис Миколайович Мартос, виконуючий обов'язки військового міністра Григорій Сиротенко, керуючий Міністерством шляхів Пилип Каленикович Пилипчук, міністр юстиції Андрій Миколайович Ливицький. Виконував обов'язки державного секретаря Михайло Агафонович Корчинський. Секретарював Григорій Сиротенко.

Нарешті з'явився головуючий – голова Ради Міністрів і міністр закордонних справ Володимир Мусійович

Молебень на Софійській площі в Києві з нагоди проголошення Акту Злуки УНР і ЗУНР. Цивільні познімали головні убори. В центрі – Симон Петлюра та Володимир Винниченко

Чехівський. Засідання розпочалося. Уважно прослухали Доповідь голови Ради Народних Міністрів про організацію подальшої праці Ради Міністрів. Близько двох годин виступав керуючий Міністерством народного здоров'я Овксентій Корчак-Чепурківський, зокрема просив затвердити асигнування декількох мільйонів карбованців на допомогу військовополоненим, боротьбу з пошестю висипного тифу, утримання округової психіатричної лікарні. Товариш міністра освіти Андрій Лещенко звернувся з проханням оплатити відпустку для нижчих і вищих початкових шкіл, на що присутні члени Директорії дали згоду. На завершення засідання виступив міністр закордонних справ Володимир Чехівський, який просив засідателів асигнувати на утримання делегації до Польщі на місяць 65.500 карбованців – присутні погодилися. Перед закриттям засідання Ради Народних Міністрів урядовці зішлись на тому, що зустріч буде проведено першого лютого о сьомій годині вечора, не знаючи, що Директорія видала наказ про їхню відставку.

Проясень: *Зміна Кабінету Міністрів була викликана невизначеністю політичного курсу Директорії, пошуками орієнтирів у зовнішній і внутрішній політиці. Більшовицька агресія, невдалі спроби порозуміння з Радянською Росією змусили провід УНР шукати зближення з Антантою. Від неї чекали міжнародної підтримки у протидії більшовикам, а також воєнно-технічної допомоги. 31 січня 1919 року Директорія видала наказ про відставку в повному складі Ради Народних Міністрів на чолі з головою*

В. Чехівським і доручила С. Остапенку сформувати новий її склад. Водночас із тих же міркувань Директорію залишив В. Винниченко, його заступив С. Петлюра.

Примостившись тоді ще, на Раді Народних міністрів УНР, у кінці зали, я роздумував над тим, що відбувається... Я не міг зрозуміти просту, здавалося б, річ: довкола Києва сновігають інтервенти, нависла загроза втрати влади, а представники цієї влади вирішують далеко не першочергові питання. Наївність, не здатність оцінити загрозливу ситуацію та сконцентруватися на основних моментах дій в умовах окупації та анархії – ось, на мою думку, одна з стратегічних помилок тодішніх керманців України.

Потім, уже набагато пізніше після падіння Директорії, я неодноразово подумки повертався до тих подій і задавав собі запитання: чому ми втратили той шанс здобути державність? Час вимагав наявності сміливих, рішучих, здатних миттєво оцінити ситуацію державних діячів. Можливо, не було в нас тоді справжніх лідерів? А можливо, й не було реальної можливості виплутатися з того фатального збігу обставин.

З лютого до грудня 1919 року я був членом Сільськогосподарського наукового комітету України. За денікінців вступив до Центральної сільськогосподарської кооперативної спілки, Централу. Там знову завідував видавництвом.

Проясень: *Централ – Українське центральне сільськогосподарське товариство. Засноване в Києві 1915 року. У 1918 році перетворене на Центральний*

Післяреволюційний Хрещатик

сільськогосподарський кооперативний союз, який видавав журнал «Сільський господар». Ліквідований 1920 року.

У службових справах наприкінці квітня 1920 року я одержав відрядження на Полтавщину і залишився там до серпня: до окупованого різними бандами Києва ризиковано було повертатися. Жив я в той час у рідному селі Шишаки. Коли повернувся до Києва, продовжував трудитися в Сільськогосподарському комітеті. Окрім того, був ще й за секретаря в Губернському посівковому комітетові, а це давало мені можливість таємно зустрічатися з однодумцями-націоналістами, вести пропагандистську роботу.

У грудні 1921 року переїхав на Полтавщину, працював упродовж 1922 року в Миргородському сільськогосподарському кооперативному союзі, був агрономом-інструктором, а пізніше — завідував Інструкторсько-агрономічним відділом. До Києва повернувся в березні 1923 року, а наступного місяця мене затвердили головою Термінологічного бюро сільськогосподарського наукового комітету України. 10 жовтня 1923 року став членом секції сільськогосподарської освіти та популяризації. У сільськогосподарському науковому комітеті трудився до моменту його ліквідації.

Одночасно з травня 1923 року я працював у Губсельсоюзі на посаді завідувача підвідділу Бурякової кооперації, а згодом, після злиття з «Сільським господарем», — у цьому ж виданні на посаді керівника кооперуванням цукрово-бурякової площі.

Кабінетна робота давала можливість для роздумів. Я не полишав розмірковувати про причини невдач Директорії, яка в умовах другої українсько-більшовицької війни

не скористалася історичним шансом, який трапляється раз на сторіччя. На моє переконання, це сталося тому, що керівники Директорії не поспішали відбудовувати армію й одночасно шукати порозуміння з тими повстанськими загонами, які після повалення влади гетьмана збереглись, але відмовились підкорятись єдиній військовій дисципліні, діяли самочинно.

Головними помилками Директорії були й її намагання будувати державу, такий її інструмент, як армію, спираючись на класовий принцип, нерозуміння того, що величезна маса людей, залучених до боротьби з гетьманом, будучи національно не освідмленою, несе з собою й велике деструктивне начало. Та й Симон Петлюра тривалий час не мав чіткої позиції щодо форми організації збройних сил Української Народної Республіки.

Витяг із Заяви до прокурора, що нагадає за діяльністю Державного політичного управління. 5 червня 1928 року: *«Взагалі я політичної провідної ролі ніколи і ніде не вів, бо не уважав себе здатним до цього; я почував себе гаразд лише на громадсько-агрономічній та взагалі культурній роботі, виконуючи яку я міг керуватися ясними для мене загальними засадами політичної системи. Пізніше мені стала до вподоби кабінетна справа. Кирило Осмак».*

РЕДАКТОР, ПУБЛІЦИСТ, МОВОЗНАВЕЦЬ

Нові призначення по секціях Сільсько-Господарського Наукового Комітету України (СГНКУ). *Затверджено т. в. обов'язки: Осмак К.І. – голова Термінологічного бюро з 18.04.1923 року.*

Київське термінологічне бюро, відділ якого я очолював під загальним керуванням професора Олександра Янати, розпочало підготовку до видання словника української сільськогосподарської термінології, за основу роботи взявши відомий рукописний словник агронома О. Яблонського та поповнивши його матеріалом з літературних джерел та з уст народу.

Із досьє: *Олександр Алоїзович Яната (1888 – 1938) – видатний український ботанік, професор, дійсний член АН УРСР і НТШ. Очолював Інститут прикладної ботаніки й Інститут рослинництва в Харкові, був секретарем Українського наукового товариства і членом Сільськогосподарського наукового комітету. Засновник «Українського ботанічного журналу», редактор «Вісника сільськогосподарської науки». 1933 року був звільнений з роботи «за поширення буржуазних теорій» і заарештований. Автор багатьох наукових досліджень. Найвизначніша його праця, «Флора України», вийшла друком уже після*

Олександр Алоїзович Яната

його арешту, не під його прізвищем і під іншою назвою. Помер дорогою на Калиму в концтабір поблизу бухти Нагасво на Далекому Сході.

З численного термінологічного карткового матеріалу Бюро класифікувало понад 40.000 термінів з літературних джерел та близько 5.000 термінів із народного фольклору. Розпочалося редакційне та філологічне опрацювання. Паралельно з нами працювали спеціально відібрані Організаційним відділом кореспонденти (90 осіб), які збирали терміни під час експедицій. Бюро створило відповідні інструкції щодо систематизації сільськогосподарської термінології за такими галузями: рільництво, зоотехнія, ветеринарія, пасічництво, садівництво й городництво, сільськогосподарське будівництво. На допомогу запрошували студентів та учнів, про що на Всеукраїнській конференції освітян зроблено було відповідну доповідь.

Створювалися окремі галузеві секції термінознавства, а саме: лісова, зоологічна, технічна. В. Нестерводський зібрав і упорядкував матеріали до словника пасічницької термінології. Технічна секція, скажімо, розробляла технічну українську термінологію одночасно з перекладом українською мовою книжки «Механіка» німецького хірурга С. Лаунштейната та «Урочного положення» інженера та архітектора К. Рошефора, оскільки в цих працях, а особливо на 800 сторінках «Урочного положення» зібрана унікальна технічна термінологія.

Під час роботи Бюро постійно контактувало з Інститутом Української Наукової Мови Всеукраїнської академії

наук, до якого воно входило на правах окремого сільсько-господарського відділу.

На початку 1925 року я перейшов до Академії наук, де став працювати в Інституті Української Наукової Мови.

Прояsenzь: *Інститут Української Наукової Мови — наукова державна установа. Заснована 1921 року на базі Правписно-термінологічної комісії при Історико-філологічному відділі ВУАН і Термінологічній комісії Українського наукового товариства у Києві.*

Очолив Інститут академік Агатангел Кримський. Спочатку тут діяло 4 секції (правова, природничо-математична, технічна і філософська), в яких працювали переважно нештатні співробітники. Наприкінці 1925 року на їхній базі утворено 6 відділів: природничий (із ботанічною, геологічною, географічною, зоологічною, математичною, медичною, метеорологічною, фізичною, хімічною секціями); технічний (із секціями шляхів та мостів, гідротехнічною, механічною, будівельною, електротехнічною, гірничою, сільськогосподарського машинознавства, автомобілів, авіації); сільськогосподарський, соціально-історичний (із соціологічною, економічною, педагогічною, психологічною, філологічною, філософською, діловодства секціями); правовий, мистецький (із секціями археологічною, архітектури, малярства, різьбярською, художньої промисловості, музичною, театральною). Інститут мав філіал у Харкові. Кожна секція збирала і впорядковувала відповідну термінологію. Кореспонденцію дописувачів опрацьовувало Бюро народних термінологічних матеріалів. У

Агатангел Кримський

1926 році картковий матеріал становив понад 2 млн. одиниць, здійснювалось укладання 34 термінологічних словників (видано 16). У 1928-1930 роках вийшло два випуски «Вісника Інституту української наукової мови». В інституті плідно працювали відомі діячі науки і культури – П. Тутковський, Л. Ревуцький, Ф. Кричевський, М. Садовський та ін. У зв'язку зі сфабрикованим процесом у «справі СВУ» (1929) багато працівників зазнали репресій і переслідувань. Їхня діяльність, а згодом і значна частина термінологічних праць були визнані як «націоналістично-шкідницькі». У 1930 році Інститут разом з іноземними мовознавчими установами ВУАН було реорганізовано в Інститут мовознавства АН УРСР.

Словникарство відібрало в мене багато часу й сил. Однак воно було того варте. Працюючи редактором, завжди відкриваєш для себе широку аудиторію людей, спраглих істини, відчуваєш себе частиною великої спільноти однодумців. Протягом свого життя я неодноразово повертався до роботи редактора, був дописувачем багатьох журналів і газет.

Із листування з редакціями та публікацій: *«Д-ій Кирило Осмак. Редакція дружньо стискає Вашу руку. Коли-б наше суспільство мало частину тисії щирости та любови, якими переповнена Ваша душа, «Сніп» виходив би та ще й зробився б щоденним... Ви єдина людина, що не словами тільки схотіла поділити з нами тягар нашої недолі. Редактор М. Біленький, видавець М. Міхновський».*

«“Сільський Господар”, що його засновано в Україні в 1917 р., проіснував до 1930 року, коли то

совітська влада його зруйнувала. Нині, заходами старого діяча “Сільського Господаря”, агронома Кирила Осмака, що щасливо вернувся з 12-літньої каторги, знову відновлюється “Сільський Господар”, як осередок української сільськогосподарської кооперації. Статут “Сільського Господаря” внесено вже на затвердження до Державного Комісаріату в Рівному».

У 40-х роках преса відігравала неабияку роль у діяльності українських націоналістів. Агітаційна робота проводилась переважно серед інтелігентів, які повернулись із концтаборів на окуповану німцями територію. У цей період я активно співпрацював із газетою «Українське слово», редактором якої на той час був Іван Рогач.

Просясь: *«Українське Слово» – щоденна газета, яка виходила друком у вересні-листопаді 1941 року в Житомирі та Києві за редакцією членів ОУН І. Рогача, П. Олійника, О. Чермеринського. Від самого початку з «Українським словом» співпрацювала Олена Теліга. За національно-самостійницький напрям німці заборонили часопис, а редакторів у січні 1942 року заарештували й розстріляли.*

Пропагандистська діяльність передбачала ще й створення брошур і листівок. Це відбирало багато часу. Так, над брошурою «Україна – колонія Москви» я працював близько трьох тижнів. Для збору інформації залучалися особи, не причетні до ОУН. Наприклад, інструктори кооперативу «Сільський господар» збирали різноманітні статистичні дані, не знаючи, для чого вони мені потрібні. Крім того, я регулярно одержував необхідні видання: «За

самостійну Україну», «Ідея і чин», празький «Бюлетень», журнали, листівки.

Ідеї ОУН я поширював поміж надійних людей. Це були мої знайомі, наукові працівники різних інститутів, а саме: Голов'янюк Зіновій Степанович – доктор сільсько-господарських наук, професор, очолював школу лісових ентомологів України; Шершевитський – професор ветеринарного інституту; Сергій Веселовський – керівник відділу економіки в німецькому науковому інституті; Іван Лебединський – професор статистики в Інституті народного господарства; Лапонич – професор економіки того ж інституту; Федір Кричевський – професор образотворчого мистецтва Художнього інституту; Микола Боголюбенський – науковий співробітник Інституту цукрової промисловості. Усі ці особи мали вже поважний вік і не могли вести таку енергійну діяльність, яка необхідна була в підпіллі. Але я надіявся залучити їх до праці в державному апараті української держави, вірячи в те, що Самостійна Україна, як держава, буде створена.

Для пропагандистської роботи я використовував ще й книжки Юрія Липи, зокрема – «Розподіл Росії», «Геополітика України», «Чорноморська проблема» та інші.

Із досьє: *Юрій Іванович Липа (5 травня 1900 – 20 серпня 1944) – громадський діяч, письменник, поет, публіцист, один із визначних ідеологів українського націоналізму. Батьком Юрія був видатний український письменник, лікар і борець за самостійність України, комісар Одеси від Центральної Ради (1917), автор проекту першої Конституції (1918).*

АГЕН УРНА СПРАВА «ТРЕСТ»

«Ми повинні карати на смерть не лише винних. Страта невинних вражас маси». Міністр юстиції СРСР М. Криленко. 1918 рік.

У 20-30-х роках почав набирати обертів маховик політичних репресій. Терміни «революційна законність», «революційна доцільність», «нещадне знищення», «розстріл на місці» широко вживалися в нормативно-правових актах. Вироки почали виносити члени так званих «трійок». Суті справ вони не розглядали, а лише заслуховували довідки про заарештованих від співробітників оперативних відділів обласного управління НКВС і робили помітки зі своїми висновками. Існували тисячі «альбомних справ», які склалися не на основі матеріалів слідства, а на переданих телефоном із районів області повідомленнях. По більшості з цих справ винесені рішення про розстріл. За один вечір до страти засуджували по кілька сотень людей. Щоб домогтися зізнання в неіснуючих злочинах, заарештованих катували. Один із слідчих, наприклад, бив ув'язнених так, що вони глухли. Він навіть не допитував. Сам писав протокол, фабрикуючи чергову «справу», а потім знущався над своїми жертвами доти, доки вони не підписували все, що йому було потрібно. Протоколи потім додатково, за термінологією чекістів, «корегувалися» і відправлялися на розгляд «трійок».

У 1928 році енкавесівці сфабрикували так звану агентурну справу «Грест». Було оголошено про викриття «контрреволюційної організації» в сільському господарстві УРСР і таких самих у Москві, Ростові та Мінську. В Україні ворогів народу шукали поміж правих українських націоналістів, діяльність яких була пов'язана з цукровою кооперацією.

До контрреволюціонерів зарахували агронома київського «Облтрактора» Т. Беяєва, головного редактора Всеукраїнського інституту заочної сільськогосподарської освіти А. Головка, агронома «Укровотрактороцентру» А. Гончаренка, агронома планового сектору Наркомзему СРСР Ф. Кияшка та інших.

6 березня 1928 року мене заарештували. У в'язницях Києва й Харкова я провів шість місяців. Деякий час мене утримували в будинку № 33 на київській вулиці Короленка. Це була внутрішня в'язниця КДБ. Цьому будинку судилося стати свідком страшних подій. Набагато пізніше я чув від різних людей жахливі оповідання. Розказували, що після окупації Києва німцями в підвалах в'язниці було виявлено сотні спотворених трупів. То були українські інженери, артисти, вчені, священники.

У дворі «Палацу праці» існувала спеціальна маскувальна стіна. За нею був вхід до старого п'ятиповерхового будинку. У роки революції тут містилося Міністерство сільського господарства УНР. Наприкінці 20-тих приміщення перетворили на катівню: обладнали вузькі, як стільники, розгороджені бетоном дворики для прогулянок арештантів і такі ж тісні камери. Денне світло потрап-

ляло до камер через заготовані маленькі вікна. Сірі стіни були вкриті потьокками води й слизі, що утворювалася в закритому, не пристосованому до конденсації кам'яному мішку.

Методи проведення слідства були різними. Мій слідчий викликав мене переважно вночі. В'язничний режим забороняв відпочивати вдень, не можна було навіть сидяти заплющити очі або відвернутись від дверей камери, а допити тривали без перерви тижнями і більше. Таким був «гуманний» спосіб отримання зізнань.

Інколи я чув із сусідніх камер жахливі крики – там катували смертників. «Розв'язувати» язики намагались і так: робили в'язня «випадковим» свідком допиту. Цей метод випробували й на мені. Я бачив, як арештанта повалили на стіл і почали лити з карафки воду в ніс, поки бідолага не став захлинатися. Після цього він одразу почав давати свідчення. Ходили чутки, що слідчий за кожного засудженого, якому він вчасно «зліпив справу», отримував 150 карбованців до своєї й так чималої платні. Ось де принцип матеріальної зацікавленості! Існував і план, особливо в оперативників – тих хортів, які проводили арешти. Напевне, й у катів були гонорари.

Мене тримали в самотності, намагаючись здобути інформацію про те, що я знав, і навіть те, чого не знав і не міг знати. На допитах застосовували порівняно м'яку тактику: не били. Слідчий хоч і демонстрував трофейний гумовий кийок та наручники, що самі заціпаються, але все це «знаряддя» до часу не застосовув. Зазвичай він брав аркуш паперу, ручку, й при слабому камерному освітленні я свідчив...

Із протоколу допиту: *«Середню освіту я здобув у Полтаві – закінчив реальну школу, а потім вступив до Московського сільськогосподарського Інституту, що його я закінчив 1916 року, працюючи одночасно декілька місяців в Земському Союзі, завідував Харчовим пунктом на фронті. На початку 1917 року я переїхав до Києва, працював тут у Київському Губерніяльному земстві на посаді інструктора по скотарству. Того ж 1917 року я був секретарем організаційного Комітету по скликанню Першого Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду. По організації цього з'їзду я мав зв'язок з Міністерством земельних справ, а починаючи з грудня місяця, працював в цьому Міністерстві на посту завідувача с.-г. видавництвам. В цій установі я працював до приходу гетьмана, коли мене звільнено. Під час першого приходу Радвлади (січень – квітень 1918 року) я теж залишався на тій же самій посаді – зав. видавництвам. Під час Гетьманщини (квітень – грудень 1918 року) я працював по видавництву «Вісника Громадської Агрономії». За другого приходу Радвлади (грудень 1919 року – квітень 1920 року), після Гетьмана, я повернувся знов до цього Комісаріяту, працював там при наркомі Мещерякові на посаді спеціаліста Видавничого Відділу під безпосереднім керуванням самого наркома. <Потім> я перейшов до недавно тоді заснованого Сільськогосподарського Наукового Комітету, де працював і весь час перебування добровольців (вересень – грудень 1919 року)*

в Україні. За денікінців же я вступив до Централу. Там теж завідував видавництвом. Пізніше, за Радвлади, з 1/II. 1920 року я завідував в Централі Відділом Селянського Буряківництва, що тільки тоді вперше начало організовуватися. По службових справах я в кінці квітня одержав командировку на Полтавщину і вже там залишився весь період польської окупації (травень – серпень 1920 року), тому що до Києва не можна було повернутися. Жив я той час дома, в Шишаках. В серпні 1920 року я повернувся до Києва і продовжував працю в сільськогосподарському Комітеті. Крім того, ще в порядку мобілізації агрономів був ще за секретаря Губсількому. В грудні 1921 року я переїхав на Полтавщину, працював там весь 1922 рік в Миргородському с.-г. кооперативному союзі, був агрономом-інструктором, а пізніше завідував Інструкторсько-Агрономічним відділом. До Києва я повернувся в березні 1923 року й весь час перебуваю тут, працюючи... в С.-г. Науковому Комітеті до моменту його ліквідації в жовтні 1927 року. Одночасно я з травня 1923 року працював в Губсельсоюзі на посаді зав. підвідділом Бурякової кооперативної, а пізніше, після злиття з «Сільським господарем», працював у «Сільському господарі» на посаді керівника кооперуванням цукрово-бурякової площі. З цієї посади мене було знято на початку 1925 року. Після цього я окрім С.-г. Наукового Комітету та Інституту української наукової мови більше ніде не працював».

Допит закінчувався, я підписував протокол, а наступного разу все починали спочатку...

– У буряковій кооперації я перестав працювати ще з 1925 року. Через перевантаження роботою в Сільськогосподарському науковому Комітеті та в Інституті Наукової мови в мене не було можливості займатися справами бурякової кооперації, хоч вони мене й цікавили. Щодо громадської роботи, то я весь час працював в профспілці Робземліс, з початку 1925 року – ще й у Центральному Бюро Агросекції. На пленумах бюро був тільки двічі – восени 1926-го й на початку 1927 року.

– А конкретно можна сказати? – Слідчий раптом одірвав очі від писанини і стулив тонкі, посинілі губи. – День, місяць?

– Точно пригадати, коли ці Пленуми відбувалися, не можу. У своїй заяві вже підкреслював, що стою цілком на радянському ґрунті й ніколи не брав участі в будь-якій протирадянській роботі. В розгляданні питань щодо організації цукрової промисловості мені доводилося брати участь зовсім мало. Пригадую, що 1925 року був на нараді при «Сільгосподар», де тоді обговорювалося питання утворення бурякової кооперації. Після того ще був присутній на двох нарадах при Київській філії Цукротресту. Тоді розглядали питання суто практичні, щодо селянського бурякосіяння для цукроварень.

– Це все? З ким особисто обговорювали проблеми бурякової кооперації?

– Востаннє я висловлював свої думки з цього приводу на дослідчій кафедрі кооперації після доповіді члена правління «Украсільцукру» Болозовича Авксентія Автономовича. Доповідач говорив про доцільність існуван-

ня кооперативної цукрової промисловості, а також бажаність передачі орендованих цукроварень у власність кооперації, в її основний капітал. Під час дебатів було запропоновано організувати Союз Союзів, який би видав зональним керівництвом, фінансовою справою та збутом цукрової промисловості, а безпосереднє керівництво окремими цукроварнями належало б місцевим Бурякосоюзам. У своєму виступі я тоді підтримав ідею передати цукроварні у власність кооперації. На захист своєї позиції наводив приклади з організації такого господарства в Австралії чи, зрештою, наших же маслоробень, що належать об'єднанням маслоробів. Ці самі проблеми ми обговорювали потім із членом правління «Добробут» Головком Дмитром Гавриловичем.

Як не хотів цього слідчий, а «компромату» в усьому сказаному не було. Після того, як він переконався, що не зможе отримати потрібну інформацію, мене переселили до камери, де вже був ще один затриманий – невисокий, лисуватий чоловік з хитрими очима. З нижньої частини обличчя мені запам'ятався широкий рот, у якому були відсутні два передні зуби, та цинготні ясна, які оголювалися, коли він неприємно посміхався. Його глибоко посажені очі уважно мене розглядали, і я зрозумів, що мене підсадили до «стукача». Говорив він чистою, літературною мовою. Для початку відрекомендувався: «Непийвода Орест». Потім без перебою розповідав про свої походеньки, захоплювався «впертістю націоналістів», скаржився на енкеевців, їхню жорстокість, і улесливо при цьому заглядав мені увічі. Розповідав, що ніяких паперів не підписував і

мені не радив, бо тоді, мовляв, «буде їм до чого причепитися». «Ось з тобою, – вів далі, – перетремо твою проблему, й кінці у воду». Цікавився, звідки я родом, чим займаюся. Обіцяв, за потреби, передати «на волю маляву». Я щось розповідав, але бажання затівати балачку на довго з цим типом не було, тому розмова не клеїлася.

Якось, коли «Орест» скинув сорочку, щоб обмитися, я помітив у нього на плечі восьмикутну зірку, значення якої вже знав: її наколюють ті, хто ухилився від служби в армії, або дезертири, що стали на злочинний шлях, затримані й мотають строк. Він перехопив тоді мій погляд, і, шкідливо відіб'ється, пояснив, що «по малолетству» увільнувся від армії, його таки «зцапали» й припаяли статтю. Потім ліг на ліжко відпочивати, що було категорично заборонено режимом в'язниці. Побачивши здивування на моєму обличчі, мій сусід сказав, що має на це персональний дозвіл слідчого, що його справа вже завершена, він не винен, залишилися, щоправда, якісь деталі...

Стомлений від допитів і невідомості, я написав листа прокурору. Що я міг написати йому? Писав про те, що мене заарештовано в Києві 6 березня поточного року, а 20 березня мені вже висунуто обвинувачення за статтею 54 Кримінального кодексу. Я підкреслював у своєму листі, що причини мого арешту мені так ніхто й не назвав. Під час допитів спочатку запитували про ставлення до бурякової кооперації та кооперативної цукрової промисловості, а потім запропонували зізнатися, що я вів якусь антирадянську роботу. Зізнаватися мені було ні в чому, я не почував за собою жодної провини. Вже 14 квітня уповно-

важений ДПУ заявив, що справу мою в Києві закінчили. Того ж дня мене повезли до Харкова. З 15 квітня я перебував уже в харківському Допрі, корпус 2, камера 34. Про причини позбавлення мене волі, як і раніше, мені ніхто не говорив. Слідчому я повторював, що в своїй роботі на агрономічній, кооперативній, науковій ниві керувався тільки інтересами справи.

Коли я писав цього листа прокуророві, то намагався переконати, що моє ув'язнення – прикре непорозуміння, яке шкідливо відіб'ється на дорученні державної ваги, адже великий словник сільськогосподарської термінології на 60 друкованих аркушів вже третій місяць не може піти в друк. Зважаючи на це, просив звернути увагу на мою справу і якнайшвидше з'ясувати все, що потрібно. Очевидно, звертати увагу й з'ясовувати ніхто й не збирався. 24 вересня 1928 року, хоч я в нічому й не зізнався, мені оголосили вирок. Згодом я дізнався, що разом зі мною засудили велику групу української технічної та наукової інтелігенції.

Витяг із справи: *Постановили: ...Осьмака Кирила Івановича позбавити права проживання в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Одесі, Ростові-над-Донем... терміном на 3 роки. Осьмака Кирила Івановича з-під варті звільнити. Справу здати до архіву.*

Мене посадили в «столипінський» арештантський вагон й везли більш як десять днів до Курська...

СЛІДЧИЙ РУК: «ВАС, УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛІГЕНТІВ, ЗНИЩИМО»

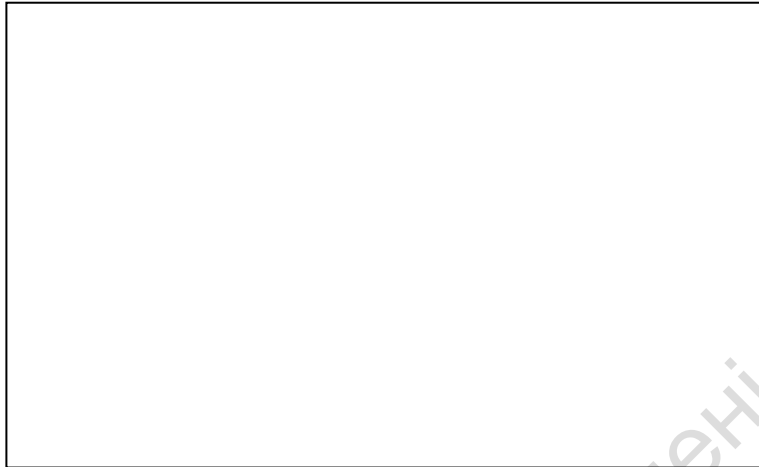
Із рапорта: *Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо. Слідчий у справі СВУ Соломон Брук.*

9 березня 1930 року в Харківському оперному театрі розпочався судовий процес у справі «Спілки визволення України». На лаві підсудних опинилися 45 осіб. То був квіт української науки та освітництва – члени Всеукраїнської академії наук (ВУАН), академіки, професори вищих навчальних закладів, студенти, вчителі середньої школи, письменники, редактори Інституту української наукової мови, кооператори, правники, теологи, священики УАПЦ, бібліотекарі.

Проясень: *«Спілка визволення України» (СВУ) – вигадана ДПУ підпільна організація, показовий процес над якою мав покінчити з українським «націоналізмом». Основними осередками дії СВУ було оголошено Українську автокефальну православну церкву і Всеукраїнську академію наук, а її лідером – академіка Сергія Олександровича Єфремова. За вироком Верховного суду УРСР від 19 квітня 1930 року були засуджені до різних термінів покарання С. Єфремов, В. Чехівський, А. Ніковський,*

Група членів Спілки визволення України під час судового процесу

Члени Спілки визволення України на судовому процесі

М. Павлушков, В. Дурдуківський, В. Ганцов, Г. Холодний, А. Барбар, В. Удовенко, В. Підгацький та інші. Більшість із них невдовзі загинули.*

У 20-х роках у ВУАН функціонували історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний відділи. До складу першого з них входили Інститут української наукової мови, Етнографічна та Археографічна комісії, Археологічний інститут. На світовому рівні в академії проводилися дослідження з мовознавства, історії, прикладної математики, математичної фізики, експериментальної зоології, демографії. ВУАН намагалася зберегти певну автономність, тут діяли принципи демократизму, заохочувався професіоналізм та ініціатива.

Виникає правомірне запитання: для чого все це нищилося, для чого фабрикувалися справи й набував розголосу на всю країну судовий процес? У обвинувальному акті в справі СВУ стверджувалося, що та ставила завданням повалити Радянську владу на Україні шляхом збройного повстання за допомогою чужоземних буржуазних держав і реставрувати капіталістичний лад у формі Української Народної Республіки. В одній із передових статей журналу «Більшовик України» за 1930-й рік зазначалось, що основне завдання пролетарського суду в справі СВУ полягає у викоріненні всього українського націоналізму, негідних ідей буржуазної самостійності та незалежності України. Хто ж у цій ситуації міг по-справжньому становити загрозу режимові через своє прагнення національного відродження України? Певна річ, то були представники академічної інтелігенції, а також діячі Української автокефальної православної церкви. Григорію

Голоскевичу, авторові «Словника живої української мови», слідчий Соломон Брук так і сказав: «Ех, слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, – не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо».

У межах справи «Спілки визволення України» розглядалася ще одна. В протоколах слідства й вироку суду фігурувала ще одна аббревіатура – ІНАРАК.

Проясень: *ІНАРАК – слово, придумане В. Винниченком. У його романі «Сонячна машина» описується терористична соціалістична організація «Інтернаціональний Авангард Революційної Акції». Співробітники Інституту української наукової мови Академії наук жартома так називали створений ними гурток. Однак влада жартів не розуміла. У справі «Спілки визволення України» ІНАРАК вже фігурував як шкідницька організація, діяльність якої була спрямована на спотворення української мови шляхом усунення інтернаціоналізмів, віддалення її від пролетарських мас, а крім того – на терористичні акти, повстання, відновлення УНР.**

Інститут української наукової мови (ІУНМ), організований 1921 року, мав завдання створити 35 термінологічних словників. Я був одним із редакторів і працював над словником Сільськогосподарської термінології. У 1928 році роботу цю припинив, оскільки був заарештований у справі бурякової кооперації й висланий на три роки за межі України. До речі, 1930 року макет Словника сільськогосподарської термінології був надрукований, але без зазначення мого прізвища.

2 березня 1930 року мене з Курська перевезли до Москви. На допитах я намагався довести, що не брав участі в діяльності СВУ та ІНАРАКУ, а про існування «Спілки визволення України» дізнався лише нещодавно з повідомлень офіційної преси.

Але мені показували «зізнання» моїх товаришів, я все категорично відхилив, і згодом з'ясував, що то були фальшивки – взагалі на слідстві широко використовувалися наклепницькі свідчення, підроблені енкаведистами. Протокольні записи допитів, спокусливі своєю простотою. Якщо слідчий спершу формулює свої питання, а далі під рубликою «ответ» наводиться та чи інша відповідь на це питання й наприкінці протоколу стоїть власноручний підпис твого товариша, – як не побачити в цьому автентичного, цілком вірогідного тексту? А тим часом воно не так. Тут випливає проблема достовірності. До речі, енкаведисти самі подбали про своє алібі, називаючи ці документи не «стенограмами» допитів, а «протоколами» допитів. Ясно, що це не те саме.

Із протоколу допиту 13 березня 1930 року:

«По суті заданих мені питань заявляю, що до контрреволюційної організації «Спілки визволення України» я не належав і не знав про існування цієї організації до того моменту, коли про це було надруковано в офіційній пресі. Разом із тим заявляю, що не знав і про існування організації «ІНАРАК» і також не брав у ній ніякої участі. Названих мені осіб, свідченнями яких я звинувачуюсь у належності до ІНАРАКУ, знаю як співробітників Інституту української

Протокол допиту Кирила Осьмака

наукової мови. Холодний є директором цього інституту, Кривинюк – вчений секретар інституту, Туркало – редактор інституту. Дурдуківського я знаю як завідувача школи в Києві, в якій училися мої діти й де я бував на батьківських зборах. Із метою налагодження організаційної діяльності ІУНМ, за ініціативою директора Холодного з жовтня або з листопада 1927 року практикувалися приватні наради активних працівників інституту, які сходилися на приватних помешканнях у Холодного, Гладкова, Дубровського, Туркала, в тому числі двічі в моєму помешканні. В цих нарадах брали участь працівники інституту Холодний, Кривинюк, Туркало, Гладкий, Шарко, Леніченко, Шелудько, Паночіні (бував рідко із-за його хвороби), Дубровський та я. Щодо участі інших осіб. Я не пам'ятаю серед них Кондратюка та Дегтяря. У приватних нарадах за час із жовтня – листопада 1927 р. до кінця лютого 1928 року вони участі не брали.

З I/III–1928 року я в цих нарадах також не брав участі, оскільки 5/III–1928 року був заарештований й з того часу в Києві не мешкав. У приватних нарадах брали участь ті активні працівники інституту, які однаково бажали налагодити організаційну роботу інституту, запровадити робочий порядок, позбавитися від кустарщини та добитися того, щоб роботами інституту фактично керувала його президія. Наукові працівники інституту, які не солідаризувалися з такими переконаннями, на наради не за-

прошувалися. Оскільки не всі працівники інституту із-за згаданих міркувань могли запрошуватися на ці наради — вони відбувалися не в стінах інституту, а в приватних помешканнях, із постановами цих нарад інші працівники інституту не ознайолювалися.

Стверджую, що на цих нарадах у період із жовтня — листопада і до 1/III—1928 року (у момент моєї фактичної участі в цих нарадах) ніяких розмов не тільки політичного, а навіть особистого змісту не було. Я нічим не можу пояснити свідчення Холодного та інших, які є в розпорядженні ОДПУ, про мою нібито належність до СВУ, оскільки це є суцільним наклепом. У доповнення до моїх попередніх свідчень можу сказати, що в період із жовтня — листопада 1927 року до 1 березня 1928 року я брав участь у приватних нарадах активу наукових працівників Інституту УНМ, які в той час, коли я в них брав участь, мали на меті виключно підготовку найбільш гострих питань академічного й організаційного змісту життя інституту, й цілком щирозсердно свідчу, що ніякі питання політичного змісту взагалі, а тим більше антирадянського змісту на цих нарадах не ставилися. Ці наради не мали при мені ніякої назви, крім наради активу наукових співробітників Інституту УНМ.

Усі п'ять-шість нарад, які відбулися за моєї участі, були присвячені розв'язанню таких питань, як створення інструкцій для складання словників, проблеми механічного словника та дезорганізаторській діяль-

ності механічної секції й самого складача механічного словника, про положення для ІУНМ як науково-дослідного інституту та інших дрібних питань. У вирішенні деяких принципових питань при затвердженні інструкцій для складання словників я розходився з Холодним та іншими працівниками інституту. Я стояв на точці зору обов'язкового видання російсько-українських словників, що свідчить, що до російської мови та російської культури у мене було цілком об'єктивне ставлення. При складанні термінологічних словників я завжди мав на увазі два завдання: це забезпечення якомога швидшого та природного засвоєння українським народом надбань культури людства, а з іншого боку — встановлення цілком нормальних стосунків між російським та українським народами. Мене послухали і 23 березня 1930 року оголосили виступ — 3 роки концтабору з відбуттям в «Севлаге», і вже в квітні я був у таборі, в'язні якого будували залізницю Пінног — Сиктивкар».

Незважаючи на такі свідчення, слідчий «шпиг» мені антирадянщину, вражаючи своєю «логікою»: ти ж, мовляв, діяв не один, а значить — зустрічався з націоналістами в різних містах, а це вже група та запільна контрреволюційна організація, яка діяла проти радянської влади. Єдине, що з цього усього тоді таки зрозумів, що мене за будь-яких обставин посадять. Так воно й вийшло.

Валерій Горожанин і начальник Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР Ізраїл Леплевський надіслали спеціального листа до начальника Секретного відді-

лу ОГПУ СРСР, в якому повідомляти, що хоч немає на мене достатньо доказів по справі СВУ, але на особливій нараді при Колегії ОГПУ вирішено було все-одно дати мені строк й ув'язнити. Наступні три роки я провів у Північних таборих.

Меморандум про гр. Осьмака К.І., складений за матеріалами справи СВУ: «В Києві в цьому році ліквідована контрреволюційна організація «Спілка Визволення України» (СВУ), яка мала своєю метою об'єднання всіх кіл шовіністичної інтелігенції на платформі Радвлади та встановлення на Україні буржуазно-демократичного ладу. Програмні засади СВУ зводились до: а) передачі землі за викуп селяням; б) повернення колгоспної та радгоспної землі колишнім власникам; в) повернення націоналізованих підприємств колишнім власникам; г) виплати української частки боргів колишньої Росії зарубіжним країнам; д) політичної зовнішньої орієнтації на Німеччину, під протекторатом якої мислилось існування Української Народної Республіки. Київський центр СВУ був пов'язаний з закордонною СВУ до складу якої входили відомі діячі колишнього уряду УНР та Гетьманщини. СВУ виникла в 1926 р. На початковому періоді свого існування організація була поділена на п'ятірки, під керівництвом центральної п'ятірки в складі: академіка Єфремова, ідеолога й керівника українського національного руху, колишнього Голови Ради Міністрів УНР - Чехівського, колишнього міністра закордонних справ Ніковського, відомого українського діяча Дурдуківського³³ та інші. У 1927 році організація перешикувалась за професійною ознакою, створюючи групи з осіб одної професії, або з службовців одної установи. Така структура СВУ давала їй можливість використовувати для своєї мети найрізноманітніші сфери культурної та громадської діяльності, Академію Наук, школи, автокефальну церкву, кооперацію і т.і. Опорною базою існування СВУ була ВУАН (Всеукраїнська Академія Наук). При ВУАН було кілька клітин СВУ. Одною з таких клітин була ІНАРАК («Інститутская ассоциация работников активистов») при Інституті Української Наукової Мови. Слідство встановило, що ІНАРАК проводив конспіративні політичні засідання, впливав на добір наукових співробітників інституту з антирадянських елементів, провадив збирання коштів на антирадянські заходи (будівництво пам'ятника Петлюрі і т.і.). Осьмак Кирило Іванович до висилання був редактором сільського відділу при Інституті Української Наукової Мови. За свідченнями члена керівної п'ятірки СВУ Дурдуківського та активних членів СВУ Холодного, Туркала, Кривенка та інших Осьмак до свого арешту був членом СВУ й брав активну участь в організаційній діяльності ІНАРАКу. Осьмаку давали відповідальні доручення по здійсненню організаційного впливу в Інституті, в його помешканні іноді проводились організаційні збори ІНАРАКу. Осьмак на засіданнях завжди наполягав на необхідності поглиблення

мого українського діяча Дурдуківського³³ та інші. У 1927 році організація перешикувалась за професійною ознакою, створюючи групи з осіб одної професії, або з службовців одної установи. Така структура СВУ давала їй можливість використовувати для своєї мети найрізноманітніші сфери культурної та громадської діяльності, Академію Наук, школи, автокефальну церкву, кооперацію і т.і. Опорною базою існування СВУ була ВУАН (Всеукраїнська Академія Наук). При ВУАН було кілька клітин СВУ. Одною з таких клітин була ІНАРАК («Інститутская ассоциация работников активистов») при Інституті Української Наукової Мови. Слідство встановило, що ІНАРАК проводив конспіративні політичні засідання, впливав на добір наукових співробітників інституту з антирадянських елементів, провадив збирання коштів на антирадянські заходи (будівництво пам'ятника Петлюрі і т.і.). Осьмак Кирило Іванович до висилання був редактором сільського відділу при Інституті Української Наукової Мови. За свідченнями члена керівної п'ятірки СВУ Дурдуківського та активних членів СВУ Холодного, Туркала, Кривенка та інших Осьмак до свого арешту був членом СВУ й брав активну участь в організаційній діяльності ІНАРАКу. Осьмаку давали відповідальні доручення по здійсненню організаційного впливу в Інституті, в його помешканні іноді проводились організаційні збори ІНАРАКу. Осьмак на засіданнях завжди наполягав на необхідності поглиблення

конспірації. Після вислання Осьмака на засіданнях ІНАРАК'у проводилось збирання грошей для родини Осьмака. Осьмак був висланий як учасник контрреволюційної організації агрономів— кооператорів на чолі з Головком Дмитром Гавриловичем і Болозовичем Овксентієм Антоновичем, участь його в СВУ тоді не була викрита. Нач. СВ ДПУ УРСР Горожанін, нач. 2 відділення СВ Козельський».

Висновок по справі № 61515: «1930 года марта 15 дня я помощник уполномоченного 3 отд. СО ОГПУ Соловьев, рассмотрев следственное дело № 61515 нашел: Материалами следствия по делу ликвидированной на Украине контрреволюционной организации СВУ и показаниями целого ряда арестованных членов СВУ Дурдуковского, Холодного, Туркало, Кривенюка - Осьмак изобличается в принадлежности к СВУ... Полагаю: Обвинение Осьмака Кирилла Ивановича считать доказанным. Помощник уполномоченного 3 отд. СО ОГПУ Соловьев. Согласен: помощник начальника 3 отд. СО ОГПУ Радзивиллов.

Та процес не відбувся. А не відбувся він тому, що не існувало доказів, не було справді жоднісіньких доказів, крім самообмови, записаної рукою слідчого. Крім того, НКВД не потребувало формувати в суспільстві якийсь відповідний настрій. Процес уже йшов. Тривало винищення українства.

ПОЗБАВЛЕНИЙ ПРАВА МЕШКАТИ У МІСТАХ

У квітні 1930 року я опинився в таборі, який будував залізницю Пінюг – Сиктивкар. За рік мене перевели працювати в так званий табір внутрішньогосподарської обслуги* в Усть-Вим (Комі АРСР).

Я працював на посаді агронома, влаштувався серед лісів города, парники, теплиці, де вирощували городину для каторжан. На початку 1932 року мене звільнили з-під варти й відправили на поселення.

Прояsenzь: Спецпоселення – місця проживання «політично неблагонадійних» людей із обмеженими «громадянськими» правами. Для спецпоселень виділяли цілі райони. Туди залізничними товарними вагонами звозили цілі родини, у більшості випадків навіть не пояснивши, за яку провину їх позбавляють рідної землі й змушують жити на чужині. Досить часто застосовували метод розлучення родини: чоловіка засиляли в одне, а дружину – в інше місце. Спецпоселенці мусили працювати на державних підприємствах або в радгоспах з обмеженою заробітною платнею. Вони не мали документів, весь час перебували під пильним контролем озброєної варти й не мали права залишити визначену територію. За втечу із місця поселення додавали до осново строку іще 10 років ув'язнення.

Поселення, в якому мені довелося жити, розташовувалося в Сиктивкарі*. Там я працював агрономом Облпотребсоюзу і керівником приміського господарства, на обліку якого було 150 гектарів городини, 4000 рам парників та дві великі теплиці – все це я мав привести до порядку та налагодити вирощування городини.

Влітку 1932 року до мене в Сиктивкар приїхала дружина. Маруся влаштувалася на роботу в Держплан Комі. З осені 1933 року я був призначений старшим агрономом Локчимського лісогосподарчого комбінату в Пезмозі. Тоді ж дістав повне звільнення. Пізно восени мав відрядження до свого центру в Москву. Там мені дали путівку в Крим на відпочинок. Дорогою із Москви до Криму я затримався на добу в Києві, щоб побачити наших дітей. Вперше після шести років розлучень побачив Надійку і Люду.

У грудні 1934 року я жив у Сімеїзі, бував у Алуці та Ялті, а також у Севастополі. Після Криму з січня 1935 року трудився на посаді технічного директора радгоспу Москжилстрою в Солнечногорську, поблизу Москви, куди переїхала із Комі і Маруся. Влітку 1935 року з нами були і наші діти – Олег, Ляля і Валя.

У 1936 році я працював за технічного директора великого радгоспу (2.600 гектарів) коло міста Зарайськ. Ці часи мені важко згадувати: помер Олег, дружина занедужала, її духовна міць була підірвана втратою сина. Наступний рік був спокійнішим, всі ми поступово оговтувалися від страшної втрати. Я перебрався працювати агрономом у великий колгосп (4.000 гектарів) в село Катіно Горловсь-

кого району Рязанської області. Влітку до нас приїхали Ляля і Валя, а також Марусині рідні сестри: Надійка з Лесею та Ігорем і Віра з Нелею та Галочкою. Те літо минуло для нашої родини незабутньо, ми раділи простому щастю – бути разом. Шкода, що воно виявилось таким нетривалим. До Катінської школи прислали вчителя Калдєєва Олександра Михайловича. Цей чоловік доклав неабияких зусиль і до мого наступного арешту, і до загибелі незабутньої моєї Зірки. Спочатку він без пояснення причини провів на засіданні правління колгоспу ухвалу про позбавлення мене посади агронома, а потім Калдєєв разом із членами правління виїхали до міста Горлова і там здали мене енкавєсівцям. Так 29 січня 1938 року я потрапив до камери Скопінської тюрми на Рязанщині.

Отже, 1938 року я знову опинився за ґратами. Мені повідомили, що притягують мене до кримінальної відповідальності за статтею 58 пункту 10 частиною I КК РРФСР. Звинувачення, за якою була відкрита справа № 9789, базувалися на абсурдних лжесвідченнях, одне з яких таке: «На почте Осьмак мне сказал, что хочет поехать в Москву в Кремль и убить Сталина».

Из архивно-следственного дела № 53 по обвинению Осьмака Кирилла Ивановича:

Свидетель Колдеев показал, что Осьмак, будучи недовольным существующим советским строем, лично ему заявлял следующее: «Я недоволен Сталинской политикой. Я раньше примыкал к боротбистам на Украине и сейчас этого политического течения ни на что не променяю. Сталин, хотя и ведет жестокою

НКВД
УПРАВЛЕНИЕ
по Рязанской области
Уг. дело 649/62

ДЕЛО № 9789
ПО ОБВИНЕНИЮ
Осмак Кирилла Ивановича

Архивный № **03162**
ТОМ № 1

7976
7976

Начато „*31. августа*“ 1938 г.
Окончено „*10. января*“ 1939 г.
Количество томов: *1/2*

03162

Справа № 9789
у звинуваченні Кирила Івановича Осмака

борьбу против всех течений, но победителем будет не он, а другие — наши люди. Он уничтожает людей с мировой известностью, но это ему дешево не обойдется. У нас сейчас, в том числе и у меня, должна быть одна задача: как бы пробраться в Кремль и убить Сталина».

Винним у всьому цьому я, певна річ, себе не визнавав. Слідчі – Голубєв, Шмаков, Завалішпін, Леонідов, Батов – змінювались, однак вони не почули нічого, що могло б дати їм право поставити мене до стінки. Я не вперше зіткнувся з системою «справедливого» судочинства у цій державі, однак цього разу мені було як ніколи боляче: з волі доходили чутки, що людожер Калдєєв розпочав цькування моєї Зірки. Слідство тривало двадцять п'ять місяців. Увесь цей час я писав листи у різні інстанції, намагаючись викрити наклепників і захистити себе й дружину. Одинадцятого липня 1939 року мною було відправлено письмове звернення до наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, в якому я просив більш ретельного розслідування і передачі справи до суду. П'ятнадцятого листопада цього ж року звернувся із заявою до прокурора Рязанської області. Я повідомляв його про те, що Горловське районне УНКВС закінчило мою справу але всі мої клопотання перед слідством на дев'яносто відсотків не виконані.

З 15 до 28 листопада я почав давати додаткові свідчення – не з метою виправдатися в нескіінних злочинах, а для засудження наклепників і фабрикаторів справи. У цих свідченнях, з посиланням на документи, мною викладені усі етапи слідства з детальним описом усіх знущань проти

Кирило Осмак. Фото при арешті
м. Скопін Горловського р-ну Рязанської обл.

мене. Я переконливо доводив, що від «справи», по якій мене притягали, не залишилося ні білінки, а вигадки Калдєєва й свідка К.Т. Батова, який навіть у нашому колгоспі ніколи не працював, але в моїх «шкідницьких діях» переконаний, серйозно ніким сприйматися не можуть. Викрити камерну провокацію, через яку мене звинувачують в агітації проти радянської влади, взагалі просто: є свідки, які можуть підтвердити, що подібного не було ніколи.

Я знову й знову звертався до прокуратури – просив, щоб на моїй батьківщині були допитані особи, які зі мною працювали та підвердять, що ніякого майна я не брав у держави, і, окрім особистих речей, одягу і елементарно необхідних меблів, нічого в особистому користувунні родина моя не має.

На той момент мої кривдники, Колдєєв і Голубєв, уже теж були за ґратами. У ті часи такі «жарті» долі не були дивиною. Здавалося б, утримувати мене у в'язниці взагалі сенсу немає. Однак ще цілий рік знадобився прокуратурі для припинення справи.

20 лютого 1940 року мене випустили із в'язниці, знявши обвинувачення, які тяжіли наді мною понад два роки.

Постановление: Пом. прокурора Рязанской области Горожанкин, рассмотрев следственное дело № 9789, по обвинению гр-на Осмак Кирилла Ивановича, 1890 г. рождения, быв. агронома колхоза «Новая жизнь» Катинского с/совета, Горловского района, Рязанской области по ст. 58 п. 10 ч.1 УК РСФСР, и, принимая во внимание, что данное

дело, сего числа, особо-вынесенным постановлением, в силу 204 ст. П. «Б» УПК РСФСР – производством прекращено, а потому на основании ст. 161 УПК РСФСР, постановил: Избранную ранее в отношении гр-на Осьмак Кирилла Ивановича меру пресечения – содержания под стражей отменить и его из под стражи немедленно освободить, о чем ему и объявить. Постановление направляется начальнику Скопинской тюрьмы, – для немедленного исполнения. Утверждаю – зам.облпрокурора по спецделам – Овчинников.

Свобода, яку я нарешті отримав, цього разу була з гірким присмаком. Марічка загинула, про це мені повідомили ще в тюрмі. Тепер я їхав прощатися зі своєю дорогою дружиною.

А потім мене чекала велика підпільна робота, не зважаючи на труднощі, зради й переслідування. Я усвідомлював, що на історичних шляхах бувають періоди занепаду, коли суспільство, окремі «вожді» перетворюються на аморфну масу так званого «народонаселення», і тоді природний акт порядності перетворюється на прояв героїчної мужності. Такий є закон суспільного розтління й навряд чи є потреба далеко ходити за прикладами.

У моїй душі боровся масовий обиватель з моїм сумлінням, але перемагало єдине бажання «Боротися» й не давало спокою ані вдень, а ні вночі.

ОКУПОВАНИЙ КИЇВ. УКРАЇНЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА

Із стенограми допиту заарештованого Осьмака Кирила Івановича. 30 січня 1948 року:

«Оставшись проживать на оккупированной немцами территории, я связался с председателем созданной в Киеве т. н. «Национальной Рады» Величковским, который в декабре 1941 года был завербован в ОУН-мельниковцев. Нач. отделения следчасти МГБ УССР, капитан Н. Гусев».

Після початку Другої світової війни і швидкого наступу гітлерівців я не захотів евакуюватися, а вирішив залишитися в Києві. Як і багато інших патріотів рідної землі, я завжди мріяв про самостійну Українську державу. Тоді всі ми мали щире надія, що німці в цьому напрямку змушені будуть щось зробити – хоча б дадуть можливість українцям об'єднатися так, як вони цього захочуть.

З перших днів окупації Києва мені довелося розчаруватися. По ситуації, яка складалася, було видно, що ні про яку самостійність не доводиться думати, бо гітлерівці прийшли в Україну, як у свою колонію.

Проясець: *Окупація Києва. З перших днів захоплення столиці України німці почали застосовувати жорстокі репресії до мирного населення: знущання, розстріли, отруєння газом у «душогубках». Для заля-*

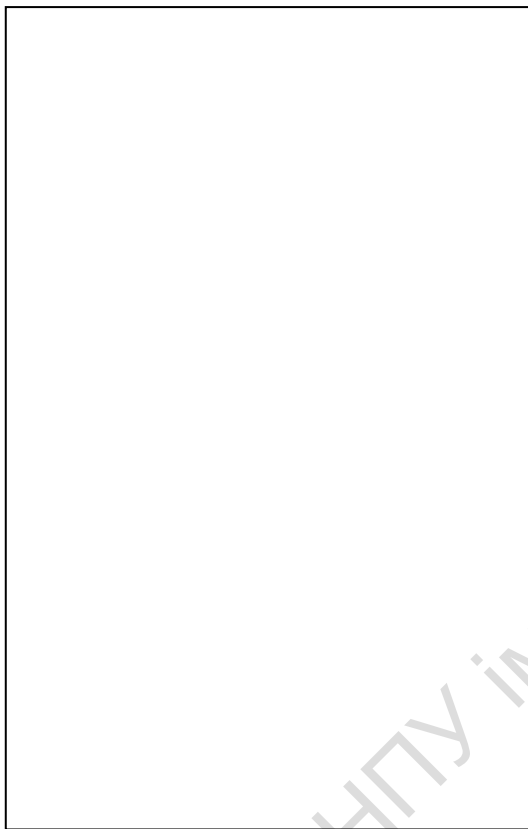
кування щодня вивішувалися оголошення про кількість страчених жителів міста. Гестапівці нищили шпиталі, психіатричні лікарні. Вбивствам хворих людей часто передували садистські знущання. В Дарниці та на Сирці були організовані табори полонених. За Лук'янівським базаром, у Бабиному Яру, розстріляли десятки тисяч євреїв. Загалом, у Києві тоді загинуло понад двісті тисяч осіб.

В окупованому Києві я намагався знайти однодумців, щоб разом обміркувати подальшу підпільну діяльність. У жовтні 1941 року дізнався, що в місті створено Українську Національну Раду, ідейним натхненником та організатором якої був Олег Ольжич, з яким я мав дружні стосунки й захоплювався його відданістю українському народові. Уже в роки війни Олег здобув славу національного героя. Він належав до конкретного політичного середовища й пишався тим, що є членом ОУН під керівництвом А. Мельника. Більшість українців, національно свідомої інтелігенції та повстанці сприймали Ольжича-Кандибу як визначного українця, одного із провідників національно-визвольного руху.

Із досьє: *Олег Ольжич-Кандиба (08.07.1907 – 10.06.1944) – український поет, політичний діяч, археолог, публіцист; син Олександра Олеся. У 1941 році організував у Києві підпільну мережу ОУН(м) та Українську Національну Раду. У 1942 році перейшов до Львова, де був обраний головою Проводу на українських землях. У травні 1944 року заарештований гестапо у Львові. Загинув під час чергового допиту в ніч з 9 на 10 червня того ж року.*

Бульвар Шевченка в окупованому Києві

Олег Олександрович Ольжич (Кандиба)

Період діяльності Олега Ольжича в окупованому німцями Києві оповитий ореолом романтики й героїзму. І це зрозуміло: в умовах окупації не можна перемагати тільки завдяки діловим якостям. Необхідна особлива жертвність. Олег був готовий до найскладніших випробувань. Гестапо, що під корінь нищило українське підпілля, тривалий час не могло його виймати. Саме він у листопаді 1941 року організував грандіозне відзначення чергових роковин трагедії під Базаром, на яке зібралися десятки тисяч українців і де вперше за довгі роки бездержавності майоріли українські національні прапори й на весь голос лунали заклики до відновлення незалежності України.

5 жовтня 1941 року Олег скликав у Києві перші збори Української Національної Ради, національно-державного органу, який покликаний був захищати інтереси всього українського народу. Серед 130 членів УНРади були оунівці, гетьманці, безпартійні, представлено було всі верстви й професії, а також національні меншини.

Якщо Олег Ольжич був ідейним натхненником Національної Ради, то професор Микола Величківський – вмілим конспіратором і керівником.

Із досьє: *Микола Величківський (01.02.1882 – 01.07.1976) – економіст, науковець, викладач. Голова Української Національної Ради в Києві, створеної 5 жовтня 1941 року оунівцями мельниківського напрямку. У квітні 1944 року Величківський очолив поновлену у Львові УНРаду, згодом емігрував до Німеччини.*

Добре знаючи Миколу Величківського, я з ним негайно зв'язався. Той мені пояснив, що він створив Націо-

нальну Раду, щоб вона мала національне представництво в Україні і за сприятливих обставин в подальшому могла б стати законодавчим державним органом. Професор Микола Величківський запропонував взяти участь в діяльності Національної Ради. Сподіваючись на життєдіяльність Ради, я, не вагаючись, дав згоду і з другої половини жовтня 1941 року був її членом. Професор Величківський призначив мене керівником відділу земельних справ. Перебуваючи на посаді, я почав збирати різноманітні відомості з діяльності аграрного сектору для здійснення земельної реформи, яка передбачала перехід до дрібного капіталістичного індивідуального селянського господарства. На початку листопада 1941 року я написав з цього приводу статтю, в якій виклав свої міркування стосовно земельної реформи і віддав її до редакції газети «Українське слово», однак стаття не була надрукована, оскільки німці не бажали ділити ні з ким своєї влади в Україні і продовжували використовувати безоплатну селянську силу в створених ними громадських господарствах.

У цей же час я при Національній Раді створив і очолив бюро Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Бюро складалося з п'яти осіб. Я – керівник, мій заступник – Василь Потішко, агроном – Павло Сабалдир, бухгалтер – Іван Андрієвський, секретар – Таїсія Коваленко. Ми ставили собі за мету створити на території України кооперативні товариства, скликати з'їзд керівників цих товариств і розгорнути кооперацію по селах при індивідуальних господарствах.

Для організації таких товариств я розробив спеціальний Статут сільськогосподарського кредитного товари-

ства, який передбачав об'єднання селян на ґрунті індивідуального капіталістичного господарства для підвищення культури господарювання та організації спільного збуту сільськогосподарської продукції, спільного ремонту й придбання необхідного реманенту. За допомогою свого знайомого Євгена Трохименка, який працював у німецькому пресбюро в Рівному, мені вдалося у березні 1942 року видати там свій Статут.

Нами було створено окружні спілки сільськогосподарської кооперації в Черкасах, Лубнах, Сквирі, Прилуках та Харкові. У свою чергу, окружні спілки організували сільськогосподарські кредитні товариства, яких налічувалося майже сто п'ятдесят.

Щоб завоювати авторитет своєму союзу, в березні 1942 року разом із Василем Потішком ми їздили до Рівного, до Райхскомісаріату, на переговори з німцями, щоб нашої Всеукраїнській спілці сільськогосподарської кооперації була дозволена контракція індивідуальних посівів цукрового буряка. Однак нам було в цьому відмовлено, оскільки ця кампанія провадилася за наказом німецької адміністрації.

Дуже скоро стало зрозуміло, що гітлерівці ніколи не сприятимуть нам у створенні самостійної Української держави, і ми, українські націоналісти, почали шукати інші шляхи до свого об'єднання. З цією метою десь наприкінці жовтня чи на початку листопада 1941 року член президії Національної Ради, бургомістр Києва Володимир Багазій організував у себе в помешканні зібрання дванадцяти однопумців, які були керівниками різних установ Києва.

Володимир Пантелеймонович Багазій (крайній праворуч)
з родинною

Із досьє: Володимир Пантелеймонович Багазій (1902 – 21.02.1942) – український політичний діяч, учитель, голова Київської міської управи (бургомістр) з 29 жовтня 1941 по лютий 1942 року. Після того, як у 1941 році німці окупували Київ, співпрацював з Українською Національною Радою. На посаді бургомистра сприяв налагодженню адміністративного апарату Києва: за його участі формувалися департаменти муніципалітету, був створений Український Червоний Хрест. За саботаж розпоряджень окупаційної влади заарештований гестапо. Розстріляний разом з сином Ігорем у Бабиному Яру.

Конспіруючи це зібрання як вечірку, ми обговорювали тяжке становище, в якому опинилися Київ та Україна, і знущання німців над українським населенням. Якихось конкретних рішень на цьому зібранні не прийняли. Ми тільки погодилися, що для початку потрібно провадити пропагандистську роботу серед мирного населення, щоб всіяко протистояти загарбникам в їхніх економічних і політичних діях.

Працюючи в Національній Раді, я через професора Миколу Величківського познайомився із західняком Атанасом Міляничем, який був заступником директора Головного управління цукрової промисловості в Україні. У справах своєї служби Мілянич часто приїздив із Житомира, де в той час містилося управління, до Києва.

Із досьє: Атанас Мілянич (1902 – 1963) – фінансист, економіст, громадський діяч. За фахом – інженер-будівельник. Ініціатор створення будівельної

кооперації та промислово-кооперативного банку. Активно критикував польський окупаційний режим, за що був арештований і ув'язнений. У 1939 році в Кракові обраний до складу Українського Центрального Комітету (УЦК). У 1944 році емігрував до Німеччини.

Як керівник Всеукраїнської спілки кооперативів я неодноразово їздив до Житомира в Управління цукрової промисловості, і через Мілянича познайомився з директором цього правління західняком Мироном Луцьким та начальником оперативного відділу, членом ОУН інженером Голодом.

Ще до Другої світової війни з літературних сільсько-господарських джерел я знав, що в 1934-40-х роках Мирон Луцький був Головою Центрального Управління Крайового господарського товариства «Сільський господар», яке містилося у Львові.

Проясень: *«Сільський господар» — українське господарське товариство. Засноване 1899 року в м. Олесько Золочівського повіту (тепер Львівська обл.) священиками о. Томою і о. Юліяном Дуткевичами з метою захисту інтересів та поліпшення добробуту селян шляхом підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь.**

Після окупації німцями української території М. Луцький прибув до Житомира, де отримав призначення на посаду директора Центрального Управління цукрової промисловості. У березні 1942 року я, як голова Кооперативного об'єднання «Сільський господар» у Києві, підпи-

сав у цьому Управлінні договір на контрактацію цукрового буряка для заводів України. В другій половині травня 1942 року Центральне Управління переїхало із Житомира до Києва й розмістилося на вулиці Бульварно-Кудрявській № 30. Мої відвідини Управління почастипали, я навіть почав столуватися в їдальні.

Зблизившись з Атанасом Міляничем, я неодноразово мав із ним бесіди про форми боротьби проти окупантів. Починаючи з січня 1942 року, він на моє прохання став привозити з Житомира газету «Краківські вісті», яку офіційно одержував із Польщі. Відвідуючи управління Цукрової промисловості після його переїзду до Києва, я до деякої міри знаходив у розмовах із співробітниками підтримку своїх поглядів, оскільки керівництво Управління переважно складалося з українців-західняків. Вони знайомили мене з багатьма подробицями націоналістичного руху на Західній Україні, яких я до цього не знав. Я усвідомив, що інженер Голод більше за інших знає про націоналістичний рух, і якось в кінці червня 1942 року я попросив, щоб він докладно розповів про діяльність ОУН. Знаючи мене як українського націоналіста, Голод, не боячись, розповів про боротьбу ОУН за створення самостійної України і про ту ворожнечу, яка є між мельниківцями та бандерівцями. Хоч він і не говорив відверто, що є членом ОУН, але з його розповіді про діяльність цієї організації та його подальшої поведінки я розумів, що він є одним із провідних членів ОУН. Безперечно, я був захоплений боротьбою ОУН за самостійну Україну, про яку мені розповідав Голод, і він пообіцяв прислати чо-

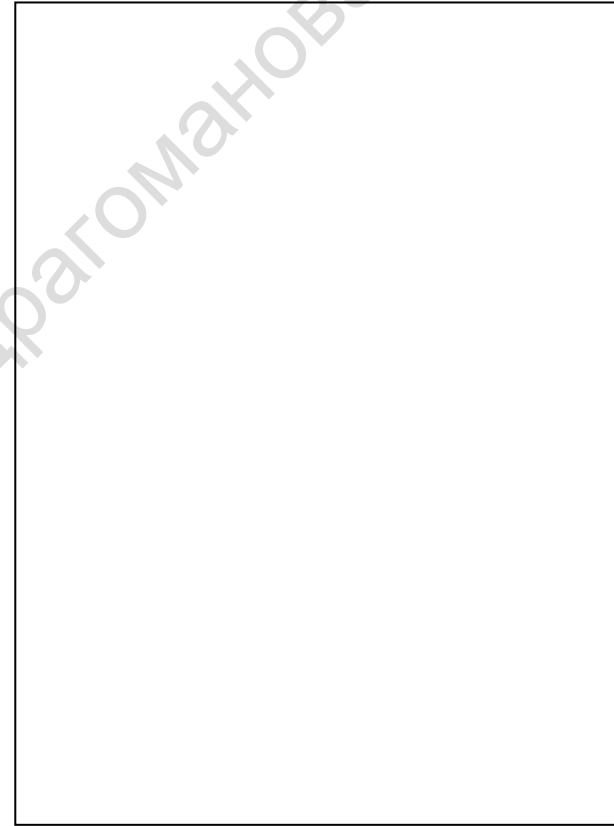
ловіка, який в повній мірі познайомить мене з діяльністю цієї націоналістичної організації.

Спілкуючись із професором Миколою Величківським і його заступником західняком Осипом Бойдуником, я дізнався, що вони є прихильниками ОУН(м).

Проясень: *Осип Михайлович Бойдуник (псевдоніми: О. Грузченко, Денис, Діброва, О. Михайлович; 08.12.1895 – 07.04.1966) – діяч українського націоналістичного руху; публіцист і політолог, член Президії Української Національної Ради, член Проводу Українських Націоналістів. За фахом інженер-економіст. Восени 1930 року увійшов до Сенату ОУН. 9 вересня 1932 року у Львові засуджений до чотирьох років позбавлення волі, після виходу із ув'язнення працював в редакціях газет «Голос» та «Голос Нації». В 1939-1941 роках уповноважений Проводу Українських Націоналістів по суспільно-громадській праці, заарештований гестапо в 1944 році. Після війни опинився у вимушеній еміграції, де продовжував активну громадську діяльність.*

У запалі політичної та національної боротьби я не звертав уваги на внутрішні протиріччя, які були між ОУН(м) та ОУН(б). Мені було важливо, щоб ця організація боролася за створення Самостійної Української держави.

Коли ж я познайомився з націоналістичною літературою бандерівців та їх активною тактикою боротьби, то зрозумів, що моє місце серед них, і почав шукати із ними зв'язок. На початку липня 1942 року до мене в бюро Все-

Осип Михайлович Бойдуник

української спілки кооперативів з'явився невідомий, який назвав себе «Володимиром».

Із досьє: *Прокоп Мирослав (06.05.1915 – 07.12.2003) – діяч ОУН. Псевдоніми: Володимир Орлович, Радович, Гармаш, Садовий, Вировий. Народився в Перемишлі. Закінчив гімназію. З 1930 року почав студіювати право у Львові, Берліні та в Мюнхені, в УВУ, де одержав диплом доктора права. Був членом ОУН з молодих років, за що арештований польською поліцією і 1934 року засуджений на 7 років ув'язнення. За амністією звільнений у травні 1937 року. У 1941 році арештований німцями. Вирвавшись із рук гестапо 15 вересня 1941 року, перейшов у глибоке підпілля. В 1942 році обійняв у Києві пост референта пропаганди ОУН Північно-Східніх земель, опісля – референтуру пропаганди в Проводі ОУН. У 1943 році редагував орган ОУН «Ідея і чин» та керував підпільною радіостанцією, розташованою в Карпатах. На III Надзвичайному Великому Зборі ОУН в серпні 1943 року брав вагому участь у створенні нової програми ОУН. Учасник Великого Збору УГВР в липні 1944 року. Обраний членом Президії УГВР. За дорученням Проводу ОУН і Президії УГВР емігрував. Справу ОУН не полишав до кінця життя. Автор книг «Україна і українська політика Москви» (1956), «Напередодні незалежної України» (1993). Помер 7 грудня 2003 року в Нью-Йорку.*

Мирослав докладно розповів про історію створення ОУН, мельниківські і бандерівські напрямки цієї органі-

зації і про боротьбу, яку веде ця організація за створення Самостійної України. За кілька днів «Володимир» вдруге прийшов до мене в Бюро. На цей раз ознайомив із заходами конспірації, які застосовують ОУНівці в підпіллі та запропонував мені від імені Центрального проводу керувати організаційною і пропагандивною роботою серед інтелігенції Києва. Я без вагання погодився на співпрацю. Використовуючи своє становище в Бюро Всеукраїнської спілки кооперативів, я мав пропагувати ідеї ОУН серед інтелігенції та допомагати нелегалам.

Головна наша увага в справі поширення свого впливу якомога далі від Києва була звернена на контингент своєї галузі, оскільки ця промисловість у період німецької окупації на Україні була основною, її працівники по роду своїх занять мали широкі зв'язки з населенням. Цукрові заводи на декілька кілометрів навколо себе поширювали свій вплив, маючи зв'язок із постачальниками сировини – плантаторськими відділами.

Вдалося мені допомогти й кільком нелегалам. Ми домовилися з «Володимиром», що ОУНівці, які будуть прийждати від нього, знатимуть мене, як «Бориса Олександровича». У вересні та листопаді 1942 року я забезпечив бланками Спілки кооперативів двох нелегалів для виготовлення фіктивних документів.

Під час німецької окупації міста існував підпільний Київський міський провід ОУН, який очолював Дмитро Мирон-Орлик.

Із досьє: *Дмитро Мирон-Орлик (псевдоніми: «Максим Орлик», «Брюс», «Пін», «Роберт», «Анд-*

Дмитро Мирон-Орлик

рій»; 5.11.1911 – 25.06.1942) – діяч ОУН. З юнацьких років – у підпіллі ОУН. Юрист за фахом. Вперше арештований польською поліцією у травні 1932 року під час сутички на місці акції вшанування воїнів, полеглих за волю України. Вдруге арештований у жовтні 1933 року за приналежність до ОУН і поширення революційної літератури. Засуджений на 7 років ув'язнення. Покарання відбував у в'язницях центральної Польщі, в місті Равич та Вронках. З червня 1941 року перебував у Відні, де займався політичним вишколом батальйону «Роланд». На початку Другої світової війни брав активну участь у формуванні Похідних груп ОУН(б). У 1941 році очолив Північно-східну групу ОУН(б), яка вирушила у Наддніпрянську Україну. Із жовтня 1941 року – Крайовий Провідник ОУН на Осередньо-Східно-Українських Землях (ОСУЗ). Заарештований гестапо в Києві. Вбитий під час спроби втечі із в'язниці 25 липня 1942 року на розі Фундуклейвської і Театральної вулиць.

...Якось у червні 1942 року Василь Удовик, агроном із Сільгоспбюро при Гебітскомісаріаті, при зустрічі зі мною розповів, що був очевидцем того, як на вулиці Леніна німець намагався затримати якогось невідомого. Той пробував утекти, але був убитий. Про цей випадок знали всі в місті, а мені доручили довідатись про зовнішній вигляд убитого. Зустрівшись із знайомим лікарем Журком, я попросив його виконати це завдання. Наступного дня він сповістив, що убитого розтинали з натягненим на голо-

ву кашпошоном і при процедурі були присутніми німці. Пізніше в журналі «Ідея і чин» я читав некролог, в якому сповіщалося про загибель у Києві одного із активних керівників ОУН ОСУЗ «Орлика».

Після убивства керівника крайового проводу ОУН Дмитра Мирона через деякий час на його місце був призначений «Могила», який очолював підпілля до кінця 1942 року, а потім зник із Києва.

Проясень: *Пантелеймон Сак («Могила») – крайовий Провідник ОСУЗ у 1942 – 43 роках, родом із Бишівського району, що на Київщині.*

Навесні 1942 року частина працівників кооперативу «Сільський господар» від міськуправи одержали землю для городів на Солом'янці. Для зручності обробітку землі я винайняв помешкання у Коневникової Тетяни Єгорівни на вулиці Всесвятській №24. Коневникова була одинокою жінкою, її будинок задовольняв усім вимогам конспірації. В цьому помешканні я вільно писав свої статті та доповіді. Крім того, тут я міг зустрічатися з нелегалами, які відвідували мене.

28 липня 1942 року на святі «Дня Володимира», в хаті тої жінки, в якій орендував сад, я організував обід, на якому були присутні Василь Потішко, Гаврилюк, Приходько (всі трє – з дружинами), Пантелеймон Сак. Ця зустріч була суто родинною, але оскільки зібралися на ній учасники та прихильники ОУН, то бесіда за обідом торкалася всіх аспектів життя в умовах німецької окупації та підпільної боротьби нашої Української Національної Ради, споминали її організаторів та роки становлення.

Проясень: *Українська Національна Рада – політично-громадське надпартійне утворення передпарламентарного типу. Заснована в травні 1941 року з ініціативи ОУН(м). Основна мета УНРади – встановити зв'язки з усіма українськими землями, окупованими німцями, та започаткувати організацію адміністративних органів на місцях. З 1941 до 1942 року в Києві УНРада видавала газету «Українське слово» (ред. І. Рогач), контролювала кийвську міську управу, відновила культурно-мистецьке життя міста: проводилася робота із заснування народних університетів у Вінниці та Умані, була створена Спілка українських письменників (голова – О. Теліга). У листопаді 1941 року німецька адміністрація, незадоволена зростаючим впливом УНРади, в ультимативній формі зажадала припинення її діяльності, а з січня 1942 року перейшла до репресій щодо її членів.**

ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД. БЛАГОСЛОВЕННЯ МИТ ТА

До Львова я приїхав разом із родиною, дружиною Людмилою й дворічною дочкою Наталією, наприкінці вересня 1943 року. Старша дочка, Лариса, залишилася в Житомирі, де вона працювала в Міській земельній управі, а нелегально – в сітці ОУН. На початку 1944 року вона безслідно зникла, поїхавши із Новограда-Волинського в Корець з підпільною літературою.

Зустрівшись у Львові з діячами ОУН та командуванням УПА, я зрозумів, що ідея об'єднання вже назріла. Роман Шухевич запропонував мені взяти участь у створенні підпільної організації, яка має стати верховним політичним і державним органом українського народу. Не роздумуючи я погодився і почав працювати з документами, які мали лягти в основу цієї організації.

Гестапо діяло у Львові агресивно: гнобило мирне населення, переслідувало українських представників духовенства, грабувало музейні цінності, вилучало цінні книги, рукописи, стародруки з бібліотек. Про факти мародерства у 25 серпня 1944 року так писала газета «Вільна Україна»: «1943 року у Львові пішло систематичне грабування – вилучення найцінніших книг, рукописів, стародруків. Вивезено 5113 рукописів, 3139 стародруків, 2346 рідкісних гравюр. Зникли всі рукописи великих польських пись-

менників Міцкевича і Словацького, всі книги уніками XVI сторіччя, рідкісні книги з колишніх королівських бібліотек».

Одним із тих, хто став на захист народу, культури й віри, був митрополит Андрей Шептицький.

Із протоколу арештованого Кирила Осьмака. 15 квітня 1948. Київ. *«Ще в кінці жовтня 1943 року я здійснив своє давнє бажання – побачити видатного політичного й церковного діяча – митрополита Андрея Шептицького. У розмові з ним я нагадав про його повернення із царського заслання з Саратова і зустріч, яку влаштували йому в Києві, в Центральній Раді. Розповів про те, які великі зміни сталися серед населення східних областей України і, зокрема, серед духовенства. Слідчий (Підпис)».*

Зустрітися з митрополитом у Львові мені довелося в Соборі Святого Юра* – головній святині українських греко-католиків, розташованій на Святоюрській горі.

Зайшовши до собору, я побачив, як із дверей, що поряд вівтаря, неквапом вивезли на колясці Андрея Шептицького. Митрополит, щиро всміхаючись, привітався з усіма дуже щиро. Його добрі, мудрі очі випромінювали теплоту, і я перейнявся його добродушністю.

У 1943 році митрополиту було близько 80 літ. Я знав, що він паралізований, на нього чатувала смерть, але Шептицький був незламний духом. Я поцілував руку блаженнішого, схиливши голову в низькому поклоні. Митрополит докладно розпитував мене про стан національного руху на Сході. Розповідав про те, як російське

Митрополит Андрей Шептицький

самодержавство в 1914–1915 роках вислало священників із Галичини, й про те, як те саме робила радянська влада в 1939–1940 роках. Звернув увагу на схожість ситуацій і зауважив, що, очевидно, такі ж заходи будуть провадитися й далі, але вже окупантами.

– УПА – це не тільки Галичина, – сказав мені на прощання митрополит. – Подивіться: це і Чернігівщина, це і Дніпропетровщина, це Харківщина, це Запоріжжя. Інколи я чую виступи протилежні, але не забувай, сину мій, що це всеукраїнська боротьба. Не галичанська, а всеукраїнська! Проти московського та гітлерівського загарбання борються сини і Чернігівщини, і Львівщини, й інші люди. Треба об'єднуватися задля спільної мети.

Одержавши благословення митрополита, я з ним розпрощався, ще повністю не усвідомлюючи величі цієї особистості в історії українського державотворення. Трохи згодом я дізнався про нього більше.

Шептицькі належали до давнього українського роду, відомого з XIII сторіччя. У сім'ї графа Івана Шептицького і його дружини Софії, доньки відомого драматурга Олександра Фредра, народилося семеро синів. Два з них померли рано, а п'ятьом судилося прожити величне й трагічне життя й залишити незабутній слід в історії України.

Митрополита Андрея виховувався в атмосфері духовності, релігійності, патріотизму. Шанували в сім'ї й свої коріння, зокрема пам'ять про митрополитів Атаназія та Лева Шептицьких, за сприяння яких побудовано було Собор Святого Юра.

У двадцять три роки Андрей закінчив університет, отримав ступінь «доктора права». З цього ж моменту розпочалося його служіння Богові. Спочатку чернець Василіянин, потім єпископ Станіславівський, а згодом і митрополит Галицький, архієпископ Львівський та єпископ Кам'янець-Подільський – такою була його церковна кар'єра.

За сорок п'ять років головування над українською католицькою церквою Андрей Шептицький став духовним пастирем народу, але опікувався він не лише релігією, а й культурою, наукою, освітою: був фундатором Національного музею, організовував притулки для сиріт, школи. Він чудово розумів, і це засвідчують його листи до Ватикану, що чотири війни, які пройшли по цій землі, спустошили її, зруйнували господарства, забрали тисячі життів, осиротили безліч дітей. виправити ситуацію митрополит намагався і конкретними справами, і словом, настановою людям. У своїх посланнях «Не убий», «Про милосердя» він наголошував на необхідності зречення від гордині, злоби, самовілля, бо ті змушують забувати про Божі заповіді й призводять до упадку та руйни.

У роки німецької окупації митрополит став на захист людей – незалежно від національності та віросповідання. Він писав папі Пію XII про те, що німецький режим є, більшим злом, ніж більшовицький, майже диявольським, і завести він може до деградації людства, якої ще не було в історії.

Протягом першого тижня окупації Львова німці знищили чотири тисячі євреїв, а невдовзі – ще дві тисячі. Переховування євреїв було оголошено кримінальним

злочином, який карався смертю. Це був запланований геноцид єврейського народу. Митрополит Андрей Шептицький став на шлях ненасильницького громадянського опору цьому геноциду і, як миг, допомагав єврейському населенню. Чого тільки вартував його лист до Генріха Гімлера із вимогою припинити знущання над людьми й переслідування євреїв. Відповідь на цей лист була образливою. Німецький офіцер, який передавав її, натякнув на можливість розстрілу. Однак митрополит не призупинив своєї діяльності. 1942 року він організував розгалужену систему порятунку для надання притулку тим євреям, яким вдалося втекти із львівських гетто та концтабору. Двісті дітей було таємно перевезено до різних монастирів, сховано в криптах, лікарнях та сиротинцях. П'ятнадцятеро дітей і кілька дорослих євреїв тривалий час рятувалися у митрополичих палатах. Всім їм виписували фальшиві посвідчення про хрещення та українські імена, і всі вони пережили окупацію. Він особисто й сотні священників під його проводом ризикували своїм життям, видаючи документи про хрещення або переховуючи євреїв. Загалом було врятовано кілька тисяч осіб.

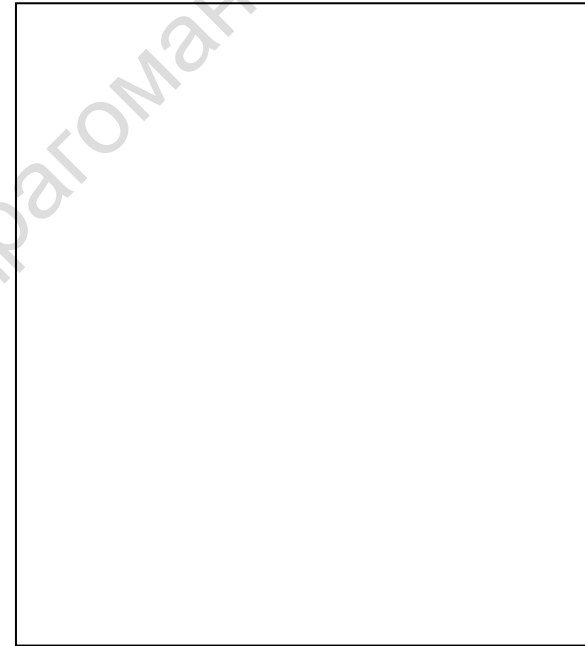
...Ось такою була людина, благословення якої я отримав у Соборі Святого Юри. Враження від цієї зустрічі переповняли моє серце, я усвідомив для себе одне: національним патріотом є не той, хто галасливо «страждає» за українську мову, культуру, історичну спадщину, а той, хто дотримується правила митрополита Шептицького: «Не потоком шумних і галасливих фраз, а тихою невтомною працею любіть Україну».

ВЕЛИКИЙ ЗБІР

Урочиста тиша запанувала на залі нарад, коли Голова Президії УГВР станув перед Головою Великого Збору УГВР, поклав руку на український державний герб та почав повторювати слова присяги... Це присягав Президент України перед усім українським народом. Роман Шухевич.

У червні 1944 року Роман Галібей – людина, яка виконувала особливі доручення Романа Шухевича, дістав незвичне завдання: поїхати в передгір'я Карпат на Львівщині, щоб технічно забезпечити проведення Великого Збору. Галібей із сотнею УПА «Леві», яка мала охороняти це таємне зібрання, а за кілька тижнів до того розгромила німецький загін, з'явився в закинутому лісничівстві під селом Сприня Самбірського району на Львівщині й усе організував: від ліжок зі свіжою білизною до телефонного зв'язку між двома сотнями УПА, які мали охороняти з'їзд.

Я не стояв осторонь активної діяльності й безпосередньо взяв участь у створенні підпільної організації, яка б мала стати верховним політичним і державним органом для ОУН і УПА, підпільного українського парламенту. Влаштувавшись директором Стрийського окружного товариства «Сільський Господар», я мав можливість вільно їздити краєм, використовуючи службу для знайомства з активістами та відділами ОУН й УПА.

Роман Шухевич

У квітні 1944 року підводою, запряженою конем, ми з Мирославом Прокопом прямували в службових справах розбитою лісовою дорогою до гори Магура. Я наважився підняти проблему щодо організації всеукраїнського центру збройної боротьби в Україні. Саме тоді з Мирославом, людиною розсудливою, ми обговорили проекти платформ, на якій могли б зійтися всі організації в єдине угруповування.

Я вже давно мав чітку концепцію основоположних документів, подумки розписав їх структурно, але треба було, звичайно, ще радитися. Запитав Мирослава:

– А як ви уявляєте це об'єднання, його мету?

Прокоп, до цього похмурий та зосереджений, прояснив обличчям, куточки губ здригнулися. Його мовчання тяглося, здавалося мені, вічність. Прокашлявшись у кулак лівої руки, побратим звів на мене сірі очі – у них ясніло сонце.

– А яка ваша думка, ви ж нам цю ідею запропонували?

– Хоч, пане Мирославе, на запитання запитанням не відповідають, скажу, – я смикнув віжки, зручно всівся на сідні, яким був встелений віз. – А уявляли її саме як установу державницького характеру для нашого українського народу. Тисячі організованих кадрів визвольного підпілля і повстанці, які ведуть боротьбу проти німецьких окупантів, продовжуватимуть її також проти окупаційної совєцької влади, і що ця боротьба проти дуже переважаючих сил триватиме довго, і нічого страшного, якщо тільки на обмеженій території. Так що, Мирославе, щоб групи та групки і цілі загони згуртувати, так би мовити, в один ку-

лак, ця справа вимагатиме об'єднаного керівництва. Таким загальним національним керівництвом сьогодні, на мою думку, вже не може бути сама ОУН, чи міліарна сила, та ж УПА. Тому прийшов час забезпечити дію в окупованій московітами землі органу незалежної української влади, яка спиратиметься на організовані підпільні і повстанські кадри ОУН і УПА, а рівнозначно й на підтримку мирного населення.

– Що ж, – схвально кивнув Прокоп, – і я такої ж думки. Прийшов уже час, як казав Тарас, обух сталить. Готуйте документи, ми вас також підтримаємо...

10 червня 1944 року відбулося засідання Ініціативного комітету. Власне, саме на цьому засіданні й була остаточно затверджена назва «Українська Головна Визвольна Рада». Основоположні документи («Універсал», «Платформа», «Устрій»), опрацьовані мною, Дарією Ребет, Мирославом Прокопом, були обговорені членами Ініціативного комітету, відредаговані та рекомендовані до прийняття їх на Великому Зборі. Хочу зауважити, що «Універсал» тоді ще називався «Зверненням до українського народу». Я звернув на це увагу й запропонував цей документ, як у минулому за Центральної Ради та гетьманців, назвати «Універсалом».

8 липня 1944 року о другій годині дня за домовленістю з «Володимиром» я з'явився на площі Сокола-Батько, де за деякий час був підібраний легковою машиною, в якій уже були «Володимир», «Вільшинська» (Дарія Ребет) і невідомий мені чоловік. На цій автомашині ми доїхали до станції Бусовисько Стрілківського району Дрогобицької

Лісництво в с. Сприня на Самбірщині у дні проведення першого збору УГВР. Прогулюються майбутні віце-президенти отець Іван Грнбох і Василь Мудрий

області, а звідти возом – до села Лужок-Горішний, і далі до управління лісництвом, де мали таємно збиратися. На Великому Зборі я мав псевдонім «Марко Горянський».

Дату Збору ми призначили на 11 липня 1944 року на узбіччі гори Виділок біля села Сприня Самбірського району на Львівщині. Присутні – 21 особа.

Просясь. Учасники Першого Великого Збору: Ярослав Біленький, Іван Вовчук, Ростислав Волошин, о. Іван Грнбох, Микола Дужий, Микола Лебедь, Омелян Логун, Катерина Мешко, Василь Мудрий, Кирило Осмак, Зенон Пеленський, Гіосип Позичанюк, Василь Потішко, Мирослав Прокоп, Дарія Ребет, Павло Турула, Лев Шанковський, Павло Шумовський, Петро Чуйко, Роман Шухевич. Дали згоду на членство в УГВР, але не брали участі в Першому Великому Зборі з технічних причин: Іван Багряний, Євген Врецьона, Микола Галлянт, о. Олександр Малиновський, Василь Охримо-вич. Кооптовані члени УГВР: Осип Дяків-Горновий, Г. Зелений, Василь Кук, Петро Федун-Полтава, о. Микола Хмілевський.

Зібрання почалося близько обіду. День був сонячний і спокійний. Піднесено-урочистий настрої помітний був на обличчях делегатів, вони щиро розмовляли, згадували цікаві епізоди спільних дій однодумців, які вже пішли від рук зайд у далекі світи.

На порядку денному: вступне слово голови Зборів; доповідь Володимира Орловича (Михайла Прокопа) про внутрішнє і зовнішнє становище українського наро-

Ростислав Волошин

ду; доповідь Петра Лозовського (Романа Шухевича) про взаємодію ОУН і УПА; доповідь про зовнішньополітичне становище українського руху; доповідь Івана Чепиги (Ростислава Волошина) про внутрішні проблеми; затвердження структури УГВР та вибори органів УГВР. І, звичайно, ряд поточних питань.

Зібрання відкрив Роман Стрийський (Лев Шанковський) і запропонував обрати головою Збору Івана Чепигу. Подякувавши присутнім за довіру, Ростислав попросив обрати своїм заступником Остапа Зеленка (Зенона Пеленського), а секретарем Збору Мирослава Колоса.

Збір тривав п'ять днів – з 11 до 15 липня 1944 року. Головою Збору був Ростислав Волошин. На підсумковому засіданні Установчих зборів його обрали Генеральним секретарем внутрішніх справ УГВР.

Із досьє: *Ростислав Волошин (псевдонім: «Павленко»; 3.11.1911 – 22.08.1944) – юрист за освітою, відомий оунівський діяч. Був в'язнем польських тюрем, концтабору в Березі Картузькій, Луцької тюрми. У 1941 році заарештований гестапо і відправлений у тюрму Монтелюж у Кракові. Наприкінці 1942 року тікає й стає офіційним заступником Дмитра Клячківського (Клима Савура) і крайовим провідником ОУН на ПЗУЗ (Північно-Західні землі), докладас великих зусиль для розбудови мережі організацій. Восени 1943-го – делегат нелегальної Першої конференції поневолених народів. 11-15 липня 1944-го обирається Головою Президії Великого Збору Української Головної Визвольної Ради. Загинув у 1944 році.*

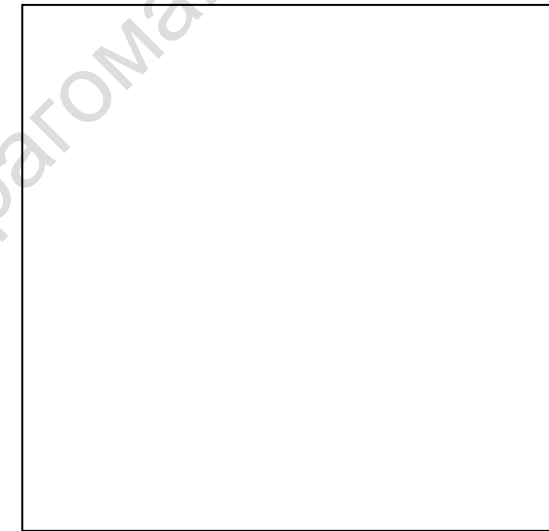

Сотня УПА «Левн», яка охороняла Перший Великий збір УГВР

На Великому Зборі було затверджено документи, які ми готували протягом багатьох місяців – текст присяги вояка УПА, «Універсал», платформу та Устрій УГВР.

«Універсал» Української Головної Визвольної Ради: *Український Народ! Революційним зривом, зброєю своїх найкращих синів Ти здвигнув у 1917–18 роках на руїнах тогочасних імперіялізмів, що Тебе віками поневолювали, Храм Волі – Українську Державу! Грізні вітри розвівали Твої переможні прапори над усіма землями України. Рев Славути-Дніпра, прибий чорноморських хвиль, шелест степової тирси і тасмний шум карпатських та польських лісів зливалися в одну симфонію і співали радісну пісню Перемоги Волі. Віковічні Твої вороги зруйнували Твій святий Храм, та Ти, Український Народ, зберіг його в своїй душі як священну Ідею предків. Протягом двох десятиліть Ти мужньо відстоював її своєю боротьбою. За волю Української Землі, за власну незалежну державу Ти приніс мільйони жертви. І знову п'ятий рік шаліє воснна хуртовина і лавою прокочується через українські землі. Здрігається Українська Земля під полчищами ворожих військ. Не за Твоє визволення, Український Народ, ведуть вони цю криваву і жорстоку різанину. Вони несуть Тобі тільки руїну, поневолення і смерть. Але Ти не піддався, а почав криваву боротьбу з усіма окупантами України. На сторожі своєї волі Ти поставив – від карпатських верхів по Дон і Кавказ – збройні кадри своїх синів – Українську Повстанську Ар-*

мію. Український Народ! Гряде доба Національних Визвольних Революцій. Поневолені народи Сходу і Заходу в своїй безперервній революційній боротьбі ждуть хвилини, щоб на руїнах ворожих їм імперіалізмів побудувати нове вільне життя. Український народ входить у вирішальну стадію своєї визвольної боротьби. Наближається момент, на який ждали століттями українські покоління, момент, в якому вирішиться наша доля. Сучасне українське покоління може бути горде, що саме йому доведеться в героїчній боротьбі завершити будову української держави і здійснити предківський заповіт. Велетенське завдання Української Держави вимагає ще більшого завзяття, ще більшої відданості справі, а перш за все об'єднання всіх самостійних революційних сил під одним політичним проводом. Щоб об'єднати всі національно-визвольні сили українського народу, щоб з одного центру керувати нашою визвольною боротьбою, щоб перед зовнішнім світом репрезентувати волю українського народу, та щоб протиставитись спробам ворогів Української держави розбивати єдиний самостійний український фронт, — створюється Українська Головна Визвольна Рада, яка від сьогодні бере на себе керівництво визвольною боротьбою українського народу. В Українській Головній Визвольній Раді зібрані представники всіх активніючих революційно-визвольних сил сучасної України та передові одиниці з українських політичних середовищ, що в сучасний момент визнали за єдино правильну цілком неза-

Печатка Президії УГВР - свого роду парламенту, головного державного органу підпілля

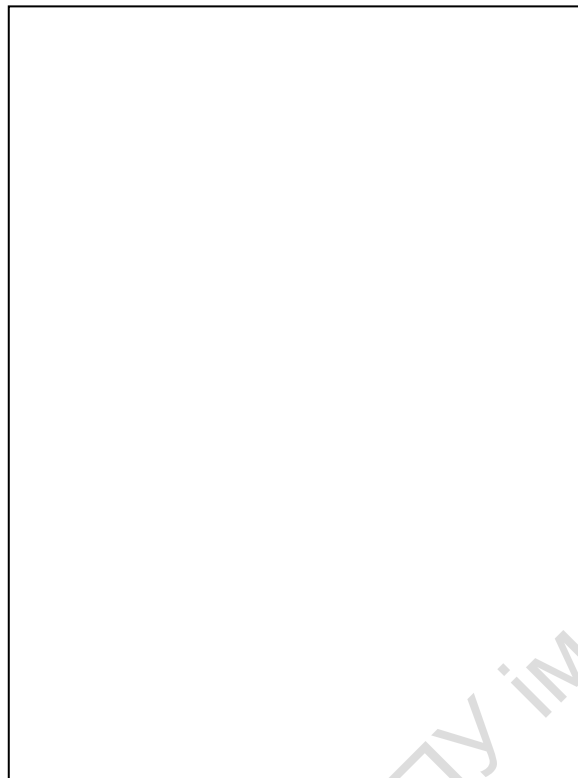
лежну платформу визвольної боротьби українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу, та будуть проводити її в життя. До Української Головної Визвольної Ради можуть входити всі справді самостійні і незалежні сили України, незважаючи на їх світоглядове та політично-групове визначення, ті, котрі готові боротися за Суверенну Українську Державу. Українська Головна Визвольна Рада є найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави. Ми, Українська Головна Визвольна Рада, присягаємо Тобі, Український Народу. Наша мета – Українська Самостійна Соборна Держава на українських етнографічних землях. Наш шлях – революційно-визвольна боротьба проти всіх займанців і гнобителів українського народу. Будемо боротись за те, щоб Ти, Український Народу, був володарем на своїй землі. Будемо боротись за те, щоб усьому українському народові забезпечити участь у визначенні майбутнього державного устрою УССА та її Конституції. Будемо боротись за справедливий соціальний лад без гніту і визиску. На вівтар цієї боротьби кладемо свою працю і своє життя. Віримо в Твої здорові сили, Український Народу, вони служать запорукою нашої перемоги. Вітаємо боротьбу інших поневолених народів за своє визволення. З ними, зокрема з нашими сусідами, бажаємо жити в добросусідських взаєминах та співпрацювати у спільній боротьбі при умові пошанування ними визвольної

боротьби українського народу. Всі національні меншини, що живуть на українських землях, закликаємо включатися в українську визвольну боротьбу, їм забезпечуємо повні громадянські права в українській державі. Український Народу! Ми свідомі того, що грядуща боротьба буде вимагати від Тебе ще більшого завзяття й героїзму, а перш за все, непохитної віри в свою Правду. Віримо, що не посоромиш землі своєї! Віримо, що будеш гідним спадкоємцем княжих дружинників і козацької слави! Героїчна боротьба Твоїх предків за Українську Державу – це для Тебе наказ! Тому кличемо Тебе – єднайсь у своїй боротьбі, кріпись у своїй вірі! Слава Україні! Українська Головна Визвольна Рада. Постій, червень 1944 року (З метою конспірації дату вказали «червень», хоч насправді – це був липень місяць. – Прим. В. Ж.).

Заслухані, обговорені та прийняті були також ухвали з трьох основних доповідей: Володимира Прокопа, Романа Шухевича та Миколи Лебеда.

– Не можна формулювати, що ОУН є ініціатором створення УГВР. Ініціатором швидше є УПА, – казав на Великому Зборі УГВР Мирослав Прокоп. – УГВР – це не нова політична організація, яка буде конкурувати з іншими. Це не партійний орган народу, завдання її – координувати наявні угруповання для боротьби за державність.

Я слухав Мирослава Прокопа, який виступав натхненно, переконливо, й бачив, що у делегатів його слова не викликали заперечення. Дехто кивав головою після якоїсь фрази, що означало – з ним погоджувалися.

Присяга солдата УПА.
Текст затверджено УГВР -
керівним органом підпільної боротьби

У четвертій частині доповіді, що називалася «Наше завдання і питання всеукраїнського верховного політичного керівництва» Мирослав Прокоп доводив, що для ведення політичної боротьби потрібні три елементи: ідея, організовані політичні кадри і провід. З ідеєю все добре. Психологічна неготовність до боротьби більшості людей може бути посунута щойно будуть більші зовнішні потрясіння.

– Українська національна ідея мусить виступати на українських землях як бойова ідея, – у голосі Прокопа відчувалася сила переконання, – як ідея революції, ідея нового прогресивного порядку, що вимагає знищення панівної системи насилля.

Далі Мирослав розвивав думку про те, що Москва прагне до компрометації українського руху, прагне знищення українського народу в цілому.

– Військовий елемент українців знаходиться переважно в Червоній Армії та німецьких арміях, їхніх допоміжних частинах. – Мирослав Прокоп перевів подих і вглядився в обличчя делегатів. Усі були зосереджені, кожне його слово відбивалося в серцях однодумців. – Не можна допустити передчасного їхнього скривавлення, треба зробити цих людей збройним рам'ям Української національної революції. Особливу увагу слід звернути на Червону Армію, бо українці-червоноармійці стоять зараз в Україні, тож слід залучати їх до боротьби.

Доповідач вказував, що не можна звужувати визвольну справу до самої лише провінції, Галичини. Не можна зводити проблеми українського визволення тільки до

збройної сили, коли проблема української державності – це проблема політичної революції в Україні. Дуже критичний був Мирослав Прокоп і стосовно прив'язки української справи до збройних українських формувань у німецькій армії.

– Ці формування, – вказував він, – набудуть окремого значення тільки у зв'язку з можливістю виклярування та ідейно-політичних фронтів під час нової війни проти СРСР. Тому в основі суто революційної і вповні самостійницької концепції боротьби ми поставили наші власні збройні відділи, що творяться ззовні, незалежно від волі окупантів і проти неї, бо революційна боротьба мусить у тих умовах проходити у формі збройного опору. Це й буде найкраща форма збереження вартісного українського елемента.

– Після завершення виступу Мирослав Прокоп помовчав, ще раз обвів поглядом делегатів, усміхнувся. – Оце й усе, що мав вам сказати. Дякую.

Роман Шухевич погодився, що ОУН не може заявляти ексклюзивних прав на Українську Повстанську Армію:

– УПА є збройною силою не організації, а всього народу, – сказав він твердо й делегати зрозуміли – це його позиція. – Ми не можемо порівнювати себе з поляками. Наші сили не розклались, наші вояки боєздатні, пішли в дивізію «Галичина».

Під розкладом Шухевич, вочевидь, має на увазі ситуацію, в якій опинилась Армія Крайова з наступом Червоної Армії, – подумав я, зосередившись, щоб не пропустити останню фразу його думки, – коли війська останньої роззброювали першу.

– Чому ж ми не йдемо на фронтовий бій? – раптом подав голос Василь Мудрий і його запитання прозвучало як постріл – дехто навіть озирнувся на посла польського Сейму, у якого з-під кашкета вибивався, як вороняче крило, чуб.

– В сучасних умовах, – переконливо продовжував Роман Шухевич, – є два варіанти розвитку подій. Перший – перемагає СРСР, а другий – перемагає хтось інший. Існування і завдання УПА є виразно політичними. Нас каратимуть не за те, що маємо УПА, а за сильне націоналістичне устремління. Це питання вирішене, за це будемо розплачуватися: або будемо гинути, або – оборонятися. Справа ця нелегка, але іншого виходу тут нема.

Тобто, перед УПА ставилися цілі політичні й оборонні. У зв'язку з цим зайшла мова про еміграцію. Роман Шухевич визнав, що еміграція цінних для суспільства і нації осіб – справа тяжка для руху, але той, хто знаходиться під очевидною загрозою, звісно, мусить виїхати із України, було б куди:

– Емігрувати в інші держави є справою дуже ненадійною, це лише оборонний засіб для нас. Якщо люди непридатні до боротьби, вони емігрують, нехай емігрують.

Наприкінці своєї доповіді Роман Шухевич наголосив, що УПА має і моральну, і фактичну владу в краї. Цю владу потрібно оформити суверенно, без узурпації.

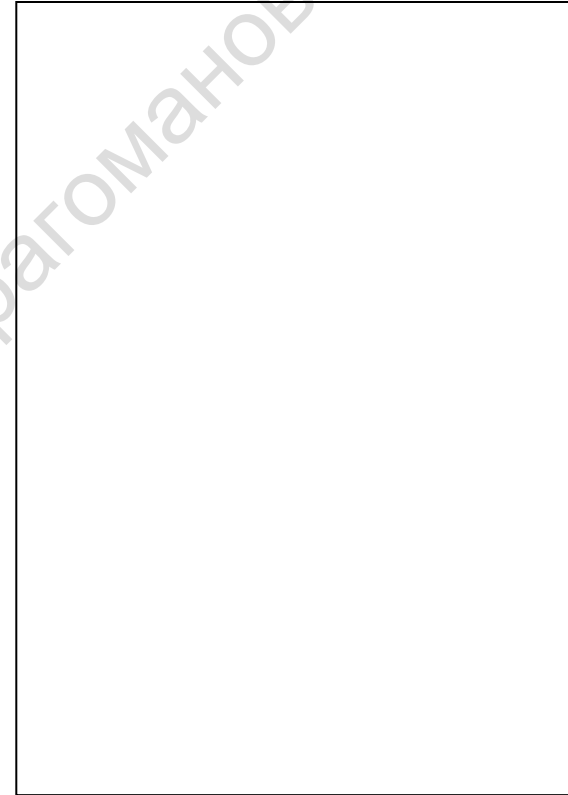
Із досьє: Роман Іосипович Шухевич (псевдоніми: «Шука», «Дзвін», «Тур», «Тарас Чупринка», «Роман Лозовський», «Чернець», «Туча», «Степан», літературне псевдо «Чагар»; 17.06.1907 – 5.03.1950) – син

повітового судді, з молодих літ член різних організацій, діяльність яких була спрямована на боротьбу за незалежність України. В історію України ввійшов як головнокомандувач Української повстанської армії, голова Секретаріату УГВР, людина мудра, відважна й безмежно віддана ідеям волі й державності України.

15 липня відбувалися вибори. Я одноставно був обраний Президентом УГВР. А потім давав клятву. Я читав чимало матеріалів про те, що переживає людина, коли виголошує клятву, але ті мої почуття важко передати – гордість і відповідальність переповнювали моє серце. Наші пращури, коли виголошували клятву чи давали присягу, цілували хрест (у тому числі натільний), від чого, власне, і походить назва обряду – хресне цілування. Воно вважалося такою святою справою, що ніхто не смів його порушити якимись несправедними діями. Поряд із релігійними в Україні побутували й народні традиції, наприклад, цілування хліба з сіллю або землі при виголошенні клятви. Ця традиція бере початок від запорозького козацтва. Я поклав руку на український державний герб – тризуб.

– Наша мета, – урочисто, на повні груди мовив я, дивлячись на делегатів, які стоячи слухали клятву, – Українська Соборна Самостійна Держава на українських етнографічних землях. Наш шлях – революційно-визвольна боротьба проти всіх займанців і гнобителів українського народу. Будемо боротися за те, щоб ти, український народе, був володарем на своїй землі. На вітвар цієї боротьби кладемо свою працю і своє життя. Клянемося!

Кирило Осьмак - Президент УГВР

– Клянемося! – підхопили мої слова учасники Зборів й це вагоме, патріотичне слово, сповнене надії, вирвалося у височинь гір й стоголосо відгукнулося серед високостволохих смerek.

Потім Збори обрали керівний склад УГВР. Існували різні думки щодо оприлюднення матеріалів Збору. Волошин вважав, що їх можна поширювати у своїх колах, Роман Шухевич – що варто зачекати з розмовами до публікації матеріалів Збору. Вирішили не поспішати. Згодом документи було передано німецькому керівництву, тому вони й фігурували на Нюрберзькому процесі.

Останнім на Зборах виступив Ростислав Волошин. Він, зокрема, сказав:

– Маємо звати всіх за собою. Переживемо не одну перевірку і маємо тверду впевненість, що сьогодні наші люди вірять у свою правду і готові за неї померти. Багато загинули за правду. Пом'янемо їх вставанням.

На завершення ми, стоячи, співали національний гімн – «Ще не вмерла Україна». Це відбулося 15 липня 1944 року о 14 годині. Надворі стояла погожа днина, а над густим лісом, що зеленими шатами обійняв приніщане село, шугали птахи – вони забралися так високо, що їх не можна було розпізнати.

25 липня 1944 року в селі біля станції Бусовисько Стрілківського району Дрогобицької області проведено перше засідання Президії УГВР, на якому були присутні: я, «Володимир», «Костецький», «Колос» (Микола Дужий) і «Вільшинська». «Костецький» запропонував, щоб на території України залишилися Президент УГВР, Віце-президент «Голубенко», член Президії Дужий, а також голова

уряду – Роман Шухевич. Усі інші члени Президії та деякі учасники Збору мають виїхати за кордон, щоб там представляти інтереси УГВР перед іноземними державами. Члени Президії УГВР, які залишилися на території України, мали керувати боротьбою українського народу, спираючись на ті загони УПА, які вже були, й ті, які ми мали намір створити. Їм також доручалося створювати місцеві органи влади на території, яка буде опанована УПА, й систематично підтримувати зв'язок з тими членами Президії УГВР, які виїхали за кордон.

Тут, біля станції Бусовисько, я, як Президент УГВР, благословив і попрощався з від'їжджаючими за кордон учасниками Збору: «Володимиром», «Ярополком», «Стрийським», «Костецьким» і «Вільшинською». Пізніше мали виїхати за кордон також Мудрий і Пеленський («Зеленко»).

23 серпня 1944 року поблизу села Орів нас наздогнали частини Червоної Армії й нав'язали бій.

Під час бою поблизу села Орів * охоронці були перебиті, а я поранений. Для лікування мене доправили до села Дорожів Дублянського району Дрогобицької області.

12 вересня 1944 року о 8 годині ранку я вийшов із хати, в якій мешкав, і почув, що в селі облава. Про це з хати до хати передавали жінки, і мене сповістила сусідка. Згодом пересвідчився – червоноармійці йшли вулицею. Взяв граблі й почав прибирати сміття біля хати, роблячи вигляд, що я в своїй господі. Це була можливість уникнути затримання особістами. Побачивши мене, енкавєєівці підійшли, забрали мене і доправили до приміщення сільської ради, де я й був заарештований.

Мене повезли у в'язницю – Дрогобицькі Бригади, де я під вигаданим прізвиськом “Іван Коваль” пройду тортур, які енкаведисти застосовували до націоналістів. В'язниця використовувалася за прямим призначенням як радянською владою, так і німецькими окупантами. Тут перебували, насамперед, керівники навчальних, культурних, медичних закладів, українські політичні діячі, спортсмени, студенти, гімназисти, селяни й робітники. Багато з них розстрілювали без суду – тут же, в підвалі – в потилицю, руки й ноги зав'язували колючим дротом. Про це мені розповідали співкамерники. Я поклявся стояти до кінця – не міг порушити присягу, дану перед Великим Збором, не міг зрадити принцип відданості народові, якого бачив вільним і незалежним – вирішив триматися легенди й сподіватися на долю.

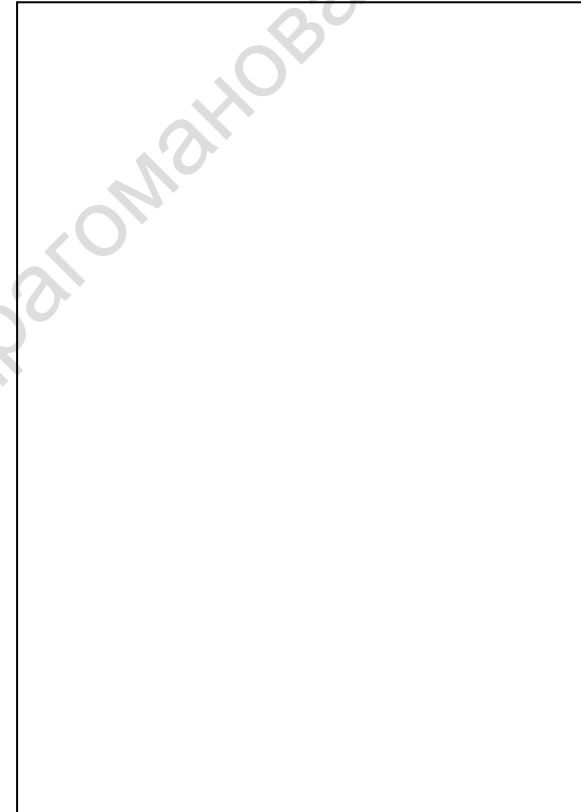
Протокол о задержании. 13 сентября 1944 года: *Я, оперуполномоченный УНКГБ ДО мл. л-т г/без. Замаратский, рассмотрев поступившие в УНКГБ ДО материалы на гр. Коваль Ивана Филипповича, 1888 г. р., уроженец г. Скалат Тернопольской области, без опр. занятый нашел: что Коваль Иван Филиппович подозревается в принадлежности к к.-р. националистической организации ОУН. Постановил: На основании ст. 98 УПК УССР Коваль Иван Филиппович подвергнуть задержанию и заключить в тюрьму на 48 часов для выяснения личности. г. Дрогобыч. Оп. Уп. 10 отд. 2 отд. УНКГБ ДО, мл. л-т г/без. Замаратский. Нач. 2 отд. УНКГБ майор г/б Волошин.*

ЗАТРИМАНИЙ НА ПРІЗВИЩ

червня 1941 року німці розпочали загарбницьку війну, у Дрогобичі енкавеєвцями терміновано було облаштовано тюрму НКВС, де велися масові розстріли українських патріотів.

От у цій тюрмі я й опинився у вересні 1944 року. Документи про затримання оформили тринадцятого числа цього місяця, а вже вісімнадцятого Осадчий і Волошин підписали постанову про арешт.

Постановление на арест 1944 года 18 сентября. *Дрогобич. Я, начальник 10 отделения УНКГБ Осадчий, рассмотрев сего числа поступивший материал на Коваль Ивана Филипповича, 1888 года рождения, уроженца гор. Скалат, Тернопольской области, имеющего среднее образование, украинца, гр-на СССР, женатого, без определенных занятий, нигде не работающего, проживающего в момент задержания в с. Дорожжів Дублянского района Дрогобычской области нашел: Коваль Иван Филиппович является одним из руководителей краевого прохода ОУН, находился в течении двух месяцев в Карпатских лесах и охранялся областной бойвкой УПА. В последних числах августа 1944 года, пробираясь вместе с областной бойвкой из Карпат в с. Дорожжів, через линию фронта Красной Армии, Коваль Иван Филиппович был ранен. Проживая в с. Дорожжів Дублянского р-на достал фиктивные документы, что он уроженец гор. Скалат, Тернопольской обл., эвакуирован немцами в Дрогобычскую обл. Скрывает свою настоящую фамилию и место рождения. На основании изло-*

Постанова про утримання під вартою
Ковалья Івана Пилиповича (Кирило Осьмака)

женного постановил: Коваль Ивана Филипповича подвергнуть аресту и обыску. Начальник 10 отделения 2 отдела УНКГБ ДО Майор ГБ Осадчий. Согласен: Начальник 2 отдела УНКГБ ДО майор Г. Б. Волошин.

Слідчими були жорстокі чужоземці, переважно з російськими прізвищами, як-от: Замаратській, Вілігжанін, Провирков, Жаворонков, Бакланов (садист), Сергеев, Коров, Катаев, Катаков, Цитович, Водопьянов, Бобров та інші.

Про методи, за допомогою яких велося слідство, ходили страшні чутки ще з 1939-го – 1941-го років. Під час допитів застосовували навіть електричні стільці. Такі бачили мої побратими в катівнях на Лонцького (енкавесівській тюрмі у Львові), у Станіславівській та Коломийській в'язницях. З їхніх слів я знаю, що електричний стілець нагадував крісло дантиста, з підставками для ніг, залізною підоймою під голову. Допитуваного прив'язували, вкладали ноги в начиння з водою і корковим дном (щоб дія електричного струму не була смертельною) і пускали електричний струм. Тривали такі тортури годину-півтори, і страшно навіть думати про пекельні муки в'язня. Інші «слідчі дії» були більш «традиційними», але не менш садистськими. Арештованих били металевими прутами, замикали роздягнених у холодному й сирому карцері, мучили голодом, а потім робили свідками застілля, не давали спати, інсценізували розстріл чи повішення.

Прояsenzь: У одному із документів згадується про досвід «кращих» слідчих, які застосовували такі тортури: *гасіння недопалку об шкіру підслідного; дов-*

готермінове сидіння куприком на різку стільця (періодично стілець вибивали); вільний удар калошею по висячих чоловічих придатках, «гнуздання» (сумнозвічна «ластівка»: довгий рушник проускався через рот та через спину і кінцями прив'язувався до н'ят), періодичне виведення арештованого на розстріл і тощо: «Установлено, что в следственной работе МГБ имели место грубейшие извращения советских законов, аресты невинных советских граждан, разнужданная фальсификация следственных материалов, широкое применение различных способов пыток – жестокое избивание арестованных, фруглосуточное применение наручников на вывернутые за спину руки, продолжавшееся в отдельных случаях в течение нескольких месяцев, длительное лишение сна, заключение арестованных в раздетом виде в холодный карцер и др. По указанию руководства (бывшего) Министерства государственной безопасности СССР избивания арестованных проводились в оборудованных для этой цели помещениях... и поручалось особой группе специально выделенных лиц из числа тюремных работников, с применением всевозможных орудий пыток. Такие изуверские «методы допроса» приводили к тому, что многие из невинно арестованных доводились следователями до состояния упадка сил, моральной депрессии, а отдельные из них до потери человеческого облика».

Енкавесівці мали змогу роками на тисячах жертв відточувати майстерність катів, уміння фізично й психологічно знесилювати і знищувати людину. До честі в'язнів,

Хата Михайла Летнянчина на присілку Вільник
с. Дорожів Дублянського району Дрогобицької області.
Кирило Осмак був тут заарештований
під час облоги 12 вересня 1944 р.

які опинилися в тюрмі разом зі мною, вони трималися гідно, заперечували своє членство в націоналістичній організації і будь-що старалися не видати друзів, які перебували поза межами в'язниці.

Чекав і я своєї черги, наслухавшись страшних розповідей про допити, й був переконаний, що треба буде померти, тому подумки просив Бога, щоб перед смертю душегоуби не дуже мене мучили і щоб Всевишній захистив дружину і дітей.

З усього жаху, який я переживав у ті дні, мені найбільше запам'ятався один випадок. Мабуть, тому що тоді я зазирнув у вічі смерті. Одного ранку двоє енкавесівців витягли мене з камери і потягли. Третій плентався позаду. Уже за порогом, у темному коридорі, мене відпустили, і тієї ж хвилини особіст поклав мені руку на плече. Потилицею я відчув, що він підносить праву руку, мені навіть вчулося, що цокнув бойок револьвера. Я на мить повернув голову, щоб переконатися, що це було, як гримнув постріл. Мені обпекло праву щоку. Пам'ятаю, я впав на теплі людські тіла і знепритомнів. Як довго лежав без пам'яті, не знаю. Згодом почув регіт, хтось штурхнув мене чоботом у бік, сказавши хрипкувато: «Чево разльогся, шуток не понімаєш?» Мене знову потягли до камери й кинули за порогом на сиру холодну підлогу.

Під час того слідства мені було особливо тяжко. У мене не було майбутнього, я це усвідомлював. Однак протягом багатьох місяців я не мав права й на своє минуле. За вигаданою легендою, я був «Коваль». Під час арешту в мене знайшли довідку від сільської управи, датовану початком

Кирило Осьмак. Фото при арешті.
м. Дрогобич

липня 1944 року (тобто періодом німецької окупації) на ім'я Івана Пилиповича Ковалю, народженого 1888 року в містечку Скалат Тернопільської області. У протоколі про моє затримання було написано, що Коваль Іван Пилипович «підозрюється в належності до контрреволюційної націоналістичної організації ОУН». Отже, на щоденних допитах я раз по раз переказував слідчим свою вигадану біографію.

На всі запитання я відповідав, що народився в місті Скалаті Тернопільської області, вчився в Тернопільській українській гімназії, мешкав у Тернополі на вулиці Словацького, 10, працював у системі «Маслосоюзу», а родичі мешкали в м. Скалаті на вулиці Міцкевича, 3. Мав дружину Марію, доньку Валю та сина Олега, який помер 1936 року. Втікаючи від фронту, який наближався, виїхав із родиною з Тернополя.

Вигадував я й про те, що в селі Пісочному гітлерівці мене мобілізували для перевезення військових вантажів. Родина залишилася у селі Пісочному, а я кілька днів трудився вантажником. Якось уночі спробував втекти. Німецький вартовий стрельнув і поранив у лопатку лівої руки ззаду навиліт кулею з гвинтівки, але я все ж утік. Випадково потрапив до села Дорожів, де був ще в липні 1944 року, перевозячи вантажі, і волосний голова видав тоді довідку, як посвідчення особи, бо всі особисті документи залишилися разом з речами в селі Пісочному.

Цієї легенди я притримувався протягом трьох років сидіння під слідством у Дрогобицьких Бригадах. Я здогадувався, що енкавєєсівці не вірять моїй легенді, тому «ко-

СЕКРЕТНО

ЛИЧНОЕ ДЕЛО
заключенного № 1067

Фамилия Осьмак

Имя Кирил

Отчество Иванович 1888

Начато 13-го 1944 г. *Крк. 3331*

Окончено 16 мая 1960 г.

Отис № 32

Сред хранения носового

Арх. № 4

Год 1960 надписи на обложке д-ла, не предусмотренные формой воспрещаются.

3331

Новгород

Титульна сторінка особистої справи Кирила Осьмака

в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54-1 «а» и 54-11 УК УССР, нашел: Согласно распоряжения зам. Министра Госбезопасности УССР № 3/ 48 от 01.1947 г. Коваль Иван Филиппович подлежит этапированию в следственную часть МГБ УССР для дальнейшего ведения следствия. Постановил: Арестованного Коваль Ивана Филипповича вместе со следственным делом № 745 этапировать в следчасть МГБ УССР в гор. Киев. Настоящее постановление направить Начальнику отдела «А» УМГБ ДО для исполнения. Ст. следователь следотдела УМГБ ДО лейтенант Жмылев. «Согласен»-начальник следотдела УМГБ ДО майор Науменко.

Перше враження від Лук'янівки – неймовірна зашкідливість: розбита підлога, грязюка як на стінах, так і нарах. В'язниця, здається, не ремонтувалася з дореволюційних часів. Стіни обписані матюками, різними посланнями. Але співкамерник розповів, що в сусідній був напис послання Винниченка й інших діячів української культури. Майже щоденно мене водили на допити, як серед дня, так і ночі, у слідче приміщення (невеличке приміщення, розділене диктовими стінками на клітки). Слідчий проводив допит голосно, з вигуками, постійними загрозами й погрозами, мовляв, зізнавайся, бо розстріляємо. Водночас він вимагав від мене підтвердження моїх антирадянських дій, участь у підривної діяльності щодо більшовицької влади, розмов із відомими повстанцями, котрі, нібито, дали про це показання. Зачитував їхні негативні політичні характеристики на мене. Я все категорично відхиляв.

ЛУК' НІВСЬКА В'ЯЗНИЦЯ. РОБОТА ЗІ СВДКАМИ

«Чорний ворон» привіз мене на Лук'янівку*. Від головного входу – воріт, куди підійшло авто, в'їхали за мур через головні ворота. Щоб дійти до слідчої камери, довелося пройти ще одні двері, це вже в третіх воротах, а потім через двоє хвіртків у мурах на самій території в'язниці. Через кожні двері й хвіртку пропускав мене з моїм озброєним супутником вартувий, спочатку глянувши через кругле вічко, хто йде, і перевірівши перепустку.

Процедура оформлення зайняла години три. Формуляр російською мовою: «фамилия – имя – отчество, год рождения, место жительства, работы, родители, родственники, отгиски пальцев рук, цвет волос, глаз, рост, национальность, образование». Далі – фото, стрижка, баня.

Потім мене завели до «екатерининського» корпусу Лук'янівської в'язниці. Цей корпус, який мав три бічні добудови у формі літери «Е», так називали на честь імператриці Катерини II, хоча побудований він був не за часів її правління, а в XIX сторіччі. За спільною огорожею була ще одна будівля, де відбували покарання кримінальні злочинці з різними вироками. Вона ззовні була схожа на справжню середньовічну тюрму: стіни товсті, вікна маленькі, заграбовані. Денного світла до камер потрапляло мало. На відміну від нього, корпус для ув'язнення полі-

тичних нагадував не тюрму, а, скоріше, якусь фабрику з великими заграбованими вікнами.

Мене завели до камери. Це була маленька, ледве освітлена малесенькою електричною лампочкою над дверима, кімнатка, де стояло двоє ліжок, залізний столик із залізними сидіннями замість стільців по боках. Усе це було прикуте до стіни й автоматично, за потреби, підносилось і вкладалось у спеціальні стінні заглиблення. У кутку, ліворуч дверей, – параша. У тильній стіні, високо, щоб не можна було дістати рукою, – одне продовгасте, вузьке заграбоване вікно.

У Лук'янівській в'язниці перед слідчими енкавеесівцями було поставлено завдання: отримати зізнання від «Ковалія». Для цього слідчі почали звозити захоплених оунівців, які на перших допитах уже багато чого виказали про захопленого «Псельського».

Проясень: Псевдонім «Псельський», очевидно, було обрано як похідний від назви річки Псло, що протікає Полтавщиною, звідки родом Кирило Осьмак.

24 квітня 1947 року в Києві почав давати свідчення підпільник «Береза» – Гаврило Миколайович Грицай, якого раніше допитували в Дрогобичі. Це був високий, стрункий чоловік. Він «зламався» на допиті ще 31 жовтня 1946 року, відразу, як був схоплений енкавеесівцями.

Із досьє: Свідок Гаврило Миколайович Грицай, 1919 року народження, мешканець села Дорожів, освіти 6 класів, неодружений, проживав у місті Дрогобич.

Улітку 1944 року, після Великого Збору, Грицай мав завдання забезпечувати помешкання та всіляко допомага-

ти своїм побратимам по боротьбі. На слідстві він в деталях розповів усі обставини знайомства з керівним складом ОУН, УПА, УГВР та безпосередньо з Кирилом Осмаком.

Із свідчень Грицяя Г.М. (за матеріалами слідства): У липні 1944 року всі провідники, зокрема «Перебийніс», «Дзвінчук», «Рубань», «Різун», «Чорний», він же «Береза», та «Шпак», зі своїми бойовиками прибули в село Недільна Стрільківського району Дрогобицької області. Стояли коло трьох тижнів. Одного ранку я побачив, що в село на возі приїхав старший чоловік із жінкою та донькою років чотирьох, і привіз із собою ліжко й багато особистих речей. Потім я дізнався, що приїжджий — це один із керівників ОУН на ім'я Звержник (Псельський), що він сюди приїхав зі Сколівського району. А коли заходив у штаб, то бачив, що цей чоловік за столом вивчав бойові карти. Спостерігаючи за ним, помітив, що всі провідники його уважно слухали...

Наступного разу з Псельським ми зустрілися на мосту через річку Стрий у селі Ясінка. Німці вбили члена обласного Проводу ОУН, якого побратими поховали з почестями в лісі. Звержник виступив з промовою над гробом, а після похорону він сказав, що ОУН в особі вбитого втратила великого чоловіка. Біля села Ясінка сотні «Різуна» розбили німецький гарнізон і взяли в полон командира. Поранених німців покладали на вози і відправили до тилу. У лісі між селами Велика та Мала Ясінка «Перебийніс», «Різун», «Дзвінчук» і «Звержник» розмовляли з ні-

мецьким офіцером і домовилися, щоб німці не чіпали вояків ОУН-УПА. Звержник ОУН написав і вручив німецькому офіцерові листа, щоб той передав своїм командирам, і відпустив.

Згодом я приїшов до села Дорожів, зустрів Степана Грицяя і від нього дізнався, що «Псельський» перебуває також тут, в хаті Летнянчина. А ще Степан розповів, що він разом із Звержником при переході лінії фронту потрапив під обстріл червоноармійців, але їм пощастило втекти, хоча старший чоловік і був поранений. Через кілька днів Степан Грицяй передав Гаврилові прохання Звержника прийти до нього. Коли Гаврило завітав до хати, то побачив там ще й «Рубаня».

Звержник був блідий, бо втратив багато крові. Він спитав, чи не знаю я, де його дружина і донька. Я повідомив, що відвіз їх до села Тур'є-Горішне Стрільківського району. Пересилюючи біль, Звержник попросив піти в це село і дізнатись про їхню долю, але ніяких відомостей про його родину я не роздобув, бо їх там уже не було, про що й доповів. Згодом я дізнався, що Звержника заарештувало МДБ. Про це розповіла мені мати, сказавши, що схопили якогось незнайомого старшого чоловіка, пораненого в плече.

Наприкінці 1944 року я мав зустріч з «Рубанем» та «Чорним» в селі Дорожів-Долішній, який давав йому та іншим учасникам підпілля завдання за всяку ціну звільнити Звержника з тюрми й обіцяв за це 40000 рублів.

На допитах слідчі намагалися якомога дізнатися про мою особу. Тому задавали Грицяю запитання, які б до-

помогли з'ясувати особливості мого походження, освіти, характеру. Їм потрібні були «зачіпки», які б допомогли встановити моє точне прізвище.

Із протоколу допиту 22 апреля 1947 года:

*Вопрос: «Что вы можете показать о Ковале?»
 Ответ: «Хочу сказать, что он исключительно развит, прекрасно знает историю и экономическую географию Украины и всего СССР, хорошо ориентируется в вопросе расположения улиц и метро Москвы, знает многих украинских, русских и западноевропейских писателей, композиторов, знает, что они написали, все это хорошо сохранилось в его памяти. Если кто-либо из сокамерников спорил с ним по этим вопросам, Коваль всегда оказывался правым. Один раз Коваль сказал, что его отец в старые времена ездил в Одессу по соль. Это породило у меня мысль, что он может быть из восточной Украины, хотя он хорошо разговаривает на галицком наречии. По своему характеру Коваль очень хитрый и осторожный человек». Допросил: Зам. нач. отдела следчасти МГБ УССР капитан Дубок.*

Для встановлення моєї особи 28 квітня 1947 року із ГТЛ Томської області через МВС СРСР «викликали» Михайла Онуфрійовича Фарила – «Рубаня», засудженого на 20 років каторжних робіт. Саме його згадували свідки як такого, що зв'язаний зі мною.

Із досьє: Михайло Онуфрійович Фарило (псевдонім «Рубань»), 1906 року народження, мешканець села Стара Ропа Старо-Самборського району Дрогобицької області, освіта вища, референт Дрогобицького обласного проводу ОУН.

Михайло Фарило посвідчив, що знав мене як члена Крайового Проводу ОУН «Пселеського». Це сталося 30 липня 1947 року. На допиті 21 серпня він розповів і про те, що що «Пселеський» був обраний Головою УТВР.

Із протоколу допиту Михайла Фарила

30 липня 1947 року: *На фотографії я впізнаю члена Крайового Проводу ОУН Галичини «Пселеського» або «Псела» (точно назвати його псевдо за давністю літ не можу). Перша зустріч з «Пселеським» у мене відбулась у липні або на початку серпня 1944 року в с. Недільна. Їдучи вулицю села разом з «Чорним», я побачив на подвір'ї одної хати члена Крайового Проводу ОУН Гриця – «Перебийноса» і «Пселеського», якого тоді не знав. Наступну зустріч з «Пселеським» я мав у селі Дорожів, звідки походить «Перебийніс». Було це в серпні 1944 року, коли село вже було зайняте Червоною Армією. До Дорожєва я потрапив тому, що між членами Дрогобицького обласного проводу була домовленість, щоб зустрітися в цьому селі після переходу лінії радянсько-німецького фронту. Скоро після прибуття до Дорожєва я зв'язався з «Чорним» і від нього дізнався, що тут переховується поранений член Крайового Проводу ОУН «Пселеський». «Чорний» познайомив мене з «Пселеським» у його хаті, і з цього часу я почав відвідувати «Пселеського», щоб лікувати його рани. Іноді він приходив до моєї хати (де я переховувався). Я до нього звертався «друже Пселеський». «Пселеський» казав мені, що був поранений під час переходу фронту*

осколком. Лінію фронту він переходив разом з «Перебийносом» і тоді ждесь з ним розлучився. Подобиць поранення не розповідав. Коли я робив перев'язки, то бачив, що рана гноїлась. Осколок пройшов у нього від лопатки до шиї, і рана була широка. У Дорожєві я зустрічався з «Псельським» майже два тижні. Він казав мені, що дуже хоче зустрітися з «Перебийносом», щоб обговорити питання, які його цікавили. Їїго вимова підтверджувала його власні слова, що він походить із східних областей України. У вересні 1944 року під час облави він був заарештований, а я на другий день після його арешту пішов із Дорожєва. Якось «Чорний» сказав мені, що хтось із учасників УПА, уродженець Дорожєва, який мешкав у Дрогобичі, має можливість за хабар звільнити з тюрми деяких ОУНівців. «Чорний» доручив мені зустрітися з цим ОУНівцем і дати йому завдання з'ясувати, де перебуває «Псельський» і дізнатися, що буде коштувати його звільнення. Разом з «Псельським» був заарештований господар тої хати, де я переховувався. Через цього чоловіка й мали дізнатись, яким прізвищем назвався «Псельський».

Свідчення Махайла Фарила на допиті 21 серпня 1947 року: На попередньому допиті я намагався приховати низку відомих мені фактів з життя й діяльності «Псельського» в ОУН. За дорученням організаційного референта Самбірського окружного проводу ОУН – «Чорного» я протягом півтора тижнів надавав «Псельському» медичну до-

помогу. В бесідах зі мною «Псельський» розповідав, що походить із Полтавської області, довгий час разом зі своєю матір'ю мешкав в одному з сіл на річці Псел. До Жовтневої революції вчився у Києві, де закінчив сільськогосподарський інститут і одержав фах інженера-агронома. Після закінчення інституту займався науковою діяльністю, мав гарну технічну бібліотеку, яка в нього пропала. Під час революції на Україні служив в одному з міністерств УНР, разом з яким відступив до Житомира. «Псельський» також розповідав, що зазнавав репресій з боку органів радянської влади. Він журився долею дружини й дитини, яких залишив у селі Тур'є Стрілківського району. Де зараз перебувають жінка й дитина «Псельського» і кого він ще має із рідні, я не знаю. Перебуваючи разом в одній камері внутрішньої тюрми, в бесіді про вплив цукру на роботу серця й всього організму, «Псельський» сказав мені, що коли він працював на одному з цукрових заводів, то вживав багато цукру. На якому саме заводі й ким працював – не говорив. Казав мені, що більше трьох років сидить у тюрмі під прізвищем Коваль Іван Пилипович. Це прізвище вигадане, але яке справжнє – він мені не казав.

На запитання слідчого, яке становище «Псельський» займав в ОУН, М. Фарило відповів, що влітку 1944 року він разом з членом Дрогобицького обласного Проводу ОУН «Марком» переховувався від арешту органами НКВД. Саме «Марко» розповів йому, що в липні 1944 року в селі Звір Самбірського району Дрогобицької області в лісі, в

хаті лісника, відбулася конференція представників усіх українських організацій та партій, на якій була створена УГВР – Українська Головна Визвольна Рада, а «Псельський» обраний Головою цієї ради.

Це був переломний етап слідства. Енкавееєсівці вже знали, що Коваль – це Псельський. Маючи на руках протоколи Великого Збору УГВР, вони легко з'ясували, що Псельський і Президент УГВР Марко Горянський – одна особа. Їм залишилося зробити один крок, після якого я мав право повернути собі ім'я, отримане при народженні, – Кирило Осмак. Але час для цього ще не настав.

Протокол допроса обвиняемого Коваль Івана Филипповича. *Вопрос: На прошлых допросах вы упорно пытались скрыть от следственных органов действительную свою фамилию и занимаемое положение в ОУН, а также не дали правдивых показаний о проводимой вами активной антисоветской националистической работе. Предлагаем говорить правду по этим вопросам.*

Ответ: На прошлых допросах я рассказал все следственным органам о себе и своей деятельности. Дополнить эти показания я ничем не могу. Допрос прерван в 16-30. Протокол с моих слов записан верно, мною прочитан. Коваль. Допросил: зам начальника отдела следчасти МГБ УССР, капитан А. Защитин.

«ДОБРОВІЛЬНІ» ЗІЗНАННІ

Уже третій рік перебуваючи під слідством, я чудово розумів, що правда про мене рано чи пізно вийде на поверхню. Однак до часу мені потрібно було її приховувати: я не хотів зашкодити жодному з побратимів по боротьбі. Отже, протягом 1947 року, аж до 25 серпня, коли заперечувати очевидне вже не було сенсу, я тимався своєї легенди.

Талон виклику на допит: *Начальнику Лукьяновской тюрьмы. Прошу доставить на допрос арестованного Коваль П.Ф. к следователю в комнату № 16. Следователь следствия МГБ УССР Гузев. Время допроса: 22 часа вечера – 5:40 утра.*

... Мене привели до великого кабінету з довгим столом. Вікна виходили на південну сторону тюремного двору. Слідчий на прізвище Гузєєв вказав на стілець, російською провів інструктаж, як я маю поводитися. Закандзюблений ніс чекіста робив його схожим на сову, яку з темряви вихопили на сонці.

Сидіти рівно, руки на колінах, не повертатися, не оглядатися, не вставати без дозволу – наказував слідчий.

– І обрацаца ка мне – гражданин начальник, – майже просичав Гузєєв, нервово поправивши на столі папку «Особової справи». Засунув у широкий рот вказівного пальця, обслинив і почав перегортати папери, бурмочучи щось під ніс.

Він примостив мене з боку дверей, щоб світло падало на мене, а сам всівся біля вікна. Тоді я звернув увагу, що в усіх слідчих кабінетах столи були довгі, масивні, мабуть, для того, щоб в'язень не міг накинутися на чекіста або перевернути стіл на нього. Кімната, зазвичай, тут не провітрювалася, й запахи плісняви, поту й наваксованих чобіт, забивали дух.

– Я спрашиваю, ти чотко атвічаєш, – не дивлячись у мій бік, крізь рідкі зуби видавив слідчий.

На все я кивав головою і відповідав рідною мовою ясно, намагаючись нічого не сказати зайвого. Разом з тим, я попередив його, що російську мову знаю погано, тому мені краще розмовляти українською – щоб уникнути якихось неточностей.

Слідчий відповів, що українською вільно не володіє, але я можу говорити українською.

– Мене хать жидовскай гаварі. Мене чотко надо знать твої достоверніє даніє. А ти все вреш, сучий бандеровец, – Гузєєв наче вистрелив словом, аж закашлявся. Ногою підтягнув до столу стільця, всівся, поклавши на стіл кашкета. – Больно умний, да?

Далі він пояснив, що протоколи допитів пишуть тільки російською, що «ето согласно закона». Я не приховував здивування, але на нього це не подіяло. Видно, що я не перший такий, і слідчий вже давно звик до таких «бездарних вапросов».

Кілька ночей підряд Гузєєв шось мовчки писав, переписував із інших листків, хоч я ще нічого не розповідав, а, коли приводили на черговий допит, сідав навпроти,

слухав його бурмотіння та нітився від злих поглядів, якими він мене ошпарював. Напевно, він строчив «разумніє мислі» з якихось конспектів, переписував можливі злочини, які повинен був скоїти український буржуазний націоналіст у Радянському Союзі. Коли одного разу я запитав його, що він там стільки пише, він відповів, що скоро закінчить, дасть прочитати, а «мойо дело расписацца і не возражать».

Якось серед ночі до кабінету, де мене допитували, зайшов якийсь тип у цивільному, віком за сорок років. За рангом, мабуть, рівний із слідчим, бо розмовляли між собою на «ти». Став за мною, праворуч від дверей. Здавалося, що прийшов глянути на мене з цікавості. Перекинулись між собою кілька фразами на якісь побутові теми, запалили цигарки. І так не було чим дихати, а від їдучого диму затерпло в горлі. Я так закашлявся, аж виступили сльози.

Гузєєв перестав писати, встав із-за столу, ступив кілька кроків вліво, повернувся у мій бік і насмішкватим схи́дним голосом мовив до мене:

– Так ви что там, создали в Карпатах новую Запорожскую Сечу? Надумали воєвать за самостейную неньку Украину?

Чекісти скривили тонкі губи в схи́дних посмішках, а той, що стояв біля дверей, похитнувся вперед, аж рипнули халяви.

Глумливий тон Гузєєва не те, що не сподобався, а вразив мене. Він відразу нагадав мені, що мати якісь ілюзії щодо здорового глузду чи почуття хоч найменшої національної свідомості з боку слідчих, лакеїв сталінсько-

берієвської системи, – це дитяча наївність. Переді мною яничар чи ренегат-професіонал. Я повинен постійно про це пам'ятати і зайняти відповідну позицію. Удав, що зрозумів запитання дослівно, і тоном, який не міг викликати сумнівів щодо щирості, постарався пояснити:

– Та ні. Ми просто не хотіли, щоб нас вбивали цілими селами, як худобу. Хотіли ж, щоб люди на своїй землі вмирили, коли Бог покликає, а не з голоду.

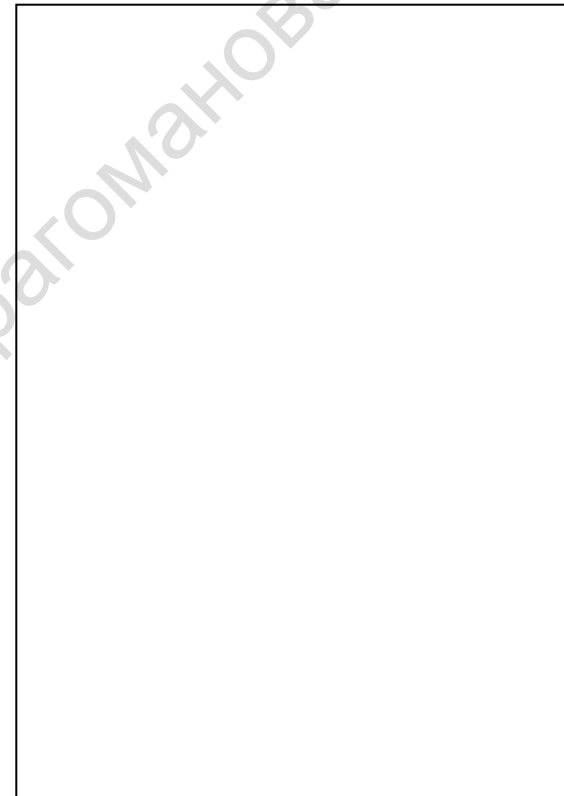
Наступне запитання було для мене дуже несподіваним. Тим же тоном, але різко змінивши тему, Гузеєв запитав, як звали Бандеру по батькові.

Проясень: *Степан Андрійович Бандера (1909–1959) – український політичний діяч, ідеолог українського націоналістичного руху ХХ сторіччя, голова Проводу ОУН(Б).*

Кілька хвилин я мовчав, збираючись із думками і намагаючись зрозуміти хитрість слідчого. Згодом пояснив, що в нас звертатись по батькові не було прийнято, і я серйозно не знаю, як по батькові звали Бандеру чи навіть Маркса та Енгельса. На цьому подібні запитання припинилися, зате я усвідомив, що переді мною слідчий середнього рівня.

З'ясувати інтелектуальний рівень слідчого я намагався від першого мого з ним знайомства на допиті. Це було потрібно, щоб не дати йому взяти наді мною гору, не дозволити принижувати. А в них, насправді, було багато засобів, щоб зламати людину морально.

Під час чергового допиту я насмілюся спитати, чому слідчий мені тикає, хіба так у них прийнято? Моє запи-

Степан Андрійович Бандера

тання здивувало Гузєєва: «Как так, тикаю? А как, пазвольте, абрацаться к преступнику?» Після цих слів він кивнув. Для нелюдів, його прибічників, це був сигнал: можна починати. Мене збили долівець, гамселили хто чим: чоботом, кулаками.

Цього разу я прийшов до тьми близько третьої ночі. Півестися не міг – так і лежав у калюжі крові. Пам'ятаю, що мене відтягли тода до мед ізолятора, а за деякий час – знову до катівні слідчого.

Чотири рази мені влаштували так званій «смертний побій», але я вижив, хоч тіло, відчував, уже ніколи не побудеться синяків.

20 серпня 1947 року я написав начальникові внутрішньої тюрми МДБ УРСР заяву: «20 серпня 1947 року оголошую голодування. В останні два тижні слідство застосувало до мене багато репресивних заходів (биття, позбавлення сну та ін.), що унеможливило моє існування, тому я змушений іти на надзвичайний засіб протесту аж до смерті через голодування. Не припиню голодування, поки не буде задоволено такі мої вимоги: не застосовувати щодо мене при слідстві биття та позбавлення нормального сну; прискорити слідство у справі мене і визначити найближчий термін розгляду справи у суді; дати мені шпитальне лікування, харчування та відпочинок, щоб направити моє здоров'я, якому слідство завдало страшної шкоди. Отсю мою заяву прошу переслати Генеральному прокурору УРСР».

З 20 по 26 серпня 1947 року слідчий викликав мене 13 разів – дошити велись вдень і вночі. 5 вересня о 23 го-

дині 40 хвилин Гузєєв записав у протоколі: «Після активних допросов арестованный Коваль сознался».

Із досьє: *Постановление о продлении срока следствия и содержания обвиняемого под стражей. г. Киев, 1947 года 5 сентября. Я, Зам. Нач. отделения Следчасти МГБ УССР – капитан Гузеев, рассмотрев материалы следственного дела № 148827 по обвинению Коваль Ивана Филипповича, он же Осмак Кирилл Иванович, в совершении преступлений, предусмотренных ст.ст. 54-1 «а» и 54-II УК УССР, нашел: 13 сентября 1944 года при проведении чекистско-войсковой операции в селе Дорожлив, Дублянского района, Дрогобычской области был задержан нелегал, назвавшийся Коваль Иваном Филипповичем, 1888 года рождения, уроженцем гор. Скалат, Тернопольской области. Коваль также показывал, что с 1925 года по 1944 год непрерывно работал счетоводом Тернопольского маслосоюза и проживал в гор. Тернополь. Проверкой эти данные не подтвердились. Установлено, что Коваль Иван Филиппович, за которого выдает себя арестованный, весной 1944 года умер в с. Староверовка Харьковской области. Допрошенные по делу Коваль свидетели – Грица, Грицай и другие показали, что он является руководящим участником ОУН и избличили его в этом на очных ставках. Однако, несмотря на это, арестованный Коваль никаких показаний о своей вражеской работе не давал и упорно скрывал свою действительную фамилию и другие биографические данные. Доставленный из*

ІПА Томської області осуджений бывш. учасник ОУН Фарило на допитах показав, що арештованого Коваль он знає, як члена Краєвого «Провода» ОУН Галичини по псевдоніму «Псел» или «Псецкій», но фамилию его не знає. После активних допитов арештований Коваль 25 августа 1947 года сознался, что он в действительности является Осьмак Кирилл Иванович, 1890 года рождения, уроженец м. Шишаки, Полтавской области, с высшим образованием, по профессии инженер-агроном. 1925 и 1938 г.г. он судился за проведение антисоветской работы, а затем, оставшись проживать в оккупированном немцами городе Киеве, в 1942 году вступил в ОУН, имел псевдоним «Борис Александрович» и проводил активную националистическую работу. При отступлении немцев из Киева Коваль-Осьмак бежал на территорию Западной Украины, где связался с оуновским подпольем и до дня ареста продолжал вести антисоветскую работу. Осенью 1944 года Коваль-Осьмак по заданию Центрального «Провода» ОУН остался в тылу Советской Армии и был назначен руководителем Краєвого «Провода» ОУН «ОСУЗ» [«Осередньо Східних Українських Земель»].

Учитывая, что Коваль-Осьмак только 25 августа с. г. начал давать показания о своей работе в ОУН, то необходимо продолжать его допрос и проводить проверку его показаний, а срок следствия по делу истекает 15 сентября 1947 года, руководствуясь ст. ст. 113 и 157 УПК УССР,

Постановил: Возбудить ходатайство перед Военным Прокурором войск МВД СССР о продлении срока ведения следствия и содержания под стражей обв. КОВАЛЬ Ивана Филипповича, он же Осьмак Кирилл Иванович, на один месяц, т. е. до 15 октября 1947 года. Зам. Нач. отделения следчасти МГБ УССР, капитан Гусев.

Согласны: зам. Нач. 2-го отдела следчасти МГБ УССР, капитан Дубок. Начальник следственной части МГБ УССР, подполковник Цепков.

Отже, в серпні 1947 року я, нарепті, не «здавши» побратимів по націоналістичній боротьбі, почав розповідати про своє минуле. Щоправда, далеко не про все казав відверто, обережно дозував факти, і працівники держбезпеки весь час перевіряли мої свідчення.

Із протоколу: *По данным камерного агента, Осьмак умышленно дает неправильные показания, пытается скрыть действительных участников ОУН, с которыми он был связан по антисоветской работе. Подполковник юстиции Афонин.*

Після того, як я почав робити «добровільні» зізнання про свою участь у національно-визвольному русі, ще майже рік знадобився енкавесівцям, щоб зрозуміти: нікого я не «здам», і нічого нового вони від мене не почують. Лише в травні 1948 року справу передали на розгляд Особливої наради при МДБ СРСР, рішення якої від 10 липня 1948 року мені оголосили 14 серпня. «За участь в контрреволюційній банді українських націоналістів і активну керівну контрреволюційну націоналістичну діяльність» мене засудили до 25 років тюрми.

Секретно: Особое совещание при Министерстве Государственной безопасности Союза ССР от 10 июля 1948 г.

Слушали: Дело №148827 МГБ-Украинской ССР, по обвинению Осьмак Кирилла Ивановича, 1890 г. р., ур. Полтавской обл., украинца, гр-на СССР, беспартийного, из крестьян-кулаков, с высшим образованием. Обвин. по ст.ст. 54-1 «а» и 54-11 УК УССР.

Постановили: Осьмак Кирилла Ивановича за участие в контрреволюционной банде украинских националистов и активную руководящую контрреволюционную националистическую деятельность заключить в тюрьму сроком на двадцать пять лет, считая срок с 13 сентября 1944 года. Нач. секретариата Особого Совещания.

Я дуже добре запам'ятав, як мені повідомили про мій вирок. Я стояв серед кімнати, примружившись: яскраве світло від настільної лампи, спрямованої на обличчя, різало очі, не давало розгледіти слідчого за столом. Фіранки на вікні було затягнуто, надворі господарювала ніч.

У голові не було ніяких думок, лише серце заніло, ніби вилиці стискувало лещатами та мліли ноги. Потроху звикав до світла, але затіненого кадебіста не розрізняв. Нарешті вгледів перед столом табурет й, наважившись сісти, ступив крок.

— Стоять! — аж вискnuв Гузеєв, грюкнувши кулаком об стіл. — Сядеш, когда приглашу... осужденный.

Здавалося, мовчання тяглося нескінченно. Я ніяк не міг

Выписка из протокола № 28	
Особого Совещания при Министерстве Государственной безопасности Союза ССР	
от 10 июля 1948 г.	
СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
83. Дело № 148827 МГБ-Украинской ССР, по обвинению -	
1. ОСЬМАК Кирилла Ивановича, 1890 г. р., ур. Полтавской обл., украинца, гр-на СССР, беспартийного, из крестьян-кулаков, с высшим образованием.	ОСЬМАК Кирилла Ивановича, за участие в контрреволюционной банде украинских националистов и активную руководящую контрреволюционную националистическую деятельность - заключить в ТЮРЬМУ сроком на ДВАДЦАТЬ ПЯТЬ лет, считая срок с 13 сентября 1944 года.
Обвин. по ст.ст. 54-1 «а» и 54-11 УК УССР.	
 Нач. Секретариата Особого Совещания	
С постановлением Особого Совещания МГБ ознакомил:	
Имя: <i>Кирило Осьмак</i> 14. Август 1948 г.	
Постановление Особого Совещания объявлено:	
<i>Кирило Осьмак</i> 14. Август 1948 г.	

звикнути до отакого виснаження мовчанням. На тюремному жаргоні це називали «в'ялити». Такий спосіб знущання кадебісти відпрацювали не на одному політ'язні. Потім мені почали зачитувати вирок.

Я стояв і не міг нічого й мовити, бо в горлі прикипіло слово, мов до металу розпечений метал, тільки вилиці смикалися – чи то від болю, чи від образи. Але кому і що міг я казати в цю мить? Ці люди не хотіли слухати, вони зібралися, щоб покарати його, вкоротити віку, забрати назавжди від дружини й дітей. Кати!

– Вивести! – розірвав тишу наказ, і світло на підлозі хитнулося. – Етапировать к чертям! – Штовхнуло в спину.

Наприкінці червня 1948 року із тюрми № 1 Управління МВС Київської області мене відправили до Владимирського центру*.

Сов. секретно. Экз. № 3-ий. Начальнику тюремного управления МВД СССР полковнику тов. Кузнецову. Гор. Москва.

Сообщаем, что ранее содержащийся заключенный Осмак Кирилл Иванович 1890 г. р., осужденный 10-го июля 1948 года Особым Советом при быв. МГБ СССР по ст. 54-1 «а», 54-11 УК УССР на 25 лет тюремного заключения, прибыл 12-го августа 1953 года из Бутырской тюрьмы МВД СССР. Зам. начальника Владимирской особой тюрьмы МВД СССР майор Лавыгин.

ПОБРАТИМИ

Бували в тюрмі, серед усього жахіття, й приємні миттєвості. Траплялося це тоді, коли вдавалося зустріти когось із близьких по духу людей. Пригадую один такий випадок.

...Мене вели з допиту. Я знав, що на шляху до камери доведеться одвертатися до стіни три рази: звук вивчати кожний сантиметр коридору та кількість дверей.

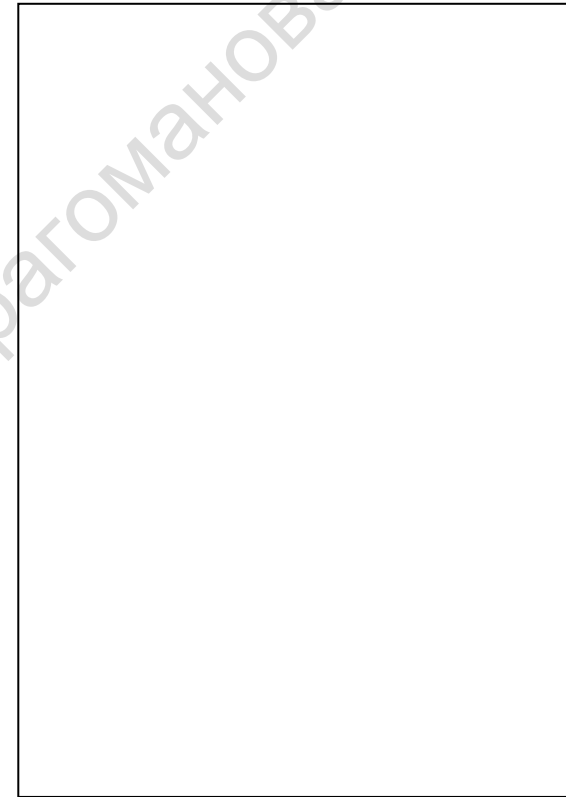
– Пшол! – Гебіст клацає пальцями, лунко відбиваються звуки у високому коридорі з перепадами сходів. Назустріч за викрутом коридору чути човгання – когось ведуть на допит. Раптом ізвідти:

– Стань к стене. Руки на затылок. Не оглядывайся, туды твоего мать...

З-під чола зиркаю на постать, прихилену до стіни, і впізнаю арештанта, якого мені показували під час прогулянок – Івана Кривуцького, старшину для контрольних доручень боївки п'ятого району «Холодиний Яр». Його плечі опущені, на куфайці видніються дірки. Я знав, що над Іваном був нещадовно суд, дали 25 років і додатково 5 років позбавлення громадянських прав, але чув, що нібито було повторне судилище.

«Може, його на розстріл?» – подумалося. Але через кілька днів, коли мене вивели у двір на прогулянку, я зустрів Івана в оточенні бритоголових пацанів й усміхнувся, як до щирого знайомого.

Проясень: Із споминів Івана Кривуцького: *Нараз у дверях появилася високий чоловік і хтось із арештантів сказав півголосом до мене: «О, це він!» Всі «шаньки» (так звали у в'язниці хлопчиків-зłodюжок) разом із своїм ватажком оточили Кирила Осьмака. На диво, вони віталися з ним по-українськи і кожний старався кинути хоч пару слів. Видно, вони були знайомі раніше. Осьмак був високого росту, десь 180 см, з вигляду під 60 років, голова сива, профіль обличчя прямокутний, вольовий підборідок. Я приглядався до нього уважно, коли він розмовляв з хлопчиками. Його високе чоло, правильні риси лиця, спокійні повільні рухи, чиста літературна мова — все це викликало з перших хвилин повагу до нього, пошану. Пишу для того, щоб сказати щось доброго про нього, але я таки переконаний, що таке враження він справляв на кожного, хто з ним зустрічався вперше. Після розмови з підлітками він привітався і з нами. Розмову почав з того, що похвалив підлітків. Ці хлопці, хоч ув'язнені за якісь кримінальні проступки, а особливо старі рецидивісти, ставилися дуже добре до нього з перших днів перебування у в'язниці. Слідчі НКВС в перші місяці ув'язнення кидали його до камер з різними кримінальними злочинцями, щоб йому докучати. Проте прораховувалися. Кримінальні розуміли наміри НКВС і ставилися до нього з пошаною... Я коротко розповів про події на Закерзонні, про дії УПА, про акцію «Вісла». Він слухав мовчки. Про події в західних областях України, в тому числі на*

Іван Кривуцький, маючи неповних 20 років, вступає до ОУН.
Переміщина. 1941 р.

Закерзонні, ніхто, крім слідчих, і не згадував. Про становище в Україні він був добре поінформований, знав про голод в 1946 і 1947 роках, про масові арешти, висилки, переслідування тих, що залишались під німцями. Про себе говорив мало. Сказав тільки, що засуджений на 25 років ізолятора. Повезуть мабуть до Владімірської в'язниці в Росії, а, може, до іншої. Мова ще була про Верхньоуральський «ізолятор» і т. зв. «Олександрівський централ», що є дець в Іркутській області — старий, ще з царських часів. Проте пізніше я довідався, що з «централу» зробили звичайний концтабір. За весь час нашої розмови «хлопчики» обступили нас тісним колом і прямо з якимсь обожнюванням не зводили з нього очей, ловили кожне його слово. Далі чомусь розмова перейшла на провокаторів у слідчій в'язниці на вулиці Короленка, 33. Я розповів йому, що Дядькович, колишній член Спілки письменників України, погано виконував свої функції провокатора. Якийсь переляканий, чи боязливий, але розмови на «небезпечні» теми сам не починав, навіть уникав. Видно функції свої виконував неохоче, під примусом. Коли зайшла мова про Михайла Антоновича Передерія, який у 37-ій камері представився нам як викладач політичної економії якогось кийвського інституту, Осмак відповів, що Передерій — старий, битий чекіст зі стажем, чи не найбільш кваліфікований серед інших. У 37-ій камері був я, Роман Новосад — випускник віденської консерваторії і архимандрит монастиря в Унові та 79-літній о. Климентій

Шептицький. Романа Новосада разом з Василем Вишиваним, сином австрійського цісаря Габсбурга, НКВС викрало в англійській зоні Відня та звинуватило обох у співпраці з англійською розвідкою».

Отець Шептицький попереджав нас з Романом, щоб не провадити розмов чи дискусій на політичні теми в присутності Передерія. Кирило Осмак знав багатьох слідчих на вулиці Короленка, 33. Про свою справу він не говорив нічого і я не ставив жодних запитань. Так було прийнято в усіх в'язницях Союзу, щоб не попасти на провокатора. Розмова тривала дець 30 хвилин. Підійшла черга К. Осмака йти до лазні. Він узяв свою «котомку» (торбинку), в якій були всі його пожитки — можливо одна-дві пари білизни й пайка хліба на дорогу чи на день, і попрощався, потиснувши руки нам, хлопчикам та їхньому ватажкові. Тоді повільною ходозник за дверима роздягальні лазні. На ньому було щось подібне до куртки чи військової «тімнастьорки» світло-сірого кольору, вилиняла від прання за час перебування у в'язниці. По одягу й мішечку з усім «багатством» можна було зробити висновок, що на волі у Кирила не було ні рідних, ні знайомих. А, можливо, його цілковито ізолювали від зовнішнього світу й не приймали для нього жодних передач. Як тільки Осмак попрощався з нами, всі проводили його мовчки... Кожний з нас про щось думав. Мені хотілося побути з ним довше і я думав про те, чи доведеться нам ще колись зустрінутись.

... Раптом над моїм вухом засичало:

– Топаї, не останавляйтесь! – викрикує конвоїр і боляче штурхає у спину. Зціпивши зуби, утримуюся, щоб не впасти. Мене завжди важко було збити з ніг, навіть в дитинстві, коли на кутку хлопчачи гралися в різні ігриштурханини – я умів тримати удар.

Мене везли у «столипінському вагоні» до в'язниці й у мене був час подумати про Великий Збір, і про те, що нам за короткий проміжок часу вдалося зробити. Не минуло й кілька місяців, як українські землі опинилися знов під московсько-большевицькою окупацією. Але Українська Головна Визвольна Рада зосталася в рідних краях, з народом ділити з ним його долю й недолю, провадити його, керувати ним у його святій визвольній боротьбі. На наш заклик не скоритися московсько-большевицьким окупантам так, як раніше гітлерівським, український народ відповів завзятою, героїчною боротьбою проти большевицьких гнобителів і експлуататорів України. Я, навіть схоплений, знав, що український народ, керований УГВР, свою визвольну боротьбу продовжує, і рішучий продовжувати її далі, аж до її переможного закінчення – до побудови Української Самостійної Держави. Так, тільки визвольна боротьба є найкращим підтвердженням того, що весь український народ, який бореться, беззастережно визнає Українську Головну Визвольну Раду та її цілком підтримує. І ця думка додавала мені сил. І надію...

БЕРІЯ І ОСЬМАК – ЗУС РІЧ, ЯКА НЕ ВІДБУЛАСЯ

Наприкінці травня 1953 року безрадісний і одноманітний плін мого життя сколихнула одна незвична подія. Мене доправили до Москви. Як з'ясувалося пізніше, так само в Бутирську тюрму МДБ із сибірського заслання привезли сестер Бандери Оксану та Марту-Марію, а також митрополита Йосифа Сліпого. Енкавеевцям потрібна була допомога в справі знищення ОУН, оскільки навіть найпотужніші їхні репресії та провокації результатів не давали. Певна річ, ніхто з нас не погодився стати на шлях зради.

Із державного архіву СБУ (справа №51279): *Спроба переконати Кирила Осмака в тому, що ОУН є найстрашнішим ворогом українського народу, не принесла позитивних результатів, а на зроблену йому пропозицію посприяти в боротьбі проти ОУН заявив, що він був і залишається ідейним українським націоналістом і радше готовий піти на смерть, ніж погодитися на участь в заходах, спрямованих проти ОУН та її діяльності. Враховуючи, що К.Осмак протягом всього часу роботи з ним постійно підкреслював свою неперимиренну ненависть до Радянської влади й категорично відмовився прийняти нашу пропозицію про участь в заходах*

по боротьбі з ОУН, вважасмо доцільним відіслати його назад до Володимирської тюрми; запропонувати УМВС Володимирської області організувати активну внутрішньокамерну агентурну «фазработку» К. Осьмака; орієнтувати МВС УРСР на встановлення й «фазработку» родинних та організаційних зв'язків К. Осьмака, що знаходяться в Україні.

Ці події давали надію, а головне – хоч якусь інформацію про дії моїх побратимів по боротьбі на волі. Крихта за крихтою я намагався зібрати факти, які дозволили б відтворити картину протистояння НКВС і ОУН за останнє десятиліття, з часу мого арешту.

На засіданні Президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 року розглядалось «Питання західних областей Української РСР». Тоді було визнано, що попри численні репресії (з 1944 до 1952 року заарештовано понад 134000, вбито понад 153000 осіб, вислано довічно за межі України понад 203000 осіб), спротив з боку українських «націоналістів» не припиняється. Не зломали цього спротиву і підступні диверсії та провокації, які постійно чинилися органами НКВС. Про останні варто згадати більш детально.

З березня 1946 року НКВС реорганізували у Міністерство внутрішніх справ (МВС) та Міністерство державної безпеки (МДБ). Очолював їх Лаврентій Берія.

Із досьє: *Лаврентій Павлович Берія (29.03.1899 – 23.12.1953) – партійний і політичний діяч СРСР; один із найбільш активних організаторів масових репресій 1930-х – початку 50-х років. Людина з найближчого оточення ІІ. Сталіна.*

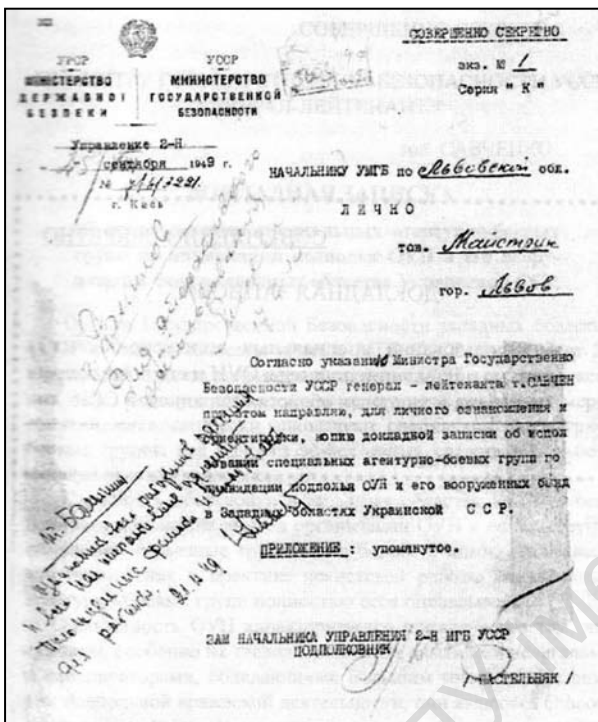
У західноукраїнські міста і села образу після цієї події було переведено 25 тисяч бійців МВС і 35 тисяч таємних оперативників МДБ. Їхнім основним завданням були диверсії. Найбільшого розголосу набули так звані «колодязні» операції, коли псевдонаціоналісти – переодягнені емтеєсівці – вбивали мирних громадян, а трупи кидали у криниці. За наказом Л. Берії та М. Ковальчука, голови держбезпеки УРСР, створювалися зовні схожі на загони УПА та Служби безпеки ОУН формування раддержбезпеки. Вони тероризували населення, коячи під виглядом УПА вбивства, гвалтування й грабунки. І саме тоді радянська преса здійняла галас про те, що націоналісти заплямували себе масовими вбивствами.

Із доповідної записки № 582/СМ міністра внутрішніх справ УРСР Тимофія Строкача: *Вони <«емдебісти»> виявлені й відомі нам під виглядом «бандитів УПА», «зграй злодіїв», «насильників та вбивць місцевого населення». Особливої популярності набули вбивства великих груп людей спецгрупами МДБ, «утоплення в колодязях», щоб наганяти цю найбільший страх.*

У своїй боротьбі з українським народом тоталітарна система і її каральні органи використовували також масові депортації. Ще з 1944 року проводилось виселення людей із десятка районів Тернопільської, Станіславівської та Львівської областей. Певна річ, люди рятували себе й свої сім'ї в лісах.

Після смерті Йосипа Сталіна Берія вирішив завдати останнього і нищівного удару по лівкам ОУН і УПА.

Сторінка із книги "Окупанти без маски"

Замислювалась наймасштабніша провокація – створення псевдо-Проводу. Він мав завдання: перебрати на себе керівні функції підпілля в регіоні, вивести із підпілля найактивніших його лідерів, насадити радянську агентуру в зарубіжні націоналістичні центри, забезпечити в них керівні позиції, вивести на територію СРСР лідерів зарубіжних центрів ОУН тощо. Для цього вирішили використати людей, імена котрих були відомі в Україні та світі.

От для цього нас і привезли до Москви. Що ж, у випадку зі мною черговий раз піймали облизня. Їм нічого не залишалось, як відправити мене назад до Володимирського централу.

Із доповідної записки. Цілком таємно:
Товарищу Луневу К.Ф. В июне 1953 года с санкции руководства МВД СССР с целью оперативной работы и изучения возможности использования в мероприятиях по разложению националистического подполья на Украине и оуновских центров, находящихся за кордоном, из Владимирской тюрьмы в МВД СССР был доставлен бывший «президент» так называемой «Украинской Головной вызвольной Рады» – УГВР – Осмак Кирилл Иванович, 1890 года рождения, уроженец Полтавской области, украинец, с высшим образованием, по специальности агроном, который в 1948 году был осужден Особым Совещанием при бывшем МГБ СССР к 25 годам тюремного заключения. В процессе неоднократных бесед с Осмаком он рассказал, что по своим убеж-

Приміщення Володимирської в'язниці

денням являлся украинским националистом. Идеи национализма вынашивал с юношеских лет, однако, активной националистической деятельностью начал заниматься лишь с 1941 года, т.е. с момента оккупации территории Украины немецко-фашистскими войсками.

Нападение фашистской Германии на Советский Союз им было воспринято с большим удовлетворением, так как в этом он видел благоприятные условия для позиций украинских националистов в борьбе за отторжение Украины от Советского Союза и создание «Самостоятельного украинского государства».

Поэтому он сознательно остался на территории, занятой немецкими войсками. Проживая в оккупированном немцами г.р. Киеве в 1941 году, он связался с активными украинскими националистами-мельниковцами, председателем так называемой «Национальной Рады» в Киеве – Величковским Николаем, и его заместителем – Бойдуником. Однако, как заявил Осьмак, стремясь к ведению более активной борьбы за создание «самостоятельного украинского государства» и видя, что мельниковцы действуют менее активно, чем бандеровцы, он в 1942 году примкнул к бандеровцам и установил связь с членом главного «провода» ОУН бандеровцев, известным ему только по псевдониму «Владимир».

По заданию «Владимира» Осьмак среди интеллигенции г.р. Киева проводил работу по вербовке в ОУН новых членов, создав, таким образом, ряд

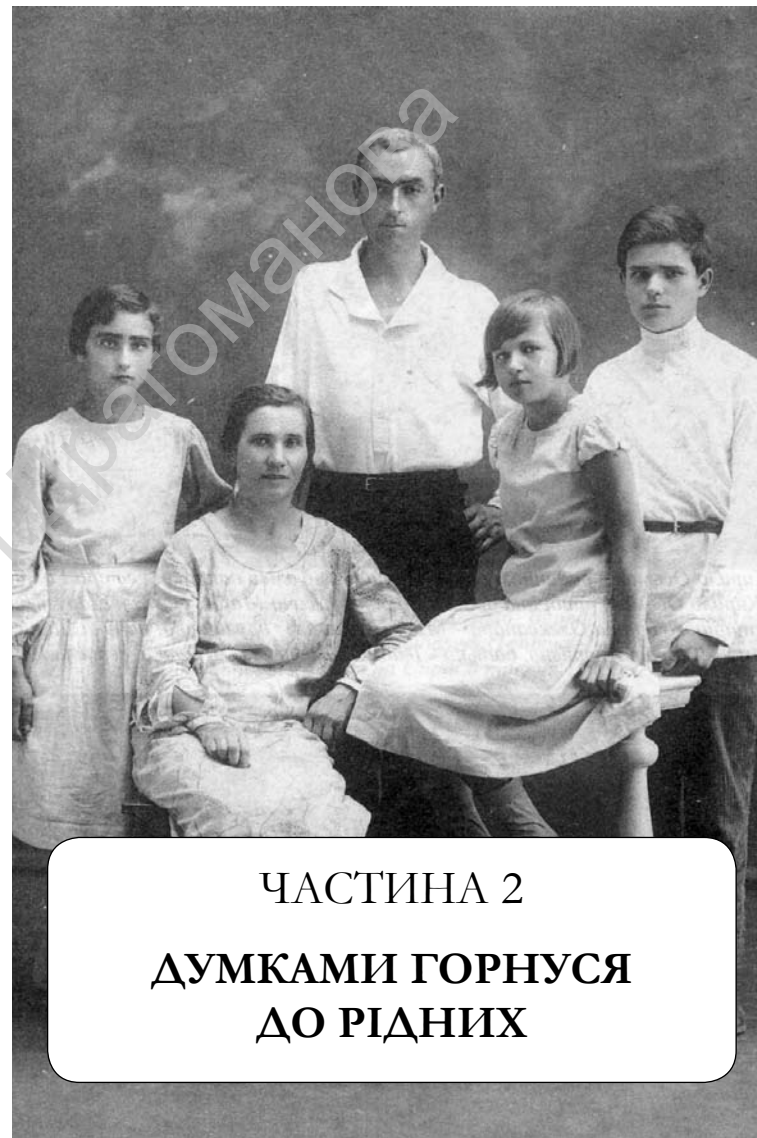
«осередков» ОУН, писал антисоветские статьи и брошюры. В частности, им были написаны брошюры антисоветского характера: «Украин-на-колония Москвы», «Колхозы, как метод угнетения украинского крестьянства», «Рассчитываем на собственные силы», «К вооруженной борьбе» и другие, издававшиеся ОУН в больших тиражах и распространявшиеся в восточных и западных областях Украины.

В конце сентября 1943 года, в связи с отступлением немецких войск, Осьмак из Киева переехал во Львов, где под псевдонимом «Псельский» развернул оуновскую работу среди населения западных областей Украины. Выступал с антисоветскими докладами. Тогда же им было написано обращение к греко-католическому духовенству, в котором Осьмак призывал активизировать борьбу с наступающей Советской Армией. Вместе с этим, Осьмак принимал участие в организации вооруженных сил УПА.

По заданию главного «провода» ОУН в мае 1944 года он написал проекты «Платформы» и «Универсала» — «Украинской Головной вызвольной Рады» — «УТВР». В июле 1944 года в лесу возле с. Лужок-Горишний, Турковского района, Дрогобычской области по инициативе главного «провода» ОУН бандеровцев был созван так называемый «Великий сбор», на котором представителями всех националистических организаций было решено создать для борьбы с советской властью, за отторжение Украины от Советского Союза, объединенный орган украинских нацио-

налистов — «УТВР», утверждены «платформа» и «универсал» этого органа, избрано так называемое «правительство», в состав которого Осьмак вошел в качестве «президента» УТВР. Во время разгрома немецко-фашистских войск и бегства оуновских главарей за границу Осьмак был оставлен в тылу Советской Армии для руководства оуновской работой, однако, развернуть активную антисоветскую деятельность он не успел, так как вскоре был арестован. На вопрос, каковы его взгляды на национализм в настоящее время, Осьмак ответил, что он был по своим убеждениям и остается украинским националистом, что никакая сила, доводы и доказательства не могут поколебать его убеждений и от них он никогда и ни при каких обстоятельствах не откажется. Что до конца своей жизни он будет верен идее о необходимости отторжения Украины от Советского Союза и создания «Самостийного украинского государства» в его этнографических границах. Попытка убедить Осьмака в том, что ОУН является злейшим врагом украинского народа, не дала положительных результатов, а на сделанное ему предложение оказать содействие в борьбе против ОУН, заявил, что он был и остается идейным украинским националистом и скорее готов пойти на смерть, чем согласиться на участие в мероприятиях, направленных против ОУН и ее деятельности. Учитывая, что Осьмак на протяжении всего времени работы с ним постоянно подчеркивал свою непримиримую ненависть к Советской власти

и категорически отказался принять наши предложения об участии в мероприятиях по борьбе с ОУН, считаем целесообразным: а) дальнейшую оперативную обработку Осьмака прекратить; б) направить его обратно во Владимирскую тюрьму для отбытия срока наказания; в) предложить УМВД Владимирской области организовать активную внутрикамерную агентурную разработку Осьмака; г) ориентировать МВД УССР на установление и разработку родственных и организационных связей Осьмака, находящихся на Украине. Просим Вашего решения. 1 августа 1953 года».

ЧАСТИНА 2
ДУМКАМИ ГОРНУСЯ
ДО РІДНИХ

ЛЯЛЯ**ЛЯЛЯ В МАЙБУТНЄ**

Ляля... Так ми ніжно називали старшу мою доньку, Ларису. Вона була мені рідною не тільки по крові, але й по духу. Коли вона зникла без сліду десь у Волинських лісах на початку 1944 року, виконуючи завдання проводу, в моєму серці відкрилася ще одна – після Олега й Марії – рана, яка не загоїться вже ніколи.

Народилася Лариса 2 січня 1918 року в Києві. Вона була другою нашою з Марією дитиною. У 1922 році ми забрали від родичів дружини дівчинку Валю, батьки якої померли. Так у Лариси з'явилася сестричка.

Дитинство Лялі проходило в непрості для країни й для нашої сім'ї часи. Біда, яку вона бачила довкола, змушувала дорослішати швидше. Мій арешт 1928-го року вразив її дитяче серце. Після мого повернення ми часто й безкінечно довго розмовляли про долю України, і, тепер я певен, ці розмови не були марними.

У 1930 році Лариса закінчувала школу і слід було замислитися над вибором професії. Однак були для цього свої перешкоди. На той час я знову опинився за ґратами в справі СВУ. Доньці ж «ворога народу» дорога до вищого навчального закладу була закрита. На щастя, допоміг наш родич, Михайло Дідківський.

Лариса Кирилівна Осмак

Михайло Мефодійович Дідковський

Із досьє: Михайло Мефодійович Дідковський – професор гідротехніки, викладач кафедри гідравліки Київського гідромеліоративного інституту (КГМІ). Після наукового відрядження на ГЕС Кавказу (Баксанська, Гізельдонська та інші) в жовтні 1939 року отримав посаду штатного доцента кафедри використання водної енергії КГМІ.

Михайло був чоловіком рідної сестри Марії, тітки Лариси – Надії Василівни. Обидва вони були людьми шанованими в наукових колах, і їхня племінниця була поза підозрами енкавеесівців. Так, 1936 року Ляля стала студенткою гідромеліоративного факультету КГМІ.

Спочатку все складалося для неї непогано: навчалася добре, отримувала стипендію. Однак 1937 року в інституті почалася «колотнеча». Викладачів звільняли з роботи, студентів виключали з інституту, мотивуючи це абсурдними звинуваченнями: «За зв'язок з контрреволюційною-фашисткою, колишньою викладачкою німецької мови Кравченко, студента 2-го курсу т. Р.В. Барабаша із інституту виключити»; «В. о. доцента З.М. Кашина за пропаганду в лекції про рослинництво студентам 3-го курсу класово-ворожих антирадянських теорій в с/г з посади звільнити»; «Зав. бібліотекою т. О.А. Руденчик за те, що вивісила в читальні для загального користування статтю ворога-троцькіста Ашрафана, з посади звільнити». Крім того, в цей же період виник гучний скандал – деяких студентів-дипломників звинуватили в плагіаті.

У цій ситуації в багатьох студентів виникли проблеми зі складанням сесії та перескладанням боргів. Були вони і

в Лялі. В результаті вона отримала з більшості предметів «задовільно» і втратила стипендію. Це було небезпечно: зайва увага активістів-комсомольців до «студентки з поганою успішністю» у цей момент була дуже недоречна, адже 29 січня 1938 року я знову опинився в тюрмі. Однак і цього разу все обійшлося. Наступного року Ляля отримувала вже тільки тверді «четвірки» і поновила свій авторитет серед викладачів та однокурсників.

Мене турбувало тепер лише одне: чи зможе Лариса, та й уся родина, витримати ті поневіряння, які випадали на їхню долю в зв'язку з кожним моїм арештом. Дякувати Богові, жах не паралізував, нікого з родини Осмаків-Юркевичів, і це тішило. Я знав стійкий характер своєї доньки, її нестримне бажання справедливості. Вона була вся в мене: принципова, вперта, не зраджувала ідеалів. Я пишався нею та подумки бажав їй сил витримати всі поневіряння.

У 1940 році в інституті поживалися дослідження, пов'язані з низкою об'єктів на Західній Україні. Лариса писала дипломну на тему «Гребля на річці Горинь біля села Поляни» під керівництвом М.К. Міщенка. Це відкривало для нас із нею додаткові можливості – відтепер дочка могла паралельно зі збором інформації на місцевості для дипломного проекту виконувати деякі мої доручення. В окупованому німцями Києві ми разом налагоджували роботу українського національно-визвольного підпілля.

Із протоколу допиту Валентини Орлової: *Осмак мав дочку Ларису... <Вона> в період окупації Києва до червня 1942-го проживала разом з*

ним, а потім, щоб не бути вивезеною до Німеччини, виїхала із Києва і роз'їжджала разом з ним різними містами України. Жовтень 1947 року.

Донька допомогла мені створити понад десяток первинних осередків ОУН на східних землях. Ми разом підтримували з ними зв'язок, доправляли їм відповідну літературу.

Від другої половини 1942 року Лариса влаштувала-ся легально в Житомирі в міській земельній управі, нелегально перебуваючи в мережі ОУН. Наприкінці 1943 року вона поїхала з нелегальною літературою із Новоград-Волинського до містечка Корця на Рівненщині і не повернулася. Доля її не з'ясована й дотепер. Як хотілося б мені дізнатися хоч щось про останні хвилини доньки...

Із листа до Наталі Осмак: *Згадую Лялю, як вона любила тебе і мріяла про те, щоб ти дістала правдиве виховання. В серпні 43 року вона приїхала з Волині до Києва, щоб попрощатися з тобою. Ти була ще зовсім малою і не пам'ятаєш, як Ляля тішилася тобою і з великою надією задивлялася в твоє майбутнє. Кирило Осмак.*

ЧАСТЕНЬКО ЗГАДУЮ СОРОЧИНЦІ І ЛЮДУ

Секретно. *Начальнику тюрми №2 УМВД Владимирской области. Подполковнику тов. Бегун. Сообщите заключенному Осьмак Кириллу Ивановичу, что жена его Осьмак Людмила Устиновна проживает в селе Подбуж Подбужского района Дрогобычской области. Разрешите Осьмак переписку с ней. Начальник 2-го отдела Тюремного управления МВД СССР полковник Волховский.*

Людмила Богдашевська, моя друга дружина, народилася 5 вересня 1900 року в селі Кривошійніці Сквирського району на Київщині. Ми з нею познайомилися й працювали разом ще в Інституті Української наукової мови (ІУНМ). Ця чорнява, з великими карими очима дівчина, завжди мала свою думку на проблему, яку ми обговорювали у відділі. Від природи талановита, щира, дотепна, кмітлива, вона вміла налагоджувати як приятельські, так і ділові взаємини з людьми. Трималася скромно, але гідно в будь-якій ситуації.

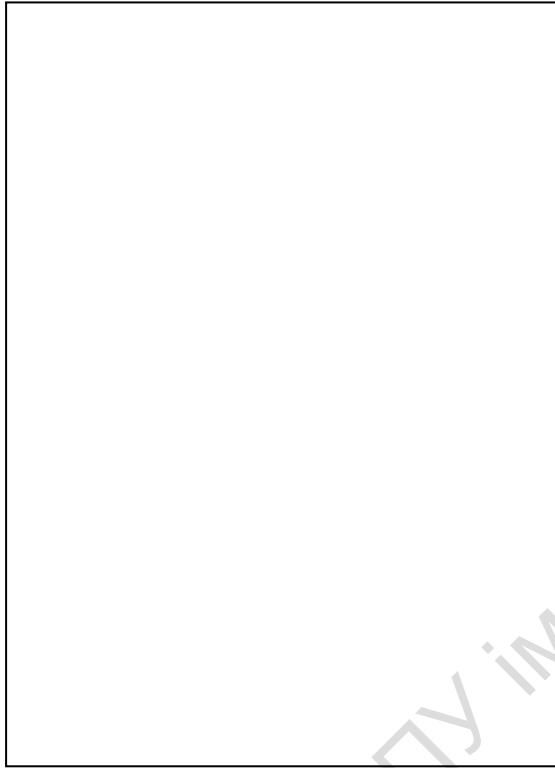
Ми одружилися з нею в 1940 році, перед тим попросивши дозволу у своїх дочок. До речі з Лялею вони швидко знайшли спільну мову і потоваришували.

22 грудня 1941 року Людмила народила доньку Наталю. Вона не знала нічого на той час про мою діяльність. Однак випробування, які випали на її долю після

Богдашевська Людмила -
майбутня дружина Кирила Осьмака.
м. Київ. 1915 р.

Людмила Осмак з донькою Наталкою.
м. Київ. Грудень 1941 р.

мого зникнення серед карпатських гір, пройшла з честю. Одна, не маючи захисту нізвідки, вона рятувала, годувала, ставила на ноги нашу доцю.

Уривок з протоколу її допиту 1955 року:

«Запитання: Що Вам відомо про зв'язки Вашого чоловіка з учасниками ОУН і його націоналістичну діяльність після від'їзду із м. Києва? Відповідь: Про зв'язки мого чоловіка з учасниками ОУН та про його націоналістичну діяльність після від'їзду із м. Києва мені також нічого невідомо. Запитання: Де нині знаходиться Ваш чоловік Осмак Кирило Іванович? Відповідь: Мій чоловік Осмак Кирило Іванович засуджений і відбуває покарання в м. Владімірі. Про це мені відомо з листів чоловіка. Де і коли він був затриманий, я не знаю.

Нам дозволили листуватися аж у 1954 році. Цьому передували десятки моїх запитів до урядових органів про Людину адресу. Коли я нарешті дізнався про родину, Наталочка вже перейшла в шостий клас та мріяла про закінчення середньої школи. Відколи нам дозволили спілкуватися, стало легше морально. Кожен її лист, просякнутий теплотою й любов'ю, додавав мені сил.

Неоціненну участь у долі родини взяла моя прийомна донька Валя. Вона була доброю дитиною і виросла на прекрасну, добру, шляхетну людину. Пошли їй, Боже, здоров'я і щастя в кожному моменті і на кожному кроці її життя.

Отже, на першого Людиного листа навесні 1954 року я відповів негайно. Писали ми, з огляду на цензуру у Владімирській тюрмі, російською мовою.

Із листа: *Владимир. 2 ноября 1954 года. Моя кохана, люба Людусь! Твое письмо пролило свет на некоторые обстоятельства, которые были не ясны раньше. Условия твоего существования вырисовались теперь определеннее. Они, в действительности, значительно тяжелее, чем я мог себе представить. Перед тобой ежедневно стоит вся сумма забот о жизненных нуждах. Заготовить дрова на зиму — это значит самой и пилить, и рубить. Ужасно неприятно представлять тебя вынужденной выполнять такую работу. Заготовка картофеля, квашенья капусты и засолка огурцов — обычные приготовления к зиме. Может быть, Наталочка уже с раннего возраста под твоим руководством научится таким необходимым житейским делам. Но перетаскивание картофеля, переноска тяжестей — это не твоё дело. Я никогда не забуду, что ты еще в юные годы поплатилась своим здоровьем при выполнении непосильных физических работ. Масса хлопот, беготни, большая затрата времени на всякие мелочи жизни и в то же время необходимость находить деньги на все нужды... Обнимаю тебе и міцно, міцно цілую. Увесь твій Кирилко.*

1955 року Люда з Наталочкою їздила до родичів на Київщину — в село біля Сквирі. Там її брат і сестра працювали у колгоспі. Наталочка нарешті побачила край, мнлий серцю її батька.

Із листа до Наталі: *«Відокремити, доню, київські гори, красвиди і Дніпро від Києва — немож-*

ливо. Все це зробило наш Київ найкращим містом у світі, близьким і найдорожчим для нас.

Коли б дожити до часу, щоб я зміг показати доні багато з тої краси, що бачив сам, та щоб хоч у малій мірі передати свою закоханість до рідної природи! Звичайно, я показав би їй і Псло, і Ворсклу, і Сулу, Полтаву, Сорочинці і Шишак, достеменно розповів би про їхню історію, цікаві легенди та перекази. Про це, на жаль, можна лише мріяти. Частенько згадую Сорочинці і Люду там, і тих чимало оригінальних, типових людей, що там жили і діяли в свій час.

Із листа до сестри Галини: *З останніх листів від Люди я дістав уявлення, що з її здоров'ям негарзд... Уявляю жахливу картину: що як Люда не витримас усіх страждань і зігнеться?! Тоді бідна моя донечка буде повною сиротою, без батька і без стражденниці матері... Це змушує мене просити тебе подумати чи не змогла б ти прийти з більш-менш поважною допомогою моїм — у Підбужжі. Пробач мені, що вже з першим листом підношу цю тяжку справу. Міцно цілую. Нещасливий твій брат Кирилко. Моя адреса: Владимир областной, почтовый ящик 21, К.П. Осьмак.*

ІЗ ЛИСТІВ КИРИЛА І ЛЮДМИЛИ ОСЬМАКІВ

Владимир, 7 апреля 1954. *Моя кохана Людусь, люба найдорожча Дружино моя! Десять лет тому назад ты поцеловала меня на прощанье. В те же незабываемые минуты я обнимал и простился з нашою маленькою доцею, нашим спільним виплеканим щастям і радістю.*

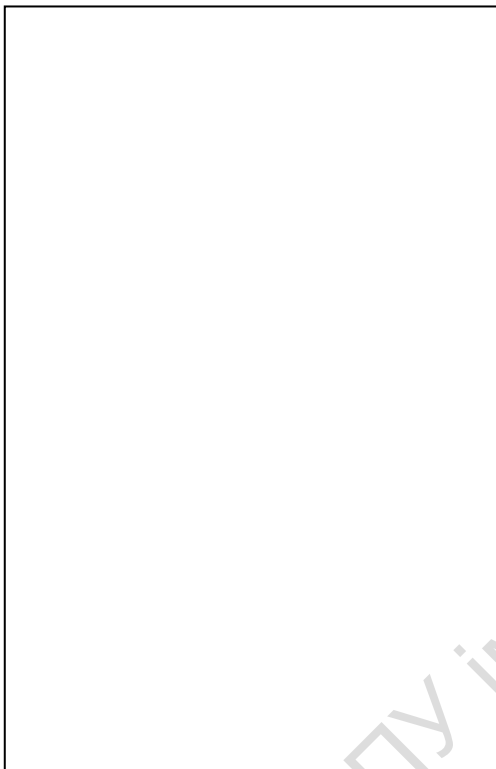
После длительных проб обнаружить реальность твоего существования, четвертого сего марта я получил официальное сообщение о месте твоего нахождения. На следующий же день я написал тебе письмо. Оно ушло 12 марта. После этого я начал высчитывать время пересылки моего письма, учитывая возможность случайных задержек при передаче его тебе и пр. и пр. Последнюю неделю я напряженно ожидал получения ответа, возникали сомнения, появлялась неуверенность.

Третьего числа апреля вечером, после ужина, я задал вопрос соседям: что особенного случилось в этот день, произошло ли что-нибудь выдающееся в нашей жизни? Как бы в ответ — открылась форточка, вызов, некоторое замешательство, и, оказалось, что вопрос идет о мне. Увидя в руке вызывающего — письмо, наэлектризованный — я ответил на пару вопросов и письмо в моих руках. Даже без очков я разобрал твой почерк на конверте. Наконец свершилось то, о чем я мечтал в течение многих лет. Осуществилась прерванная тяжельми событиями связь между нами. Письмо было написано тобой 28 марта, а здесь, уже в моих руках, оно было вечером 3 апреля. Пять дней пути. С крайним напряжени-

ем всего моего существа я начал чтение бесконечно дорогих и так хорошо знакомых милых строк. Обращение твое в начале письма и наличие письма от Наталочки (что я определил одним взглядом) — дало ответ на все.

Мы с тобой, как и тогда, на вольном свете — самые близкие, родные души. Страшные и тяжельге десять лет с их ужасающими и чудовищными возможностями — разлучили нас. Я питал горячую веру, что Бог сохранит тебя и нашу доцю. II письмо твое в миг подтвердило, что ты физически существуешь, что мы остаемся крепкой семьей, хотя пространственно мы до какого-то момента разведены. II Так, начнем знакомить друг друга с тем, что произошло с нами за эти десять лет. Задача не так уж проста, ибо времени ушло слишком много. Уходил я — Наталочке было 2 1/2 года, а теперь ей уже свыше двенадцати. Она уже ученица шестого класса. Наряду с чрезвычайными лишениями — тебе одной надо было думать и заботиться о воспитании, обучении и прокормлении доці. Это было тяжело тебе, слишком тяжело.

Что касается меня во всё это время, то независимо от чрезвычайных обстоятельств — меня все время угнетала мысль, что я остаюсь совершенно безучастным в отношении дочери, что я уже никогда не буду иметь возможности радоваться развитием нашей дочери, что возможность быть тебе полезным при воспитании ребенка уходила навсегда, что непосильные тяготы, которые ты вынуждена переносить единолично — окончательно подорвут твоё здоровье. Прямой арифметический счет говорит, что во время нашего прощания ты приближалась к 44 годам, а мне было 54. Сегодня — я приближаюсь к 64, а тебе осенью будет 54. Ты в моем воображении рисуешься всегда молодой, серьезной и всегда способной брать от жизни всё, что позволяли обстоятельства и силы. II в

Людмила Осмак з донькою Наталкою.
с. Підбуж. Липень 1953 р.

то же время, начиная с 1940, я никогда не забывал о твоём подорванном здоровье. Из памяти не выходил тот тяжёлый случай в 43 году, когда тебя, истекающую кровью, я проводил на носилках в больницу. Твёрдый характер и высокая моральная стойкость всегда поддерживала тебя при тяжёлых испытаниях. Но то, что тебе пришлось претерпеть после нашей разлуки, — выше всякой меры. Ты пишешь, что не чувствуешь себя здоровой, что давняя болезнь желудка (ноль кислотности) и образ жизни тому причиной. А какой у тебя вес? Думаю, что он слишком мал. Какие меры надо принять для поддержания здоровья? К кому можно обратиться за помощью? Как твои братья? Нельзя ли к ним обратиться, чтобы они поддержали тебя в течение ближайших одного-двух лет? Логически — состояние твоего здоровья угрожающе, но хочется верить, что крепость твоего духа и уменье находить выход из положения — урятуют тебе и Наталочку.

Моя кохана! Хочется больше знать о твоём материальном положении. Удаётся ли тебе полностью обеспечивать своё существование продуктами питания, которые требуются при твоей болезни, и Наталочке — при её надорванном здоровье. Имеешь ли отдельную квартиру или живёшь с хозяевами? Есть ли огород, садик и ещё что-нибудь. Далеко ли от реки? Думаю, что климатически Підбуж местность здоровая.

В этом письме я расскажу кое-что о себе, но к этому вопросу придётся возвращаться в следующих письмах. Шесть лет (с 22.08.48) будет в августе, как я здесь. Здоровье вначале было лучше, теперь уже не то. Внешне больших изменений нет. Получаемое мной питание неплохое, но довольно однообразное. Помощь от Вали Томиной сильно поддерживала и держит меня. В зеркало смотреть не приходится. Но старческих морщин нет. Мой вес

за последние два года увеличился, теперь он даже немного выше того, что было при тебе. Неблагоприятная сторона в состоянии здоровья — повышенное давление крови (гипертония). Не сразу это определилось, а постепенно, в течение 2-3 последних лет. Медикаментозное лечение здесь поставлено хорошо. Для изменения режима меня иногда помещают в больницу. В мечтах — думаю, думаю о свободном воздухе на поле, в саду или огороде. Мне кажется, что близость к природе — была бы лучшим средством против гипертонии. Кто помогает тебе, когда физические силы изменяют и ты вынуждена находиться в постели? Одна мысль о временах повторяющемся физическом изнеможении твоём — наводит на меня страх.

Людусь! Чем я занимаюсь? Продуктивность моих занятий небольшая. Сутки разбиваются на много условных отрезков времени. Сон — восемь часов. Уборка помещения и вечером, завтрак, обед, ужин. Не всегда удаётся рационально использовать время, но я к этому стремлюсь ежедневно. В этом учреждении имеется громадная библиотека. Очень солидный отдел художественной литературы, много нужных книг по всем отраслям знаний. Имеются учебники английского, немецкого и французского языков и литература на этих языках. Поначалу — использовал время для возобновления своих познаний в немецком языке. Была возможность получать помощь знатока. Со середины же 1950 года я решил окончательно на изучение английского языка и работаю над ним все время. Мне было разрешено приобрести словари. В марте 1951 года Валя прислала мне большие словари: англо-русский и русско-английский. Наличие словарей, а также эпизодическая помощь опытного руководителя — дала возможность добиться кое-чего. Ты очень хорошо знаешь, насколько тяжело постигнуть англий-

ское произношение. Я осилил его. Учти трудности языка, условия работы, а также возраст. Итак, чего я добился путем упорной работы? Имею знание основ грамматики — хотя и нуждаюсь в дальнейшем укреплении этих знаний. Сколько тысяч слов я знаю — сказать не могу. Лёгкую литературу читаю свободно, конечно, не без помощи словаря. Вся лёгкую литературу на английском языке из библиотеки — прочёл. Из Диккенса прочёл «Американские Заметки», около двести страниц, «Мартин Чеззлвит». Сейчас читаю «Посмертные Записки Пиквикского Клуба». Это большая книга — около девятьсот страниц. В течение двух месяцев, до сегодня — прочёл четверть этой книги. На остальные три четверти надо будет затратить еще пять месяцев упорного труда. Это чтение дает много удовольствия — английский юмор Диккенса я уже способен чувствовать в оригинале. Очень сожалею, что нет случая упражняться в разговорной речи.

Твой вопрос: есть-ли какая-нибудь надежда нам когда-нибудь увидаться? Мой ответ краткий: Верю в Бога и надеюсь на Бога — что мы увидимся, что я еще буду иметь радость заботы о тебе и о Наталочке. Ежедневные мои молитвы обращены к Богу о даровании нам счастья: остаток дней жить вместе и увидеть счастливой нашу дочь. О существовании Надийки Юркевич и матери Михася Дашковського я знал при разговорах в Киеве осенью сорок седьмого. Тогда, надо думать, они были живы и здоровы.

Моя дорогая! Со стороны Вали, после первого же письма к ней в сентябре сорок восьмого отсюда, я встретил действительно дочернее сердечное отношение. Мне пришлось наблюдать случаи проявления холодного отношения оставшихся там далеко — к своим родным, попавшим в страшную беду. Но со стороны Вали было настоящее дочернее отношение. Она поддерживала меня всё время.

За шесть лет она прислала мне только два письма, но деньги высылает регулярно, ежемесячно сто рублей. В марте 1949 года я получил большую продуктовую посылку. После этого получение посылок не разрешалось. После возобновления разрешения, я получил в ноябре 1953 года посылку с большим количеством полезных вещей, в том числе 50 шт. свежих яблок. В феврале текущего года я получил от Вали приличный костюм — брюки, пиджак, одну рубашку, свитер, две пары носков, хороший платок вместо кашне. В том же месяце другой посылкой Валя прислала халву, конфеты, печенье, колбасу, сало, плавленый сыр, лимоны, две плитки шоколада. Этого должно хватить мне на долгое время. В письме Вале от 2 апреля я просил ее не беспокоиться с присылкой пищевых продуктов, по крайней мере до осени.

Валя писала мне в ноябре 1953 года (это первое её письмо за все время): «В марте 1954 года мы с моим мужем Александром Сократовичем Томиным (ты его не знаешь) будем праздновать 10-летие нашей совместной жизни. А вот 23 ноября (т. е. 1953 г.) мы будем праздновать тоже знаменательную дату — нашей доченьке Талочке (Наташа) исполняется два года. Эти два года принесли мне много радости, но и очень много хлопот и большую физическую нагрузку. Наша дочка родилась 8-ми месячной (недоношенной) — очень неприспособленной к существованию и пришлось выдержать большую и продолжительную борьбу за ее жизнь». Итак, я имею внучку...

...Моя любя! Должен заканчивать письмо. Слава Всевышнему, что я имею это чрезвычайное счастье — писать тебе, хотя и не на родном языке. В следующих письмах буду писать еще и еще о себе. Но прошу ничего не вуалируя писать и о себе, чтобы я мог хотя бы мысленно болеть твоим горем, и если Бог будет посы-

Вілла «Українська захоронка» в с. Підбуж на Дрогобиччині.
У цій будівлі на хуторі Ратай біля Підбужа, одному із відділень районної лікарні, в 1950-1951 рр. працювала Людмила Осмак.
Сюди до неї приходила влітку донька Наталка

лать, то и радоваться твоему благополучию и удачам. Наталочка пишет, что в сентябре 1953 года ты писала мне и послала свои фотографии. Ничего не получал. Прошу рассказать мне, что можно об этом: по какому адресу послала мне письмо и пр. Хотя бы кратко, но пиши каждый месяц. А Наталочка будет писать сколько можно больше — это другая большая радость. Вале я буду писать первого июня. Но если ты не получишь моего письма от второго мая, то это должно означать, что я этого числа напишу Вале.

Всією душою, всім моїм серцем бажаю бути здорового і завжди морально міцною. Вітаю сердечно з радісним Святом Воскресіння. Христос Воскрес! Цілую Міцно. Увесь твій Кирилко.

4 мая 1955 года. Моя кохана, любя! Дорогие строчки твоего апрельского письма умиляют мои глаза. Я имею возможность беседовать с тобой и обмениваться мыслями по поводу твоих мыслей, высказанных совсем недавно. Дата твоего письма 21.IV, мне вручили 29.IV. Чувствую твои тяжелые переживания, а также физическое и нервное переутомление. Слишком тяжела твоя жизнь. По существу она разбита уже давно. Только героические твои усилия, умение каждый раз находить лучший выход из тяжелых жизненных обстоятельств, способность налаживать деловые отношения с людьми в совершенно новых условиях жизни — спасли от физической гибели тебя и нашу доню. Но цена твоей борьбы слишком велика. Ты страдаешь физически, страдаешь морально, твое здоровье надорвано. Доля моей вины во всем этом также немала.

Тогда, в сорок четвертом, я бросил тебя с дочерью на произвол судьбы. Я ушел в неизвестном для тебя направлении, и почти десять лет тебе не было известно — жив я или нет, как и я ничего

не знал о тебе и дочери. Богу было угодно сохранить мою жизнь, а на десятом году той жизни я узнал, что Бог спас и твою жизнь и жизнь нашей дочери. Я имел счастье обрести духовное единение с тобой и дочерью. Но страдания твои продолжаются.

Мое существование после установления факта совместной нашей жизни в прошлом оказывает отрицательное влияние на твое существование сегодня. Я не посвящал тебя в свою работу, я не хотел накладывать на тебя никакой иной тяжести, я был счастлив видеть в тебе драгоценного друга жизни и замечательную мать. Уходя от тебя, я возлагал надежду на Бога, что Он спасет тебя с дочерью и поможет тебе вырастить и воспитать нашу дочь. Моя надежда сбывается. Но мое физическое существование мешает тебе в борьбе за твое собственное физическое существование и в борьбе за существование и воспитание нашей дочери.

Зачем понадобилось вызывать тебя в Дрогобыч? Почему не принимали на работу? Почему отношение к нашей дочери, что касается лечебно-физической поддержки детского организма, — иное, чем к другим детям? Можно много раз повторять: «Это неправильно. Это совершенно неправильно». Но практика жизни подтверждает как раз это.

Моя дорогая! Если посмотреть на положение вещей серьезно, то приходишь к мысли: надо избавить тебя от тяжести, которая висит на тебе в связи с тем, что ты — моя жена и, формально, юридически ликвидировать наш брачный союз. Я ставлю этот вопрос перед тобой. Если ты признаешь это рациональным, то надо узнать, как оформить это.

Когда-то я писал о том, что есть случаи освобождения. Я наивно допустил тогда возможность изменения моего положения. Я допустил возможность перевода меня на другое положение, с житель-

ством в более отдаленной местности, но без решетки. Насколько я помню, я писал об освобождении довольно осторожно. Ты поверила в большее, чем я мог помыслить. С каждым новым случаем возвращения людей там, на твоих глазах, возможность моего появления под твоей кровлей — казалась тебе все более и более вероятной. Я чувствую твою нервозность в связи с этим. И это тем более печалит меня, что я действительно могу написать тебе более определенно, но совсем не утешительно. Положение отдельных людей далеко не одинаковое. Я отклонил предложение пойти на компромисс. Заявление я не писал. Это невозможно.

Моя кохана! Мою любовь к тебе ты знаешь и для тебя я сделал бы все, что в моих силах и принципиальных возможностях. Я бесконечно благодарю тебя за твою готовность. Но ты никуда не должна писать. Тебя заботливо спрашивали, не желаешь ли ты съездить ко мне. В октябре-ноябре прошлого года я узнал официально, что свидания разрешают. Но разговаривать с близкими и дорогими через проволочные сетки было бы слишком тяжело морально для обеих сторон. Добиваться такого душевного страдания ценою колоссальных материальных лишений — не надо. Прости меня, что я еще раз коснусь вопроса о твоём нервном напряжении. Я не преувеличиваю того, что знаю о тебе в прошлом. Ты всегда была выдержанной, крепкого и стойкого характера. Сознаю, очень хорошо понимаю, что последние одиннадцать лет чрезвычайно тебя обессилили и не только физически. Моя кохана! Найди еще немного сил и крепости духа. Сделай это для себя и для нашей дочери. Хочется верить, что это будет полезно и для общего счастья. Может быть, луч его коснется и меня.

О переезде в Самбор я писал, думая, что в Підбужжі нет десятилетки. А я мечтаю о том, чтобы Наталочка получила законченное среднее образование. Какие твои думы на этот счет, если

физически ты будешь сильна. Я также думаю об экзаменах Наталочки. Вопрос идет о том, чтобы она выдержала напряжение и добилась справедливой оценки. Прости меня, что я снова надеюсь на тебя, что тебе удастся поддержать настроение Наталочки, чтобы она чувствовала себя уверенно, серьезно и не волновалась.

Относительно Нади. Узкий эгоизм — это заметная черта ее натуры. Что для создания счастья Наталочки придется преодолеть большие трудности — это верно. Что вопрос о том, как поступить с Наталочкой дальше, что завершение ее образования — дело большое и тяжелое, что плакать придется много при разрешении этих больших задач — все это верно. Но разве подтверждать это надо с тоном сарказма?! Сарказм этот совершенно неуместен. Может быть она сама это осознает позже. Если найдется у тебя сила — прошу посчитать подобное отношение Нади к судьбе Наталочки несолидным. И прежде всего береги силу своих нервов.

Твоя болезнь гипотонии и тяжелые материальные обстоятельства, понуждающие работать до переутомления, — это то, над чем я могу только плакать. Мне трудно давать советы. Единственное на что я надеюсь — это лето и тепло. Хочется верить, что Валя сможет создать тебе хотя бы приблизительно подходящую обстановку.

В отношении моей болезни, я тоже возлагаю надежду на летнее тепло, хотя и зимой я не страдал от холода. Тебя интересует реакция моего организма на присланные лекарства. Могу сказать только одно — ничего определенного мой организм не ощущает. Вообще — ухудшение, сильные головокружения, частые головные боли и необходимость больше лежать. Даже нерезкие движения быстро утомляют. Но пребывание на свежем воздухе действует очень хорошо. Гуляю утром, а потом после обеда или вечером.

В ночь на пятое апреля случился удар. Я был без сознания. Приняли очень близкое участие (дежурный медперсонал). Экстренно вызвали доктора, которая немедленно освободила меня от кружки крови. В следующие дни делали вливание глюкозы в вену (десять дней). В связи с другими явлениями — теперь делают вливание в ягодицу (чего-то от магнезии). В отношении питания — улучшение с первого мая: 200 гр. молока ежедневно, половина порции хлеба — белым, частично рисовая и манная каша. Со середины последней декады апреля на ночь принимаю обыкновенные горячие ножные ванны. Это способствует лучшему сну. Май начался благополучно. Хочется верить, что организм переборол худшее и начнется улучшение. Начал применять токи д'Арсанваля.

У зв'язку з 15-тиріччям нашого одружіння посилаю тобі моє благословення перемагати і перемогти всі тяжкі пригоди життя в боротьбі за власне існування й існування нашої коханої доні. Молю Бога дарувати тобі здоров'я і сили. Для себе благаю у Бога можливості у ближчому часі уздріти тебе і донню і бодай на короткий час бути вам у пригоді. Обнімаю і цілую міцно, міцно. Увесь твій Кирилко.

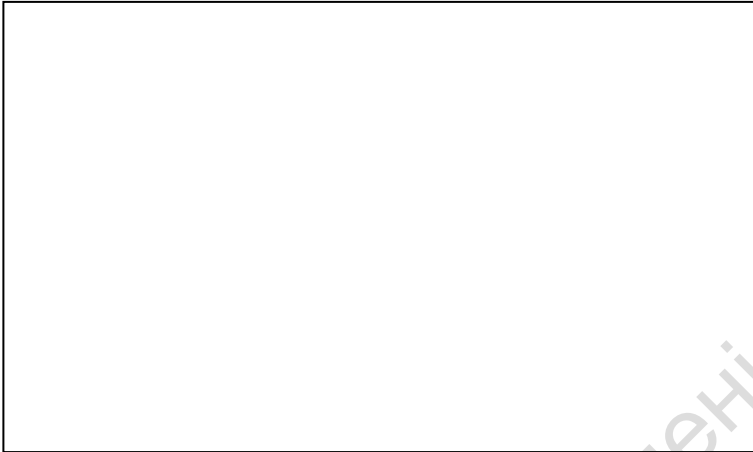
Людмилі. Владимир, 2 января 1956 года. Кохана, найдорожча моя! С невыразимой скорбью беруся за писание этого письма. Все эти дни хожу с тяжелым камнем на сердце. Мысль все время кружится вокруг прискорбных твоих сообщений, написанных двадцатого декабря в Дрогобыче. В самом деле, к чему этот новый эксперимент над твоей психологией, кому понадобились эти новые издевательства? Я много думал над этим. Хотел найти логическое объяснение причин той «исповеди» и повода, повлекшего к вызову тебя в качестве «свидетеля». В тех странах, где меньше говорят о гуманизме, о человечности и прочих высоких материях, — жен не при-

влекают к свидетельству против мужа. Там принято понимать, что подобное привлечение является чудовищным издевательством и жестокостью, особенно в отношении матери и ребенка.

В своих действиях в прошлом я всегда охранял тебя от возможности быть вовлеченной в события, могущие не только нарушить твоё душевное спокойствие, но которые могли бы поставить под угрозу жизнь нашего ребенка и твою собственную жизнь. Моя работа в области кооперации давала мне возможность хранить в тайне от тебя мои действия в других областях. Я был полностью уверен, что за эти другие действия я один буду нести ответственность. Я очень сожалею, что они полагали бы необходимой с твоей стороны обязанностью больше следить за моими действиями, чем быть настоящей матерью, заботиться о нашей дочурке в возрасте до 2 1/2 лет, дрожать над дочерью, когда она была больна и жизнь ее бывала в опасности. Спасибо тебе за твою глубокую, беззаветную материнскую любовь к нашей дочери в то далекое время, когда я был с тобой.

Спасибо безграничное тебе, что ты нашла в себе силу тогда, когда я вынужден был оставить тебя на произвол судьбы, найти кров и пищу для Наталочки и себя, проявить столько воли к жизни, что сегодня наша дочь, несмотря на трагически тяжелые обстоятельства с тобой, — жива, учится и проявляет успехи в учебе. Очень прискорбно, что для нее и для тебя в эти дни не находится сахара, недостаточно пищи и других не обходимо жизненных материалов.

Тебе пришлось преодолеть страшные физические, экономические, а также моральные трудности. Умоляю тебя найти в себе силу претерпеть и это дополнительное испытание, от которого они по мотивам человечности и гуманизма не могут отказать-

Людмила Осмак з донькою Наталкою.
м. Дрогобич. 24 серпня 1956 р.

ся и сегодня. Тебе непонятно — к чему это и зачем. Очень прошу не ломать головы над этими вопросами. Внуши себе прямую необходимость отказаться от разрешения подобных проблем — они для нас неразрешимы. Кое-что дает мне основания предположить, что они больше спрашивать тебя не будут. Сохраняй спокойствие и воздерживайся от высказываний, которые могли бы быть превратно истолкованы.

В те дни, когда тебе доставлено столько душевных терзаний, я видел мучительные сны. Мой мозг во время сна был настроен на ту же электроволну, что и твой. И твои страдания передались мне. На эту тему пришлось говорить с большим знатоком вопросов психологии, электроники, радио и других наук. В области телепатии и животного электричества имеются большие достижения.

В ночь на четвертое декабря я видел во сне тебя — хорошую, светлую. Ты стояла на некотором расстоянии — было препятствие между нами — и ты сказала мне: «Я чекаю на тебе!» Если бы свершилось чудо, чтобы я мог быть снова с тобой и нашей донейю! Но для осуществления этого моего страстного желания необходимы слишком большие перемены.

Вот и новый 1956 год. Это двенадцатый год, который я встречаю без тебя. Много, слишком много пережито и мной, и тобой. Дай Бог, чтобы тебе з донейю зтот Новый год был благополучным и более удачным. Да пошлет тебе Бог силу и крепость перенести новые испытания. И да пошлет нам Бог, чтобы желаемые перемены произошли в этом году и мы, а также многие другие могли зажить нормальной, человеческой жизнью.

Тридцатого я получил от Вали ее милое письмо. Оно принесло большое облегчение. Я так рад, что с ней все благополучно. По

полученню *настоящего* письма прошу черкнути мене полстранички, что с тобой и донею происходит. Бажаю міці й здоровля. Цілую міцно, міцно. Увесь твій Кирилко.

Володимир, 2 липня 1956 року. Моя кохана, любо! Цього місяця я був дуже багатий. Твої листи з 5, 8 та 23 дістав своєчасно, а 22 дістав листа від сестри Галі. На моє прохання адміністрація прийняла від мене екстралисти: 4 червня – до Валі (з Надійкою), а 22 вранці – до Галі. Увечері 22 я дістав першого листа від Галі (з 14.VI), коли мій лист до неї вже пішов. Тому я не міг відповісти Галі й посилаю їй відповідь з цим листом.

В останньому листі ти повідомляеш про одержання грошей. Але 20 передали мені квіт на одержання від тебе для мене 100 карб., а 26 теж від тебе другі сто. Мені було дуже прикро. Виходило, що ти вирішила дати додатковий зарібок для поштового уряду. На якийсь час гроші у мене ще залишилися, а пізніше я дістав від Валі чергову допомогу. Коли б трапилося звідси виїздити, то в кожному випадкові адміністрація забезпечує переїзд і про витрати на це журитися не слід. Отже прошу пояснити, що то за гроші від тебе, що я їх дістав 20 й 26 червня. (Може це Галіні гроші під твоїм ім'ям). У тому листі до Валі, що його взяли від мене 4.VI – я не ставив вимог до Валі; лише до Надійки. Чи переслала Валя того листа Надійці? Чи була яка реакція? У листі до Галі я інформував про конечну необхідність твого й Наталоччиного лікування. Я написав Галі: «Це змушує мене просити тебе подумати – чи змогла б ти прийти з більш-менш поважною допомогою моїм – у Підбужі». Ще написав Галі: «Може б ви обоє на літо вибралися в карпатські полонини, там є багато курортів, а взагалі там незрівняна краса природи». Я гаразд уявляю марудність та малу надійність добути реальну допомогу від родичів. Коли писав Надій-

ці, то ставив справу поважно. Отже, коли Надійка не захоче одмовитися від якоїсь частки своїх вигод, щоб допомогти тобі, – то вже не буде ради.

Чи захоче Галя стати у пригоді – не знаю, але цілим своїм листом до неї я хотів поставити справу якфраво, – що допомога тобі й Наталочці в цей момент – це більш важливе, ніж допомога мені. В такому напрямкові я буду впливати й далі. Я бачу, що життя дуже знівечило Галю й що з тої ясної шкорлупайки – вона багато чого з сучасних обставин не добачає й нерозуміє. Дуже прошу пробачити їй і не хвилюватися. Я Галі написав: «Про ситуацію зі мною не слід сушити голови. Ліпше пустити цю справу на хвилю часу. Час – то великий лікар і на нього слід покластися».

Моє щастя і моя надія! Я бачу, що ти втрачаєш рівновагу. Злидні та тяжкі матеріальні обставини зруйнували й далі руйнують твоє здоровля. Дуже прошу ще знайти в собі силу до боротьби за існування. Май надію і будь міцною. Прошу тебе не ставай «на прю» з вітряком, що часом можуть правити і за провокацію. Зберігай рівновагу. Ризикувати, а чи ставити щось гостро – є рация, коли сама річ варта того.

Мене дуже турбує питання: чи використаси ти літо для лікування своїх хвороб та для зміцнення Наталоччиного організму? Про радікуліт я ще не чув від тебе. Це запалення кісточок у поясниці? Що радять робити з цією хворобою? Вона робить з людини каліку. Наслідки тяжкого життя збираються до купи. Як рятуватися у цьому безпорадному становищі не приберу голови. Тільки й того, що написав Надійці та Галі.

Ти нервуєш, бо певно частіш ніж перше бачиш людей, які урядувалися від того лиха. У кожному з листів у цьому місяці ти підносиш справу: «1. доки ж це буде тягтися? 2. ти краще пиши,

вимагай — щоб тебе пустили; 3. а краще пиши, вимагай, щоб звільнили; 4. чи може дійсно треба, щоб я написала?!». Після того, що довелося читати у червні, а зокрема після читання у «Правді» з 27 червня статті Юджина Денні я прихожу до висновку, що слід тобі написати з волі, зі становища моєї дружини, що опинилася в надзвичайно тяжких умовах існування. Адресувати заяву треба: Москва — Прокурору ССРСР. Заяву можна писати без жодного правника, бо про суть справи й обвинувачення ти однак знати нічого не зможеш. Ти пиши сама, виходячи з таких засад: з часу мого ув'язнення, себто з 1944 року сталися надзвичайні зміни у світі і в психології людей. Діяння дуже багатьох осіб, що були суддями — сьогодні самі офіційно морально й юридично засуджені. Амністію з 17.IX. 1955 до мене не застосували, хоч добре відомо, що та амністія стосується людей, що мали нещастя потрапити у вир подій, пов'язаних з німецькою окупацією. Маєш змогу покликатися на те, що вже минуло дванадцять років з часу мого ув'язнення. Що я маю понад 66 років і тяжко хворий. Що ти, хвора дружина — 56 років та донька 141/2 років позбавлені нормальних умов існування. Що ти сама змушена допомагати мені, в той час коли я міг би хоч у малій мірі бути допомогою своїй родині й не бути тягарем. Виходячи з життєвих — суто людських умов життя знедоленої людини — ти не потребуєш юридичних доказів, лише вимагай переглянути цілу справу. А коли підійде черга до мене, то я зможу вже на фактах показувати порушення законів. На ті заяви, що йдуть з волі, швидше реагують і їх розглядають та пускають в роботу впродовж короткого часу. Проект твого листа до Прокурора ССРСР можна (але не конечно) розглянути з якоюсь людиною з людським серцем. Тон твого листа має бути урівноважений. Використай те, про що я пишу до Галі. До твоєї заяви будуть

ставитися як до заяви громадянки, що опинилася в жакливіх не-людських умовах. Якщо візьмешся до писання, прошу не поспішати й не нервувати. Я тужу за тим, що я даю тобі таке навантаження. Місце мого перебування познач: Владимир, почт. ящ. 21. Заяву ліпше вислати рекомендованим листом, щоб мати квіт.

Ще вертаюся до лікування. Прошу мати на увазі, що той резерв, що тут утворився, в кожний мент до твоєї розпорядимости — лише пришили коротесеньку листівку. Будь здоровою, моя голубко. Дай Боже, щоб те літо було для тебе щасливим. Цілую міцно, міцно. Увесь твій Кирилко.

Моя кохана, люба! 3 грудня 1956 року... Чи дбаш ти як слід про своє здоров'я, щоб задалегідь, у свій час вживати належних заходів? Прошу у цій справі поважно написати. Чи все гаразд передбачаєш щодо здоров'я Наталочки. Я певний, що ти ніколи не припустиш, щоб вона коли-небудь небало поставилася до якогось випадку у стані її здоров'я. Не все зробив у свій час щодо Олега, і вже в могилу піду з тяжким докором, що не все зробив, не все зробив.

Мій день тут, у загратованій пастці, теж ущільнений. Це впливає з двох причин: 1— з бажання раціонально використати останні дні життя; та 2— з боротьби із своєю хворобою. Нічого не робити неможливо, бо можна збожеволити. Розумова ж праця швидко призводить до перевтоми мозку. Така перевтома паралізує всяку акцію. Тому треба маневрувати, себто хитрувати з самим собою. Коли помічаю, що мозок піддається, беруся до якоїсь іншої фізичної праці, або лягаю у ліжко, або 5-7 хвилин ходжу, або поряюся коло паперів. Лапаю шкарпетки, перу дрібні шмати. Рано витираю підлогу вогкою шматом (дуже повільно, без раптових рухів). Двічі ходжу гуляти — до обіду годину, після обіду другу го-

дину. Раз на тиждень витираю вогкою шматом довшню частину стін — фарбованих у зелене. Витираю вогкою шматом двері зсередини, а також «кормушку» у дверях.

Голова дуже гальмує все: крутиться досить часто — з більшою чи меншою силою. Лікарка каже, що для гіпертоніків радять вправи — легенькі й повільні. Для певного ладу — провазжу медичний денник (порошки, мікстури, стан здоров'я — симптоми).

Заздалегідь вітаю тебе сердечно з народженням і бажаю тобі з нею найбільшого щастя. Чи доведеться коли бачити її — вже дорослою. Дай тобі, Боже, силу і змогу завжди йти доброю стежкою у справі її виховання та щоб доця наша разом з тобою і мною — в найкоротчій часі — стала жити за нормальних, природних та надійних умов.

В часі складання цього листа дістав від Галі відповідь на мого листа до неї, що я писав 19.XI. Вона переслала також Наталочино лист до неї з 10.XI. та фото з Карпат. Дуже радий, що Наталка так дотепно та гарно викладає свої думки та почування до родичів. Тисну тебе до свого зболілого серця і бажаю всього найкращого. Цілую міцно. Увесь твій Кирилко.

Кохана, люба Людусь! 7 березня 1957 року. Нетерпляче чекаю відомостей, чи прояснилися перспективи та чи покращало твоє здоров'я і твій настрій.

Цими днями, так би мовити вже напровесні, коли гуляв — радіо заспівало: «Взяв би я бандуру / Та й заграв, що знав...». Чудовий перший голос вільно та легко розливав ті любі слова і не тільки в моїй клітині, але, здалося мені, усіх і все підносило догори і кликало до свobodного віддишу та душевного настрою. Далі — слова співця підхопив чарівний пристів хору: «Та все через очі/ Коли б я їх мав/ За ті карі очі/ Душу б я віддав».

Музика — в новій чудесній удосконаленій композиції — в моїй уяві — підхоплювала все радісне й надійне від Карпат та Дністра, до Дніпра та Дону й несла аж до самої стрімкої Кубані — через усі простори — де тільки лунає наше слово й пісня. Той спів і досі наповнює усе моє єство. Я хочу, моя Голубко, і тобі передати мій звитяжний настрій, і нашої любові Доні. Цілую міцно вас обох. Твій Кирилко.

Моя кохана, люба! Володимир. 3 червня 1957 року. Про твоє гірке й жалюгідне становище завжди багато думаю. А в минулому місяці особливо страждаю. Масах силу турбот і все самій треба їх залагоджувати. Матеріальні нестатки, тяжкі зовнішні обставини фізичні й моральні, брак достатньої фізичної сили для поборовання життєвих труднощів. І все сама. Про все треба думати і дбати самій. Все, що оточує, здебільшого стоїть на заваді. Доця допомагає, але й для неї багато турбот. Вона поволі вступає у відповідальне життя. На твоїй голові Наталка, яку ти мусиш витягти в люди — так ти стверджуєш і в останньому листі. Наталка, з моменту її народження (навіть зародження) — стала твоїм додатним єством, котре своїми турботами цілком поїняло тебе, а значенням — стало більшим за тебе саму. В той саме час здоров'я твоє все підупадало, а загальні обставини позбавили моєї природної допомоги. Через ті саме обставини я кинув тебе з донею і навіть став для тебе чимсь від'ємним, коли мусів би бути додатним. Тебе з Наталочкою «ніхто тримати не хтів, забирайся куди хочеш, хоч під шум головою». Неможливо переказати всього, що ти пережила. Не слід навіть цього робити, щоб часом з чийсь ласки не повторилися в якийсь спосіб фізичні й моральні страждання. Може цього не уявляш і невідомо робиш похибку. У справі вашого переїзду на Східну Україну ти пишеш: «можливо всі оці проекти й турботи потрібні тобі, щоб наповнити життя нудне, безпросвіт-

не». Коли глибше вчитатися в мої рядки, певно не сталося б такого нерозуміння моїх бажань. Бо мої нестримні бажання породжені були саме з твоїх слів. Я звертався за допомогою до родичів, бо мав на думці, щоб за несподіваних обставин ви не були наражені на щось, чого відвернути не можна. Твій Кирилко.

Кохана Голубко! Володимир, 3 серпня 1957 року.

Напруження твоєї нервової системи — я розумію. До того є багато причин. Тяжка справа також, що тебе не забезпечують пенсією. Далі — обставини, що змушують Валю не приділяти уваги тобі й Наталочці. І багато дрібних обставин місцевого характеру, що б'ють по тобі, б'ють по Доні і позбавляють можливості тримати нерви у певній рівновазі. Всі ці причини полягають зрештою в мені, в моєму фізичному існуванні. Взявши до уваги загальну ситуацію, я намагаюся кликати відповідні установи до з'ясування правди. Прохаю одкинути те, що прив'язали до мене шляхом наклепу та зловживання силою. Прошу також, щоб, коли треба, зробили переслідство. Чи вийде що з моїх заходів — буду бачити. Потрібен терпець. Також конечно необхідно тримати рівновагу і тримати нерви у своїй волі. Це я кажу до себе. Радити щось тобі і радити Доні — не смію. Я добре розумію, що власне моє існування спричинилося до вашого страждання. Хоч шукати страждань не доводиться, бо приходять вони самі не питаючись. Хоч родин з таким нещастям багато. Проте — це не може бути розрадою тобі і Доні. У 1954 році я пропонував відмовитися від мене. Це саме повторюю сьогодні. Коли б тільки ваш захід привів до полегчення — я прошу зробити це без вагань. Те, що писатиму далі, це не для роздумування та нервування, а також не конечно для того, щоб відписувати з цього приводу. Питаси: звідки беруться мої широкі мрії щодо можливого кращого майбутнього нашої Доні.

Перше — це моє бажання, щоб Доня завоювала собі відповідне місце в житті. Це також і твоє бажання. Ти будеш фізичні підстави до цього, а також сприяєш її інтелектуальному зростові. Ти віддаєш усто себе для того, щоб з неї виробився міцний інтелект, з міцним, вольовим характером.

Завдання перед Донею: кінчити десятирічку з можливим успіхом, незважаючи на утруднення, що їх утворюють різні сили. Твоє завдання: знайти у собі силу волі, щоб зберегти своє власне здоров'я і допомогти Доні побороти труднощі, що стоять перед нею в зимі 1957/58 року. Молю Бога, щоб у сестри Галі знайшлося ще трохи сили допомогти вам обом. Твоє хвилювання щодо можливості Доньчиного вступу до вищої школи почалося вже три роки тому. Моя гадка: слід набувати тверді знання і не забувати про зміцнення здоров'я. До вищої школи приймають з 17 років. Отже Доня могла б піти туди лише у 1959 році. Звичайно, коли не покепкують з неї та з тебе (через мене). А до того часу може вдасться знайти працю, хоч би і не на рідній землі.

Шалва написав своєму братові Геронтію Несторовичу, котрий працює в ролі агронома в учбовому господарстві Грузинського зоотехнічно-ветеринарного інституту (с. Руставі — 20 км від Тбілісі). Геронтію Несторович розуміє ситуацію. Він пише, що в першому-ліпшому совхозі можна влаштуватися на працю. Потім, так він міркує, легше потрапити до якого захоче інституту. Далі пише, що на заочний факультет можна вступити навіть і в цьому році (він не дорозумівся, що Доня кінчає тільки в 58 році). Шляхом дальшого листування можна буде з'ясувати можливість твого особистого переїзду трохи пізніше, коли влаштується Доня. На початку серпня Шалва Несторович написав до свого брата (та сестри) таке (подаю у нашій мові): «Про ту дівчину, що писав

тобі — вона є донька мого товариша в неволі. Дуже дякую тобі за таке благородне ставлення до цієї справи. Я не мав сумніву, що ти зацікавишся її долею, а коли вона і справді приїде до вас, то сподіваюся, що ви виявите можливу допомогу і підмогу, як це подобає нашій нещасливій, але благородній родині. А тому хочу, щоб ви задалегідь були в курсі цієї справи. Але вона зможе прийхати не в цьому, лише в майбутньому році, бо кінчас науку середньої школи у 1958 році. Тоді їй буде лише 16 і півроку і вона змушена буде після закінчення школи стати до роботи в котрамусь совхозі для здобування стажу. Їй дуже хочеться учитися в Грузії, але не конче на субтропічному факультеті. Може, на якомусь іншому відділі, або в зоотехнічно-ветеринарному інституті. Коли батько її залишив, їй було лише 2 і півроку. Цілий час вона була на вихованні матері, котра зайнята шитвом, а донька помогала їй у цьому. У них більш нікого нема. Живуть на Західній Україні. Єдина її тітка живе деь на півночі. Матері 57 років, а батькові 67. Вона є членом комсомолу. Про вашу адресу вона вже знає. Я бачив її фото: вона дуже красива дівчина. Ще раз повторюю: прошу пам'ятати про неї. Звати її Наталка, себто Наталія».

Цей витяг із свого листа Шалва Несторович прохає прийняти замість вітання тобі й Доні. У листі він звертається до обох: брата Геронтія і сестри -лікарки Ольги Несторівни Хведелідзе. Вона постійно мешкає у Тбілісі. Його адреса: г. Рустави Грузинська ССР, станція Мтавари-Архи, учебное хозяйство Грузинского зооветеринарного института, агроном Геронтий Несторович Бершвили. Впродовж року може настати багато змін, проте і ця доброзичливість можна мати на увазі.

Я не знаю, чи має Доня трохи визначені симпатії до якогось фаху, що їй цікавить: рільництво, садівництво, ветеринарія, зоо-

технія, медицина, інженерні науки і т.і. Прошу написати з цього приводу. Ти пишеш: «Настрій у неї дуже тяжкий». Ти знаєш добре, що буває значно гірше в житті. Дуже прошу знайти в собі силу волі і допомогти Доні побороти безпорадність.

Пересилаю вирізку з газети «Заря Востока» (Тбілісі). Там дуже цікаво написано про операцію очей. Якщо вирізка дійде — прочитай сама і Доня хай прочитає. Мені дуже хочеться, щоб прочитала й Галя. Коли захочеш, перешли їй, а вона вже Максіві. Якщо будеш писати йому, передай найсердечніший привіт і побажання. Мене теж турбує дуже відсутність відомостей про нього.

Твого листа дістав 30 липня. Почав уже турбуватися. Дуже прошу змінити термін відписування мені, себто краще слати мені відповідь після одержання листа мого зразу, щоб у середині місяця я мав твою відповідь. Пакунка мені не шли — це занадто марудна і коштовна справа. Слава Богові, їсти маю що, навіть солодкі речі маю.

В останній день липня мій сусіда дістав пакунка, в якому було багато усіляких ліків. Часто думаю, що корисною була б наявність у тебе хатньої аптечки: пірамідон, пурген, складний порошок та інше до звичайного використання. У мене утворився чималий запас солодоців і не знаю, як би то переслати все те Доні. Бажаю тобі, моя кохана і люба, повного здоров'я, урівноваженого настрою та щасливого дальшого життя. Цілую міцно. Твій увесь Кирилко.

Моя кохана Дружино, моя люба Людусь! Стан мого здоров'я значно погіршав. Уночі супроти 3 серпня стався серцевий удар зі мною, що його помітив Шалва Несторович. Покликав сестру і чергового офіцера. Сестра-фельдшерка зробила два впорскування. Я не приходив до притомності. Уважав той ситуацію загрозовою і звелів винести в порожню целю. Коли я зрештою приїшов до притомності, був здивований самотністю і порожнею.

Валя Томіна, Наталка Осьмак, Людмила Осьмак.
м. Переяслав. 25 березня 1960 р.
Фото Валя возила Кирилові Осьмакові в тюрму

Вернули до Шалви Несторовича. Усі ці дні почував себе зле. У неділю одинадцятого знов відчув себе зле. Можє, надходить кінець мого життя. Нема ради. Нічим допомогти тобі вже не зможу. Дай тобі Боже триматися фізично і допомогти нашій доні вирости і набрати сили фізичної й духовної для просторого життя.

Братам, сестрам і всій рідні – щирий привіт і бажання діждати правдиве, радісне життя. Братові Максowi шлю рідний братерський привіт і бажання діждати ліпше життя. Будь дужою й міцною. Цілую. Твій до останку Кирилко. 12 серпня 1957.

P.S. Хочеться, щоб ти ще познайомилася з сестрою Шалви Несторовича. Я сподіваюся на її щире, доброзичливе ставлення до тебе і до долі Наталочки. Адреса: Врач Ольга Несторовна Хведелидзе, улица Нико Николадзе, № 5. Тбилиси. Грузинская ССР.

Моя люба, безмірно кохана Людусь! Володимир. 2 вересня 1957 року... *Дещо про тутешні справи. Уночі на третє серпня, коли мене безпам'ятного винесли вже, а потім на самому світанку я вернув до своєї оселі, я лежав цілий день. Лікарка відвідала мене на спеціальний виклик. Давали щось для підтримання енергії. Другого дня і далі, як звичайно, я виходив гуляти, спочивав на тапчані (ми гуляємо двічі: рано і надвечір). Несторович допомагав мені у господарських справах. Довший час потім я почував себе зле. Фізичне знесилення. Мозок швидко стомлюється. Крім постійного лікаря (звичайно, тричі на тиждень) іноді відвідувала головна лікарка. Пізніш – головна лікарка і покликаний збоку невропатолог – оглянули мене ще раз. Невропатолог сказала, щоб я нічого кепського не думав, що погрози нема ніякої. Вночі на 27 серпня приступ був з Несторовичем. У нього зле з серцем. (А в мене бач склероз і, найпаче, судин мозку). Він збудив мене, щоб я покликав нічну фельдшерку. Дали випити digitalis. Потім*

прийшла лікарка; зробили укол. Два дні він не міг рухатися. Тепер була вже моя черга його доглядати. Слава Богові, головне лихо минулося. 30 серпня поставили мені банки на спині, бо її дуже ломало. У нього багато хвороб: часто серце відмовляється нормально працювати; також тяжить над ним ревматизм м'язів та суглобів; є ще й інші хвороби (напр. кепсько зі шлунком). Він молодчий від мене на 9 років. Певно тому має більш сили триматися. Та й склероз не допікає. Прислали йому з Тбілісі у серпні багато ліків, а також яблук та груш. Брат Геронтій пише, що допоможе вам чим зможе, а сам Несторович звелів вітати тебе щиро, а також просив сказати, що коли б сталося чудо і він опинився не за ґратами, то він ніколи не забуде про тебе з Наталочкою і всім допоможе. Цілую міцно. Увесь до останку твій Кирило.

Кохана моя дружино, Людусь!.. Стан мого здоров'я безнадійний. На згадку про дні, що ми їх присвятили боротьбі за краще в житті, посылаю тобі моє бажання кращого здоров'я і здійснення всього, чого ти хотіла б діждати від нашої донечки. Бажаю всього найкращого і довгих літ життя. До зустрічі на Тому Світі. Твій Кирилко. 3 лютого 1960 року.

Любий, коханий Кирилко! 23 лютого 1960 року. Іде Валя в Москву, в справі твого визволення. Має надію з Москви проїхати у Володимир і відвідати тебе. Користуюсь нагодою і передаю листа. Пишу коротко — всього того, що треба було б сказати, все одно не напишеш.

Я думаю, що ти й сам добре знаєш вплив своєї особи на нашу з Наталкою долю. Цей вплив продовжується і далі. Не буду говорити про себе, моє життя пропало і його вже не вернеш, але чому має страждати Наталка, вона ж не вибирала собі батьків? Треба добре подумати, в ім'я кого і в ім'я чого кинуто її під ноги.

Ти цілком безпідставно думаєш, що раз вона тебе не знає і не пам'ятає, то це щось міняє в її правовому становищі. Дитину роблять відповідальною за діла батьків не питаючи, знала вона свого батька, чи ні. Я не хочу вимагати нічого неможливого від тебе, але нам з Наталкою дуже хотілося б, щоб нарешті ти був з нами, щоб наше становище якось унормувалося. Те, що я тобі не пишу, не означає, що я не думаю про тебе. Справа в тім, що ти зовсім не уявляєш собі, або забуваєш, що мені 60 років, що я давно хворію, отже працювати і заробляти на життя — зовсім для мене не легко. Для мене писати тобі, це все одно, що скаржитись, а скаржитись — означає переживати, витрачати нерви, чого я робити не можу. Мені ще треба жити з-за ради Наталки. Я у неї єдина опора, якщо не матеріальна, то життєва. На мене одну лягла відповідальність за те, що ми її випустили в світ. Колись, ще в 1947, чи 48 році, коли я була певна, що тебе немає на світі, мені ворожили (себто не мені, а на мене, я навіть не знала про це) і сказали, що ти живий, що через якийсь час я про тебе почую, що буду мати від тебе вісті і що ми побачимось. В той час я тільки скептично посміхнулася, навіть на одну секунду не повіривши в це.

Коли я одержала від тебе першого листа, то я довго не могла повірити своїм очам, мені здавалося, що я сплю і мені сниться, таким це здавалося неймовірним. Може, трапиться таке чудо, що і все збудеться? Хочу в те вірити. Валя тобі більше розповість про наше життя, про наші мрії і надії, про наші труднощі. Я дуже хочу, щоб усе кінчилося якнайкраще, доки ж чекати, людина не сто років живе. Всього найкращого. Твердо вірю, що ми ще побачимось. Міцно цілую. Люда.

НАОДИНЦІ З «КОБЗАРЕМ»

Із листів сестри Ганни: Під впливом українського театру Саксаганського за участю великих корифеїв української сцени (Садовського, Заньковецької, Кропивницького, братів Тобілевичів), а також тих студентських демонстрацій, які відбувалися в Києві, Москві та інших містах, формувався світогляд брата. Уже його тягло до тюремних мурів, уже він, спостерігаючи, знав, у які години ночі перевозять в'язнів із тюрми до арештантської роти. Звук кайданів залишав болючий слід в його юному серці. Він тоді вже переживав трагедію життя великого українського поета Тараса Шевченка.

Між датою світлою і датою чорною – таке неповторне, таке многотрудне життя, про яке більшість і не підозрює, не знає. І залишається вічність... Про це я не раз думав у камері Володимирського централу.

На Тараса Шевченка завжди рівнялися. Його життєвий шлях, громадянська позиція для багатьох стали взірцевими. За духом життєдіяльності і смислу буття задля народу я намагався також наблизитися до його ідеалів і принципів буття.

За силою патріотичної поезії найвище стоїть Кобзар. Це, до речі, справедливо відзначав Анатолій Луначарський, який, а я процитую цю думку по пам'яті, сказав, що Тараса Шевченка можна ставити поруч з поетами-націоналістами, але жоден з них, навіть великий із великих,

Міцкевич, не виявляв своєї любові до вітчизни в такій зворушливій формі, з такою, майже шаленою силою.

У моє життя Тарас Шевченко увійшов у студентські роки, під час навчання в Московському сільськогосподарському інституті. Як любитель театру, я став активним членом музично-драматичного гуртка «Кобзар» – осередку українства. Пригадую жваві обговорення п'єс за мотивами Поєтових поезій, які проходили, як водиться, серед молодих творчих особистостей, в гарячих дискусіях. Після таких дебатів ми затримувалися й допізна читали вголос «Кобзаря».

Тарас Шевченко знав багато гумористичних народних пісень до танців, що виконувалися переважно на весіллі, і наводив їх у своїх творах: у «Тарасовій ночі» – «Нехай буде отакечки», в «Гайдамаках» – «Була собі Гандзя», «Перед паном Хведярком», «Ой, гоц, таки – так», «Якби таки або так, або сяк», «Од села до села», «Не дивуйтеся, дівчата», «Отак чини, як я чиню», «На городі пастернак, пастернак», «Ой, гоц, гопака», «Як була я молодою преподобницею», «Заганяйте квочку в бочку», «Ой, сип сирівець», «Ой, сип воду, воду», «А мій батько орандар», «Ой, гоц, по вечері» (згадується «Загрібай, мамо, жар, жар»), у «Мар'яні-черниці» – «Ой, гоц, не пила», у «Назарі Стодолі» – «Гой, гоц, гоц! Що зо мною, що я?», «Через гору піду, скриюсь за горою», «Тра-ла-ла, тра-ла-ла, на базарі була». Всі ці пісні, безперечно, є народними, деякі з них в інших варіантах опубліковані пізніше. У Шевченка окремі з них зазнали авторської обробки.

Я також знався на українській пісні, сам співав на різних урочистостях, але, звичайно, більше схилявся до

Т. Шевченко. «Думи мої, думи...»

Шевченкових творів патріотичного характеру. Скажімо, у повчальному посланні «І мертвим, і живим...» Кобзар застерігає тих, хто зрікся свого народу, його історії, культури, мови, кого чекає зневага і осуд:

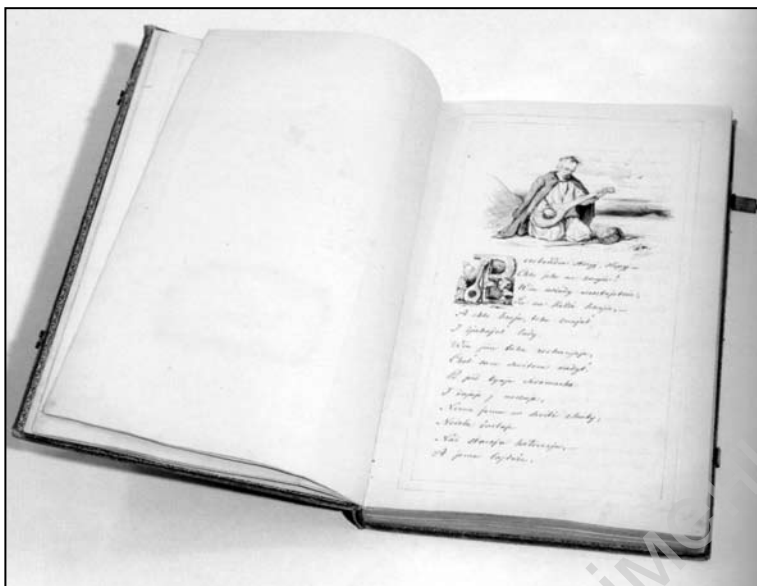
*Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають,
Чужі люди проганяють.*

Далеко не всі діячі культури того часу, як Т. Шевченко, на моє переконання, так клопоталися, як він, про створення умов для просвітительства українського народу.

Із листа до Наталі:

...Кохана Доню! Впродовж життя я читав «Кобзаря» багато раз. То є найбільша книга нашої нації, що її створив велетень духу української нації... Я був би щасливий, коли б я мав змогу разом з тобою читати ту велику книгу. Шевченко, який неодноразово бував у Києві, надзвичайно глибоко відчув і відобразив у своїх віршах почуття і життя окремих людей, їх прагнення до справедливості та їхню боротьбу за великі людські ідеали. Надзвичайно яскраво передав Шевченко трагедію жіноцтва і велику боротьбу української нації за волю і долю України. Твій Татко».

Я дуже зрадів, коли дістав Наталиного листа 21 жовтня 1954 року. Ця вісточка була вельми цікавого змісту та патріотичного духу – я пишався, що Наталя долучалася до національних святинь, намагалася увібрати найкраще із українського, національного. Я тішився від того, що

Рукопис «Кобзаря»

дівчинка побувала на могилі Т. Шевченка, в Каневі, бачила Чернечу гору й дивилася з неї на лівий берег Дніпра.

Проясень: *Чернеча (Шевченкова) гора* коло Канева. Колись була безіменною і нічим не різнилася від навколишніх гір. Хіба що берегла спогад про останню відчайдушну спробу гордих русичів відстояти рідне місто перед страшною татарською навалою. У боротьбі з ворогом тут поклали свої голови всі мужні захисники Канева. Тоді, за легендою, проти завойовників піднялися жінки, яких повела за собою канівська дівчина Меланка. На смерть стояли героїні під цією красунею горою, біля гомінкого потоку, що омиває її з заходу. І всі вони полягли, закривавивши потік власною кров'ю. Останньою впала Меланка, не випустивши з рук меча. Саме тому ввійшов в історію той потік як Меланчин. З давніх-давен приваблювали ці чарівні місця монахів, які самотужки копали собі тут келії. Пізніше знаходили тут притулок та душевний спокій старі запорозькі козаки. Часто навідувалися на гору ченці в чорних рясах. Від них і отримала свою назву гора, стала Чернечою. Біля її підшови розкинулося сільце Монастирок. За народними переказами та свідченням вченого-енциклопедиста Михайла Максимовича, донесеними до нащадків Григорієм Честахівським, цей монастирчок пам'ятний тим, що в ньому на Тарасовій горі поховані три козаці гетьмани Іван Підкова, Самійло Кішка і Яків Шах. Максимович розказував оце і показував шлях, де везли убитого Івана Підкову; тим самим шляхом

везли й Тараса до його тихого дому. Архівні документи нещодавно відкрили ще й іншу назву Чернечої гори – Старий клад. На Чернечу та інші канівські гори зачаровано дивився Шевченко, коли плыв улітку 1859 року вниз Дніпром на великому човні, так званому дубі, до Прохорівки, на хутір Михайлово гору, «до бувшого професора і ректора університету св. Володимира», свого щирого приятеля Михайла Максимовича. Захоплений божественним красвидом, великий митець зупинився на лівому березі Дніпра, якраз навпроти Чернечої гори і зафіксував побачену дивовижну картину у малюнку «Коло Канева».

Вперше я відвідав могилу Тараса Шевченка влітку 1911 року – це була незабутня подорож за дуже цікавих, чарівних обставин, і враження й переживання від неї збереглися на все життя. Скільки я чекав тої митті, коли піднімуся на святе місце для кожного українця, де поховано духовного Пророка – Тараса Григоровича Шевченка. Скільки разів я читав про останній шлях Кобзаря до того місця, звідки «видно і Дніпро і кручі».

До Канева труну із тлінном Кобзаря везли на пароплаві. А вже там не ризикнули вирушати до Успенської церкви Канева найкоротшим шляхом – Дніпром: раптом човен перевернеться. Й одинадцять верст земляки бережно несли труну на руках до собору. А вже до місця поховання козацький віз із труною котили, застріглись, чоловіки, хлопці. Дівчата супроводжували віз із покійним Кобзарем як неодруженого і посипали дорогу ялинковими гілками. Перепоховання Т.Г. Шевченка відбулося 22 травня 1861 року.

Канів. Чернеча гора - останній прихисток духовного пророка України Тараса Григоровича Шевченка

Доповідна начальника канівської поліції київському генерал-губернатору: *Поховання відбувалося за присутності близько 2000 людей. У проповіді, яку говорив протоієрей Мацкевич, перебільшено виставлені заслуги Шевченка як людини, що намагалась своїм високим розумом розлити світло істини у теперішньому краї, у промовлених же студентами й іншими супровідними особами словах зазначено, що Шевченко був батьком Малоросії та України, що слава його не згасне і що у творіннях є зародок майбутньої величі країни, ним оспіваної.*

Відразу ж після поховання Чернеча гора з могилою Шевченка почала називатися Шевченковою. По неділях і святкових днях сюди сходився народ. Ходили чутки, що в могилі закопані «списки на землю» для всіх селян. Найчастіше люди говорили: «Наш Тарас не помер, а тільки прикинувся мертвим».

Як мені хотілося при зустрічі з дітьми сказати, що Тарас Шевченко – це багатство життєздатного духу. І нездоланний дух творчого багатства. Тому геній Великого Кобзаря не може не впливати на все наше розмаїте життя, навіть зараз, коли тебе переслідують за вільнодумство, бажання добитися незалежності українського народу. Дух Шевченкового слова ми чуємо і сприймаємо, як поклик до правди, мужності, відвертості і відкритості. Тобто до дії, до встановлення соціальної справедливості. Тож треба нині, як ніколи, високо нести його зоряне ім'я, заповідаючи дітям і дітям дітей наших, щоб усією душею, вірою і правдою кожен міг сказати подумки чи вголос: «Шевченко – це назавжди!»

Години, проведені мною в камері наодинці з «Кобзарем», додавали мені сил і розуміння значимості моїх дій та вчинків: все, зроблене мною й товаришами по патріотичній боротьбі збігалось з думками й творчістю Шевченка. А спомини про відвідування Шевченкових місць допомагали триматися і не зректися ідеалів.

Просясь: *Кобзар і після смерті служив українцям: відомий, скажімо, факт, що скульптор і маляр, земляк Шевченка з села Лип'янка Іван Макарович Гончар ховав у скульптурі «Молодий Шевченко» фотографії учасників ОУН та УПА.*

Мені дороге нагадування про перебування в Каневі, на Чернечій горі. З цим краєм переплелася крута й щемлива доля митця. Тут кожен пагорб, кожна вулиця, будь-який камінь для мене дороги, бо вони із життя народного заступника, українського патріота і всесвітнього генія.

Поети не проливають крові. В їхньому арсеналі нема ні рушниць, ні гармат, ні ракет. Вони користуються лише зброєю рідного слова – крицевого, прицільного, вогняного. Їхні вірші, зіткані з мовного матеріалу, змушують читачів сміятись і плакати, любити й ненавидіти, дивуватись і розчаровуватись, замислюватись і каятись, боротись й жити. Ніщо так боляче й навідліг не вражає ворога, як поетично відгранені рядки. Тому гострі пера куди грізніше, ніж гартовані багнети.

Шевченкова поезія – це не просто заримовані речення, це – динаміт, закладений у думку; він вибухає щоразу, коли запалюють бікфордів шнур порозуміння і прихильності, коли розпізнають істину не тільки у змісті, а й між

словами. Жодний бойовий набій не спроможний пробити зашкарубле серце; жодна важка артилерія не здатна перетворити всесвіт на румовище, а поетові під силу “насталити обух”, роздмухати полум’я Холодного Яру, розтрощити кайдани закутого краю.

У поетичних творах Тараса Шевченка впродовж століть визривала ідея тираноборства, прометеїзму й самостійної державності. В ній угадується непогасний відблиск битв Київської Русі, походів Запорозької Січі та змагань Гайдамаччини обох берегів Дніпра. І той “вогонь великий” передався Від діда-прадіда до сина і внука, а Від них дістався й до нас. Дух Шевченка, заповіданий нашими пращурами, живе і яскріє досі; він не вгаває, готує, бунтує. Йому поклоняється вся земна куля – не тільки Європа й Америка, а й жовті раси Азії, негри Африки, тубільці закинутих в океанах островів... Ним захоплюється весь світ, який прагне визволення, зватися людьми, мати “в своїй хаті – свою правду”.

Із листа до Наталії: *Можна пригадати вираз «великих слів – велика сила» – із поеми Т. Шевченка «І мертвим і живим»... У цьому травні я ще раз перечитав «Кобзаря» (брав із книгозбірні). Кожен вірш у «Кобзарі», то є глибока поема нації. Шевченко завжди кличе до боротьби за правду. Він дав загальний клич «Борітеся – поборете» (вірш «Кавказ»). Чи багато ти читала з «Кобзаря»? Донечко! Прочитай уважно ці рядочки. Потім ще раз колись прочитайши. Збережи листа на спогад про батькові думи про твоє виховання, освіту та працю. Бажаю, моя люба, щасливого, розумного та радісного життя. Цілую тебе міцно. Увесь твій Татусь.*

ЛЮБА МО ДОНЕЧКО!

Із листа: *Невимовна радість опанувала мною, коли я дістав першого маминого листа і першого твого листа. Майже десять років (з серпня 1944) минуло з часу нашого розставання. Багато страждань поховали ті роки. Багато надій горіло в моїй душі. І завжди в очах моїх зорів образ мами і образ твоєї. В найстрашніші хвилини я все бачив маму, і на руках у неї – тебе. Ти все була для мене такою, якою ти була, коли я востаннє тримав тебе на руках. Міцно цілую. Увесь твій Татусь. 07.04.1954.*

Наша з Людою донечка Наталія народилася 22 грудня 1941 року в Києві, у лікарні на бульварі Шевченка. Місто на той час уже було окуповане фашистами, в розрусі, а його до того всього ще й бомбили. Бувало, навіть двічі за добу – коли ввечері, коли вранці, коли вдень, коли вночі. Світла немає, води немає, пічне опалення, дровами хто запасся, а хто й ні. Каганці світять, тому що іншого світла немає. Раніше їжу готували на примусах і керовгазах, а гас купити – ніде, нічого не продається. Всі магазини розграбовані. Їсти хочеться. Грошей не було – німці видали картки, але по цих картках треба було платити. А чим? Стало трохи легше, коли почав функціонувати Сінний базар, куди приїжджати селяни обмінюватися товарами. Тобто можна було виміняти скатертини, простирадла на картоплю та буряк, квасолію та насіння.

У кінці вересня 1943 року родина виїхала до Львова. Тут я познайомився з багатьма втікачами із Києва, Харкова, Дніпропетровська. У березні 1944 року ми переїхали до міста Стрий, я став учасником Ініціативного комітету зі створення надпартійного органу, що мав очолити боротьбу українського народу проти окупантів.

Просяень: *Стрий – місто обласного підпорядкування, районний центр на галицькому Передкарпатті (раніше – Дрогобицька, нині – Львівська область), розташоване на лівому березі річки Стрий. З кінця XIX сторіччя Стрий був одним із найважливіших осередків українського національного руху в Галичині. Під час Другої світової німецькі війська окупували його 2 липня 1941 року, а в середині листопада гітлерівська оперативна команда розстріляла у лісі поблизу Стрия єврейське гетто.**

Наталочка зростала й тішила нас своїми вчинками – перші кроки, перше слово, перший поцілунок тата, коли я повертався з відрадження. На початку серпня 1944 року я перевіз родину у село Тур'є Горішнє, поблизу Недільної, а сам пішов разом з відділами УПА в напрямку лісів.

Через кілька днів до села Тур'є Горішнє наблизився фронт і всім мешканцям наказали евакуюватися. Господарі пакували речі на вози і їхали хто куди. Разом із мешканцями в загальній колоні виїхали й дружина з донькою, бо не мали легальних документів. У селі Опака Підбузького району Дрогобицької області вони залишилися без необхідних речей: під час нальоту фашистської авіації, коли шукали прихистку в лісі, їх пограбували.

На щастя, знайшовся українець-патріот, який працював у НКВС. Він виписав дружині довідку, за якою вона змогла зареєструватися в Підбужі як біженка. У цьому районному селі адміністрація – цивільна й військова – була з приїжджих з Росії та Східної України, отже вони не привертали уваги. Люда знайшла роботу кухарем у дитячому садку. Вона була ще й вправною кравчиною, тому шила одяг на замовлення. Це дало можливість отримувати якусь копійку для існування.

Людмила з донькою оселилися в хаті Катерини та Ігната Павликів, добрих та щирих людей, які їх підтримували в подальші роки. Оселено стала прибудована кімнатка у вісім квадратних метрів із сіньми. Тут була кухня, яку палили дровами. У цій маленькій та затишній оселі Наталя з мамою й мешкали.

Не маючи ще семи років, Наталя пішла до школи. Вчилася добре, одержувала похвальні грамоти. Але жила за фальшивими документами – Людмила отримала для доньки метрику на ім'я Осьмак Наталії Богданівни, що народилася в Тернополі. Це можна було в ті часи зробити, оскільки державні установи Тернополя були розгромлені, і РАГС видав такі документи.

Увесь цей час ми болісно переживали розлуку і мріяли зустрітися. На початку 1953 року ця мрія могла здійснитися, однак заплатити за це довелося б неможливу для мене ціну. Коли мене привезли до Москви, щоб умовити брати участь у заходах, спрямованих на боротьбу з ОУН, енкавєєвіці обіцяли повернути мене до родини. Я був непохитний у своїй правоті, вірний слову, даному українсь-

кому народові, тому на провокації не піддавався, хоч неймовірно хотілося до дружини й дітей. Хоч оком побачити їхні обличчя, поцілувати руки...

У березні 1954 року я нарешті надіслав листа з Володимирської тюрми.

Із листа до Валі. 14 травня 1954 року. *Володимир: Розьски моей семьи, предпринятое в конце прошлого года, увенчались успехом. В конечном итоге я просил Министерство Внутренних Дел СССР помочь мне разыскать семью. Эту помощь я получил. В сообщении от 2 марта текущего года Министерство уведомило меня, что Люда находится, т.е. постоянно проживает в селе Пидбуж Дрогобычской области (в этом селе находится центр района). Надо было убедиться, что это не мираж, а страстно желанная действительность. Мне разрешено было написать семье вне очереди и теперь я уже установил переписку. Твій Татусь.*

Згодом дружина написала, яке враження справила на них той довгоочікуваний лист. Людмила, коли взяла в руки листа, показала конверт і пояснила Наталі:

- Це батько!
- А чому ж написано «Кирило»?
- Бо так його звать.

Із листа: *Нарешті здійснилося те, про що я мріяв впродовж багатьох років, відновився перерваний тяжкими подіями зв'язок між нами... Ми з тобою, як і тоді, у вільному світі – найближчі, найрідніші душі. Страшні й тяжкі десять років з їх жахливими*

й страхітливими можливостями – не розлучили нас. Отже, почнемо знайомити одне одного з тим, що з нами сталося за ці десять років...Тоді, в сорок четвертому, я покинув тебе з донькою на ласку долі. Я пішов у невідомому для тебе напрямку і майже десять років ти не знала – живий я чи ні, як і я нічого не знав про тебе та доньку. Бог захотів зберегти моє життя, а на десятому році того життя я дізнався, що Бог врятував і твоє життя, і життя нашої доньки. Твій Кирилко.

Із листа дружини: *Колись, ще в 47, чи 48 році, коли я була певна, що тебе немає на світі, мені ворожили (себто не мені, а на мене, я навіть не знала про це) і сказали, що ти живий, що через якийсь час я про тебе почую, що буду мати від тебе вісті і що ми побачимося. В той час я тільки скептично посміхнулася, навіть на одну секунду не повіривши в це. Коли я одержала від тебе першого листа, то я довго не могла повірити своїм очам, мені здавалося, що я сплю і мені сниться, таким це здавалося неймовірним. Твоя Людмила.*

У червні 1954 року, як мені писали рідні, дружина з донькою поїхали до Києва і пробули з родичами все літо. До них гостинно й турботливо поставилися моя прийомна донька Валя Орлова та її чоловік Олександр Сократович Томін. Всі разом вони були на дачі в селі Плюти, а у серпні – на «полюванні», на березі Дніпра, біля Переяслава-Хмельницького. У великій компанії були також тітки – Надія Юркевич з чоловіком Михайлом Дідковським

і Віра Ачкасова з чоловіком Олександром Івановичем та донькою Галею. Віра й Надія – сестри Валіної матері Ольги та першої моєї дружини – Марії Юркевич. Після смерті Ольги (Валі було тоді три роки) ми її забрали до себе як рідну.

Наступного літа 1955 року Людмила з Наталею були у рідному селі дружини – Кривошиєнцях Сквирського району на Київщині, гостювали у молодшого брата Федора та його дружини Гафії.

Із листа до Наталі: У Кривошиєнцях багато цікавого. Слід познайомитися ближче з людьми, з побутом і природою. Мама покаже тобі ті місця, де я колись носив тебе над ставом, наспівуючи колискову пісню. Той став дуже цікавий. Прийде час, коли його належно впорядкують і він стане чудовим куточком для відпочинку тих, що багато працюють в зимі. Твій Татко.

Як писала Людмила, від баченого була вражена – у селі Кривошиєнці майже не було садів. Селянин завжди жив переважно зі свого присадибного господарства. Однак непомірні податки перекрыли й це джерело доходів. Окрім податку на землю, держава встановила натуральні податки у вигляді молока, м'яса, яєць, чим зробила ще більш злидненим життя сільчан. Після Другої світової війни існували податки на плодово-ягідні дерева та кущі: за кожне фруктове дерево, що росло в дворі, платили 90 копійок. У зв'язку з неможливістю сплатити надмірно високі податки, селяни пускали під сокиру довговічні яблуні, груші, сливи. Окрім податку на землю, продподатку, податку на

Валя Томіна і Наталя Осмак.
м. Переяслав, вул. Кана. 25 березня 1960 р.
Фото Валя возила Кирилові Осмакові в тюрму,
на звороті його підпис

плодово-ягідні дерева і кущі, селянин, як і всі інші, сплачував так зване «бездітне». Його мусили віддавати державі ті, в кого не було дітей. За несплату справу передавали до суду, а потім – до буццгарні.

Третього серпня 1957 року я пережив тяжкий напад, мене навіть вже винесли до моргу. Але Бог тоді не прибрав мене до себе. Я вижив, а у вересні про пережите та відчуття перед зустріччю з Всевишнім написав дружині й дочці.

Із листа: «Кохана, любя Донечко! Найдорожча Наталочко! Моє останнє і повсякчасне бажання тобі: бути завжди здоровою, розважною і розумною. Навчись завжди поважно працювати для загального добра. Люби свій рідний край, люби Україну і в житті міцно тримайсь заповітів Великого Кобзаря. Завжди пам'ятай про маму, про її здоровля та добробут. З останнім віддихом буду згадувати про тебе. Не з своєї вини не зміг допомогти тобі дійти до ліпших умов життя, коли б ти змогла провадити широку працю. Бажаю тобі просторого й широкого життєвого шляху. Цілую щирим батьківським цілунком. Твій увесь Татусь. 12 серпня 1957 року».

Навесні 1958 року Наталя закінчила середню школу і родина переїхала до Переяслава-Хмельницького. Непросту справу прописки та влаштування на роботу організував Олександр Сократович Томін, який тоді працював одним із керівників Укоопспілки.

Я неймовірно переживав за долю Наталії, тривожився за обраний нею фах. Майже в кожному листі до Валі просив її опікуватися сестрою, допомогти їй одержати вищу освіту.

Прощальний лист Кирила Осьмака до доньки Валі від 3 лютого 1960 р.

У кінці березня 1960 року моя прийомна донька поїхала до Володимира у супроводі співробітника КДБ. Перед поїздкою енкавеєсівці були у Переяславі, зробили багато фотографій із родиною та ріднею, а також мали розмову з Людмилою.

Із листа Людмили, який передала Валею до Володимира: *Я думаю, що ти й сам добре знаєш вплив своєї особи на нашу з Наталкою долю. Цей вплив продовжується і далі. <...> Я не хочу вимагати нічого неможливого від тебе, але нам з Наталкою дуже хотілося б, щоб на решті ти був з нами, щоб наше становище якось унормувалося.*

Зустрічі з Валею відбулися першого, другого, четвертого, п'ятого квітня 1960 року, я ніколи не забуду ті блаженні хвилини після стількох років розлуки.

Із листа до Валі: *Кохана Валюсю! Люба Донечко! Незмірна дяка тобі за цей героїчний вчинок. Подорож твоя — величезна дія, про яку не смів навіть мріяти в своєму тяжкому мурі. Безмірно втішений з твого приїзду сюди. Що я мав надзвичайне щастя після 17 літ розлуки побачити тебе і мати величезну втіху з того бачення... Твій приїзд сюди для мене є надзвичайною подією. Я невимовно радий, що побачив тебе, мою кохану і рідну. Що відчув биття рідного, безмірно дорогого серця. Твої відвідини сюди — це радісний сон на тлі останнього жахливого шіснадцятиріччя.*

Я неодноразово звертався до різних найвищих урядових інстанцій в Москві, вимагаючи реабілітації, переконував особистів, що мені немає в чому каятись. Але у КДБ

були свої плани. Мене вирішили привезти до Києва, а супроводжувати приставили того ж кадебіста, який приїздив до Володимира разом з Валею.

Із досьє: *Постановление: Об этапировании осужденного в город Киев. 9 мая 1960 года. Я, старший оперуполномоченный Управления КГБ при СМ УССР по Киевской области, старший лейтенант Нероденко, рассмотрев материалы архивно-следственного дела № 51279 на осужденного Осьмака К. П. и жалобы последнего, нашел: Осьмак Кирилл Иванович, 1890 года рождения, уроженец м. Шишаки Полтавской области, украинец, гражданин СССР, арестован органами госбезопасности 12 сентября 1944 года, в настоящее время отбывает наказание в тюрьме № 2 в г. Владимире. Осьмак за активную националистическую деятельность 10 июля 1948 года бывшим Особым Совещанием при МГБ СССР был осужден к 25 годам тюремного заключения. В своих жалобах Осьмак отрицает ряд фактов своей преступной деятельности, ссылается на обстоятельства, смягчающие степень его виновности и просит пересмотреть его дело на предмет снижения меры наказания. Для полной и всесторонней проверки обоснованности осуждения Осьмака по делу необходимо подробно допросить его по существу вопросов, излагаемых им в жалобах и провести очные ставки между осужденным Осьмаком и свидетелями.*

На основании изложенного постановил: осужденного Осьмака Кирилла Ивановича, 1890 года рож-

дення, етапировать специальным конвоем в тюрьму № 1 УВД Киевского облисполкома. Ст. оперуполномоченный УКГБ при СМ УССР по Киевской области – ст. лейтенант Нероденко».

Здавалося, з'явилася надія на повернення додому й до рідних, або хоча б на побачення з ними. Однак довгі роки ув'язнення далися взнаки, я тяжко хворів і відчував, що цей шлях мені вже не здолати.

Із листа Шалви Несторовича Берипшвілі, однокамерника, до сестри Кирила Осьмака Галини Михалевич. 6 липня 1960 року: *Мы ожидали, что его освободят, но в этом я был более уверен, чем сам Кирилл. Но мы были разочарованы, когда за ним приехали, чтобы его везти в Киев, якобы для оформления его освобождения, а не освобождали здесь же на месте, как это следовало бы ожидать. Мой друг Кирилл отказался ехать туда, несмотря на то, что его хотели везти не как арестанта, но с почетом. Он просил, чтобы его освободили здесь же и поместили в инвалидном даме, если вообще хотели его освободить. Я его убедил согласиться ехать с ними, и это мне стоило немалых усилий. <...> С ним вели переговоры 11 мая утром, а я его убедил ехать вечером того же дня. Он заболел в четверг 12 мая, а в субботу 14 мая, я понял безнадежность его положения и около 15-и часов, я начал ему показывать фотокарточки из его альбома и он чуть старался улыбаться и, наверное, мысленно прощался с каждой из Вас. ... Умер он в понедельник 16 мая в*

11 часов, а не в 15, как это, оказывается, сказано в сообщении об его смерти. Я сам закрыл глаза моему другу и не знаю, как я все это выдержал и не свалился, так как не спал, не ел и не ходил на прогулку.

Із листа: *Кохана, найдорожча моя донечко Наталочко!*

Прощаючись з цим світом, бажаю тобі завоювати на ньому тверде місце і можливість героїчних та зухвалих кроків у твоїй діяльності. Твій увесь Татусь. 3 лютого 1960 року.

ІЗ ЛИС ІВ КИРИЛА ОСЬМАКА ДО ЛЮБОЇ НАТУСИ

07.04.1954, Наталі. Люба моя Донечко! Невимовна радість опанувала мною, коли я дістав першого маминого листа і першого твого листа. Майже десять років (з серпня 1944) минуло з часу нашого розставання. Багато страждань поховали ті роки. Багато надій горіло в моїй душі. І завжди в очах моїх зорів образ мами і образ твій. І в найстрашніші хвилини я все бачив маму і на руках у неї — тебе. Ти все була для мене такою, якою ти була, коли я востаннє тримав тебе на руках. А нині — ти вже справді велика. Закінчуєш шосту класу. Гарно вчишся, гарно пишеш. Це дуже, дуже тішить мене. Але і сьогодні, і на все дальше моє життя — завжди буде прикро згадати, що ти зростала без мене, не знала моїх турбот за тебе, не відчувала кожної хвилини, що батько твій любить тебе над свою власну душу і радніщий все зробити для твого добробуту і твого щастя. На протязі тих довгих десяти літ не було днини, коли я багато разів не згадував би тебе і щоб серце не обливалося кров'ю за твоє тяжке дитинство...

Мене дуже, дуже тішить те, що ти гарно вчишся, що ти відчуваєш смак у науці і розумієш ті величезні можливості, що їх наука подає кожній людині для досягнення всього того, що є у житті цікавим, корисним і прекрасним. Математика то є підвалина людського розуму. Мені дуже приємно, що ти кохаєшся у математиці, любиш алгебру і геометрію. Прошу написати коротко програм з алгебри і геометрії у шостій класі, бо я того не уявляю. Також радію з того, що ти любиш читати книжки. Напиши, звідки ти

Наталка «велика» - Осьмак і Наталка «маленька» - Томіна
на Володимирській гірці в Києві

добуваси книжки до читання і які з них найцікавіші, що ти прочитала останньої зими. Я буду вдоволений, коли ти подаси спис бодай 7-10 найцікавіших книжок.

Ти пишеш: «А тепер, коли я знаю, що ти є, я би дуже хотіла тебе побачити». Наталочко, кохана доцю моя! Тепер, коли я знаю, що ти є і що мама коло тебе, я би полетів до тебе і віддав би все і всього себе, щоб і ти, і мама були щасливі і здорові.

Ти запитуєш мене: «Чи буде коли такий час, що ми житимемо разом?» Моя любя! Той час прийде. Я покладаю надію на Бога, що він врятує цілу нашу родину. Отже будемо сподіватися на кращу будучину, а тим часом будемо наполегливо працювати, набувати все нових і нових знань і вмільностей і загартовувати себе для боротьби за кращу будучину.

Наталочко! Напиши, яку мову вивчаси. Моя гадка така, що слід було б поволі вивчати латинь. То є підстава всіх західних мов. Потім вивчати німецьку мову, вивчати поважно, щоб з кінцем — навчитися все читати, а також розмовляти по-німецьки. Коли буде нагода навчитися польської мови — теж годиться.

Далі, Наталю, напиши у чому ти допомагаєш мамі і чи навчасиш поволі вишивання і шитва. Напиши про своє товариство, з ким ти найбільше товаришуєш і про свої забави. На твоє запитання: «Напиши, що тобі прислати» я писав мамі, лише оминув те, що хотів написати в кінці. По-перше, я хотів би, щоби ти з мамою задовільно харчувалися і щоби були ви взуті й одягнені. Єдине, від чого я би не відмовився, це — домове печиво, наприклад коржикки (небагато), те, що є наслідком праці маминих і твоїх рук, було б для мене особливо смачним, присмним і дорогим. Наче й ви будете тут таки, коло мене.

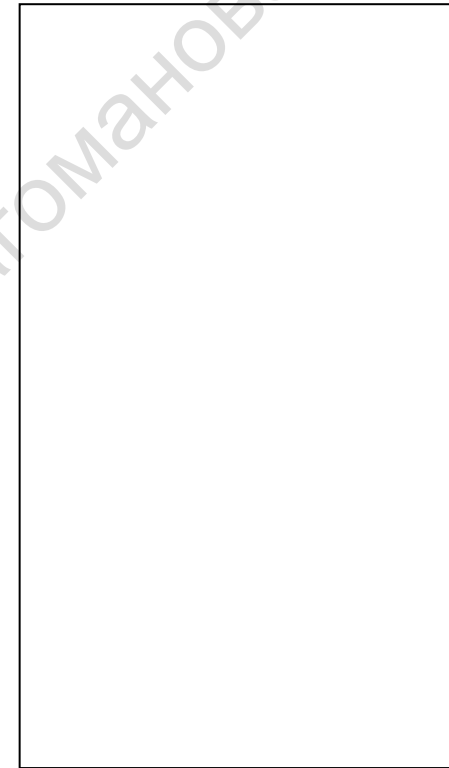
Листа й фотографії, що ти про них згадуєш, я не діставав. Я конечно хочу дістати мамину фотографію і твою. Коли цього не можна зробити у наступному листі — прошу прислати у червні, липні. Ти любиш маму і шануєш її, отже, оскільки в твоїй силі і змозі, допомагай мамі і завжди пам'ятай, що мама віддала все своє життя для тебе. Треба маму завжди підтримувати на душі і допомагати фізично.

Бажаю бути здоровою і настирливою в досягненні мети свого життя. Міцно цілую. Увесь твій Татусь. Сердечно вітаю з найбільшим святом християнського світу, Святом Воскресення і Надії. Христос Воскрес!

02.11.1954, Наталя. Кохана Донечко моя! Я дуже зрадив, коли дістав твого листа з 21 жовтня. Той лист вельми цікавий щодо змісту. Я тішуся твоїми здобутками минулого літа. Це перша твоя свідомка подорож. Ти мала багато нових вражень і придбала нові знання. Я дуже радий, що обставини того літа склалися так присмно. Ваше життя в Плютах, а потім перебування на березі Дніпра в наметах, в умовах полювання — цілком своєрідне щодо природних обставин. Що може бути краще нашого славного Дніпра? Я бажаю тобі в дальші роки ще більше пізнати Дніпро і навчитися любити його й ту історію, що пов'язана з ним. Ти гарно списала все, що бачила і відчула. Я дуже радий, що ти багато дечого бачила в Києві. Сподіваюся, що в дальші роки ти більше пізнаєш нашу столицю, історію та культурні пам'ятки. Мене тішить, що ти побувала на могилі Т. Шевченка, бачила Чернечу гору і дивилася з неї на лівий берег Дніпра. Вперше я відвідав могилу Шевченка р. 1911. То була спеціальна подорож за дуже цікавих, впрост чарівних обставин і вражіння та переживання з тої подорожі збереглися на все моє життя.

Кохана Наталочко! Я хочу сказати ще раз — я дуже радий, що ти так цікаво провела свої вакації. Вітаю тебе з наукою плавання. То потрібна і життєва річ. Сподіваюся, що ти засвоїла ту умілість досконало. І водночас добре затимила, що в пловцтві поряд з умілістю треба завжди діяти у згоді з тверезим розумом. Недалеко від могили лежить давнє історичне місто Канів. Іншим разом треба побувати і там, і познайомитися з його історичними пам'ятками. Мені присмню, що ти побувала на батьківщині Івана Франка в Нагуєвичах. Я там не був, але був недалеко — у селі Стебник. Через те село я з мамою віз тебе маленькою. Стебник дуже мальовничо розташований і має цікаву історію.

Натусю! Я дістав твоє фото у Кичєвому. Я радий, що маю фото, на якому гарно видно твої цікаві карі оченята, що все хочуть бачити і все пізнати. Раджу тобі завжди бути цікавою і допитливою, менше брати на віру і до всього доходити з власного досвіду. Вітаю тебе з великими успіхами в навчанні. Дбай про глибоке вивчення і шкільної науки і життя. А життя то є складна річ, воно потребує багато теоретичного знання і не менш практичних знань. Я тишуся, що ти уважно ставишся до помочі мамі у всьому, що стосується господарства. Пізніше зрозуміси, що без практичних умілостей — людина не є досконалою. Я дуже шкодую, що я не маю змоги бути корисним тобі, щоб твоє життя не було таким важким. Маю одну думку: чи не маєш змоги навчитися польської мови? Мені дуже цього хочеться. На польській мові багата і цікава література. Нація та сусідує з нами. Натусю! Не про все написав. Будеш мати змогу — пиши більше. Я маю право діставати листи без обмеження розміру. Коли скрутно і бракує часу, то пиши коротко, але вчасно, щоб я мав змогу не лише писати, але і відповідати. Не забудь в свій час послати маленькій

Лист Кирила Осьмака доньці Наталці

Наточці привітання з днем народження, що буде 23.XI. А також привітай Валю і д. Шуру (Олександра Томіна) з народженицею. Обними і цілуй маму. Тебе голублю і цілую міцно, міцно. Твій увесь Татусь.

04.05.1955 року. Доню моя кохана, Люба Натусю!

Вітаю тебе з весною, чудовою й прекрасною весною на Підгіррю. Пестливе весняне сонце, квітуча черемшина, розкішний зелений килим трав і гори, гори — зелені, чарівно-прекрасні гори: такі близькі, такі дорогі. Я розумію, що ти маси багато турбот, багато праці — бідна моя сирітко. Радо віддав би свою душу, щоб тобі жилось краще та щоб ти мала змогу широко й вільно розвивати свій талант. Проте суворе життя має свої закони. Трохи пізніше тобі дасться можливість дивитися ширшими очима.

Моя квітонько кохана! Скористай свій молодий юнацький вік, щоб завжди бути міцною, бадьорою та веселою. У Лесі Українки є чудовий вірш, здається, такі там рядки: «Ні, я хочу крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні, / без надії таки сподіватись, жити хочу! / Геть думи сумні!». Цього вірша переклали на музику, і ту пісню співають там, навкруги тебе. Отже я кличу тебе серед лиха співати пісні, бути завжди бадьорою, активною, дівою. І завзято переборювати труднощі, що їх так багато життя ставить перед кожним. Я бачу, що ти так і робиш. Виявляши дисципліну у праці, радо йдеш на допомогу своїм товаришам, що мають труднощі у навчанні. Будь певною, що з такими прикметами у характері — ти завоюєш певне, самостійне місце у житті...

В час 65-ої річниці з дня мого народження шлю тобі, моя улюблена Доню, моє благословення щасливо зростати, бути завжди здоровою, бути найбільшою втіхою і щастям коханий мамі і вирости свідомою громадянкою з широкими й правди-

вими знаннями. Цілую тебе, мою голубку, мою надію і щастя міцно, міцно. Увесь твій Татусь.

02.02.1956 року, Наталі. Кохана, люба Донечко! Я мав велику втіху, доставивши твоє вітання з Новим Роком. Бажаю тобі в новому році бути цілком здоровою, набути багато нових корисних знань і разом з мамою бути хоч трохи задоволеною з життя. І для цього нового року — моя повсякденна мрія — бути нареши́ті з вами та допомогти тобі діставати від життя все, що є потрібне для твого духовного та фізичного розвитку. Дуже радий, що мама і ти поборюєте життєві труднощі і не падаєте на дусі. Вельми задоволений, що Валя та д. Федір співучасливо, як правдива рідня, ставляться до вас і допомагають. Гадаю, що тобі вже доводилося бачити людей без серця, що цілком байдуже ставляться до горя, в яке попадають їхні сусіди, або родичі. Убачивши таке, стає особливо радісно на душі, коли приходить допомога, на яку нема підстав розраховувати, але яка йде впрост від щирого серця... Найди там козацьку пісню, де співається, як козаки посилають з турецької неволі привіт на Україну. Душею, думкою всі були з рідними, що далеко, і посилали бажання щастя, здоров'я і бути на другу кутю вкупі кожному з своєю ріднею.

Трохи про «Енеїду». З того, що ти написала я міг зрозуміти, що в шкільному програмі — небагато приділяють уваги вивченню рідної літератури. Історія «Енеїди» — то є значна частина історії нашого письменства та історії нашого народу. Коли б у тебе та мамі знайшовся час — є велика рація досконало прочитати цей перший твір нової української літератури. Шевченко писав про Котляревського (з нагоди його смерті): «Будеш Батьку панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть». Вітаю твій успіх на новорічному маскарадї. Моє велике бажання, щоб та «Татьяна» не чіпнула твоєї душі...

Я дуже й дуже радий, що ти наслідувала від мами талант і велику сприйнятливості до музики. Сумно, що ти не маєш змоги вправлятися грі на роялю. Чи не будеш у змозі трохи навчитися грі на бандурі, або гітарі? Танцювати треба вміти, щоб, принагідне, мати присмну розривку і щоб гарно почувати себе в громаді. Натусю! Пришли назву підручника німецької мови для 8-ої класи, а також коротко програм математичних наук, що їх студіюєш у 8-класі...

Щодо зростання — шлю тобі моє найбільше бажання: рости, моя кохана, улюблена Доню, висока, щаслива, розумна. Хай Бог тебе благословить, щоб ти не знала матеріального лиха й спокійно та розважно ставилася, коли часом виникатимуть такі труднощі. Бажаю найбільшого духовного зросту, а також набувати науку і тішитися духовним багатством. Мене цікавить твоя праця і навчання в галузі природознавства. Може школа має теплицю, де б була змога провадити досвіди?

Натусю! Раджу тобі звернути увагу на удосконалення твого рукопису, щоб ти поступово придбала гарну руку в писанні. Це буде приємно тобі самій, а також матиме сприятливе враження на тих, що читатимуть твоє писання. Учителеві теж буде приємно.

Бажаю тобі бути завжди здоровою, розважною і завжди в добром гуморі, веселою. Не конче багато, хоч і коротенько — пиши. Мені дуже приємно діставати твої листи. Обіймаю і міцно цілую. Завжди з тобою думками і серцем. Твій Татусь.

03.05.1956 року, Наталі. Кохана, люба Донечко! Невимовне жаль мені, що я такий безпорадний і не маю сили все робити для тебе, щоб ти почувала себе щасливою. На світі все має не абсолютне, але відносне значення. Потроху ти сама переконаєшся в цьому. Мені було дуже цікаво дістати чергового твого

листа з твоїми життєвими враженнями. Але не вийшло. Велике навантаження на мамі й тобі, довелося тобі надолужувати, щоб допомогти мамі в роботі. Я гаразд розумію цю тяжку ситуацію — мамину й твою. Дай Боже, щоб таке напруження сходило тобі, щоб ти не зіпсувала свого здоров'я. Тобі близько чотирнадцять і пів. Мамі доводиться напружувати зусилля, щоб допомагати тобі. І навпаки — тобі доводиться багато дбати про маму, бо що далі, вона більш відчуває знесилення. Є конечно необхідність ще якоїсь допомоги і тобі, і мамі. Треба було б знайти мені в допомозі, — але то є річ проблематична.

Залишилося близько два місяці твоєї праці в школі. Багато доведеться напружувати твої зусилля, щоб гаразд закінчити навчальний рік. Дай тобі, Боже, витривалості відповідно почувати себе фізично й духовно. Прошу, моя кохана, гаразд триматися на душі, не піддаватися лихові, а також допомагати мамі відповідно знести всілякі життєві невідгоди. Дуже мені прикро, що в Підбужжі нема відповідних умов, щоб набувати цікаві природничі знання. В колхозі нема дослідчої праці. Нема цікавих природничих установ. Я не знаю, чи є хто з навчителів природників, хто б міг провадити цікаві мандрівки у ліс, у гори. Оскільки є можливостей, конечно необхідно ближче заїзнатися з природою, але не слід виснажувати себе надміру. Літо слід використати для піднесення фізичної снаги...

Цей другий місяць, у лікарні — читав я досить мало. Кінчав «Гедзя» Войничової та другий раз «Кларктона» — Фаста. Нема з ким вправлятися в англійській розмові. У камері нас двоє, бо й ліжок — як звичайно — двоє. Сусід працює над алгеброю та геометрією. Камера мала, з маленьким вікном. Коли не буде гірше на здоров'я, то знову перейду до загальної камери. У лічничій камері вигідніше й здоровіше жити одному, але мені все

так не випадає, все хтось є на другому ліжкові. Ба, ще раз перечитав «Кобзаря», але на великий жаль, його вже понівечили, додали «Слепу» та інші такі, а кілька дуже важливих речей немає (напр. «Великий Льох»).

Кохана Донечко! Зараз не згадаю літературного твору, у якому герой намагається бути веселим, радіти з життя, але одночасно поважно, серйозно й цілком солідно береться за важливі життєві справи. Натую! Перед тобою стоять поважні завдання. Підтримуй маму на душі. Мама прожила довгий життєвий шлях й перетерпіла дуже багато. Слава Богові, що мама має надзвичайну витривалість. Підтримуй маму й сама тримайся гаразд для боротьби за краще майбутнє. Цілую тебе міцно. Увесь твій Татусь.

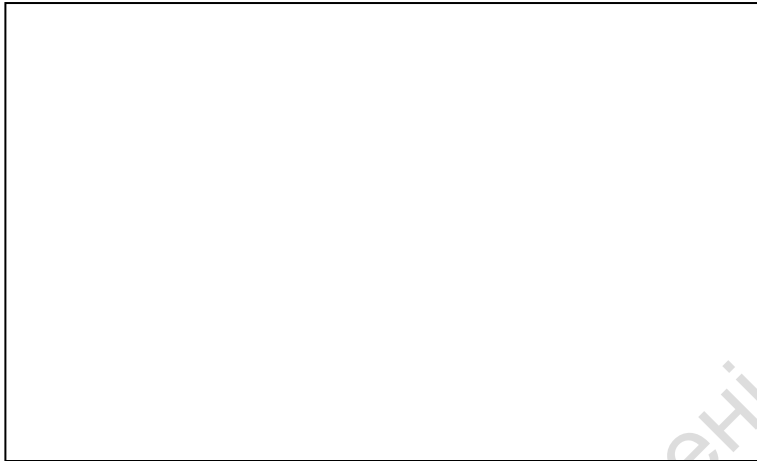
03.10.1956 року, Наталі. Люба, кохана Донечко!.. 17 вересня дістав твої та мамині фото. Нарешті маю гарні фото, так наче ти сама коло мене. Мама жаліється, що ти вийшла на фото суворюю, що в житті ти буваєш завжди в гуморі й веселою. Я дуже радий, що можу на тебе дивитися й зовсім реально уявляти тебе, — хоч на гарному фото. Тепер я бачу подібність останнього фото з тим, що ти в садку в Кичесвому. Бо я уявляв тебе все такою, як на Володимировій горі та на березі Дніпра коло Кисва, й фото у Кичесвому було для мене чужим. Може колись побачу тебе на фото з веселою усмішкою і взагалі повною життя. Але я найбільше мрію бачити тебе коло себе живою, реальною, повною бадьорості, правдивих рухів та правдивих акцій (дій). Хочу нарешті пригорнути тебе до свого батьківського зболілого серця, кожної хвилини відчуваючи тебе та бути тобі в допомозі завойовувати в житті міцне місце для особистих розважних дій та для широкої поважної громадської праці. Я живу надією на те, що ти навчися жити серйозним життям. Що в той саме час ти не побудеши

ясного, веселого погляду на життя та на дійсно гарних та правдивих людей. Чи ти вже читала Лесю Українку? В протизагу до тебе — вона була хворою ціле життя й ціле життя змагалася діяти, правдиво жити й бути завжди бадьорою та веселою. Не забудь написати — чи навчилася співати пісню Лесі Українки — «Ні, я хочу крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні». У свій час ту пісню співали всі наші дівчата. Мама знає співати цю пісню.

...Коли ти оглянешся навкруги і придивишся до людей, до їх становища в житті та їхньої поведінки, то одразу звернеш увагу на те, що люди не однакові. Одні живуть гарно, другі гірше, одні працюють гарно та вдало, інші ж погано, на одних хочеться дивитися з цікавістю, а щодо других — то є бажання обминути їх й більш ніколи не зустрічати. Коли тобі, а чи комусь іншому кидається у вічі така або інша поведінка людей, то, звичайно, хочеться оглянутися й на себе саму. Яка ціна мені самій? (Чого я варта?) Чи дивлячись на мене — інші, поважні люди, — складуть гарну думку про мене? Отже доводиться спинитися над питанням про вартість особи, що є членом людської громади. Вартість особи — полягає у її змістові, а саме: оскільки особа опанувала різні технічні умінності та як вона здатна використовувати технічне уміння кожний день, у звичайному житті — для себе самої, для рідних та близьких і взагалі — для користі громади вужчої або ширшої.

Велика вартість людини полягає також в теоретичних знаннях з поля різних наук. Яку вона дістала освіту з математики, фізики та інших наук. Важливе значення має використання теоретичних знань для широкого опанування техніки, щоб кожне технічне уміння мало повне теоретично-наукове обґрунтування.

Далі, вартість людської особи полягає в знанні людей, людських характерів та в умінні налагодити з іншими людьми природні,

Люба Прокоп (Комар), Мирослав Прокоп,
Наталка Осмак, Степан Громадський.
м. Київ, Золотоворітський сквер. 29 травня 1996 р.

правдиві людські взаємини. Вивчення людей можна й треба безпосередньо провадити серед людей, а також за допомогою літератури. Література робить велику послугу для пізнання людей. Значення літератури в житті людини — надзвичайно велике.

Почавши з малих літ та під доглядом батьків і взагалі цікавих старших людей, наприклад, навчителів — підлітки привчаються до ширшого співробітництва з людьми, що мають бажання працювати для добра громадян. Дехто з дітей, що підростають, виявляють організаційні нахили, себто вони навчаються поступово допомагати іншим спільно провадити всяку культурну та економічну працю.

Наталочко, моя кохана! Думки про вартість людини та її місце в житті, що я їх виклав оце, мене цікавлять остільки — щоб їх прикласти до тебе, до твого майбутнього. Я мрію, щоб ти поступово здобула широкі теоретичні знання та різні практично важливі технічні умілости. Поряд з тим дуже гарно придбати ознайомлення з літературою-белетристикою (а також, пізніше, хоч у малій мірі — філософічну освіту). Сподіваюся, що з таким розумовим та освітньотехнічним багатством і знанням людей — ти зможеш провадити в житті відповідальну громадську працю.

Донечко! Прочитай уважно ці рядочки. Потім ще раз колись прочитаєш. Збережи листа на спогад про батькові думи про твоє виховання, освіту та працю. Бажаю, моя любя, щасливого, розумного та радісного життя.

Цілую тебе міцно. Увесь твій Татусь.

01.01.1957 року, Наталі. З Новим 1957 Роком, любя Донечко! Роди, Боже, жито, пшеницю, всяку пашиницю! Пошли тобі, Боже, здоров'я й щастя у Новому Році! Бажаю правдивого, радісного й нормального життя тобі і всім навкруги тебе — у на-

ступному Новому 1957 році. Дай, Боже, нам зійтися нарешті на вільному полі й радити з можливості дійсно жити та працювати. Вітаю разом з тобою — кохану, любу мамцю. Бажаю вам легко перемагати життєві труднощі...

З тутешньої книгозбірні прочитав книгу: «Н.В. Гоголь в письмах и воспоминаниях», що її склав Василь Гітпіус (Москва, 1931, стр. 496). Це дуже цікава книга. Багато чого я читав про Гоголя раніш. В цій книзі зібрано багато листів Миколи Гоголя до різних осіб, а також листи до нього й спогади про нього — все гарзд скомпоновано й дає гарне уявлення про цю пропащу душу для нашої нації. Я мрію про те, щоб у близькому часі ти мала змогу познайомитися, крім літературної спадщини, ще й з обставинами дитячих та юнацьких років, у яких зростав та формувався великий талант, що прислужився своїй рідній нації; проте через ненормальні історичні обставини та завдяки царській деспотії найбільш прислужився сусідові.

Гоголь народився 19 (а чи 20) березня старого стилю 1809 року у Сорочинцях Миргородського повіту, де в той час — тимчасово — була його мати. У козацькі часи Сорочинці були сотенним містом. Зберігся будиночок, у якому народився Микола Гоголь. Не мало разів я ходив коло цього будинку (на ньому була таблиця про народження Гоголя у ньому), але в середині не був. Кілька разів я був і в церкві, де хрестили Гоголя. Ту церкву будував гетьман Данило Апостол. Масток Гоголів-Яновських був у Яновщині (Василівці) — кілометрів з 30 від Сорочинців. Колись, з твоїм покійним дідусем а моїм батьком — я був у Яновщині. Бачив Гоголівський будинок, гарненький садок та ставок. Забув тепер, хто з художників намалював той будинок: на ганку сидить мати Гоголя, на сходах сидить Микола Гоголь і слухає гру кобзаря на бандурі.

Микола Гоголь, коли вже зробився визначним письменником, жив у Петербурзі, Москві та за межами Російської імперії — на заході Європи — дуже багато разів протягом свого життя відвідував батьківщину. Він, певно, шукав там заспокоєння для своєї роздвонної душі серед рідних українських обставин. Батько Миколи Гоголя — Василь Гоголь був дуже культурною людиною і в українській мові написав багато п'єс-комедій, які він сам та за його допомогою інші дідиці показували на сцені своїх театрів, в мастках.

Найбільш ті комедії йшли в палаці вельможного дуже дідица — міністра Трощинського в селі, що зветься Кибинці — 12 км від Миргорода. Туди збиралося на цілі тижні околицьне українське панство-дідиці: на балі та гулянки. Приїздили туди й батьки Миколи Гоголя з малим Миколою — Микола у віці 8-12 років був зацікавленим глядачем, а, може, у якійсь мірі учасником батьківських заходів по улаштуванню театральних вистав. У Кибинцях я був, але тоді не знайшов людей, котрі змогли б показати місце, де бігав маленький Гоголь. Вже тоді він виявляв свій український гумор бо за столом, де було шановано дітей тих дідиців, що гостювали, завжди було багато сміху та жартів. Малий Микола був осередком безжурної веселої дитячої громади.

У роки 1819-20 Микола Гоголь учився в Полтавській повітовій школі. Жалкую, що в свій час ніхто не допоміг мені знайти місце, де була та школа. На початку минулого століття повітові школи уважалися поважним навчальним закладом. З 1821 до 1828 року Микола Гоголь вчився у Ніжині на Чернігівщині, в гімназії вищих наук князя Безбородька. Я особисто мав нагоду побувати в будинкові цієї гімназії. Мені показали музей, величезну книгозбірню з старовинними виданнями, а також той столик, за яким сидів Гоголь під час своєї науки в гімназії вищих наук. З

початку року 1824 – 15 річний Гоголь бере активну участь в шкільних театральних виставах. Шкільний приятель Миколи Гоголя згадує, що у 16-річному віці Микола брав участь у виставах російських драм та водевілів, а також в українських комедіях свого батька Василя Гоголя. Збереглися спогади про виставу комедії, написаної самим юнаком Миколою Гоголем од якої глядачі надригалися від реготу.

Дуже рано Микола Гоголь поряд з гарним навчанням виявив великий талант письменницький та артистичний. З усіх матеріалів видно, що душа Миколи Гоголя з малих літ була прив'язана до українського ґрунту. Серед своїх товаришів по гімназії Гоголь відзначався тим, що мав багато знайомих серед українських селян на передмісті Ніжини – Магерки. Коли у кого з його знайомих селян була свайба, або що інше, або коли випадав гарний святковий день, то Гоголь обов'язково був там. У 17 років Гоголь запроваджує «Книгу усякої всячини», до якої він запроваджує також український лексикон, заснований на записах з уст народу. 19 років Гоголь закінчив гімназію вищих наук; 20 років – у 1829 році він переїздить до Петербургу. Там він друкує перший свій твір «Вечір під Івана Купала». Того самого року він задумує великий історичний роман з української бувальщини під назвою «Гетьман». Цієї праці Гоголь не закінчив; надруковано частину її. Року 1831 виходить перша частина «Вечорів на хуторі коло Диканьки». Року 1832 надруковано другу частину «Вечорів». 22-літній Гоголь одразу стає загальноновизнаним славним письменником. Року 1833, коли Гоголеві було 24 роки, він має намір написати історію України – але цей намір не здійснено; справа обмежилася лише збиранням матеріалів. Молодий Гоголь за допомогою матері, сестри та тіток, що не виїздили з України – ретельно збирає українські пісні, казки, історичні оповідання, ук-

раїнські одяги давніх часів. Він вивчає всі ті матеріали і мріє про переїзд до Києва, щоб бути професором університету Київського, що його засновано року 1834. В той час він приятелював з професором Московського університету, відомим українським вченим-істориком та етнографом Михайлом Максимовичем. Гоголь обмірковував з Максимовичем пляни дальшої спільної праці в галузі української історії та етнографії. Максимович переїхав до Києва, але Гоголеві не довелося там працювати, хоч він при нагоді все відвідував Київ і не поривав наукових зв'язків з Максимовичем.

Року 1839 Гоголь працює над другою редакцією «Тараса Бульби» і задумує українську історичну драму. Царська імперія залишила своє тавро на людях інтелектуальної праці українського походження. Це позначилося також на Гоголеві. Можна гадати, що ціле життя душа його була роздвоєна. Близько знайома Гоголя Смирнова пише йому у 1844 році про розмову в її домі між гостями-письменниками: «Було зроблено зауваження, що ви всіх росіян подаєте в огидному вигляді, а всім українцям надали щось таке, що притягує симпатію до них, не зважаючи на смішне в їхньому естві; що навіть смішні боки їхнього ества мають в собі щось найвно присмне; що у вас нема жодного українця такого підлого як Ноздрьов». Смирнова далі пише, що письменники російські Толстой -Американець та Гютчев зауважили: «що вся ваша душа в «Тарасі Бульбі» українська, де ви з такою любов'ю змалювали Тараса, Андрія й Остапа». На цього листа у грудні року 1844 М.Гоголь відповів: «Я сам не знаю, яка у мене душа – українська чи руська. Знаю лише, що ніяк не дав би переваги українцеві перед руським, ні руському перед українцем». З такою роздвоєною душею Гоголь пішов і в могилу. Останні роки свого життя він часто й надовго навідувався до своєї батьківської оселі та рідних околиць –

в Яновщину. На лоні української природи, де він виріс серед простих наших людей, він шукав розв'язання тих питань, серед яких він заплутався в ту добу нашої історії. На мою думку, кожному українцеві дуже присмодно читати всі твори Гоголя з українського побуту — у нашій мові. Для того потрібні досконалі переклади... Здоровлю тебе, обіймаю і міцно цілую. Увесь твій Татусь..

03.08.1957 року, Наталі. Кохана, люба Донечко!

Коло тебе і коло мами ходить журба і знесилоє вас обох, не дає змоги дивитися на світ ясними, видючими очима. Мені дуже сумно про те знати. Але як кликати вас до збереження спокою та до розважної праці в імені кращого майбутнього? Як надихнути надією ваші надірвані душі? За кепських матеріяльних та психологічних обставин людина досить легко приходить до зневіри, до песимізму. Тому, коли людина хоч на короткий час втрачає твердість щодо сенсу буття, вона легко сприймає сьогоднішнє у гірший бік. Руки її опадають. Людина починає на все дивитися через затьмарене скло і втрачає перспективу.

Тому перш за все треба знайти точку прикладання духової сили й перебороти той підупалий настрій. Треба ще й ще раз знайти ту настанову щодо сенсу буття і твердим зором оглянутися навкруги. Тоді знайдуться зразки людей живих і знаних, котрі дивляться вдалину ясними й прозорими очима і кличуть до далекосяглої мети. Знайдуться зразки людських дій, яким можна заздрити.

Людина зрозуміє, що бувають історичні обставини, які обплутують розумну істоту своїми тенетами і затягують її в багно. Багато, дуже багато утворюється негативних, від'ємних чинників. Ті від'ємні чинники не є довговічні, край їм буде, проте сьогодні вони мають силу. Тій від'ємній силі треба протиставити позитивну, додатню силу знання.

Набування теоретичних і практичних знань є konieczною необхідністю для кожної людини, котра стремиться до певної мети. Використай як слід молоді свої роки для досконалого набування знань, щоб вони стали твоєю правдивою підмогою і непереможною духовною зброєю. І не бійся того, що сьогодні якісь дурники та негідники використовують свою брудну силу. Правдиве, глибоке знання завжди допоможе тобі вийти переможцем: коли не сьогодні, то завтра, а чи трохи пізніше.

Я хочу ще й ще раз підкреслити потребу глибокої студії математики, фізики й хімії, бо на їх основі ти легко досягнеш широкі виднокруги біології, фізіології й механіки, на яких побудовано усе сучасне людське життя. Слід, оскільки це можливо та тактично, подбати, щоб у десятій класі було розумно побудовано цілий плян навчання, з громадською діяльністю, щоб здобування позитивних, обов'язкових за програмою, знань не зазнало шкоди.

Певно ти вже мала нагоду переконатися, яку велику вагу тепер має знання котреїсь західної мови. Є дуже бажаним навчитися добре читати й розмовляти у тій мові. Чи маєш ти змогу приділити певну увагу цій справі? Практично, у сучасному світі, найцікавіше є з західних мов знати англійську, але не зле також німецьку.

Мене турбує, що мій липневий лист не підійшов до твого настрою. Я кликав тебе до віри у власні сили, та щоб не лякалає можливих труднощів життя, бо воно не легеньке узагалі. До тих труднощів найбільш спричинився я, власне те, що зі мною. Про це я повторив мамі. Поміркувавши, робить, як уважатимете за краще.

Шалва Несторович вкінці червня писав до рідного брата Геронтія Несторовича, який є агрономом великого учбового господарства (на 1600 га) Грузинського зоотехнічно-ветеринарного інституту (від

Тбілісі 20 км). Те учбове господарство має багато польової землі, різну худобу (корови, свині, вівці, коні), дрібну живність, лабораторії тощо. Працює там багато спеціалістів різних фахів. Шалва Несторович у дальших листах буде розпитувати про все і про всякі можливості. Впродовж осені, зими і весни можна буде довідатися про все. А тим часом Геронтій Несторович надійно пише: «Щодо дівчинки, котра хоче улаштуватися на субтропічний факультет. Хай приїздить. Можна улаштуватися в любаму совхозі. Потім легше потрапити до інституту. Я в інституті маю товаришів і по змозі допоможу. А на заочний, можливо, що можна буде і в цьому році»...

Моя кохана й люба Наталочко! Не падай на душі. Тримайся міцно, як належить молодій людині, що наважилася йти твердою дорогою до певної мети. Бажаю тобі бути завжди здоровою й розважною. Та щоб веселий, надійний настрій не кидав тебе ніколи. Хоч недруги може й хтять твого суму й розпачу!? Хай вони цього не діждуть! Пригадуєш заповіт Лесі Українки:

«Ні, я хочу крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні» — надійні пісні. Цілую міцно. Увесь твій Татусь.

02.10.1957 року, Нагалі. Найдорожча моя Донечко!

Дуже втішений з твого останнього листа та відомостей. Мені дуже приємно, що ти мала гарну розривку з подорожі до Києва, придбала багато свіжих вражень і, певно, чимало нових життєвих знань...

Коли б у Львові, або Станіславові була щира тітка, або родичка узагалі, було б гарно скористуватися на Новий Рік більш досконало оглянути ті історичні міста. У Києві є надзвичайно багато цікавого. Колись будеш оглядати і вивчати Київ ще й ще раз. У Львові є цікаві музеї філіалу Української Академії Наук, ботанічний сад, могила Івана Франка на Личаківському цвинтарі і з фігурою Каменяря, цікаві машинові підприємства тощо...

Чи придбала вже ті дві книжки, що їх бракувало тобі? Чи маєш уже логаритмічну лінійку? Мене дуже цікавить чи поліпишилися умови музичного виховання й музичної освіти у вашій школі? Чи граєш ти на якому струменті? Чи подобається тобі грати на гітарі? Може б я зацікавив цією справою когось, щоб придбали тобі гітару!

У науці я бажаю тобі найбільшого успіху. Слід поміркувати гарненько над тим, як треба працювати, щоб усе було на відмінно. Щось перешкоджає тобі, чогось бракує? Може є щось непереможне?

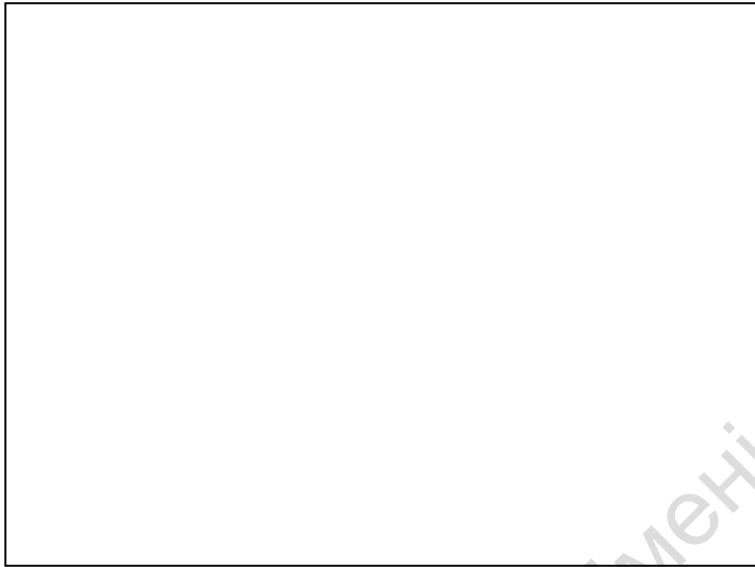
Моя люба! Ти ще й раз не торкнулася питання: що тебе цікавить у житті і якій саме справі ти хотіла б присвятити своє життя. Ти певно погоджуєшся з тим, що треба свідомо працювати і свідомо йти в життя. Людині слід цікавитися потроху багато чим, але повинно бути щось, чому треба присвятити особливу увагу, в чому треба бути фахівцем, спеціалістом. Я писав мамі про те, що певно доведеться після закінчення середньої школи піти на якесь виробництво. Брат мого сусіди погоджується допомогти тобі улаштуватися на практику на виробництво в Грузії. Там можна буде трохи пізніше вступити і до вищої школи, саме до такої, яка тобі до вподоби. Клімат Грузії й інші умови є дуже вигідні. Раджу у листопаді розпочати листування і поволі з'ясовувати можливість твоєї практики там, а також можливість повного переїзду туди з мамою (про це останнє ліпше писати в другому, або третьому листі).

Дуже мене тішить, що ти маєш добрі стосунки з товаришами у школі і радо допомагаєш їм у науці. Набування правдивих друзів — це дуже важлива справа. Є англійська приповідка: друг у біді — це є справжній друг.

Чи буде змога організувати шкільну екскурсію на нафтові промисли у Бориславі? Кілька слів про книги, що з ними знайомився недавно.

З книги німецького математика І.Цейтена «Історія матема-

Наталія Осьмак біля пам'ятника Лесі Українки.
Байковий некрополь. 20 липня 2010 р.

тики у XVI та XVII сторіччі» вчитав дуже цікаві речі про славнозвісних математиків Декарта, Паскаля, Гюйгенса, Галілея, Ньютона і ще кількох інших. Дуже до вподоби прийшлося мені оповідання про життя та працю всесвітнього велетня в галузі математики й фізики – англійця Ісаака Ньютона. Оповідать, що невтомна праця думки могла захоплювати його до краю, що він зовсім забував про оточення. Підтвердження в цьому є в відповіді Цейтена на запитання про те, як він може розв'язувати такі складні й тяжкі завдання: «Постійним роздумуванням над ними», була його відповідь.

У вересні закінчив перегляд і читання деяких частин книжки Перельмана «Занимательная механика». Є там багато цікавих речей для тих, що студіювали вже фізику у середній школі. Колись, в останній класі реальної школи я вчив космографію, себто астрономію. Ти певно саме тепер студіюєш цю науку. Як рівняти до того, що я колись учив, то різниця надто велика. Наука астрономії тепер особливо широка й глибока. Учені мають надзвичайні досягнення в астрономії. Коли б це було у Львові, ти мала б змогу подивитися на планети і зірки в телескоп.

Зараз я потроху читаю цікаву книгу Вересаєва «Гоголь в житті». Це друга ґрунтовна книга про Гоголя. Про першу я колись уже згадував: «Н.В.Гоголь в письмах й воспоминаннях. Составил Василий Гитиус».

Бажаю усього найкращого і найбільших успіхів. Цілую міцно. Увесь твій Татусь.

03.04.1959 року, Наталі. Кохана, найдорожча моя Донецько! ...У гоголівські дні слухав по радіо концерт улюблених Гоголем українських пісень в супроводі бандури. Слухаючи я плакав і думкою літав скрізь, де довелося мені бувати: де народив-

ся, зростав, бував і жив Гоголь. Сорочинці, Яновщина, Кибинці, Миргород, Ніжин, Київ. Місяця, де Гоголь разом з науковцем Максимовичем слухав і записував українські пісні та думи. Як боляче слухати думу про Морозенка, думу про поневоленого батька та його доньку і багато, багато інших.

Моя любя! навчись на бандурі грати!.. Заграй на ній і заспівай милозвучно в супроводі бандури тих чудових рідних пісень та дум.

Бажаю тобі найбільших життєвих успіхів та доброго змістовного життя. Цілую міцно. Увесь твій Татусь.

04.05.1959 року, Наталі. Кохана, найдорожча моя Донечко! Вітаю тебе з ясною Весною! Твого листа з 5 квітня (Переяслав 7.4.59, Володимир обл. 10.4.59), до рук дістав. Для нинішнього часу нормальне становище моєї нервової системи – багато важить в підтримання мого життя. Відсутність своєчасних вістей від вас обох і про ваші справи – зле відбиваються на моєму здоров'ї. Між тим ви дивитеся на це злегка. Уважасте, що то тяжка річ написати листівку на 10 слів. Хоч писання листів та листівок для вас не є обмеженим. Чому ж не змогли прислати хоч кілька слів у відповідь на моє писання з 3 квітня. Наче боїтеся написати зайву листівку.

Доню! Зверни увагу на це і пиши коротесенькі вісточки і за себе, і за маму. Таке писання вимагає лише хвилини. І соромно буде покликатися на брак часу.

Моя хвороба зветься атеросклероз кров'яних судин головного мозку. Вона все більш насуває на моє життя і вкінці має задушити мене. Кружання голови є постійним явищем і набирає все більшої сили. Часто дуже болить голова. Навіть невеликі фізичні зусилля, пов'язані з повсякденними життєвими турботами, швидко наслідують за собою біль та кружання голови і тяжке дихання.

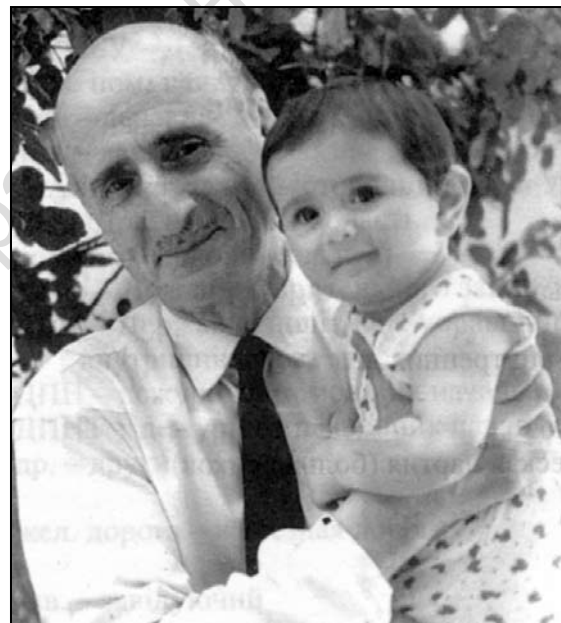
Розумова праця зовсім обмежена, бо швидко тягне за собою стуки в голові і кружання її.

Подаю короткі відомості про себе. Я народився року 1890 – 27 квітня за старим стилем, себто 9 травня за новим стилем. Коли читаси цього листочка – я маю повних 69 літ і починаю сімдесятий рік. Голова вкрита сивим волоссям. Довгий сивий вус вирізняє мене. Він такий довгий, як носили колись у давнину. Місце мого народження – Шишак, Миргородського повіту на Полтавщині. Тепер пишуть: район Шишаки, Полтавської обл. В XVII і XVIII сторіччях Шишак був сотенним містом Миргородського полку козацької України. Сорочинці, де народився Гоголь, – 20 верст від Шишаку. Яновщина, батьківщина Гоголя, 15 верст від Шишаку. Місто Миргород – 30 верст, Полтава – 50 верст від Шишаку.

Шишак розташований на високій горі – на річці Псьол, допливі Дніпра (Псьол впливає у Дніпро коло Кременчуку). Миргород стоїть на річці Хорал, котрий є допливом Псла. Після Шишацької народної школи учився я у Миргороді – в повітовій школі (рр. 1902-1906), далі у Полтавській реальній школі (рр. 1908– 1910). Високу освіту здобув у Москві, в Московському сільськогосподарчому інституті (рр. 1910-1916). Цей інститут у XIX сторіччі іменували Петровською сільськогосподарською та лісовою академією, а нині іменують Тимірязевською сільськогосподарською академією. Студентську практику відбував на Волині (Житомир) року 1911; на Катеринославщині (Дніпропетровська обл.) і Кубані (Краснодар) року 1912; на Волині (Володимир, Сарни) року 1913; у Сибіру (Омськ) 1914 року...

Бажаю тобі правдивого здоров'я й успіху в твоїх життєвих змаганнях. Нехай наступне літо буде повним здорових радощів. Міцно цілую. Увесь твій Татусь.

**КІНЕЦЬ МОГО ЖИТТЯ
МОЖЕ ПРИЙТИ**

Шалва Берішвілі зі своєю 8-місячною донькою Макою.
м. Тбілісі, 1972 р.

зріння. Скажімо, шотландський історик Томас Карлейль, вмираючи, спокійно сказав: «Так от вона яка, ця смерть!» Великий письменник Оноре де Бальзак, який добрався свого часу у романтичних пошуках коханої аж до Києва, згадував одного з персонажів своїх розповідей, лікаря Біаншона: «Він би мене врятував». В останню мить перед смертю великий Леонардо да Вінчі вигукнув: «Я образив Бога і людей! Мої твори не досягли тієї висоти, до якої я прагнув!» Антон Павлович Чехов помер у ніч на 2 липня 1904 року в готельному номері німецького курортного містечка Баденвейлер. Лікарка, дивлячись на блілого колегу з Росії, зрозуміла, що смерть вже стоїть за його плечима. За древньою німецькою традицією, лікар, який поставив своєму колезі смертельний діагноз, пригощає вмираючого шампанським. Антон Павлович сказав німецькою: «Я вмираю», і випив до дна келих іскристого.

Дванадцятого травня я повідомив начальника, що погоджуюся їхати до Києва. Мені сказали, що до камери принесуть новий одяг, треба буде перевдягатися. Шалва був на сьомому небі від мого рішення, відразу кинувся до своєї посылки, яку нещодавно прислали рідні, діставав для мене якісь речі, перераховував дарунки для дітей.

Із досьє: *Берішвілі Шалва Несторович (18.11.1899, с. Сурєбі– 05.09.1989, Тбілісі, Сабурталінський цвинтар) – грузинський партійний і політичний діяч, у 1942-1960 роках – політв'язень Владимирського центру, сидів в одній камері з Кирилом Осьмаком. Товаришували, переймалися проблемами один одного.*

Шалва Несторович Берішвілі (крайній справа) - друг по недолі Кирила Осьмака, ліворуч - Василь Шульгін - депутат Державної думи царської Росії та його дружина Марія; в другому ряду зліва направо: дружина Шалви Несторовича Генрієтта та племінниця Ніна Геронтівна Берішвілі

Через певний час наді мною схилилася лікарка, щось відповідала Шалві, він хитав головою, а я лише чув уривки фраз: «Крововилив... біда... нікуди не можна їхати...»

Поступово я вже нікого не чув, лише байдуже дивився у стелю, не відчуваючи тіла. Шалва показував мені фото, однак я не міг упізнати обличчя, лише куточки губ видавали помітну усмішку вдячності цьому турботливому грузину. Я розумів, що мій час прийшов, щоправда, подумки сподівався, що попрощаюся в останні хвилини життя із рідними, але не судилося...

Так хотілося хоч би на хвилинку вийти на волю й дізнатися, побачити на власні очі, а що сьогодні діється на Україні? Чи дозволяють енкаведисти продовжувати ті чудові традиції, котрі так єднали родини й український народ? Що мої рідні роблять в цей день, що робить дочечка? Чи вони хоч відчувають, що їх батько і муж з ними в думках розмовляє? Чи пішли до церкви і колядували, як колись бувало, чи в колгоспах трудодні відробляють? Чи я коли ще стрінуся з ними, щоби вислухати їхні пережиття і про свої розказати? Чи переживу я в тих умовах ще стільки літ?! І за що засудили – за те, що домагався прав народу й людини, що хотів на рідній землі говорити рідною мовою, плекати народні звичаї і обичаї. У таких тяжких роздумах і болючих споминах минує цей день, і слава Богу – хоч би до завтра дожити й побачити світанок...

Довідка про смерть Кирила Осьмака:

1960 года, мая месяца, 16-го дня. Мы, нижеподписавшиеся врач майор медслужбы Богатова Е.Н., ст. по корпусу старшина Перепелкин, постовой надзира-

Могила Кирила Осьмака на Князь-Владимірському цвинтарі.

На бляшаній табличці номер 5753 р.

Могила знаходиться поблизу тюремної стіни, біля її середньої сторожової вежі. Фото 1960 р.

тель мл. сержант Завьялов, составили настоящий акт на то, что 16 мая 1960 г. в 12 ч. 30 минут в камере № 31 корпуса № 2 в присутствии нас умер заключенный ОСЬМАК Кирилл Иванович, 1890 года рождения, осужденный по ст.54-1 «а», 54-11 УК УССР сроком на 25 лет тюремного заключения, на что и составили настоящий акт. Подписи: врач Богатова. Ст. по кор. Перепелкин. Постнадзир Завьялов. 16/V. 60 г.

Рапорт: Начальнику тюрьмы № 2 подполковнику Дедину

Прошудать разрешение похоронить Осьмак К.И., 1890 г. р., который скончался 16.05.1960 г. в 12–30 при явлениях нарастающей сердечной слабости, отеке легких, вследствие кровоизлияния в мозг. 17.05.1960 года. Нач. санчасти – Бутова. Приписка: Труп умершего з/к Осьмак К. И. захоронен 17.05.1960 г., могила № 5753.

СМЕРТІ НЕМАЄ, Є ЛЮБОВ І ПАМ'ЯТ Я

Прокуратура Харківської області. Довідка про реабілітацію. 16.02.1995 року №997 – 94: *Осьмак Кирилл Иванович, 1890 года рождения, уроженец м. Шишаки, Полтавской области, до ареста проживал в гор. Киеве, работал научным сотрудником в Институте Украинского языка. Осужден по постановлению Коллегии ОГПУ 24 сентября 1928 года по ст. 54-11 УК УССР на 3 года лишения права проживать в городах: Москве, Ленинграде, Киеве, Харькове, Одессе и Ростове. Постановлением коллегии ОГПУ от 23 марта 1930 года во изменение Постановления от 24 сентября 1928 года заключен в концлагерь сроком на 3 года. Постановлением коллегии ОГПУ от 18 ноября 1931 года во изменение прежнего постановления выслан в г. Вологду сроком на 3 года. Арестован 5 марта 1928 года освобожден 24 сентября 1928 года, под стражей 6 месяцев 19 дней. На основании ст. 1 Закона Украины «О реабилитации жертв политических репрессий в Украине» от 17 апреля 1991 года Осьмак Кирилл Иванович реабилитирован. Начальник отдела прокуратуры Харьковской области. Старший советник юстиции В.С. Черкалин.*

Мітинг в пам'ять Першого Президента УГВР Кирила Осьмака.
м. Київ. Байковий некрополь

...Я стою біля могили Кирила Івановича Осьмака на Байковому некрополі столиці, й пригадуються мені рядки Павличкової поеми, присвяченої Президентові УГВР:

*Його тіло — земля, але совість — не тління,
Покаянних жалін в його серці нема;
З переплетення жил б'є залізо й реміння,
В'януть мислі його, як потяте коріння,
Та Кирило мовчить. Він помре мовчкомом.
Спить Кирило Осьмак, бачить небо червоне,
Ніби кров, розлилось по блакитній воді,
Бачить Аавру вгорі, чує траурні дзвони,
Сам себе впізнає, ніби в центрі колони,
Що героїв несе в похоронній ході.*

Понад 20 років тому Україна здобула незалежність. Десятки тисяч українців, справжніх патріотів своєї землі, віддали свого часу за це життя. Все, що могли, вони зробили. Що можемо зробити для вшанування їхньої пам'яті ми? Лише подумки пройти з ними їхній хресний шлях, відчутти велич їхнього служіння Батьківщині, бути гідними спадкоємцями їхньої справи.

*Прийди і поклонись Кирилу Осьмакові,
І попроси вогню з його святої крові,
Хай спалить, як вулкан, як божя проклятьба,
Хакландію аж до останнього раба!*

У нас немає сумнівів у тому, що нинішній момент в історії незалежної України є важливим у контексті національної історії.

Трагедія уярмленого народу полягає не тільки в геноциді фізичному, що здійснюють над ним чужоземні й свої

колонізатори - репресії, терор голодом, етнічні чистки, ви- нищувальні війни, а й у тому, що найвищі злеті його духу – адже поки народ живий, він завжди прагне розірвати кайдани, – героїчне прагнення до свободи кращих людей нації залишаються, здавалося б, навічно «замурованими» гранітними брилами окупаційної непам'яті. Окупанти всіх часів – від римських, іспанських, тамерланівських, більшо- вицьких і до творців «нового порядку» та «нового світу» в ХХ столітті – передусім прагнули паралізувати волю при- гноблених народів до боротьби, добре усвідомлюючи, що велич нації визначається її, нації, конкретними вчинками. А для цього потрібно перш за все, манкуртизуючи суспіль- ство, переконати людей: в цій країні героїв ніколи не було, немає зараз і, природно, не буде ніколи.

Тож, розуміючи цю стратегію, всі, кому дорога свобода й незалежність України, мусять діяти «на випереджен- ня» – доносити до людей правду про жертвну боротьбу наших співвітчизників за людську честь і гідність, за виз- волення рідної землі. Бо у масовій свідомості й досі побу- тує думка, що незалежність не була нами виборона ціною десятків, сотень тисяч жертв, а «впала з неба», «дісталася без зусиль», «була історичною випадковістю». Трагічна доля Кирила Осмака й тисячі тисяч таких же незрадливих і відважних українців, історія повстання гордих, не- переможених людей, Норильського повстання 1953 року, ключову роль у якому відіграли українці – колишні вояки УПА – найкраще спростування цієї цинічної брехні.

Сьогодні визначається обличчя нашої нації, місце на- шої держави в колі цивілізованих народів, основні норми

й цінності, якими керуватимуться наступні покоління українців. Тому на кожного з нас покладається величезна відповідальність за подальшу долю нашого народу. І багато залежить від того, чи будемо ми пам'ятати й цінувати наше минуле, справжніх патріотів української землі. Якщо так, то нам все вдасться. Ці мужні люди вічно житимуть у наших душах і через багато років будуть йти з нами тими ж полями і садами, будуть слухати запаморочливі співи солов'я, плакати від болю розлук і сміятися від щастя, не шкодувати за життям, яке свідомо віддали задля світлого майбуття своїх нащадків.

Вічна пам'ять національним Героям, вічна пам'ять Кирилові Івановичу Осмакові – нескореному Президентові.

Смерті немає, є любов і пам'ять серця!

КОМЕН АРІ *

Акт Злуки – урочисте оголошення 22 січня 1919 року на Софійському майдані в Києві Універсалу про об'єднання УНР і ЗУНР у соборну Україну, День соборності України. Тоді з промовою виступив голова Директорії Володимир Винниченко. Федір Швець виголосив текст Універсалу Соборності, в якому, зокрема, було сказано: «Віднині на всіх українських землях, розділених віками, Галичині, Буковині, Закарпатській Русі й Наддніпрянщині буде єдина Велика Україна. Мрії, задля запровадження яких найкращі сини України боролися і вмирали, стали дійсністю». Архієпископ Агапіт відслужив з духовенством молебень, після чого відбувся військовий парад галицького легіону Січових Стрільців, якими командував полковник Євген Коновалець.

Архикафедральний собор Святого Юра у Львові – греко-католицький собор Галицької митрополії. Побудований з ініціативи Афанасія і Лева Шептицьких. Вважається головною святинєю українських греко-католиків. Розташований на Святоюрській горі. Будівництво собору розпочалося у 1744 році за проектом Б. Меретина. Після смерті Б. Меретина продовжив будівництво Клеменс-Ксаверій Фесінгер. Роботи тривали до 1764 року. Оздоблювальні роботи завершилися у 1770 чи 1772 роках. Над внутрішнім оздобленням храму працювали у 1768–1770 роках скульптори С. Фесінгер, М. Філевич, живописці

Л. Долинський, Ю. Радивилівський, М. Смутлевич. Над будівництвом собору працювали різні митці в різних стилях (бароко, рококо, класицизм), проте вони зуміли досягти органічної цілісності архітектурного ансамблю собору.

Будинок на вул. Короленка 33 – пам'ятка архітектури, земський будинок, споруджений у 1913–23 роках за проектом архітектора В. О. Щуко в стилі ренесансу в поєднанні з елементами класицизму. В 1917 році тут розміщувалося Київське губернське земство; в 20-х роках – окружна, міська, обласна Рада профспілок – «Палац праці», внутрішня тюрма КДБ. У 1929 році тут виступав В. В. Маяковський; у 1934–36 роках в будинку працював ЦК КП(б) України.

Владимирський централ – в'язниця в м. Владимир (Росія), призначена для утримання політичних арештантів і особливо небезпечних злочинців. Побудована за наказом Катерини II в 1783 році. В 1906 році здобула назву «централ» (центральна в'язниця). За радянських часів, з 1948 року, увійшла в систему «особливих» таборів і тюрем для ув'язнення «державних злочинців» – «шпигунів», «диверсантів», «націоналістів» тощо.

Директорія – найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року. Директорія УНР прийшла на зміну гетьманату, який було повалено 14 грудня 1918 року. Склад Директорії: Володимир Винниченко – голова Директорії; Симон Петлюра – Головний Отаман; Федір Швець – професор Київського

університету; Панас Андрієвський – юрист; Андрій Макаренко – директор департаменту в Міністерстві залізниць; Євген Петрушевич – президент Західноукраїнської Народної Республіки. Очолювали Раду Міністрів Директорії: Володимир Чехівський (26 грудня 1918 – 13 лютого 1919); Сергій Остапенко (13 лютого 1919 – 9 квітня 1919); Борис Мартос (9 квітня 1919 – 27 серпня 1919); Ісаак Мазепа (27 серпня 1919 – 26 травня 1920); В'ячеслав Прокопович (26 травня 1920 – 10 листопада 1920).

Збараж – один із райцентрів Тернопільської області. Має славу й давню історію. В XI столітті місто на річці Гнізна було впливовим у Галицько-Волинському князівстві. У XV та XVI століттях його двічі нищили татари. У 1474 році вони не залишили від фортеці й сліду, оскільки захисники Збаража не підкорилися завойовникам і згоріли за мурами свого міста. Період Українсько-польської війни 1648–57 років став чималим випробуванням для міста. Тоді в Збаражі війська Б. Хмельницького взяли в облогу польський гарнізон. На допомогу оточеним вийшла добірна армія на чолі з Яном II Казимиром. Гетьман атакував поляків під Зборовим (неподалік від Збаража) і мало не взяв короля в полон. У результаті був підписаний Зборівський договір, за яким реєстр козацького війська скоротили, а в складі гетьманської держави залишились Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. Під мурами Збаразького замку загинув Нестор Морозенко, був тяжко поранений Іван Богун. 1772 року місто увійшло до складу володінь Австро-Угорської імперії. 1797 року цар Франц II схвалив герб міста, на якому вершник (св. Юрій) убиває дракона.

ІНАРАК – слово, придумане В. Винниченком. У його романі «Сонячна машина» описується терористична соціалістична організація «Інтернаціональний Авангард Революційної Акції»: «Це нелегальна, терористична, соціалістична організація, що має за своє завдання боротися з існуючим ладом. Різниця її з іншими соціалістичними організаціями та, що вона в основу своєї програми кладе етичний момент, її швидше можна назвати сектою, аніж справжньою робітничою організацією. Їхній статут вимагає від їхніх членів строгого аскетизму, абсолютного уникання в якій-будь формі експлуатації чужої праці, безумовної правильності й чесності із своїми членами-товаришами, безоглядної відданості організації, фанатичної дисципліни й готовності щохвилини померти за своє діло. Деякими рисами ця організація нагадує організацію первісних християн, розходячись, розуміється, в усій основі свого вчення з християнством. Легальні соціалістичні організації ставляться до Інараку негативно, а часом і вороже. А тим часом Інарак має серед цих організацій багато своїх членів, які, будучи легально в тих партіях, мають змогу вести пропаганду серед товаришів і ховатися від поліції. Силу Інараку різно оцінюють. Одні вважають його за маленьку купку фанатиків, божевільних або злочинних індивідів, другі перебільшують його силу, гадаючи, що сила Інараку колосальна, що адепти його є серед різних шарів громадянства. Головною метою боротьби Інараку є терор. Як відомо її світлості, вони вбивають видатних капіталістичних провідників, членів уряду, грабують банки, називаючи це експропріацією, пускають часом у повітря цілі будинки.

Інарак є неминуче явище, логічний наслідок того соціально-політичного режиму, який установили сучасні господарі країни, це — природна реакція на деспотизм і соціальний терор королів біржі. Інарак є по всьому світі. Центральне Бюро його в Парижі. Далі князь Шванебах серйозно, діловито, точно наводить факти і цифри вбивств, експропріацій, повисаджуваних у повітря будинків, не виявляючи ні радості, ні суму. Нарешті, з дозволу її світлості, читає недавно прийнятую їїньою організацією постанову, де кажеться: «Шляхом таємного входження в організацію Інараку пропонується поглиблювати невдоволення активних шарів пролетаріату й посувати їх на найгостріші виступи. Одночасно не випускати з уваги підризу впливу самого Інараку». Хижа, загострена горішня губка принцеси ледве помітно здригується розумінням і похвальним усміхом. Князь Шванебах, схопивши цей усміх, уперше за весь вечір робить перебіг, виразно й переможно зиркнувши на герцога бравншвайзького, противника цієї резолюції. Герцог у відповідь приплющує очі: він не хоче вступати в дебати» (Винниченко В. Сонячна машина). Співробітники Інституту української наукової мови Академії наук жартома так називали створений ними гурток. У справі «Спілки визволення України» ІНАРАК вже фігурував як шкідницька організація, діяльність якої була спрямована на спотворення української мови шляхом усунення інтернаціоналізмів, віддалення її від пролетарських мас, а крім того – на терористичні акти, повстання, відновлення УНР.

Лук'янівська в'язниця – київська тюрма. Складається з кількох корпусів. Основна чотириповерхова будівля зведена

ще в середині XVIII сторіччя. На території в'язниці існувала тюремна церква, в якій за радянських часів теж були камери. Інші корпуси добудовані на початку XX сторіччя. Корпуси в'язниці мають свої назви, найдавніші з них – «Катенька» і «Столипінка». В тюрмі існує ціла система підземних тунелів – переходів між різними частинами в'язниці: слідчим корпусом, старою і новою частиною в'язниці. У середині тунелі перегорожені численними металевими дверима з замками і спеціальною сигналізацією. У різні часи тут перебували такі відомі в'язні: Л.Дейч, Я.Стефанович, І.Бохановський, Йосиф Сліпий, В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов та ін.

Московський сільськогосподарський інститут був заснований у червні 1894 року. Його основна мета була «доставляти учням освіту по сільському господарству і по сільськогосподарському інженерному мистецтву». Інститут мав два відділення: сільськогосподарське і сільськогосподарське інженерне. Загальними предметами для обох відділень були: геодезія, фізика з метеорологією, мінералогія і геологія, ґрунтознавство, ботаніка (анатомія, морфологія, систематика, фізіологія рослин) зоологія, ентомологія, землеробство загальне і приватне, зоотехнія загальна, основи політичної економії і статистики, сільськогосподарська економія, законодавство, вчення про землеробські машини і знаряддя, богослов'я. Першим директором інституту призначили магістра фізики К. Рачинського, його помічником – професора М. Кулагіна, членами правління – професорів В. Вільямса і О. Мартинова. При організації інституту, окрім учбово-допоміж-

них установ, що існували і раніше (лісова дача, ферма, сад, дослідне поле, метеорологічна обсерваторія, бібліотека), в нім були кабінети: фізичний, хімічний, геодезичний, мінералогії і геології, зоології, ботаніки, лісової, землеробський.

Орив – село на півночі Сколівського району (33 км від райцентру м.Сколе)Дрогобицької, а з 1959 – Львівської області, яке міститься за 15 кілометрів на північний захід від траси Київ-Чоп, в долині річки Стинавка (урочище Цюхів). Населення села – 1724 осіб. Колишня назва села – Горів; також називають село Орове. Вперше назва села згадується в історичних документах 1589 року. Саме тут починаються Карпатські гори, які навколо села вкриті густими лісами, повних грибами та ягодами. В селі є дерев'яна церква та каплиця збудовані у бойківському стилі у 1867 року. Колись, з 1819 року на цьому місці була дерев'яна каплиця. Біля церкви -цвинтар.З літа 1944 року на Сколівщині активно діяли підрозділи УПА. Найбільші бої з німцями й угорцями в Галичині відбулися з 6 по 16 липня 1944 року неподалік гори Лопата (Бій на горі Лопата), в районі Сколе і Долини на стику Дрогобицької та Станіславівської областей.

Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки – виконавчий орган влади в УНР (попередня назва – Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради). Існувала від 22 січня 1918 року (запроваджена IV Універсалом) до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 року та під час Директорії Української Народної Республіки. Рада Народних Міністрів творилася на ос-

нові домовленостей головних партій про склад кабінету й затверджувалася Центральною Радою. Склад Ради Народних Міністрів пропонував голова Української Центральної Ради, забезпечивши для неї підтримку більшості членів УЦР. Основними напрямками діяльності уряду були: боротьба зі спекуляцією та з урядовими зловживаннями, вжиття заходів до постачання армії, проведення земельної реформи тощо. Його засідання проводилися практично щоденно і мали затяжний характер. Щоб зосередити увагу на важливих питаннях, 02.01.1919 року було створено Велику і Малу Ради міністрів. Мала Рада складалася з товаришів (заступників) міністрів. Михайло Корчинський розробляв Регламент діяльності обох Рад, організував їх засідання, які вважалися дійсними при присутності голови чи його заступника, державного секретаря і не менш ніж чотирьох міністрів.

Сиктивкар (дослівно означає: «поселення на річці Сисола»; сисола звучить як «Сиктив», а місто – «кар») – столиця Республіки Комі, розташована на лівому березі річки Сисола за 1515 кілометрів на північний схід від Москви. До 1930 року місто називалося Усть-Сисольськ.

Сільський господар – українське господарське товариство у Галичині. Засноване 1899 року у м. Олесько Золочівського повіту (тепер Львівська обл.) священиками о. Томою (голова товариства до 1908 року) і о. Юліаном Дуткевичами з метою захисту інтересів та поліпшення добробуту селян шляхом підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь. З 1903 році керівні органи товариства знаходились у Львові. У 1904 року товариство

отримало дозвіл засновувати філії в Галичині. Організатором гуртків та філій товариства був Йосиф Раковський. Після проведення Першої хліборобської виставки в Стрию (організованої товариством «Просвіта») у 1909 році «Сільський господар» змінив статут і був реорганізований. У 1909–1917 роках товариство очолював Є. Олесницький, завдяки якому «Сільський господар» здобув значний авторитет серед українського селянства. Основними напрямками діяльності товариства були: представництво і захист інтересів селян у державних і крайових органах влади; організація освітніх курсів та шкіл; заснування дослідних полів, пасік, тваринницьких ферм; забезпечення спільного користування сільськогосподарською технікою тощо. Після захоплення Галичини Польщею протягом 1918–1920 років окупаційна влада забороняла діяльність товариства, а після відновлення роботи чинила перешкоди його розвитку. У 1920-х роках керівництво товариством здійснювали Т. Войнаровський-Столобут (1919–1924) та М. Луцький (1924–1927). Новий етап піднесення у діяльності товариства розпочався у 1927 році завдяки сприянню Спілки українських агрономів та фінансовій допомозі української кооперації. З 1929 року керівництво «Сільського господаря» складалося з Головної ради та Президії, які контролювали роботу дирекції (з 1925 року голова дирекції – Є. Храпливий). У 1939 році радянська влада ліквідувала товариство. Завдяки директорів Л. Бачинському «Сільський господар» продовжував діяти на території Генеральної губернії в Ярославі, а згодом деякий час функціонував у Львові (голова Є. Храпливий).

У 1944 році «Сільський господар» остаточно припинив свою діяльність. Товариство видавало періодичні видання: двотижневик «Сільський господар» (з 1926 р., ред. Є. Храпливий, П. Дубрівний, пізніше – Л. Бачинський, І. Драбатий); місячник «Український пасічник» (з 1928 р., ред. М. Боровський); місячник «Практичне садівництво» (з 1933 р., ред. М. Боровський); місячник «Хліборобська молодь» (з 1934 р., ред. А. Романенко); місячник «Сад і город» (з 1939 р.). З 1928 року щорічно виходив популярний серед селян «Календар «Сільського господаря». За редакцією Є. Храпливого почала друкуватися «Сільськогосподарська енциклопедія». Під назвою «Сільський господар» виходили часописи за межами Галичини. Зокрема, у Києві в 1918–1919 роках – як видання Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу та у Харкові в 1922–1926 роках – як орган Центрального союзу сільськогосподарської кооперації України (у 1927–1928 роках під назвою «Кооперативне село», до якого був приєднаний журнал «Радянський Кредит», у майбутньому журнал «Сільський господар»).

Спілка визволення України (СВУ) – вигадана ДПУ підпільна організація, показовий процес над якою мав покінчити з українським «націоналізмом». Основними осередками дії СВУ було оголошено Українську автокефальну православну церкву і Всеукраїнську академію наук, а її лідером – академіка Сергія Олександровича Єфремова. За вироком Верховного суду УРСР від 19 квітня 1930 року були засуджені до різних термінів покарання С. Єфремов, В. Чехівський, А. Ніковський, М. Павлуш-

ков, В. Дурдуківський, В. Ганцов, Г. Холодний, А. Барбар, В. Удовенко, В. Підгацький та інші. Більшість із них невдовзі загинули.

Стрий – місто обласного підпорядкування, районний центр на галицькому Передкарпатті (раніше – Дрогобицька, нині – Львівська область), розташоване на лівому березі річки Стрий. З кінця XIX сторіччя Стрий був одним із найважливіших осередків українського національного руху в Галичині. З початком Першої світової війни Стрий стає місцем народження легіону «Українських січових стрільців»: сюди на заклик «Головної Української Ради» і Бойової управи прибуває близько 10 тисяч добровольців. Однак австрійська влада, погодившись на формування такої могутньої військової сили, погодилася прийняти тільки десять сотень по 250 стрільців кожна. З 8 вересня по 19 жовтня 1914 року і з 22 жовтня 1914 по 31 травня 1915 року Стрий окуповано російськими військами. Головні українські політичні діячі Стрия до 1918 року – Євген Олесницький і Остап Нижанківський (обидва також економічні діячі). 1 листопада 1918 року на щоглі біля Стрийської ратуші замайорів жовто-блакитний прапор. Починалася нова доба – доба збройної боротьби за Українську Державу. Під час українсько-польської війни 1919 року у Стрию був постій командування III Корпусу УГА. 13 травня 1919 року Стрий окупувало польське військо, розпочалися розстріли та репресії. У 1920–1930-х роках містечко було одним із найактивніших осередків УВО й ОУН. Німецькі війська окупували його 2 липня 1941 року, а в середині листопада гітлерівська оперативна команда розстріляла у лісі біля Стрия єврейське гетто.

Трудовий конгрес України (Конгрес трудового народу України; Всеукраїнський трудовий конгрес) – вищий тимчасовий законодавчий орган Української Народної Республіки у період Директорії УНР, скликаний Директорією з метою організації влади в Україні та визначення форми державного правління після повалення влади гетьмана П. Скоропадського. Проходив у Києві 23-28.01.1919 року в приміщенні оперного театру за участю 400 делегатів, в тому числі 36 осіб делегації Західноукраїнської Народної Республіки. Конгрес схвалив акт про утворення єдиної Соборної України, обговорив питання про владу в Україні, її внутрішню та зовнішню політику, подовжив владні повноваження Директорії, доручивши їй верховну владу і оборону держави. Рішення Конгресу викладені в Універсалі «До трудового народу України».

Тюремна мережа НКВС – становлення тюремної мережі на західноукраїнських землях бере свій початок від директиви народного комісара НКВС СРСР Л. Берія за № 720 «Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії». У ній наказувалося: організувати оперативні групи НКВС, які повинні

були виконувати спеціальні завдання щодо забезпечення порядку, попередження підривної роботи і придушення контрреволюції у зайнятих червоноармійськими частинами населених пунктах. Найперше, що потрібно було зробити за участі цих груп, це взятти під контроль найважливіші об'єкти (телеграфи, пошти, банки, архіви), арештувати «найбільш реакційних» представників польської адміністрації та членів українських та громадсько-політичних об'єднань, захопити тюрми й організувати нову тюремну адміністрацію з надійних людей на чолі з одним із співробітників НКВС, забезпечити суворий режим утримання арештованих.

Українська Національна Рада (УНРада) – політично-громадський центр, створений 5 жовтня 1941 року в Києві з ініціативи ОУН під проводом Андрія Мельника. Президію УНР очолив Микола Величківський, секретарями були І. Дубина і О.Бойдуник. У кінці 1941 року Райхскомісаріат України заборонив УНРаду – і до 1943 року вона існувала підпільно. Також існувала Українська Національна Рада у Львові (голова – Андрій Лівіцький). 29 квітня 1944 року разом з УНРадою у Львові та представниками колишнього Сойму Карпатської України створено Всеукраїнську Національну Раду (ВУНР), яку очолив Микола Величківський, а його заступниками стали митрополит А. Шептицький і А. Штефан. Спроби Всеукраїнської Національної Ради і Української Головної Визвольної Ради створити спільну платформу восени 1944 року в Братиславі не увінчалися успіхом, і ВУНР 1946 року припинила свою діяльність на еміграції.

Українська Національна Рада у Києві – політично-громадське надпартійне утворення передпарламентарного типу. Заснована 05.10.1941 року з ініціативи ОУН(м). Головним організатором УНРади був член Проводу українських націоналістів О. Ольжич. Очолити УНРаду мав акад. А. Кримський, однак на початку війни його було заарештовано радянськими спецслужбами й вивезено. Головою УНРади став проф. М. Величківський, першим секретарем Президії УНРади – А. Баранівський (після його загибелі – І. Дубина), другим секретарем – О. Бойдуник. Заступниками голови УНРади стали С. Сколибод, О. Корсунський та М. Капустянський. Шефом Головної канцелярії Президії УНРади призначено Я. Жуковського. УНРада змогла встановити зв'язки з усіма українськими землями, окупованими німцями, і започаткувати організацію адміністративних органів на місцях. УНРада видавала у Києві газету “Українське слово” (ред. І. Рогач) з літературним та російськомовним додатками. Членам УНРади вдалося встановити на деякий час контроль за київською міською управою і відновити культурно-мистецьке життя міста. Робилися спроби заснувати народні університети у Вінниці, Умані. У Києві створено Спілку українських письменників (голова – О. Теліга). Німецька окупаційна влада, незадоволена зростаючим впливом УНРади, з листопада 1941 року розпочала акцію на її ліквідацію. 20.11.1941 року німецька адміністрація в ультимативній формі зажадала припинення діяльності УНРади, а з січня 1942 року перейшла до репресій щодо її членів. Діяльність УНРади відновилася аж у 1944 році, а конкретно –

22 квітня у Львові, в соборі св. Юра урочисто прийнято Акт злуки трьох основних державних центрів – Львівської та Київської УНРади, а також Центральної Народної Ради Карпатської України. Акт злуки підписали М. Величківський, А. Шептицький, А. Штефан, І. Дубина та Я. Гайвас. Внаслідок цього об'єднання утворилася єдина Всеукраїнська Національна Рада (ВУНРада). Однак, спроби ВУНРади і Головної Української Визвольної Ради виробити засади спільної діяльності не мали успіху. Ми мали зробити паузу – після довгих років активної підпільної діяльності, дійової пропаганди в ім'я майбутнього України.

Українська Центральна Рада (УЦР) – громадсько-політична організація, лідер українського національно-визвольного руху. Заснована в Києві з ініціативи української інтелігенції 1917 року. Основним завданням проголошувала домагання територіальної автономії України з державною українською мовою. Після проголошення Української Народної Республіки виконувала роль вищого законодавчого державного органу. Керівний склад УЦР: голова – М. Грушевський, заступники – Ф. Крижанівський, Д. Дорошенко, писар – С. Веселовський, скарбник – В. Коваль.

БІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК ПЕРСОНАЛІЙ, ІМЕНА КИХ ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ В ТЕКСТІ

Андрієвський Афанасій (1878 – 1937) – український громадсько-політичний діяч. Народився в Уманському повіті. Закінчив Демидівський юридичний ліцей, після чого займався адвокатською практикою в Києві. Був співзасновником Революційної української партії. З грудня 1917 року - член Української партії соціалістів-самостійників. 14 листопада 1918 року увійшов до складу Директорії Української Народної Республіки. Підтримував позицію С. Петлюри, спрямовану на безкомпромісну боротьбу проти більшовиків і пошук шляхів укладення союзного договору з Антантою. Однак підтримав квітневий заколот 1920 року, спрямований на зміну уряду. Після поразки «повстання» вийшов із складу Директорії. У червні 1919 року виступав проти арешту і страти П. Болбочана, який критикував уряд УНР за пасивність та співпрацю з більшовиками. Після поразки української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років жив у Чехословаччині. У 1924–1937 роках був професором Українського вільного університету в Празі, у 1935–1937 роках – деканом його юридичного факультету. У 1937 році виїхав до Австрії, де й помер в 1955 році.

Андрусак Василь Васильович (11.01.1915–24.02.1946) – український військовий діяч, полковник УПА. Псевдоні-

ми: Грегит, Різун, Різбяр, Чорний. Народився в Снятині. Ще за часів навчання в гімназії створив осередок ОУН, за що був заарештований. Два роки відсидів у коломиїській тюрмі. У 1939 році арештований НКВС і за три місяці випущений на волю. У 1940 році в Австрії вступив в український легіон «Роланд». У 1941 році повертається до Снятина, де очолює окружний провід ОУН. Воював проти німецьких і угорських військ. У 1945 році в бою з чекістами був важко поранений, але вже за 12 днів керував босом біля села Глибоке. Призначений командиром Станіславського тактичного відтинку «Чорний ліс». Загинув 24 лютого 1946 року у сутичці з енкаведистами.

Багазій Володимир Пантелеймонович (1902 – 21.02.1942) – український політичний діяч, учитель, голова Київської міської управи (бургомістр) з 29 жовтня 1941 по лютий 1942 року. До війни працював у школі викладачем математики, був аспірантом Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Належав до Організації українських націоналістів мельниківського спрямування – ОУН (м). Після того, як у 1941 році німці окупували Київ, співпрацював з Українською Національною Радою, яку очолив Микола Величківський. У вересні-жовтні 1941 року був заступником голови Київської міської управи (бургомістра) Олександра Оглоблина, а після його відставки обійняв цю посаду (жовтень, 1941 – лютий, 1942). З початку німецької окупації сприяв налагодженню адміністративного апарату Києва. За його участю формувалися департаменти муніципалітету, був створений Український Червоний Хрест, функціонувала

Українська Національна Рада – представницький орган, що репрезентував українців в органах окупаційної влади. На керівні посади у Київську міську управу Багазій намагався призначати національно-свідомі кадри, головне – з ОУН (м). Прагнув усунути від керівництва містом окупаційну військову адміністрацію. Підтримував національно орієнтованих публіцистів (Івана Рогача, Олену Телігу та ін.). За саботаж розпоряджень окупаційної влади заарештований гестапо. Проти нього свідчив його заступник В.Д. Волканович, якого за це було звільнено з ув'язнення та відновлено на посаді заступника міського голови (завидавав житловим фондом, згодом емігрував). Розстріляний В. Багазій разом з сином Ігорем у Бабиному Яру.

Бандера Степан Андрійович (01.01.1909–15.10.1959) – український політичний діяч, голова Проводу ОУН(Б). Народився в м. Стрий у сім'ї греко-католицького священника. Закінчив Стрийську гімназію. Член Пласту. У 1927-1928 роках займався культурно-освітньою і господарською діяльністю. Навчався в Львівській політехніці. 1933 року ув'язнений. У 1932-1933 роках – крайовий провідник ОУН. У 1932-1933 роках брав участь у конференціях ОУН у Празі, Берліні, Гданську. Під керівництвом Бандери ОУН почала серію каральних акцій проти представників польської окупаційної влади. У червні 1934 року був ув'язнений польською поліцією і перебував під слідством у в'язницях Львова, Кракова й Варшави до кінця 1935 року. У 1935-1936 знову засуджений за організацію вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. Смертна кара була замінена на довічне

ув'язнення. У вересні 1939 року польська в'язнична адміністрація і сторожа поспішно евакуювалися і в'язні вийшли на волю. В 1939-1941 роках співпрацював із німецькими військовими, створив український легіон для визвольної боротьби. У 1940 році відбувся розкол ОУН і Степан Бандера очолив «Революційний Провід ОУН» (ОУН-Б). Він разом із Ярославом Стецьком були авторами Акту проголошення Української Держави 30 червня 1941 року. 5 липня 1941 року був заарештований німцями і перевезений до центральної Берлінської тюрми. З початку 1942 року по серпень 1944 року перебував у концтаборі Заксенгаузен. У вересні 1944 року його звільнили і запропонували участь в керівництві антирадянського озброєного руху в тилу Червоної армії, однак С. Бандера відхилив пропозицію і на співпрацю не погодився. Радянський уряд уповноважив КДБ вчинити вбивство Степана Бандери в Мюнхені. Це здійснив радянський агент Богдан Сташинський 15 жовтня 1959 року.

Берішвілі Шалва Несторович (18.11.1899 – 05.09.1989) – грузинський партійний і політичний діяч, у 1942-1960 роках – політв'язень Владимирського центру, сидів в одній камері з Кирилом Осьмаком. Товаришували, переймалися проблемами один одного.

Берія Лаврентій Павлович (29.03.1899 – 23.12.1953) – радянський державний, партійний і політичний діяч, один із найбільш активних організаторів масових репресій 1930-1950 років. Голова НКВС (1938–1945). Належав до оточення Й. Сталіна. Після смерті Сталіна заарештований у червні 1953 року за обвинуваченням у шпіднажі та змові

з метою захоплення влади. Розстріляний за вироком суду в грудні 1953 року.

Бойдуник Осип Михайлович (08.12.1895 – 07.04.1966) – діяч українського націоналістичного руху, публіцист і політолог. Псевдоніми: О. Грузченко, Денис, Діброва, О. Михайлович. З 1920 року – провідник повітової команди Української Військової Організації на Долинщині. У 1924–1929 роках навчався у Високій торгівельній школі в Празі за фахом інженер-економіст. Член редколегії часопису «Національна Думка». Брав участь у Другій Конференції українських націоналістів 8–9 квітня в Празі. Делегат Конгресу Українських Націоналістів у Відні в 1929 році. Восени 1930 року повернувся в Галичину і увійшов до Сенату ОУН. У 1931 році вийшли дві підпільні брошури його авторства: «Наше становище» і «Наша боротьба». 9 вересня 1932 року на процесі «конгресівців» у Львові засуджений до чотирьох років позбавлення волі, після виходу із ув'язнення працював в редакціях газет «Голос» та «Голос Нації». В 1939–1941 роках уповноважений Проводу Українських Націоналістів по суспільно-громадській праці, заарештований гестапо в 1944 році. Після війни опинився у вимушеній еміграції, де продовжував активну громадську діяльність.

Болбочан Петро Федорович (05.10.1883–28.06.1919) – полковник армії УНР. Народився в сім'ї священника в Чернівецькій області. Закінчив Кишинівську духовну семінарію, потім – Чугуївське піхотне училище. Пройшов усю Першу світову війну. Після революції брав участь у формуванні Першого українського полку імені Богдана

Хмельницького і Першого Українського Республіканського полку. Останній був розформований більшовиками. На початку 1918 року П. Болбочан створив військовий підрозділ Республіканський курінь (потім – Запорізький курінь), який прикривав від'їзд уряду УНР. Другого березня 1918 року цей же курінь на чолі з П. Болбочаном першим увійшов до Києва, потім звільнив від більшовиків Гребінку, Лубни, Ромодан, Полтаву, захопив Джанкою і Симферополь. З червня 1918 року дивізія П. Болбочана, на той час вже полковника армії Української Держави, протягом трьох місяців вела виснажливі бої з більшовиками на північ від Слов'янська. П. Болбочан підтримав Директорію з умовою відмови від союзу з Росією. У грудні 1918 року Директорія УНР призначила П. Болбочана командувачем Лівобережною групою Армії УНР, яка протистояла наступу Червоної армії зі сходу. У січні 1919 року, незважаючи на величезний авторитет у війську та заслуги перед молодого українською державою, після відступу військ П. Болбочана з Харкова його звинуватили в зраді й заарештували. Справжніми підставами для опали були політичні інтриги, його вперте небажання бачити союзників у радянській Росії та критика недалекоглядності й непрофесійності керівників УНР. Двадцять восьмого червня 1919 року Петра Болбочана розстріляли на станції Балин.

Болозович Авксентій Автономович (1887 – 1969) – народився в 1887 році в с. Велика Вовнянка Таращанського району. Проживав у м. Києві, викладав у кооперативному інституті. Верховним Судом УРСР 19 квітня 1930 року за-

суджений до 5 років позбавлення волі і поразки в правах на 2 роки. Реабілітований у 1989 році.

Бубнов Андрій Сергійович (04.04.1883–01.08.1938) – російський військовий діяч. Народився в місті Іваново-Вознесенськ у купецькій родині. 1903 року закінчив реальне училище. Навчався в Московському сільськогосподарському інституті. З 1903 року член РСДРП(б)-ВКП(б). У 1919 році – член Реввійськради Українського фронту. У 1929-1937 роках був народним комісаром освіти РСФРР. 17 жовтня 1937 року заарештований. У серпні 1938 року розстріляний.

Величківський Микола (01.02.1882 – 01.07.1976) – український громадсько-політичний діяч, економіст. Закінчив Житомирський комерційний інститут, працював у галузі сільського господарства, з 1920 року – завідувач Робітничо-селянського університету імені Т. Шевченка в Білій Церкві. Перед війною – викладач у Кам'янець Подільському та Житомирському сільськогосподарських інститутах. За гітлерівської окупації – ректор Київського політехнічного інституту. Голова Української Національної Ради в Києві, створеної 5 жовтня 1941 року оунівцями мельниківського напрямку. 6 лютого 1942 року гестапо заарештувало, але рейхсміністр окупованих східних територій Альфред Розенберг, побоюючись розголосу, наказав випустити. У квітні 1944 року Величківський очолив поновлену у Львові УНРаду, згодом емігрував до Німеччини. Від 1947 року – професор Мюнхенської вищої школи економіки. З 1951 року жив у США. Залишив спогади «Сумні часи німецької окупації (1941–1944 роки)».

Веселовський Сергій Феофанович (1880 - ?) – український громадський та політичний діяч, науковець-економіст. Народився у 1880 році в с. Кузьмин на Поділлі. Закінчив Київський політехнічний інститут. Працював доцентом цього інституту, був членом термінологічної комісії. 7 березня 1917 став одним із засновників Українського технічно-агрономічного товариства «Праця», що об'єднало українську науково-технічну інтелігенцію та кооперативних діячів для вивчення економіки України, розроблення планів її розвитку. Був членом Всеукраїнського національного конгресу та членом Української соціал-демократичної робітничої партії. У 1917 році – писар і голова агітаційної комісії УЦР. У 1918 році – Генеральний консул Української Держави в Петрограді. З 1918 займався викладацькою діяльністю в Києві, став професором кафедри статистики Київського державного українського університету. У 1920-1921 роках – ректор Київського політехнічного інституту. У 30-х роках був репресований, з часом емігрував.

Винниченко Володимир Кирилович (26.06.1880 – 06.03.1951) – український письменник, політичний і державний діяч. Народився в м. Єлисаветград у селянській родині. Навчався в Єлисаветградській та Златопільській гімназіях. У 1901 році вступив на юридичний факультет Київського університету, де створив таємну студентську революційну організацію «Студентська громада», вступив до Революційної української партії, яка з 1905 року стала називатися Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). За її дорученням проводив агіта-

ційно-пропагандистську роботу серед робітників. 1903 року був заарештований, виключений з університету й ув'язнений до одиночної камери Лук'янівській в'язниці в Києві, звідки йому згодом вдалося втекти. Незабаром знову був арештований, відправлений до дисциплінарного батальйону, втік і емігрував. За кордоном разом із М. Грушевським видавав часопис «Промінь». На початку Першої світової війни повернувся до Росії і жив до 1917 року під чужим ім'ям, займався літературною діяльністю. У 1917 році – член УЦР, генеральний секретар внутрішніх справ. Противник П. Скоропадського. У листопаді 1918 року – голова Директорії. Пішов у відставку через суперечності з С. Петлюрою, емігрував. У 1920 році з дозволу Леніна повернувся, але незабаром знову виїхав за кордон. Там до кінця життя займався переважно літературою й живописом. Помер 6 березня 1951 року, похований у французькому місті Мужен.

Волошин Ростислав (03.11.1911 – 22.08.1944) – діяч ОУН. Псевдоніми: Павленко, Горбенко, Березюк, Борисенко, Левченко. Народився в селі Озеряни (нині – Рівненська обл.) в родині залізничника. Закінчив Рівненську гімназію, юридичний факультет Львівського університету. Зі студентських років член «Пласту», учасник підпільних видань «Сурма», «Юнак», «Розбудова Нації», голова Союзу Українських студентських організацій. З 18 років член ОУН, у 1933 році очолив повітову організацію Дубенщини, згодом – Рівненську округу ОУН. Коли було створено Крайову ексекутиву ОУН для Волині й Полісся, обійняв посаду референта. П'ять разів був в'язнем поль-

ських тюрем, а також концтабору в Березі Картузькій. У 1941 році заарештований гестапо і відправлений у тюрму Монтелюж у Кракові. Наприкінці 1942 року втік із в'язниці і в 1943 році перебував у підпіллі, став офіційним заступником Дмитра Клячківського (Клима Савура) і крайовим провідником ОУН на ПЗУЗ (Північно-Західні землі), доклав великих зусиль для розбудови мережі організацій. 21-22 листопада головував на I Конференції поневолених народів Сходу Європи і Азії у с. Будераж Здолбунівського району Рівненської області. Став командувачем тилу УПА. 18 січня 1944 року брав участь у нараді керівників ОУН і УПА на ПЗУЗ. 11-15 липня 1944-го Волошин головував на установчому зборі УГВР, що проходив біля с. Недільна Самбірського району Дрогобицької області. На ньому його обрали Генеральним Секретарем Внутрішніх Справ. 22 серпня 1944 року в бою загинув.

Гандзюк ків Григорович (21.03.1873 – 29.01.1918) – український військовий діяч. Народився 21 березня 1873 р. у Подільській губернії в селянській сім'ї. Освіту здобував у Вінницькому реальному училищі, Одеському піхотному юнкерському училищі, на штабс-капітанських курсах. Був людиною надзвичайно освіченою, знав п'ять мов. Пройшов російсько-японську та Першу світову війни. Дев'ять разів був поранений, відзначений багатьма нагородами. У 1917 році командував дивізією в складі корпусу П. Скоропадського. В грудні 1917 року зайняв посаду командира Першого українського корпусу. Наприкінці січня 1918 року, не знаючи про поразку і перебазування уряду УНР до Житомира, разом із начальником штабу корпусу

генералом Я. Сафоновим прибув до Києва для наради в Генеральному Секретаріаті УНР. 25 січня 1918 року захоплений у полон і після відмови перейти на бік більшовиків, 29 січня, розстріляний.

Ганцов Всеволод Михайлович (25.11.1892 – 05.10.1979) – науковець-філолог. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. У 1916-1918 роках викладав, професор Київського університету. В 1919-1929 роках – співробітник ВУАН. Досліджував питання діалектології, історії української мови, українського правопису, лексикографії. З 1920 року – керівник комісії з питань складання словника української живої мови, член правописної комісії. Дослідник автографів Т. Шевченка. У 1929 році засуджений у справі СВУ на 8 років, а в 1938 році – ще на 8 років. 1956 року звільнений, мешкав у Чернігові. Реабілітований у 1989 році (посмертно).

Голов'янюк Зіновій Степанович (12.11.1876 – 23.09.1953) – науковець (лісівник і ентомолог). Закінчив Петербурзький лісний інститут (1901). Працював у різних лісництвах України. У 1924 році заснував Дарницьку дослідну лісну станцію і до 1934 року очолював її. У 1937-1953 роках – професор Київського лісогосподарського інституту. Його наукові праці присвячені екології і морфології комах-шкідників лісу, розробці заходів боротьби з ними, вивчення витривалості лісових культур відповідно до потужності продуктивного шару ґрунту, іншим проблемам лісівництва.

Григор'єв Матвій Олександрович (09.02.1884 – 27.06.1919) – військовий діяч, повстанський отаман. За-

кінчив двокласну школу. Пройшов японсько-російську та Першу світову війни, служив у поліції. У 1917 році – активний учасник українізації частин російської армії. За П. Скоропадського – полковник Армії Української Держави. Зрадив П. Скоропадського, перейшов на бік С. Петлюри. У 1918 році передав свої загони у розпорядження Директорії. Однак після розстрілу П. Болбочана висловив недовіру керманічам УНР і перейшов на бік більшовиків. З квітня 1919 — командир 6-ї української радянської дивізії. Провів операцію зі звільнення півдня України від військ Антанти, здобувши Херсон і Одесу. Але вже в травні підняв антибільшовицьке повстання, об'єднався з загонами Н. Махна, вів переговори з А. Денікіним. Загинув 27 липня 1919 року.

Грушевський Михайло Сергійович (29.09.1866 – 25.11.1934) – науковець, академік, політичний діяч, голова УЦР. Виріс на Кавказі. Закінчив Київський університет. У травні 1904 року, вже будучи автором наукової роботи «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века», захистив магістерську дисертацію «Барское староство. Исторические очерки». У 1894-1914 роках – професор Львівського університету, голова НТШ, головний редактор «Літературно-Наукового Вісника», засновник Українського наукового товариства. У 1899 році став одним із фундаторів Української національно-демократичної партії. 1914 року переслідуваний царською владою і висланий із Києва до Симбірська. З березня 1917 року – голова УЦР. Після падіння Центральної Ради жив у Кам'янці-Подільському, пізніше — у Празі, Від-

ні, Женеві. 1923 року був обраний академіком ВУАН. У березні 1924 року із сім'єю приїхав до Києва. Працював професором історії в Київському державному університеті. Був обраний академіком Всеукраїнської академії наук, керівником історико-філологічного відділу. В 1931 році переїхав до Москви, але одразу був заарештований. Він визнав себе винним у керівництві неіснуючою контрреволюційною організацією «Український національний центр», потім відмовився від свідчень, був звільнений. Помер 25 листопада 1934 року.

Данило ерпило (28.12.1886 – 1919) – повстанський отаман. Прізвисько – Зелений. Народився на Київщині. Закінчив церковнопарафіяльну школу, двокласне земське училище, Житомирську школу прапорщиків. З 1905 року член гуртка соціалістів-революціонерів. Заарештовувався в 1907, 1908 роках. Пройшов першу світову війну. В 1917 році почав збирати військо. Агітував за УЦР. У листопаді 1918 брав участь у повстанні проти гетьманського уряду на Трипільщині. В листопаді 1918 року, визнавши верховенство Директорії, створив трьохтисячну дивізію, яка спільно із загонами С. Петлюри та січових стрільців зайняла Київ. Пізніше розчарувався в Директорії, переметнувся до більшовиків, але після терору М. Муравйова в Києві оголосив війну і більшовикам. У Переяславі 15 липня 1919 року отаман урочисто скасував Переяславську угоду 1654 року. У вересні 1919 року зустрівся особисто з Симоном Петлюрою, після чого визнав Директорію за верховну владу. Воював з денікінцями, очоливши велику партизанську армію, в якій нараховувалося до 30 тисяч

вояків. Зелені вибили денікінців з Кагарлика, а 11 жовтня 1919 року їм вдалося на деякий час захопити і Київ. У жовтні 1919 року Зелений вступив у бій з денікінцями і був тяжко поранений: бій стався неподалік Канева. Дорогою до Трипілля отаман помер у селі Стрїтівка.

Дегтяренко Петро Михайлович (1885 – 1937) – радянський партійний і державний діяч. З 1909 року вів у Києві підпільну роботу, був учасником більшовицьких повстань 1917 і 1918 років.

Денікін Антон Іванович (04.12.1872 – 08.08.1947) – російський військовий діяч. Народився у Варшаві в сім'ї селянина-кріпака, переселенця з України. Закінчив Київське піхотне училище, академію Генштабу. Пройшов Першу світову війну. У 1917 році разом із Л. Корніловим організував Добровольчу армію. На зайнятих територіях проводив шовіністичну, великодержавну політику, вдавався до жорстоких репресій як проти більшовиків і української армії, так і проти мирного населення. Восени 1919 року уклав вимушений договір із керівництвом УНР про входження української Галицької армії до складу «Збройних сил Півдня Росії». Договір не набув сили через швидкий відступ військ під ударами більшовицької армії. Емігрував за кордон, після Другої світової війни виїхав до США, де помер 8 серпня 1947 року.

Дідковський Михайло Мефодійович – чоловік рідної сестри Марії Осмак. Професор гідротехніки, викладач кафедри гідравліки Київського гідромеліоративного інституту (КГМІ). Після наукового відрядження на ГЕС Кавказу (Баксанська, Гізельдонська та інші) в жовтні 1939

року отримав посаду штатного доцента кафедри використання водної енергії КГМІ.

Дорошенко Дмитро Іванович (8.04.1882–19.03.1951) – політичний діяч, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф, виходець із старовинного козацько-старшинського роду. Засновник «Просвіти» на Катеринославщині. Народився в м. Вільно. З квітня 1917 — крайовий комісар Галичини й Буковини. Член УПСФ, Центральної Ради, Чернігівський губернський комісар. У травні-листопаді 1918 – міністр закордонних справ Української держави. З 1919 – в еміграції, де був організатором і співробітником українських наукових установ.

Дурдуківський Володимир Федорович (1874-1937) – науковець-філолог. Народився 17 вересня 1874 року в родині священика. Працював на освітянській ниві, написав багато праць із методики викладання в школі. Член УПСФ у 1917 році. Заарештований 4 липня 1929 року в справі СВУ. Страчений у 1937 році.

Єфремов Сергій Олександрович (06.10.1876 – 10.03.1939) – видатний науковець, автор багатьох праць з історії української літератури, громадсько-політичний діяч. Народився в с. Пальчик (нині – Черкаська обл.) у родині священика. Закінчив київську духовну семінарію, потім – юридичний факультет Київського університету. У студентські роки став членом Загальної української безпартійної демократичної організації. Разом із Б. Грінченком був у витоків створення української демократично-радикальної партії. У 1905 році очолив Селянський союз, а в 1908 році став активним діячем Товариства українсь-

ких поступовців. У цей час С. Єфремов багато працював і публікувався на історико-літературній ниві, був автором статей на українській національній культурі й політичних свобод. За це неодноразово заарештовувався царською владою. У 1917 році став Генеральним секретарем міжнаціональних справ УЦР. З вересня 1917 очолював Українську партію соціалістів-федералістів. Після перемоги більшовиків тривалий час переховувався. Восени 1919 року на прохання Української академії наук С. Єфремова було амністовано. Займаючись науковою діяльністю, він став віце-президентом ВУАН, членом Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові, очолював низку наукових комісій. У квітні 1930 року засуджений до 10-річного ув'язнення з суворою ізоляцією у справі СВУ. Помер 10 березня 1939 року в таборі ГУЛАГу.

Ковальчук Микола Кузьмович (1902 – 1972) – міністр державної безпеки УРСР. У 1926–1927 роках – у Червоній Армії. Член ВКП(б) з 1927 року. З 1927 року – у прикордонних військах ОГПУ-НКВД СРСР, пройшов шлях від стрілка прикордонного загону до старшого помічника начальника відділення Оперативного відділу Управління прикордонної і внутрішньої охорони (УПВО) НКВС СРСР. У січні-листопаді 1938 – начальник відділення у центральному апараті НКВС СРСР. У листопаді 1938-1941 роках – заступник начальника 3-го відділу, в.о. начальника, начальник слідчої частини УНКВД-УНКГБ по Ленінградській обл. У роки Другої світової війни – заступник начальника ОВ НКВС Ленінградського фронту, начальник ОВ Сибірського військового округу, на-

чальник УКР «Смерш» НКО Південного, згодом 4-го Українського фронту. З липня 1945 року – начальник УКР «Смерш» НКО Прикарпатського ВО. У травні 1946 року призначений заступником міністра держбезпеки СРСР, а через 3 місяці – уповноваженим МГБ СРСР у Німеччині (за сумісництвом). У 1949–1952 роках – міністр державної безпеки УРСР. У 1952–1953 роках – міністр внутрішніх справ Латвійської РСР. Після арешту Л. Берії звільнений з органів МВС та виключений з КПРС. Постановою РМ СРСР від 23 листопада 1954 року позбавлений військового звання генерал-лейтенанта. Помер у Києві.

Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (28.02.1857 – 27.11.1947) – визначний український епідеміолог, академік АН УРСР. Закінчив Харківський медичний університет. Працював земським лікарем на Полтавщині, служив санітарним лікарем у Херсонському повіті. З початку ХХ ст. – професор гігієни Київського університету. Голова санітарного департаменту Міністерства Народного Здоров'я і Опікування під час Гетьманату. Міністр народного здоров'я УНР за часів Директорії. З 1921 року – завідувач кафедри Гігієни і санітарії АН УРСР. З 1928 року – голова відділу Інституту демографії і санітарної статистики АН УРСР. Батько Юрія Овксентійовича Корчак-Чепурківського – фундатора сучасної української демографії і демографічної статистики.

Корчинський Михайло Агафонович (15.03.1885 – 07.10.1937) – адвокат, політичний і громадський діяч. Закінчив Приворотське духовне училище. З 1893 року навчався в Подільській духовній семінарії, з якої був виключений

за політичну діяльність. З 1905 до 1910 року навчався на юридичному факультеті Київського і Петербурзького університетів. З 1911 року працював в адвокатурі. У 1908–1917 роках – член української колонії в Петербурзі, голова Товариства українських поступовців і Українського громадського клубу. З 1917 року заступник губернiально-го комісара Буковини, член УЦР від Української партії соціалістів-федералістів. У 1919 році – голова Української Національної Ради у Кам'янці-Подільському. З 20-х років – відомий діяч українського кооперативного руху, правний дорадник у Ревізійному Союзі Українських Кооперативів у Львові.

Косіор Станіслав Вікентійович (18.11.1889–26.02.1939) – радянський партійний діяч, один із організаторів Голодомору в Україні. Народився в Польщі, поляк за національністю. Член РСДРП(б). У 1918 році входив до складу народного Секретаріату. Один із організаторів КП(б)У. У 1932–1933 роках організатор птучного голодомору в Україні. У 1939 році заарештований НКВС і розстріляний.

Кривинюк Михайло Васильович (1871 – 1944) – український науковець і громадський діяч. Закінчив фізико-математичний факультет Київського університету. 24 листопада 1896 року року заарештований за розповсюдження нелегальної літератури, висланий до Астрахані. Після повернення в Україну навчався в Львівському та Празькому політехнічних інститутах. У 1904 році одружився з Ольгою Петрівною Косач – сестрою Лесі Українки. 1907 року заарештований вдруге, а в 1908 році виправданий. З травня 1910 року працював в банку в

Києві, потім у Катеринославі. Співпрацював з «Просвітою». У 1919-1920 роках вчителював, у тому числі в сільськогосподарському технікумі. Там долучився до проблем кооперації. З 1926 року займався словниковою роботою в ІУНМ. 15 вересня 1929 року заарештований у справі ІНА-РАКу (СВУ). Засуджений на 3 роки умовно. Працював бухгалтером Бесарабського ринку. Загинув у 1944 році в Свердловську.

Крижанівський Федір Іванович (04.09.1878 – 28.04.1938) – кооператор, політичний діяч. Навчався на медичному та юридичному факультетах Тартуського університету. За участь у студентському русі 1904 був заарештований і відбув піврічне тюремне ув'язнення. 1907 закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, переїхав до Києва. Працював у банківських установах, був одним із організаторів кооперативного руху в Україні. 1917 року був обраний заступником голови, членом Комітету УЦР. Разом із однодумцями-кооператорами 1917 року створив Українську трудову партію. У 1919-1921 роках – заступник голови правління Українбанку, від 1921 – професор Київського кооперативного інституту. У 1930 році заарештований. Після трьох років ув'язнення повернувся до Києва. У 1938 році заарештований вв'язує. Страчений 28 квітня 1938 року.

Кримський Агатангел Юхимович (03.01.1871 – 25.01.1942) – всесвітньо відомий науковець (сходознавець, славіст, філолог, історик), письменник, перекладач. Народився в Володимирі-Волинському (нині – Волинська область) у сім'ї вчителя. Навчався в протогімназії в Ост-

розі, Другій Київській гімназії, Колегії Павла Галагана. Ще тоді вивчив польську, французьку, англійську, німецьку, грецьку, італійську, турецьку, латинську мови. Приятелював з М. Драгомановим, П. Житецьким, вів переписку з Б. Грінченком, І. Франком, які пробудили в ньому любов до української культури, історії, мови, літератури. У 90-х роках XIX ст. навчався в Лазаревському інституті східних мов та на історико-філологічному факультеті Московського університету. Одержав від Лазаревського інституту дворічну стипендію для поїздки в Сирію та Ліван. Після повернення викладав в цьому ж інституті. З 1901 року очолив кафедру арабської лінгвістики, став професором арабської літератури та історії мусульманського Сходу, написав багато підручників. У 1918 році переїхав до Києва, де за часів П. Скоропадського став секретарем Української Академії наук. З 1921 року року був директором Інституту української наукової мови, викладав у Київському університеті. З 1929 року переслідувався владою, позбавлений посад, усунений від викладання. 20 липня 1941 року заарештований і звинувачений у антирадянській націоналістичній діяльності. 25 січня 1942 року помер у лазареті Кустанайської загальної тюрми. Реабілітований у 1957 році.

Кричевський Василь Григорович (31.12.1872 – 15.11.1952) – видатний український архітектор, графік. Народився на слобожанщині. Закінчив Харківське залізнично-технічне училище. Був помічником міського архітектора. У 1903 році за його планом у стилі «український модерн» був побудований будинок Полтавського Земства.

У 1912-1913 роках керував майстернями килимів Ханенків у Київській області та керамічною школою на Миргородщині. Був першим ректором Державної Академії Мистецтва, професором Архітектурного Інституту і Мистецького Інституту в Києві. У 20-х роках брав участь в оформленні фільмів «Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Борислав сміється», «Назар Стодоля», «Сорочинський ярмарок». 1940 року в Києві організував виставку своїх праць, на якій було представлено 1055 експонатів. Під час Другої світової війни виїхав до Львова, а потім до Німеччини та венеСУєли. Помер 15 листопада 1952 року.

Кричевський Федір Григорович (22.05.1879 – 30.06.1947) – український художник, діяч культури й мистецтва, засновник і перший ректор української Академії образотворчого мистецтва. Народився в Лебедині (нині – сумська обл.) в сім'ї фельдшера. Закінчив Московське училище живопису, скульптури і архітектури, Петербурзьку академію мистецтв, навчався також у Відні. З 1913 року працював у Києві: малював, викладав у художньому училищі. У 1918 році став ректором Української академії мистецтв. У 20-х роках співпрацював із Інститутом української наукової мови. Під час Другої світової війни залишився на окупованій території. Наприкінці війни намагався виїхати на Захід до брата Василя, однак не встиг через швидкий наступ Червоної Армії. Переслідувався НКВД. Помер 30 червня 1947 року в Ірпені (Київська обл.).

Липа Іван Левкович (14.02.1865 – 13.11.1923) – лікар, громадсько-політичний діяч, письменник, батько Юрія

Івановича Липи. Народився 24 лютого 1865 року у Керчі. Закінчив Керченську гімназію, медичний факультет Харківського університету. 1891 року разом з Б. Грінченком і М. Міхновським заснував таємне товариство Братство тарасівців. За це був заарештований у 1893 році. Після звільнення працював лікарем на Херсонщині, Полтавщині, в Одесі. Організував видавництво «Одеська літературна спілка», з 1905 р. видавав альманах «Багаття» (разом з дружиною), часто друкувався в українських часописах «Діло», «Народ», «Правда», «Буковина», «Зоря», «Літературний Науковий Вісник», «Українська Хата» та інших. Тісно співпрацював з одеською «Просвітою» і Одеським Літературним Товариством. В 1917 р. призначений українським комісаром Одеси, заснував українське видавництво «Народній Стяг». Згодом переїхав до Києва. Був головою управління культури і віровизнання в уряді УНР. З серпня 1920 входив до складу комісії по підготовці Конституції УНР, був міністром охорони здоров'я в уряді УНР в екзилі. З 1922 року жив у селищі Винники на Львівщині, працював лікарем. Помер і похований у Винниках.

Липа Юрій Іванович (5.05.1900 – 20.08.1944) – громадський діяч, письменник, поет, публіцист, один із визначних ідеологів українського націоналізму. Батьком Юрія був видатний український письменник, лікар і борець за самостійність України, комісар Одеси від Центральної Ради (1917), автор проекту першої Конституції (1918). Народився в Одесі. 1917 року вступив добровольцем до Куреня морської піхоти Армії Української Народної Республіки. З осені 1920 року емігрував до Польщі,

де жив у Познані, Львові і Варшаві. Закінчив юридичний факультет Кам'янець-Подільського ун-ту, медичний факультет Познанського університету, стажувався в Лондонському університеті, був студентом Варшавської школи політичних наук. З початку 30-х років практикував як лікар і займався літературно-публіцистичною діяльністю. Разом з Є. Маланчуком утворив літературну групу «Ганк». Під час гітлерівської окупації Польщі жив у Варшаві. У 1943 році став одним із активних учасників українського руху Опору на Львівщині. Організував підпільні курси з підготовки медичних кадрів для Української Повстанської Армії, готував тексти листівок. З липня 1944 року був інструктором першої Старшинської школи УПА в Карпатах. Увійшов до складу Української Головної Визвольної Ради. 19 серпня 1944 року захоплений підрозділом НКВС і 20 серпня 1944 року закатований у с. Шугові на Яворівщині.

Мазепа Ісаак Прохорович (16.08.1884–18.03.1952) – український політичний і державний діяч. Народився в родині міщан козацького походження. Закінчив бурсу, духовну семінарію, факультет природничих наук Санкт-Петербурзького університету. В 1905 році познайомився з М. Поршем, С. Петлюрою, вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії, одним із лідерів якої згодом став. У 1911-1915 роках працював агрономом. Протягом 1917-1918 років розгортав активну політичну діяльність, спрямовану на ствердження української державності, на Катеринославщині. Наприкінці січні 1919 року брав участь у Трудовому конгресі, де представляв свій

край. Виступив проти прихильників союзу з більшовиками. 9 квітня 1919 року отримав посаду міністра внутрішніх справ в уряді Б. Мартоса. Проводив міжнародні наради, організовував допомогу жертвам єврейських погромів, направляв урядовців на місця для припинення антисемітської агітації, виїздив на фронт. З 29 серпня 1919 до 28 травня 1920 року був головою уряду. З листопада 1920 року оселився у Львові. 1922 року І. Мазепа видав працю «Большевизм і окупація України». У березні 1923 року Ісаак Мазепа переїхав до Праги. Під час процесу СВУ у Харкові 1930 року брав участь у розгортанні за кордоном у пресі кампанії протесту, звинувачуючи радянський суд у фальсифікаціях та терорі. Після війни виїхав до Аугсбургу. Помер 18 березня 1952 року.

Макаренко Андрій Гаврилович (17.06.1886 – 28.09.1963) – український політичний діяч. Народився в м. Гадяч. З 1917 року – голова спілки залізничників, директор департаменту в міністерстві залізниць. Брав участь у повстанні проти гетьмана, член Директорії. З 20-х років в еміграції. В 1928-1929 роках разом із П. Андрієвським і Ф. Швецем створив Українську Національну Раду за кордоном (УНРЗ), яка мала стати центральним представницьким органом наддніпрянських українців у еміграції. В післявоєнний час жив у Німеччині, допомагав українським біженцям уникнути депортації в СРСР. З 1951 року оселився в США. Помер 28 вересня 1963 року.

Мартос Борис Миколайович (20.05.1879 – 19.10.1977) – український громадсько-політичний діяч, вчений економіст. Виходець із старовинного козацького

роду. Закінчив гімназію в Лубнах, математичний факультет Харківського університету. Був членом Революційної Української партії, тричі сидів у царській тюрмі. У 1906-1910 роках викладав у гімназіях Харкова. Коли його, як неблагонадійного позбавили викладацької практики, працював у кооперативних організаціях Волині, Полтавщини, Кубані. У 1913-1917 роках – інструктор кооперації при Полтавському губернському земстві. У 1917 році на I Всеукраїнському селянському з'їзді обраний до складу УЦР. Працював на посту генерального секретаря земельних справ і був противником скасування приватної власності на землю. Під час правління П. Скоропадського очолював управу Українського кооперативного комітету, викладав у Київському комерційному інституті, був одним із засновників Кооперативного інституту ім. М. Туган-Барановського у Києві, членом ради директорів «Дніпросоюзу» і «Українбанку». Після утвердження Директорії призначений міністром продовольчих справ; пізніше очолював Раду Народних Міністрів і обіймав посаду міністра фінансів. Сприяв упровадженню української грошової одиниці – гривні. З 1920 року жив і працював як економіст у еміграції в Німеччині, ЧСР, США. Помер 19 жовтня 1977 року.

Махно Нестор Іванович (07.11.1888 – 25.06.1934) – анархіст, керівник селянського повстанського руху. Народився в с. Гуляй-Поле в селянській сім'ї. Працював підпаском, коннохом, маляром, продавцем вина. У 1906 році став членом анархістської організації «Спілка бідних хліборобів», що діяла на Катеринославщині. Разом із товари-

шами скоював збройні напади, вимагаючи в багатіїв гроші на користь «бідних хліборобів». Заарештовувався в 1906 і 1908 роках. 1911-1917 роки провів у Бутирській в'язниці Москви. У 1917 році повернувся на Катеринославщину, ініціював заснування селянської Спілки, очолив місцеву раду робітничих і селянських депутатів, сформував «селянські вільні батальйони». Боровся проти козачих частин з Південно-Західного і Румунського фронтів. Улітку 1918 року повернувся в Україну, де організувавши невеликий повстанський загін під назвою Чорна Гвардія, розпочав боротьбу проти влади гетьмана П. Скоропадського. Воював проти більшовиків, денікінців, армії УНР, по чергово змінюючи ворогів на союзників. Створив «Набат» – анархістську організацію, що проповідувала «безвладну державу». З 1919 року відкрито виступив проти радянської влади. 20 вересня у Жмеринці уклав договір із командуванням Армії УНР. У 1921 році емігрував. У вересні 1923 року був заарештований польською владою, звинувачений у веденні переговорів з радянськими дипломатичними представниками, за відсутністю доказів звільнений. Помер у Парижі.

Мирон Дмитро (5.11.1911 – 25.06.1942) діяч ОУН. Псевдоніми: Орлик, Максим Орлик, Брюс, Піп, Роберт, Андрій. Закінчив Бережанську гімназію та Академічну гімназію у Львові, юридичний університет Львівського університету. Ще під час вступив до ОУН. Вперше арештований польською поліцією у травні 1932 року під час сутички з нею на Личаківському цвинтарі в часі зелених свят, коли поліція намагалась розігнати людей, які при-

йшли вшанувати воїнів, полеглих за волю України. У тюрмі написав твір «44 правила життя українського націоналіста», який увійшов до «Катехизу українського націоналіста». Вдруге арештований у жовтні 1933 року за приналежність до ОУН і поширення революційної літератури. Засуджений на 7 років ув'язнення. Покарання відбував у в'язницях центральної Польщі, в місті Равич та Вронках. Був учасником Другого Великого Збору ОУН у Римі в 1938 році. З 1939 року – політично-ідеологічний референт Крайової Екзекутиви ОУН на Західно-українських землях. З червня 1941 року перебував у Відні, де займався політичним вишколом батальйону «Роланд». На початку Другої світової війни брав активну участь у формуванні Похідних груп ОУН(б). У 1941 році очолив Північно-східну групу ОУН(б), яка вирушила у Наддніпрянську Україну. Із жовтня 1941 року – Крайовий Провідник ОУН на Осередньо-Східно-Українських Землях (ОСУЗ). Загинув у перестрілці з гестапівцями в Києві 1942 року.

Мілянчик Атанас (1902 – 1963) – громадсько-політичний діяч, фінансист, економіст. Закінчив академічну гімназію у Львові, Львівську політехніку, Господарську академію в Чехії. Член «Пласту». Отримав диплом інженера-будівельника гідротехнічних споруд. У Львові створив національний кооператив інженерних робіт (КІР). Автор багатьох статей про кооперацію. За підозрою у співпраці з ОУН був арештований та ув'язнений у Березі Картузькій. Вийшовши на волю в 1936 році, створив промислово-кооперативний банк – Промбанк. Однак незабаром цей банк націоналізувала й ліквідувала радянська

влада. У Кракові обраний до складу Українського Центрального Комітету (УЦК), де зайняв посаду керівника господарських і фінансових справ. У 1944 році емігрував до Німеччини. Брав участь у роботі Першого кооперативного з'їзду в Мюнхені. Одержавши дозвіл американських властей на створення кредитної кооперації, у 1951 році заснував товариство «Самопоміч», яке увійшло до складу Загальноукраїнської кооперації та товариства українців Америки. У 1957 році провів конференцію українських кооператорів США, на якій виступив із доповіддю про завдання українських кооперативів у вільному світі. Помер 1963 року, похований у Детройті (США).

Муравйов Михайло Артемович (25.09.1880 – 11.06.1918) – полковник Червоної армії, організатор кривавого терору в Україні в 1918 році. В 1901 році закінчив Казанську юнкерську школу. За вбивство товариша засуджений до 1,5 року у штрафній частині і позбавлений офіцерського звання. Учасник Першої світової війни. 1917 року став членом партії есерів. У січні 1918 року очолював більшовицькі частини, які брали участь в захопленні Харкова, Полтави і Києва. Командуючий червоними військами у бою під Крутами. 4 лютого 1918 року в Дарниці під Києвом видав наказ про «безпощадне знищення всіх офіцерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». За цим наказом більшовицькі війська розстріляли в Києві близько 5 тис. мирних жителів, тероризували громадян УНР. Влітку 1918 року командував більшовицькими військами Східного фронту. В липні 1918 року приєднався до виступу лівих есерів. Розстрі-

ляний більшовиками у Симбірську за спробу підняти заколот (за іншими даними, дезертирував з більшовицької армії та згодом покінчив життя самогубством).

Нестерводський Василь Антонович (1882 – 1977) – науковець, провідний фахівець у галузі бджільництва, брав участь у роботі ІУНМ, зібрав і упорядкував матеріали до словника пасічницької термінології. Закінчив Уманське училище садівництва і землеробства, з 1912 року працював у цьому ж закладі на посаді викладача. У 1914 році опублікував свою першу наукову працю «Перегін бджіл». Здобутки пасіки Уманського училища садівництва і землеробства були відзначені золотою медаллю на Всеросійській виставці в Москві 1912 року. В 1917-1922 роках В. Нестерводський читав курс бджільництва у Дергачівському середньому училищі садівництва і землеробства на Харківщині, опублікував монографію «Пчеловодство». У 1922 році його запросили до Києва викладати в сільськогосподарському та ветеринарно-зоотехнічному інститутах і завідувати Голосіївською пасікою. У 1931-1941 роках В. Нестерводський обіймав посаду спеціаліста з питань бджільництва Київського плідосоюзу та Укрсадвентресту. Оскільки під час Другої світової війни Голосіївську пасіку було повністю знищено, а Київський сільськогосподарський інститут евакуйовано, вчений викладав пасічництво в Боярському технікумі бджільництва. Після війни завідував кафедрою бджільництва в Київському сільськогосподарському інституті, відновив Голосіївську пасіку. У 1966 році вийшла найбільш відома монографія В. Нестерводського «Організація пасік та догляд за бджолами».

Ніковський Андрій Васильович (1885 – 1942) – громадсько-політичний діяч, літературознавець, журналіст. Народився в Болгарії. Закінчив Новоросійський університет. У 1913-1914 роках – редактор газети «Рада». У 1918 році – голова Українського Національного Союзу. Член УЦР, товариш С. Єфремова. Емігрував до Польщі в 1920 році, у 1923 році повернувся в Україну. Співпрацював з ВУАН як член комісії для складання словника живої української мови і як член Історично-літературного товариства, займався літературознавством. У 1929 році заарештований у справі СВУ і засуджений до 8 років позбавлення волі. Помер в 1942 році в блокадному Ленінграді.

Ольжич-Кандиба Олег (08.07.1907 – 10.06.1944) – український поет, політичний діяч, археолог і публіцист, син Олександра Олесея. Народився в Житомирі. У 1923 році емігрував разом з батьками до Чехії. Навчався в Карловому університеті у Празі, на літературно-історичному факультеті Українського Педагогічного Інституту, вивчав археологію в Українському Вільному Університеті. Восени 1930 року захистив докторську дисертацію на тему: «Неолітична кераміка Галичини». Працюючи в наукових установах, здійснив наукові експедиції по західноукраїнських землях, Німеччині, США та Балканських країнах, брав участь у міжнародних археологічних конференціях. У 1938 роках читав лекції у Гарвардському університеті. Опублікував ряд праць з антропології та археології. У 30-х роках заявив про себе як самобутній і оригінальний поет. З молодих літ став учасником українського націоналістичного руху. В 1929 році – член ОУН. У 1937 році очолив

культурно-освітню референтуру Проводу Українських Націоналістів, редагував часопис «Самостійна думка». У 1938-1939 роках брав активну участь у становленні державності Карпатської України та в збройній боротьбі проти угорських загарбників. Протягом 1939-1941 років очолював Революційний Трибунал ОУН, був членом Проводу Українських Націоналістів. У 1941-1942 роках жив у Києві, налагоджував підпільну мережу ОУН (м) в Україні. В жовтні 1941 став одним з організаторів політично-громадського центру – Української Національної Ради у Києві. З початком гітлерівських репресій проти українських націоналістів переїздить до Львова. У січні 1944 року після арешту фашистами А. Мельника перебрав посаду Голови ПУН. 25.05.1944 року заарештований гестапо у Львові, ув'язнений у концентраційному таборі Заксенгаузен. Загинув під час чергового допиту в ніч з 9 на 10 червня 1944 року.

Остапенко Сергій Степанович (1881 – 1937) – економіст, громадсько-політичний діяч. Народився в м. Троянів (нині – Житомирська обл.) в родині незаможного селянина. Закінчив Білокриницьку чотирикласну сільськогосподарську школу. Працював вчителем. Був членом Української партії соціалістів-революціонерів, за що провів три роки у в'язниці. У 1913 році закінчив економічний факультет Київського комерційного інституту, стажувався в Німеччині. Згодом працював у статистичних відомствах Поділля, Харківщини. З 1917 року – приват-доцент Київського комерційного інституту. Був радником з економічних питань при урядах УЦР, Гетьманату.

З 26 грудня 1918 року обіймав посаду міністра торгівлі та промисловості в уряді В. Чехівського. У лютому 1919 року пішов у відставку, незабаром повернувся, очолював новий уряд Директорії протягом двох місяців, але знову подав у відставку. З літа 1919 року – викладач Кам'янець-Подільського державного українського університету. Вийшли друком його книги «Курс статистики та демографії», «Важливіші властивості українського народу в порівнянні з іншими народами». У травні 1921 року був засуджений до 5 років позбавлення волі в справі над діячами Української партії соціалістів-революціонерів. Загинув у сталінських таборах у 1937 році.

Паливода Іван Симонович (1885 – 1985) – український політичний діяч. Народився в с. Варварівці на Полтавщині. Закінчив міське училище в Золотоноші та педагогічний інститут у Глухові. На педагогічній ниві викладачем та інспектором з освіти працював з 1909 до 1917 року. На з'їзді вчителів був обраний до Київської управи. З 1919 до 1921 року – міністр пошти і телеграфів УНР. Після приходу більшовиків емігрував до Чехословаччини. У 1949 році виїхав до США. Там був церковним диригентом, псаломщиком у православному храмі.

Паночіні Сергій Сергійович (1891 - ?) – український науковець, біолог. Народився 1891 року на Полтавщині. Працював штатним співробітником, редактором, секретарем Зоологічної секції Природничого відділу Інституту української наукової мови ВУАН у 1925-1930 роках. Був секретарем редакційної колегії «Вісника Інституту української наукової мови». Працював у часописі «Сніп». Основні праці, які не застаріли до сьогодні: «Словник

зоологічної номенклатури», «Словник зоологічної термінології», «Словник біологічної термінології».

Петлюра Симон Васильович (22.05.1879 – 25.05.1926) – український державний і політичний діяч, головний отаман військ УНР, голова Директорії з 13 лютого 1919 року. Народився на Полтавщині. Закінчив бурсу, навчався в духовній семінарії. З 1900 року – член Революційної Української партії. Працював вчителем і співробітником архіву на кубані. Редагував періодичні видання «Вільна Україна» (в Петербурзі), «Рада», «Слово» (Київ), «Украинская жизнь» (Москва). У роки Першої світової війни працював у Союзі земств і міст, був головою Українського Військового Комітету Західного фронту Мінську. З березня 1917 року – член УЦР, голова військового комітету і генеральний секретар військових справ. У грудні того ж року пішов у відставку. У січні 1918 року брав участь у придушенні більшовицького повстання в Києві. За П. Скоропадського очолював Київське губернiale земство, організував упорядкування могили Т. Шевченка і Чернечої гори в Каневі. За антигетьманський маніфест Всеукраїнського союзу земств у липні був заарештований. У листопаді 1918 року звільнений і обраний до складу Директорії, а також став Головним Отаманом Армії УНР. З лютого 1919 року – голова Директорії. 5 грудня 1919 року виїхав до Варшави для організації воєнно-політичного союзу із Польщею проти більшовицької Росії. З листопада 1920 року керував роботою уряду УНР в екзилі. Потім емігрував до австрії, Угорщини, Швейцарії, Парижа. Убитий 25 травня 1926 року.

Петрушевич Євген (03.06.1863 – 29.08.1940) – український громадсько-політичний діяч. Народився 3 червня 1863 року в м. Буськ (нині – Львівська обл.) в сім'ї греко-католицького священика. Закінчив Академічну гімназію, правничий факультет Львівського університету. У м. Сокаль відкрив адвокатську канцелярію. Був головою повітової «Просвіти». З 1899 року – активний член національно-демократичної партії, депутатом парламенту. Критикував політику австрійського уряду в національному та соціальному питаннях. У 1910 році став послом до Галицького сейму. Разом із колегами домігся заснування у Львові українського університету. Брав активну участь у діяльності австрійського парламенту. У 1918 році став президентом УНРади, брав участь у проголошенні ЗУНР і злуки з УНР. Після урочистого проголошення і схвалення Акта злуки у Києві 22 січня увійшов до складу Директорії. Прийняв пропозицію С. Петлюри приєднати Галицьку армію до армії УНР для спільної боротьби з більшовиками. Об'єднана армія на короткий час визволила Київ, однак не змогла довго протистояти і більшовикам, і денікінцям. Керівництво ЗУНР через Румунію виїхало до Відня. В еміграції Є. Петрушевич продовжував боротьбу за відновлення незалежності ЗУНР на міжнародній арені. Помер 29 серпня 1940 року.

Пилипчук Пилип Каленикович (1869 – 1940) – дипломат, громадсько-політичний і державний діяч. Закінчив Петербурзький політехнічний інститут за спеціальністю інженер комунікацій, брав активну участь у діяльності Української громади у Петербурзі. Під час Першої сві-

тової війни був помічником начальника Київської округи водних шляхів. У 1917-1918 рр. – доцент теоретичної механіки у Київському політехнічному інституті. Належав до Української партії соціалістів-революціонерів, згодом – Української народно-республіканської партії. В уряді Цетральної Ради В. Винниченка – виконувач обов'язки директора департаменту Генерального секретарства торгу і промисловості. У період Директорії УНР – начальник водних шляхів Дніпра. У 1918-1919 роках керував Міністерством шляхів УНР в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. Влітку-восени 1919 року очолював Надзвичайну дипломатичну місію уряду УНР у Варшаві. У 1921-1922 рр. – голова Ради Народних Міністрів і міністр фінансів УНР в екзилі. У 1922-1925 рр. – професор Українського (таємного) політехнічного інституту у Львові. З 1925 р. жив у Луцьку, працював інженером. Був засновником та головою Товариства ім. Лесі Українки.

Прокоп Мирослав (06.05.1915 – 07.12.2003) – діяч ОУН. Псевдоніми: Володимир Орлович, Радович, Гармаш, Садовий, Вировий. Народився в Перемишлі. Закінчив гімназію. З 1930 року почав студіювати право у Львові, Берліні та в Мюнхені, в УВУ, де одержав диплом доктора права. Був членом ОУН з молодих років, за що арештований польською поліцією і 1934 року засуджений на 7 років ув'язнення. За амністією звільнений у травні 1937 року. У 1941 році арештований німцями. Вирвавшись із рук гестапо 15 вересня 1941 року, перейшов у глибоке підпілля. В 1942 році обійняв у Києві пост референта пропаганди ОУН Північно-Східних земель, опісля –

референтуру пропаганди в Проводі ОУН. У 1943 році редагував орган ОУН «Ідея і чин» та керував підпільною радіостанцією, розташованою в Карпатах. На III Надзвичайному Великому Зборі ОУН в серпні 1943 року брав вагомую участь у створенні нової програми ОУН. Учасник Великого Збору УГВР в липні 1944 року. Обраний членом Президії УГВР. За дорученням Проводу ОУН і Президії УГВР емігрував. Справу ОУН не полишав до кінця життя. Автор книг «Україна і українська політика Москви» (1956), «Напередодні незалежної України» (1993). Помер 7 грудня 2003 року в Нью-Йорку.

Прокопович В'ячеслав Костянтинович (1881 – 1942) – політичний і громадський діяч, педагог, публіцист і історик. Народився в Києві. Після 1905 року – діяч Української демократично-радикальної партії, згодом ТУП. У 1917 році – член ЦК УПСФ, член Центральної Ради, згодом і Малої Ради. У кабінеті В. Голубовича – міністр освіти. Наприкінці періоду Директорії УНР (з 26 травня 1920 року до 10 листопада 1920 року) — голова Ради міністрів УНР. З 1921 року – в еміграції, у 1925–1939 роках – редактор тижневика «Гризуб». Виконував у 1939-1940 роках обов'язки Голови Директорії (голови держави) в уряді Української Народної Республіки в екзилі. Помер 1942 року в Бесанкурі біля Парижа, де й похований.

Ревуцький Аврам (1889 – 1946) – журналіст і політичний діяч. Народився в Смілі. Закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету в Одесі. Працював у редакції газети «Одеський Листок». Належав до єврейської соціал-демократичної партії лівого напря-

му. З 1913 року – член Бюро Всесвітнього соціалістичного союзу єврейських робітників. За УЦР був товаришем міністра єврейських справ, у 1919 році став міністром єврейських справ УНР. Після низки єврейських погромів вийшов у відставку й переїхав до Палестини. Там теж став свідком анти єврейського свавілля арабів, написав памфлет і за це був арештований британською владою і депортований з країни. У 1922 році оселився в Берліні, а в 1924 – емігрував до США. Автор книг «У важкі дні на Україні. Нотатки єврейського міністра», «Євреї в Палестині».

Ревуцький Лев (Левко) Миколайович (20.02.1989 – 30.03.1977) – композитор, видатний український культурний діяч, у середині 20-х років співпрацював із Інститутом української наукової мови (ІУНМ). Народився в с. Іржавці (нині – Чернігівська область). Навчався в приватній музичній школі М. Тутковського в м. Києві, у 1906-1908 роках – в музично-драматичній школі М. Лисенка. 1907 року вступив на юридичний факультет Київського університету; водночас навчався на фортепіанному відділі Київського музичного училища. У 1913—1916 роках – студент композиторського факультету Київської консерваторії (учень Р. Глієра). 1916 року мобілізований до війська; у 1918-1924 роках перебував у м. Прилуки, де працював над кантатою «Хустина» (на слова Т. Шевченка) та іншими творами. У 1924-1934 роках викладав у Київському музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, з 1934 року – у Київській консерваторії. З 1934 року, після офіційної критики своїх творів (зокрема 2-го концерту для фортепіано), тимчасово відійшов від композиторської

діяльності. Під час Другої світової війни очолював кафедру історії й теорії музики Ташкентської консерваторії. У 1944-1948 роках – голова правління Спілки композиторів України. Помер 30 березня 1977 року, похований у м. Києві.

Рогач Іван (29.05.1914 – 18.02.1942) – український громадсько-політичний діяч, член проводу ОУН. Народився у Великому Березному в селянській родині. Його батько мав лише два класи освіти, але знав англійську, угорську, чеську, словацьку мови, тричі був на заробітках у Америці. Іван Рогач закінчив Мукачівську торгівельну академію. Учителював на Березнянщині. Вступив до Львівської Богословської академії. Священником не став, бо відчув потребу діяти на політичній, суспільній ниві. На Всепросвітнянському з'їзді у 1937 році (тоді Закарпаття приєдналося до Всеукраїнського визвольного руху) присягнув разом із багатьма його учасниками боротися за українську державу. У 1938 році був редактором тижневика «Свобода». На Політичному Конгресі, який скликала Перша Центральна Народна Рада (голова – А. Волошин), був у Президії. Брав участь у створенні Організації Національної Оборони «Карпатська Січ». У жовтні 1941 року разом із групою друзів приїхав до Києва, де був головним редактором «Українського слова». 18 лютого 1942 року загинув у Бабиному яру.

Сак Пантелеймон – крайовий Провідник ОСУЗ у 1942-1943 роках, родом і з Бишівського району, що на Київщині. Псевдонім: Могила.

Сафонов ків Васильович (22.10.1877 – 29.01.1918) – український військовий і політичний діяч. Народився в

Росії, на Белгородщині. Закінчив Одеське піхотне юнкерське училище, Служив у 136-му піхотному Таганрозькому полку. Пройшов Російсько-японську та Першу світову війни. З 30 серпня 1917 року – начальник штабу 1-го Українського армійського корпусу. Багато зробив для того, щоб перекрити більшовикам шлях на Київ. Однак сили армії М. Муравйова переважали. Наприкінці січня 1918 року, не знаючи про поразку і перебазування уряду УНР до Житомира, разом із генералом Я. Гандзюком прибув до Києва для наради в Генеральному Секретаріаті УНР. 25 січня 1918 року захоплений у полон балтійськими моряками, 29 січня розстріляний.

Сиротенко Григорій (1884 – 1925) – український політичний діяч, адвокат. Юрист за освітою, працював адвокатом у Полтаві. Пройшов Першу світову війну, потрапив у полон до німців. У таборі військовополонених у Раштаді вступив до Союзу звільнення України. В 1917 році – голова української громади в офіцерському таборі в Ганн-Мюнден. Сформував із українських полонених дві Українські дивізії. Підтримав С. Петлюру у війні проти П. Скоропадського. У грудні 1918 року – голова Військово-судового управління Діючої армії УНР. У 1919 році – товариш військового міністра в уряді Сергія Остапенка, потім – в.о. міністра і міністр в уряді Б. Мартоса. Був прихильником союзу з більшовиками. У травні 1921 року заарештований, був підсудним на процесі над діячами Української партії соціалістів-революціонерів. Тоді ж засуджений, але звільнений від відбування покарання. У 1925 році покінчив життя самогубством.

Скоропадський Павло Петрович (15 травня 1873 – 26 квітня 1945) – український громадський і політичний діяч. Нащадок Василя Скоропадського, брата гетьмана Івана Скоропадського. Освіту здобув у Стародубській гімназії та Петербурзькому Пажеському корпусі. Під час російсько-японської війни служив у Маньчжурії. 1905 року став полковником і флігель-ад'ютантом Миколи II. За сім наступних років дослужився до звання генерал-майора імператорського полку. Багато разів відзначився під час бойових дій у Першу світову війну. З 22 січня 1917 року П. Скоропадський командує 34-м армійським корпусом, що розташовувався на теренах України. Тут вперше знайомиться з масовим українським революційним рухом. Спочатку вороже ставився до Центральної Ради, оскільки не сприймав соціалістичних ідей, нею підтримуваних. Однак протягом певного часу в 1917 році співпрацював із керманічами УНР. У січні 1918 року, коли більшовики зайняли Київ, переховувався від репресій. Після повернення за допомогою німецько-австрійських військ Центральної Ради Павло Скоропадський створив опозиційну до Ради політичну організацію під назвою «Українська Громада». На той час його радо підтримувало селянство, незадоволене примусовим вилученням харчів і поборами на користь окупаційних військ. 29 квітня 1918 року Центральну Раду було розформовано, а Павла Скоропадського проголосили Гетьманом України, що мав стати на чолі новоутвореної Української Держави. За період свого правління він встиг відновити приватну власність, врегулювати грошовий обіг, розпочати аграрну реформу, за-

конотворчу діяльність, налагодити міжнародні зносини з Німеччиною та Кримом, створити Українську Академію Наук, низку університетів, гімназій, бібліотек, архівів, банків, акціонерних компаній, розпочати формування збройних сил Гетьманщини. Однак незважаючи на цілком позитивні зрушення, наприкінці року П. Скоропадський стрімко втрачає свій авторитет: селяни незадоволені необхідністю повертати землю поміщикам, союзники налаштовані лише на проголошення Всеросійської федерації. 13 листопада 1918 року в Києві було обрано Директорію на чолі з В. Винниченком, С. Петлюрою, Ф. Швецем, А. Макаренком. 14 грудня 1918 року війська Директорії зайняли Київ, гетьман оголошений поза законом, його Декрети анульовані. Павло Скоропадський із родиною виїхав до Берліна.

еліга Олена Іванівна (21.07.1906 – 22.02.1942) – українська поетеса, політичний і громадський діяч. Народилася під Москвою в сім'ї відомого гідротехніка Івана Опанасовича Шовгеніва. У 1918 році разом із родиною переїхала до Києва, а на початку 20-х років – до Чехії. У Празі закінчила історико-філологічне відділення Українського педінституту, розпочала кар'єру поетеси й літературознавця, познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Михайлом Телігою. З 1929 року жила і працювала в Польщі. У 30-х роках познайомилася з Олегом Ольжичем (Кандибою) і вступила в ОУН. З 22 жовтня 1941 року вона в Києві. Тут О. Теліга організувала Спілку українських письменників, відкрила пункт харчування для своїх соратників, співпрацювала з редакцією «Українсь-

кого слова» Івана Рогача, видавала тижневик літератури і мистецтва «Літаври». Після початку масових репресій гітлерівців проти українських націоналістів О. Теліга відмовилася залишити місто і продовжувала літературну та політичну діяльність. 22 лютого 1942 року розстріляна в Бабиному Яру разом із чоловіком і соратниками.

Туркало Костянтин Тимофійович (21.08.1892 – 17.10.1979) – український громадсько-політичний діяч, інженер-хімік. Закінчив духовне училище, Подільську духовну семінарію, Київський політехнічний університет. Член УЦР, науковий працівник ВУАН, редактор технічного відділу Інституту української наукової мови. У 1930 році засуджений у справі СВУ до 3 років суворої ізоляції (умовно). З 1943 року в еміграції.

Тутковський Павло Аполонович (01.03.1858 – 03.06.1930) – видатний науковець, громадський діяч. Народився в селищі Липовці (нині – Вінницька обл.) в родині службовця. Закінчив Житомирську чоловічу гімназію, фізико-математичний факультет Київського університету. З 1884 року працював в університеті консерватором мінералогічного і геополітичного кабінету. З 1884 по 1902 рік проводить геологічні дослідження практично всіх губерній України, створює проект водопостачання Києва. З цього часу він член багатьох наукових товариств Києва, Петербурга, Брюсселя, Москви. З 1904 року крім наукової займався освітньою діяльністю: був інспектором народних училищ у Волинській губернії, на Житомирщині. У 1911 році захистив дисертацію при Московському університеті. З 1913 року П. Тутковський почав викладати

в Київському університеті, а в 1917 році створив у цьому університеті Географічний інститут. Був одним із фундаторів Української академії наук, з 1919 року – голова фізико-математичного відділу УАН. У 20-х роках був одним із ініціаторів розвитку українського термінознавства. Організував видання «Матеріалів до української природничої термінології та номенклатури», уклав «Словник геологічної термінології». Створив Геологічний музей при Інституті геологічних наук УАН в Києві. Наприкінці 20-х років звинувачував ся в «націоналізмі», переслідувався владою. Помер 3 червня 1930 року.

Фарило Михайло Онуфрійович – референт Дрогобицького обласного проводу ОУН. Псевдонім: Рубаня. 1906 року народження, мешканець села Стара Ропа Старо-Самборського району Дробицької області, освіта вища.

Фещенко-Чопівський Іван Андріянович (20.01.1884–02.09.1952) – український політичний діяч. Народився 20 січня 1884 р. на Поліссі в сім'ї поштового службовця. Навчався у Житомирській гімназії, пізніше – в Київському політехнічному інституті. З 1905 року почав сповідувати національно-патріотичні ідеали, став членом «Української громади» й «Просвіти». Напередодні Першої світової війни готувався до здобуття звання професора, для чого поїхав на стажування до Німеччини. Під час війни І. Фещенко-Чопівський працював інженером Київського Комітету. У період 1917-1921 рр. він належав до Української партії соціалістів-федералістів, був депутатом Київської Міської Думи. Як депутат багато зробив для відкриття українських шкіл. З перших місяців діяльності Української Централь-

ної Ради Іван Андріянович входив до її прогресивного українського національного крила, протистояв проросійським та соціалістичним силам. Виконував багато особистих доручень Голови Центральної Ради професора Михайла Грушевського. Зокрема, на його прохання підготував матеріал про природні багатства та господарські можливості України, оформлені пізніше в широковідому «Економічну географію України». Отримав призначення на посаду директора Департаменту Промисловості. Після повернення УЦР до Києва його висунули на пост Міністра Торгу і Промисловості. У часи гетьманського перевороту П. Скоропадського за критику уряду І. Фещенко-Чопівського було заарештовано та ув'язнено. З приходом до влади Директорії УНР 15 грудня 1918 р. призначений комісаром-управителем Міністерства Торгу і Промисловості. У складі дипломатичної Місії вів переговори з Антантою влітку 1919 року. З літа 1920 року працював в українському парламенті в еміграції. З 1922 р. відійшов від політичної і повернувся до наукової діяльності. Заснував кафедру металографії і загальної металургії в Гірничо-металургійній академії Кракова. Захистив дві дисертації. З 1933 року член-кореспондент Польської академії технічних наук, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка, Товариств металургів і механіків Польщі, металургів Німеччини. Опублікував понад 135 наукових праць українською, російською, польською, німецькою, англійською, французькою мовами. Найважливіші книги: «Природні багатства України», тритомний підручник «Металознавство». У 1945 році у Катовицях його заарештувало

НКВД і засудило на 10 років радянських концтаборів. 2 вересня 1952 року Іван Андріянович помер в ув'язненні.

Холодний Григорій Григорович (03.03.1886 – 14.02.1938) – український науковець. Закінчив фізико-математичний факультет Петроградського університету. У 1912-1917 роках учителював у Москві, був секретарем заснованого М. Грушевським Українського видавничого товариства. Згодом переїхав до Києва, читав лекції з математики, фізики та космографії у старших класах Другої української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. У 1920-1924 рр. працював у освітянських органах Чернігівщини, був обраний головою місцевої «Просвіти», організував Чернігівське наукове товариство. Долучився до термінологічної праці в Інституті Української Наукової Мови (ВУАН). Від жовтня 1926 року – керівник Інституту, редактор його органу «Вісник ІУНМ». Г. Холодний брав активну участь у виробленні головних засад розвитку української термінології, редагуванні термінологічних словників. Основні праці: «Словник фізичної термінології», «До історії термінологічної справи в Україні», «Які мають бути словники ІУНМ», «Словник математичної термінології». Заарештований 1929 року в справі СВУ. Засуджений до 8 років позбавлення волі. 1938 року засуджений до страти.

Чемеринський Орест (1910–1942) – політичний діяч і публіцист. Народився в Злочеві. Активний діяч ОУН у Галичині, член Проводу Українських Націоналістів, референт пропаганди, керівник Націоналістичної Пресової Служби в Берліні (1935 — 1940); учасник Похідних

Груп ОУН 1941 року, співредактор «Українського слова» (1941), автор праць «Де стоїмо», «Доба націоналізму», «Закарпаття», які публікував під псевдонімом Я. Оршан. Розстріляний німцями разом з дружиною Дарією Гузар у Києві в 1942 році.

Чехівський Володимир Мусійович (19.06.1876 – 03.11.1937) – український громадсько-політичний діяч. Народився в родині священика. Закінчив Київську духовну академію, де входив до складу студентського гуртка українських соціал-демократів-«драгоманівців». Працював на освітянській ниві. За членство в Українській соціал-демократичній робітничій партії був висланий царським урядом до Вологди, потім перебував під наглядом поліції. У 1917 році став редактором газети «Українське слово», очолював в Одесі різні політичні й громадські організації. На початку 1918 року був обраний членом ЦК УСДРП. З квітня 1918 – директор департаменту віросповідань з правами міністра в уряді УНР. У 1919 – голова Ради міністрів і міністр закордонних справ УНР. Під час його прем'єрства, 22 січня 1919, був проголошений Акт Злуки. В уряді виступав за компроміс з більшовиками, був противником угоди з Антантою. В лютому, не погоджуючись із політикою С. Петлюри, 1919 року пішов у відставку. За більшовиків працював в історико-філологічному відділенні Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), був професором медичного та політехнічного інститутів у Києві, викладав на соціально-економічних курсах. 20 липня 1929 року заарештований у справі СВУ і засуджений до 10 років позбавлення волі.

3 листопада 1937 року розстріляний за вироком трійки УНКВС Ленінградської області.

Шанковський Лев (1903 – 1995) – педагог, журналіст, редактор, син священика. Псевдонім: Роман Стрийський. Закінчив філологічний факультет Львівського та Варшавського університетів; учасник 1-го Зимового походу. З 1942 року в підпільній боротьбі, співтворець і член УГВР, співробітник ЗП УГВР в Німеччині і США. Професор, редактор журналу «Пролог», газети «Америка». Співавтор «Історії українського війська»; праці «Український визвольний рух на даному етапі» (1951-52), «УПА та її підпільна література» (1952), «Національні проблеми в СССР» (1953), «Похідні групи ОУН» (1958), «Українська армія в боротьбі за державність» (1958); співробітник «Енциклопедії українознавства».

Швець Федір Петрович (11.11.1882 – 20.06.1940) – український науковець і політичний діяч. Народився на Черкащині. Закінчив природничий факультет Дерптського університету, після чого працював на кафедрі геології, викладав у Дерптській гімназії, займався геологічними дослідженнями на Кавказі та в Криму, співпрацював у термінологічній комісії Українського наукового товариства в Києві. У червні 1917 року на першому Всеукраїнському селянському з'їзді увійшов до Всеукраїнської ради селянських депутатів і був кооптований до УЦР. У вересні 1918 року призначений професором геології Українського державного університету в Києві і його першим проректором. 15 листопада 1919 року за спільним рішенням Директорії та уряду УНР Федір Швець разом із

Андрієм Макаренком виїхав із дипломатичними дорученнями за кордон, передавши всю повноту влади С. Петлюрі. 25 травня 1920 року постановою уряду УНР виведений зі складу Директорії УНР. Надалі жив і працював на освітянській ниві у Празі.

Шептицький Андрей (29.06.1865 – 01.11.1944) – єпископ Української греко-католицької церкви, Митрополит Галицький та Архієпископ Львівський. Світське ім'я – Роман Марія Олександр. Народився в аристократичній сім'ї. Закінчив гімназію Св. Анни. 1883 року розпочав військову службу в Кракові. Звільнився від військової служби через хворобу. 1887 року закінчив університет у Німеччині. 27 квітня 1888 року здобув науковий ступінь доктора права. 13 вересня 1888 року склав чернечі обіти і прийняв ім'я Андрей. Проживав у Краківській Єзуїтській обителі, відвідував університетські курси богослов'я та філософії. В 1891 році тяжко занедужав на тиф. 11 серпня 1892 року склав вічні обіти у Кристинопольському монастирі. З 20 липня 1896 року – ігумен монастиря св. Онуфрія у Львові., викладає богослов'я. 2 лютого 1899 року став єпископом, а 17 січня 1901 року – митрополитом. Як митрополит сприяв розбудові греко-католицької церкви, крім того засновував навчальні заклади, сиротинці, музеї, бібліотеки. Займався Андрей Шептицький і громадсько-політичною діяльністю: приєднався до бойкоту галицького сейму, домовився з польською стороною про виборчу реформу, яка б збільшила політичне представництво українців у галицькому сеймі, підтримував діяльність українських культурно-просвітницьких товариств. Під час другої світової

війни допомагав дітям-сиротам, переховував євреїв. Помер Андрей шептицький 1 листопада 1944 року.

Шептицький Климентій (17.11.1869 – 01.05.1951) – церковний діяч, брат Андрея Шептицького. Світське ім'я – Казимир. Народився в аристократичній сім'ї. Закінчив гімназію святої Анни в Кракові, Інститут лісництва, навчався в університетах Кракова, Мюнхена, Парижа. Працював адвокатом, був членом галицького сейму, депутатом австрійського парламенту. У 1911 році пішов у католицький монастир, приніс монаші обіти і отримав ім'я Климентій. 1918 року став настоятелем монастиря в Унівi. З цього часу займався церковними справами й богослов'ям. Під час Другої світової війни брав участь у порятунку євреїв. У 1947 році заарештований НКВС у зв'язку з гоніннями греко-католиків. Під час жорстокого слідства відмовився зректися своєї віри і перейти в юрисдикцію Московської патріархії. Засуджений до 8 років у таборах. Помер 1 травня 1951 року в тюремній лікарні. У 1996 році отримав звання «Праведник народів світу» за порятунок євреїв під час Голокосту.

Шульгін Василій Віталійович (13.01.1878 – 15.02.1976) – російський політичний і громадський діяч. Закінчив київську гімназію, юридичний факультет Київського університету. Негативно ставився до революційних подій у країні. З 1905 року – журналіст, а потім редактор «Киевлянина». Згодом – член Державної Думи. Підтримував уряд П. Столипіна. Брав участь у Першій світовій війні. З 27 лютого 1917 року в складі Тимчасової комісії державної думи. Прийняв зречення Миколи II. З літа 1917 року – в Києві.

Всіляко протидіяв українському націоналістичному рухові. Сповідував ідеї непримиренної боротьби з більшовизмом і відновлення «єдиної й неділимої Росії». Владу УЦР назвав «окупацією». Був учасником білого руху. З 1920 року в еміграції. Працював журналістом. Арештований у 1944 році під час зайняття радянськими військами Югославії. Засуджений на 25 років, у 1956 році амністований. До кінця життя перебував під наглядом КДБ.

Шухевич Роман (17.07.1907 – 05.03.1950) – провідний діяч ОУН. Псевдоніми: Шука, Дзвін, Тур, Тарас Чупринка, Роман Лозовський (в УГВР), Чернець, Туча, Степан, Чагар (літературне псевдо). Народився 17 липня 1907 року у Краківцях на Львівщині. Син повітового судді. Навчався в Політехніці в Львові та Гданську. Член Пласту. Проходив вишкіл у польському війську в 1928–1929 роках. Член ОУН від 1929 року. Бойовий референт Крайової Екзекутиви ОУН ЗУЗ у 1930–1934 роках, політичний в'язень польського концентраційного табору в Березі Картузькій у 1934–1935 роках. Після табору до 1937 року був у польській тюрмі. Член Штабу «Карпатської Січі» (1938–1939), співвласник рекламної фірми «Фама» у Львові (1938). Крайовий Провідник ОУН на Західних Українних Землях (ЗОЗ) і головний референт зв'язку з підпіллям на Рідних Землях (1939–1941), Член Революційного Проводу ОУН під керівництвом Степана Бандери, учасник II Великого Збору ОУН у Кракові. Політичний керівник Дружин Українських Націоналістів (1941) – легіону «Нахтігаль», заступник міністра оборони генерала Петріва в Українському Державному Правлінні (1941), командир першої сотні

та заступник 201-го батальйону в ранзі сотника (1941 – 1942) в Білорусі. З 13 травня 1943 року Голова Бюро Проводу ОУН, учасник Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН, Головнокомандувач УПА, учасник Першої Конференції Поневолених Народів Сходу Європи й Азії (21–22 листопада 1943 р.), учасник Великого Збору УГВР, обраний Головою Генерального Секретаріату і секретарем військових справ УГВР (під псевдонімом Роман Лозовський). Генерал-хорунжий УПА в 1946 році. Загинув 5 березня 1950 року в селі Білогорщі поблизу Львова в бою зі спецгрупою МДБ.

Щорс Микола Олександрович (06.06.1895–30.08.1919) – військовий діяч. 1909 року закінчив церковнопарафіяльну школу в Сновську, 1914 – військово-фельдшерську школу в Києві, 1916 – військове училище. Був на Румунському фронті, демобілізований у 1917 році через сухоти. З 22 вересня 1918 року — командир Богунського полку в складі Першої української радянської дивізії, з яким він 6 лютого 1919 року зайняв Київ. Загинув 30 серпня 1919 року в бою.

Яната Олександр Алоїзович (1888 – 1938) – видатний український ботанік, професор, дійсний член АН УРСР і НТШ. Закінчив агрономічний відділ Київського політехнічного інституту, працював агрономом, викладав, організував і очолював Інститут прикладної ботаніки й Інститут рослинництва в Харкові, був секретарем Українського наукового товариства і членом Сільськогосподарського наукового комітету. Засновник «Українського ботанічного журналу», редактор «Вісника сільськогоспо-

дарської науки». 1933 року був звільнений з роботи «за поширення буржуазних теорій» і заарештований. Автор багатьох наукових досліджень. Найвизначніша його праця, «Флора України», вийшла друком уже після його арешту, не під його прізвищем і під іншою назвою. Помер дорогою на Колиму в конітабір поблизу бухти Нагаєво на Далекому Сході.

БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ПРО ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ К.І. ОСЬМАКА

Алчевський, І. Спогади. Матеріали. Листування / І. Алчевський. – К., 1980. – 258 с.

Бошко І. Рік 1938-й, Київ, Лук'янівська в'язниця / І. Бошко // Україна. – 1989. – 14 травня (№ 20 (1684)). – С. 15-17; 21 травня (№ 21). – С. 14-16.

Донцов Д. Московська отрута [Текст] / Д. Донцов. – Торонто ; Монреаль : Спілка визволення України, 1955. – 296 с.

Жадько В. Кирило Осьмак: наодинці з «Кобзарем» // Кримська світлиця. – 2012. – № 10. – С. 4.

Жадько В.О. Некрополь на Байковій горі : літератур.-публіцист. вид. / В. О. Жадько. – К.: Фенікс, 2008. – С. 250-252, 282.

Жовнір Н. Вирок і виклик Кирила Осьмака / Н. Жовнір // Дзеркало тижня. – 2010. – 5 червня (№ 21). – С. 6.

Кирило Осьмак – президент УГВР : (Документи і матеріали) / ред. Н. Осьмак, П. Потічний; обкл. М. Левицького. – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2004. – 880 с. : портр., іл. – (Літопис Української Повстанської Армії ; т. 41).

Ковалевський М. В Лук'янівці / М. В. Ковалевський // Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 166-183.

Особистий архів Н.К. Осьмак.

Осьмак Н.К. Дорога до батька [Електронний ресурс] // Літопис. Форум дослідів історії УПА. Режим доступу:

http://forum.ottawa-litopys.org/vypusk02_u.htm

Осьмак Н.К. Кого не поставимо на коліна – пере-стіляємо / Н. К. Осьмак // День. – 2010. – 5 березня (№ 39). – С. 12.

Павличко Д. Кирило Осьмак : поема / Д. Павличко / передм. М. Слабошпицького. – К. : Ярославів Вал. 2009. – 56 с. ; Літ.Україна. – 2008. – 8 трав.

Розсоха Л. Миргородщина козацька і гоголівська / Л. Розсоха. – Миргород ; К. : ВБ «Аванпост-прим», 2009. – 396 с.

Снегірьов Г. «Як на сповіді...» / Г. Снегірьов // Снегірьов Г. Набої для розстрілу та інші твори. – Нью-Йорк ; Торонто, 1983. – С. 319-412.

Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-49 : довідник [Текст] / П. Содоль. – Нью-Йорк : Пролог, 1994. – 199 с.

Туркало К. Тортурі: Автобіографія за большевицьких часів / Кость Туркало. – К. ; Нью-Йорк : Наша батьківщина, 1963. – С. 29-35, 45-108.

Українська Головна Визвольна Рада : ЗП УГВР – ГС ЗС УГВР – Середовище УГВР : (документи, інформації, слов. імен) / [авт.-уклад. О. Панченко]. – Гадяч 2001. – 414 с.

Українська Головна Визвольна Рада. 1944-1945 : документи, офіційні публікації, матеріали. – Кн. 1. – Львів ; Торонто : Літопис УПА, 1992. – 320 с. – (Літопис Української Повстанської Армії ; т. 8).

Українська Головна Визвольна Рада. 1949–1952 : документи, офіц. публікації, матеріали / Відп. ред. Є. Штенде-

ра; співред. П.Й. Потічний; Вид. Об-ння кол. вояків УПА в США і Канаді та тов.-в кол.вояків УПА ім. ген. хор. Тараса Чупринки в США і Канаді. – Львів, репринт. 2. вид. – Львів, Торонто : Вид-во Літопис УПА, 1994. – 432 с. – (Літопис УПА ; т. 10).

Українська Головна Визвольна Рада [Текст]. Документи і спогади : документи, офіц. публікації, матеріали / Відп. ред. Є. Штендера; співред. П. Й. Потічний; Вид. Об-ння кол. вояків УПА в США і Канаді та тов.-в кол.вояків УПА ім. ген. хор. Тараса Чупринки в США і Канаді. – Львів, репринт. вид. – Львів, Торонто : Вид-во Літопис УПА, 2001. – 658 с. – (Літопис УПА ; т. 26).

Шаповал, Ю. Забутий Президент / Ю. Шаповал // Літ. Україна. – 1996. – 22 серп.

Шаповал Ю. Кирило Осмак: життя і доля (1890-1960) [Електронний ресурс] // Літопис. Форум дослідів історії УПА. Режим доступу: http://forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0202_u.htm

Юркевич Ю. Спогади 1929-1934 років // Опера СВУ - музика ГПУ: Спогади свідків / Передм., упор., підгот. тексту Ю. Хорунжого. – Кам'янськ-Шахтинський : Станіца, 1992. – 156 с.

СТАТТІ КИРИЛА ОСЬМАКА (ПСЕВДОНИМ К. ШИШАЦЬКИЙ) В 1913-1924 РОКІВ

Из деятельности украинского кружка при Московском сельскохозяйственном институте // Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 90-93.

Ив. К-о. Агрономический кружок по изучению украинских губерний / К-о Ив. // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 87–88.

Як живуть наші переселенці // Рілля. – 1914. – Ч. 2. – С. 48 – 50; Ч. 3. – С. 80-84.

Кирдяга К. Як треба поводитися з віялкою / К. Кирдяга // Рілля. – 1914. – Ч. 6. – С. 172-174.

Шишацький К. Нове життя на Україні // Рілля. – 1917. – Ч. 1. – С. 6-7.

Перший Всеукраїнський Агрономічно-Економічний з'їзд у Києві // Рілля. – 1917. – Ч. 5-6. – С. 73–76.

Шишацький К. Кооперація за дротом / К. Шишацький, О. Петрович // Сільський господар. – 1919. – Ч. 22-23. – С. 71–72.

Осмак К. Найближчі конкретні завдання в роботі сільськогосподарської кооперації по кооперуванню цукрово-бурякової площі / К. Осмак // Сільський господар. – 1924. – Ч. 11.– С. 8-13.

ЗМІСТ

Передне слово	
ЧАСТИНА 1. КОЗАЦЬКИЙ КРАЙ	
ЗВИТЯЖНОЇ МИРГОРОДЩИНИ	
Шишаки живі сторінки Гоголя, Кричевських і Довженка	
Я звав дружину Зіркою, бо вона зоріла на шляху мого життя	
Політичні університети	
Директорія. Втрачені можливості	
Редактор, публіцист, мовознавець	
Агентурна справа «Трест»	
Вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо	
Позбавлений права менкати у містах	
Окупований Київ. Українська національна рада	
Львівський період. Благословення митрополита	
Великий збір	
Затриманий на прізвище Коваль	
Лук'янівська в'язниця. Робота зі свідками	
«Добровільні» зізнання	
Побратими	
Берія і Осьмак – зустріч, яка не відбулася	
ЧАСТИНА 2. ДУМКАМИ ГОРНУСЯ ДО РІДНИХ	
Ляля з великою надією задивлялася в майбутнє	
Частенько згадую Сорочинці і Люду	
Із листів Кирила і Людмили Осьмаків	

Наодинці з «Кобзарем»	
Люба моя донечко!	
Із листів Кирила Осьмака до любові Натусі	
Кінець мого життя може прийти несподівано і швидко	
Смерті немає, є любов і пам'ять серця	
Коментарі	
Біографічний довідник персоналій, імена яких зустрічаються в тексті	
Бібліографія публікацій про життєвий шлях К.І. Осьмака	

Науково-популярне видання

Жацько Віктор Олексійович

**КИРИЛО ОСЬМАК:
ЗАПОВІДАЮ ВАМ УКРАЇНУ**

роман-сповідь

Літературний редактор - Олена Лук'янчук

Коректор - Олена Харитоненко

Верстка - Дмитро Мироненко

У книжці використані матеріали й фото з видань:

“Літопис УПА”. - Т. 3. - К. ; Торонто, 2001. - 648 с.;

“Літопис УПА.”- Т. 4. - К. ; Торонто, 2002. - 596 с.;

“Літопис Української повстанської армії”. - Т. 26. - Торонто ; Львів :
Літопис УПА, 2001. - 656 с.

“Літопис Української повстанської армії”. - Т. 41. - Торонто ; Львів :
Літопис УПА, 2004. - 880 с.

Онуфрив М. Історичні паралелі: правда чи кривда // Інтернет-газета
«Історична правда», 2005. - 19 жовтня.

Фото про село Шишаки використані з Інтернет-видання “Полтавщина”.

Підписано до друку _____р.

Формат 84x108 1/32. Друк офсетний. Гарнітура Garamond.

Замовлення № ____.

Наклад 1000 примірників

УДК
ББК
Ж 37

Рецензент **Шудря Микола Архипович**, лауреат Шевченківської премії, співавтор сценарію про К. Осмака “Незламний Президент”.

Консультант **Горинь Богдан Миколайович**, громадський і політичний діяч, колишній в'язень.

Автор висловлює щирю вдячність **Наталії Кирилівні Осмак** - дочці Президента Української Головної Визвольної Ради за рецензування, надання матеріалів і фотосвітлини для видання.

Ж 37 **Жадько Віктор Олексійович**

Кирило Осмак: Заповідано вам Україну : роман-сповідь / В.О. Жадько. – К. : ВПК «Експрес-поліграф», 2012. – 386 с.

ISBN

У романі В.О. Жадька розповідається про непросту, але гідну увічнення в пам'яті співвітчизників долю українського патріота, науковця, політичного діяча, Президента Української Головної Визвольної Ради (1944) полтавчанина Кирила Івановича Осмака. Книга написана на основі вивчення багатьох архівних матеріалів зі щирим бажанням автора показати читачеві трагічну історію українського народу крізь призму пошуків, досягнень, страждань людини, яка до творення цієї історії була причетна.

Видано коштом автора

УДК
ББК

© Жадько В.О., 2012

© ВПК «Експрес-поліграф», 2012

ISBN

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Люби Україну і в житті міцно тримайсь заповітів Великого Кобзаря.

К.І. Осмак

Лише нещодавно постать Кирила Івановича Осмака (1890-1960) – Президента Української Головної Визвольної Ради – виринає з невинувато тривалого і несправедливого забуття. Відбулося це завдяки неймовірно великим зусиллям його доньки, Наталії Кирилівни Осмак. Вона провела колосальну пошукову роботу, знайшла в собі сміливість звернутися до відповідних органів з проханням надати їй змогу ознайомитися зі справою батька, багато разів їздила до Москви, Рязані, Володимирського централу, розпитувала однодумців Кирила Івановича. У багатьох публікаціях розповіла вона про свою нелегку «дорогу до Батька». На щастя, багато хто з наших співвітчизників розуміє, що ця дорога, цей шлях відродження нашої національної пам'яті має бути пройдений кожним, хто шанує минуле своєї землі і дивиться далеко в її майбутнє.

Нині вже є багато праць, присвячених життю і діяльності К.І. Осмака, в тому числі фундаментальних (наприклад, сорок перший том «Літопису Української повстанської армії»). Його іменем названо вулиці, встановлено

пам'ятник-погруддя, Дмитро Павличко написав про нього поему.

В дні, коли Україна переживає нелегкі часи, авторові цієї книги хочеться воскресити в пам'яті співвітчизників образ одного з незабутніх діячів нашого державотворення. Він жив і працював на благо своєї землі в набагато складніший період, але вірив у правильність свого вибору і ні на йоту не зрадив своїм ідеалам. Треба вчитися цій глибокій вірі та певності в невмирущу і творчу силу українського народу. Тоді ми переборемо всі труднощі та перепони, що трапляються на шляху нашого національно-державного будівництва.

Передвоєнні роки – час тяжких випробувань для українського народу. Галичину захопила Польща, Карпатську Україну – Чехословаччина, Буковина опинилася в «обіймах» румунів, а Велика Україна – в лещатах комуністичного режиму. Центральні та східні землі нашої Батьківщини пережили примусову колективізацію, репресії, Голодомор. Останній забрав життя мільйонів українців.

У 1939 році, після «більшовицько-нацистської» змови щодо розподілу сфер впливу в Європі, західноукраїнські землі опинилися в складі СРСР. Галичани, які очікували волі й зустрічали радянські війська квітами, отримали побори, утиски, заборони, розстріли.

З приходом німецьких окупантів знущання над мирним населенням стали нестерпними. На територіях «Райхскомісаріату України» нацисти поводили себе особливо жорстоко – готувалося підґрунтя для перетворення України на колонію.

Люди втомилися від «визволителів», які, щойно ступали на їхню землю, ставали карателями. І не було іншого шляху, як тільки потужний, дієвий спротив. «Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь... боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя, і буду битись до останнього віддишу і остаточної перемоги над усіма ворогами України...», – це текст присяги вояків Української Повстанчої Армії, який виголошував кожен, хто до такого спротиву був готовий.

Одним із багатьох, хто присягнув Україні на вірність у ті роки, був Президент Української Головної Визвольної Ради (УГВР) Кирило Іванович Осьмак. Людина обдарована різносторонньо, в історію нашої держави він увійшов як вчений-аграрій, філолог, редактор, політик, невтомний борець за незалежність.

Народився Кирило Осьмак у травні 1890 року на Полтавщині. Освіту здобув у повітовій школі, реальному училищі, Московському сільськогосподарському інституті. У березні 1917 року брав участь у створенні Центральної Ради. У 20-х роках працював агрономом, організовував сільськогосподарські кооперативи, при Інституті української наукової мови Всеукраїнської академії наук створював сільськогосподарський термінологічний словник. З 1928-го до 1940-го року тричі був ув'язнений як «націоналіст» і «соціально небезпечний елемент». З жовтня 1941 року перебував у окупованому німцями Києві, допомагав підпіллю.

У 1943 році Кирило Осьмак переїхав до Львова, активно співпрацював із ОУН і УПА. Влітку 1944 року його одногосно обрали Президентом Української Головної Визвольної Ради – «підпільного» українського парламенту, основним завданням якого було координування дій повстанських загонів, спрямованих на боротьбу проти німців і більшовиків.

Окрім Кирила Осьмака до керівництва УГВР увійшли вінничанин Йосип Позичанок, Василь Мудрий – представник Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) із західних областей, о. Іван Гриньох та Іван Вовчук (Федір Іванович Вовк). Генеральний секретаріат очолив Роман Шухевич. Як бачимо, і Західна Україна, і Наддніпрянщина об'єдналися в боротьбі з поневолювачами.

На Великому Зборі УГВР 11-15 липня 1944 року була схвалена ціла низка документів, у тому числі «Присяга вояка УПА» (до цього часу була дійсною присяга часів УНР) та проект Конституції майбутньої держави. В Універсалі УГВР проголошувались ідеї наступності боротьби українського народу та його соборності. Документ починався словами: «Український Народе! Революційним зривом, зброєю Твоїх найкращих синів Ти здвигнув у 1917-1918 роках на руїнах тогочасних імперіялізмів, що Тебе поневолювали, Храм волі – Українську Державу».

23 серпня 1944 року поблизу села Орів на Сколівщині сталася сутичка між частиною Червоної Армії й відділами та штабом УПА-Захід, де нарівні з бійцями ворожі атаки відбивав і Кирило Осьмак. Багато вояків УПА загинуло

в бою, а Президент УГВР був поранений. Член Головного проводу ОУН Дмитро Грицай розпорядився допровадити Президента до села Дорожів Дублянського району Дрогобицької області, в рідні краї. Тут, у хаті Михайла Летнянчина, Осьмак переховувався й заліковував рану. Село вже було зайняте Червоною Армією...

12 вересня 1944 року органи НКВС схопили Кирила Осьмака під час облави.

10 липня 1948 року «Особым совещанием» при МДБ СРСР після чотирьох років слідства, 230 допитів та інших «слідчих» дій на підставі 6 томів «доказів» Кирила Івановича Осьмака було засуджено до 25 років ув'язнення «за участь у контрреволюційній банді українських націоналістів та активну керівну націоналістичну діяльність».

У своєму листі до доньки Наталі від 12 серпня 1957 року із Владимирського централу Кирило Іванович заповів: «Люби свій край, люби Україну і в житті міцно тримайся заповітів Великого Кобзаря». Чи не гасло це сьогодні для всіх українців!

...Про нелегку життєву долю першого і єдиного Президента УГВР Кирила Івановича Осьмака ця розповідь.

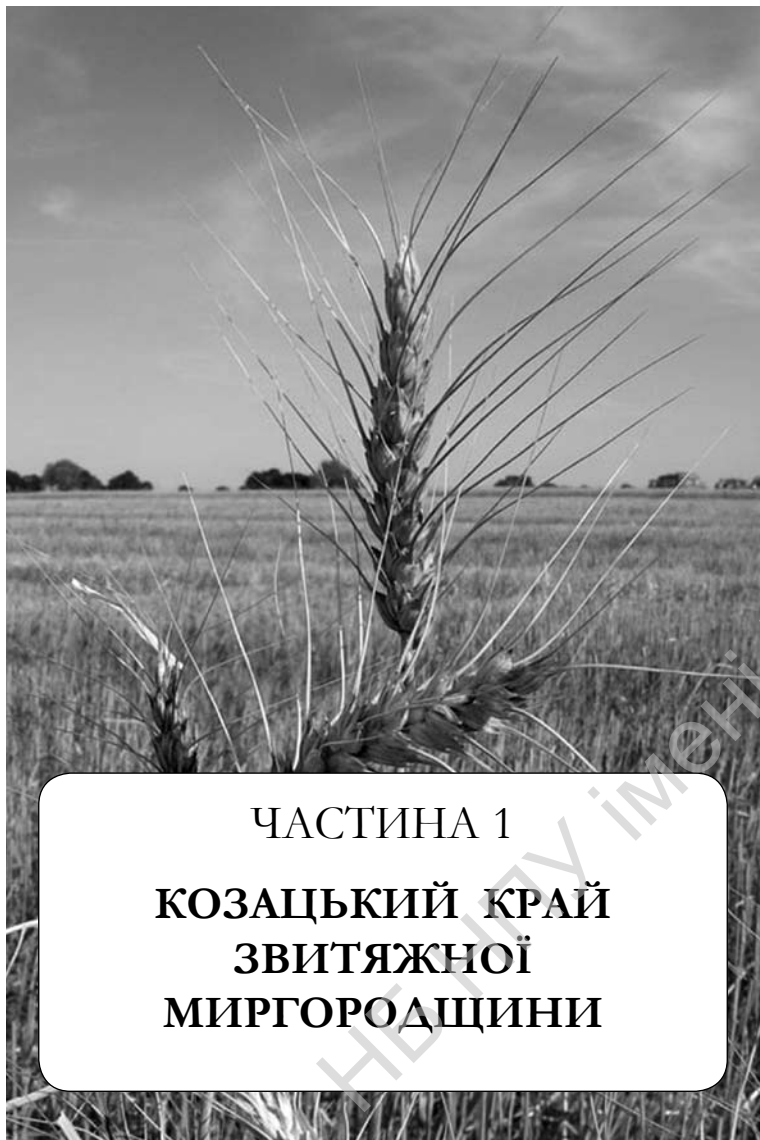

ШИШАКИ – ЖИВІ СТОРІНКИ ГОГОЛЯ, КРИЧЕВСЬКИХ І ДОВЖЕНКА

Із протоколу допиту. Народився я на Полтавщині, в селі Шишаках Миргородського повіту. Батько мій – селянин, господарює, мав і тепер має 4 десятини землі. Маю чотирьох братів, з них один перебуває в еміграції, один ще з 1900 року в Сибіру працює на залізниці, зв'язків з ними у мене немає. Один брат в Полтаві, Максиміліан, що він там зараз робить, не знаю, бо давно вже його не бачив. Один брат в Ростові – Феодосій, працює десь у Робкоопі. Кирило Осьмак. 9 березня 1928 року.

Раптом у мене аж заніло під лопаткою – так захотілося в рідні Миргородські краї, благословенні землі Полтавщини. Шишаки – багатюще на історичні постаті козацьке село. Розкинулося воно в мальовничій місцевості між річкою Псьол та її лівою притокою Говтвою.

Я ще в Шишацькій народній школі, а потім у Миргородській повітовій та Полтавській реальній школах цікавився історією своєї Малої Батьківщини, вивчав її минувщину. Ця територія була заселена людьми з давніх-давен. Тут знайдено вироби часів неоліту, поховання епохи бронзи. В деяких місцях виявлено поселення ранніх слов'ян Черняхівської культури. У тисячолітніх похованнях та курганах, яких налічується декілька десятків, місце-

ЧАСТИНА 1
КОЗАЦЬКИЙ КРАЙ
ЗВИТЯЖНОЇ
МИРГОРОДЩИНИ

На цьому місці козакі Шипацької та Яреськівської сотень у 1658 році прийняли бій з татарами

вими красназвцями було знайдено речі, якими користувалися люди скіфської доби і представники слов'янських племен – сіверяни. За Київської Русі ці родючі землі були прикордонними територіями Переяславського князівства й неодноразово зазнавали нападів степових кочівників.

Мої Шипаки виникли на початку XIII сторіччя – так і значиться на карті Г. Боплана. Назвою своєю вони завдячують або шишкуватим (круглоподібним) пагорбам, на яких розташовані, або «шипаку», старовинному військовому металевому шолому із вістрям, на кінці якого – невелика кулька (шипка). Друга версія теж вірогідна, оскільки за козацької доби ці землі одержали статус сотенного містечка.

Козаки Шипацької сотні брали участь у повстанні Пушкаря і Барабаша 1657-1658 років. 1672 року село приєднали до Полтавського полку. П'ятнадцять років по тому тут спалахнуло повстання козаків і селян, яке придушували війська Івана Мазепи. За універсалом гетьмана від 1689 року, село було закріплене за Данилом Лісницьким. Із цих причин під час Північної війни шипачани не підтримали українського гетьмана і вітали нового проросійського гетьмана І. Скоропадського. З 1781 року Шипацька сотня входить до Голтвянського повіту Київського намісництва.

Козаки Лісницькі – нащадки миргородського полковника Григорія Лісницького, одного з найбільших прихильників гетьмана Івана Виговського і противника промосковської політики – мепкалі в мосму селі ще з часів Богдана Хмельницького. Сотницький уряд у Шипаках

протягом різних років XVIII сторіччя утримували також Федір, Михайло й Микола Дем'яновичі Лісницькі. Рід розростався, збагачувався. До гетьманських надань Лісницькі доточували ще й «благоприобретенные», тобто куплені землі й довколишні хутори.

Миргородський край офіційно ще називають Гоголівським. У далекому Петербурзі письменник згадував і описував те, що пам'ятав із дитинства, — людей, з їхнім патріархальним укладом життя, романтичними традиціями, козацькими звичками, а також неповторну красу рідної землі.

У першій чверті XIX сторіччя на теренах Миргородщини ще панували славу старого козацького світу, давні закони степового лицарства, пишались величчю своїх батьків і дідів. Не забував про це й Микола, адже предки його були з козацької старшини. Вивчати творчість Гоголя без знання цих фактів, а також без розуміння місцевих звичаїв, колориту неможливо. Це я зрозумів одразу, щойно відкрив зібрання його творів.

Свого часу в Полтавському архіві я вичитав, що до найближчого оточення Гоголів-Яновських протягом кількох поколінь належали й Данилевські — великий і знатний козацько-старшинський рід Миргородського полку, відомий ще з першої чверті XVIII сторіччя. За часів миргородського полковника Данила Апостола полковим хорунжим і полковим осавулом служив Данило Данилевський. За полковництва Павла Апостола на документах миргородської полкової канцелярії бачимо підписи канцеляриста Федора Данилевського. Поважним паном у Мирго-

Село Шишаки Миргородського повіту.
Вдалині видно церкву Різава Христового

Будинок культури у Шишаках із просторою залогою - один із найкращих в області.
Поруч із ним пам'ятник письменнику Миколі Гоголю

родському полку був Левко Іванович Данилевський, він же Лапа-Данилевський, полковий хорунжий, земський комісар, бунчуковий товариш. Його підпис я бачив на документі «Накази малоросійським депутатам» від місцевих дворян з приводу укладення Нового Уложення 1767 року. Після ліквідації Миргородського полку він у 1782-1784 роках був на посаді миргородського полкового скарбника й дослужився до чину надвірного радника.

Левко Данилевський жив у містечку Шишаки, але, окрім того, ще володів розпорошеними маєтностями й у Голтвянському повіті, що раніше були на території Миргородського полку. Йому належали частина села Перевозу та 5 хат у Шишацькій сотні. Дружина Лева – шишацька дідичка Пелагея Василівна Лапина-Данилевська листувалася навіть із Василем Панасовичем Гоголем-Яновським, збереглися два її листи 1815 й 1822 років, які я уважно та захоплено читав в оригіналі. Діти Лева й Пелагеї Надія і Єгор Лапи-Данилевські теж контактували з Гоголями.

Приємно згадати нині, що краса Миргородщини закарбована не лише в безсмертних творах Миколи Гоголя, але й на полотнах моїх сучасників – братів Кричевських. Федорові більше подобалося малювати краєвиди з пагорбів, а Василеві – з низини. Виходили дивні, яскраві пейзажі. Саме в Шишаках Федір Кричевський познайомився з Лідією Старицькою, донькою драматурга і письменника Михайла Старицького. Між молодими людьми спалахнуло кохання, яке надихнуло художника на створення нових шедеврів.

Пам'ятна стела братам Кричевським

Загалом, до революції Шишаки були улюбленим місцем відпочинку творчої інтелігенції. Тут були дачі письменника Володимира Короленка, художника Івана М'ясоєдова. У Шишаках любив проводити вільний час і Олександр Довженко, який потрапив у це містечко на запрошення Василя Кричевського. Довженка полонила наша чудова, незбагненна земля, він зняв тут красвиди до кінофільмів «Звенигора», «Земля», «Сорочинський ярмарок».

Ось у такому славному краї я й побачив світ. Мій батько, Іван Юхимович Осьмаков, народився 1846 року. Він походив із міщан Курщини – історичного краю українсько-російського прикордоння. До речі, коли Мазепа ще був українським гетьманом і користувався впливом на московську владу, він протягом багатьох років добивався повернення земель південно-західної частини Курщини. 13 грудня 1703 року вони були закріплені за ним грамотою Петра I. Головними селами в його володіннях були: Іванівське, Степанівка і Мазепівка. Відроджувалися селища Амонь, Гапоново, Коренево, Крупець, Обухівка, Снагость, Студянка та інші. Найбільшим було Іванівське, де Мазепа побудував садибу і зосередив в ній управління всіма своїми маєтками в Курській губернії. В цих селах залишилися гетьманські палаци.

Батько був круглим сиротою. Він сам добрався до Шишаків, і, дякувати Богу, тут для нього знайшовся хороший опікун – добрий чоловік із містечка Ряшівка, що на Полтавщині. Саме він навчив тата грамоти й приставив до конторських записів та рахунків.

Тетяна Андріївна Осьмакова -
мати Кирила Осьмака, з донькою Галиною.
м. Шишаки. 1910 р.

У місті всі знали й шанували мого батька, бо був він людиною чесною, розумною, як на той час – дуже грамотною, адже передплачував і читав газету «Полтавские Губернские Ведомости», яка виходила двічі на тиждень. Помер в нужді та холоді в січні 1930 року, поховали його в садку під вишнею.

Починались страшні часи. Після того, як я повернувся з другого свого ув'язнення, мама розповідала про них із сумом та болем. Селян гуртували в колгоспи, давили податками.

Моя мати, Тетяна Андріївна Власенко, народилася 1851 року в Диканьці. Були в її роду, розповідала вона, і козаки, і чумаки. Прізвище Власенко (син Власа) було поширене на Полтавщині. Відомий історичний факт: після здобуття Максимом Залізняком Умані на гайдамацькій раді полтавський козак Власенко був обраний управителем цього міста.

Заміж мати пішла на сімнадцятому році життя. Напа родина багатодітна: я був наймолодшим із синів, п'ятим хлопчиком. Була ще й сестричка Анна. Перед нами народилися ще п'ятеро дітей (три дівчинки і два хлопчики), які померли від епідемії тифу. Найстарший мій брат, Гаврило, народився 1876 року, у 1900 році поїхав на будівництво Кругло-Байкальської залізниці і більше в Україну не повернувся, помер 1938 року в Ленінграді. Брата Феодосія, народженого 1882 року, в двадцятирічному віці мама одвезла до Ростова-на-Дону на службу до родича – купця Осьмакова. Максиміліана, народженого в 1883 році, після закінчення Миргородської повітової школи віддали

в Полтаві на роботу до купця. П'ятий брат – в еміграції. Що він там робить і як живе, я достеменно не знаю.

Єдина сестра, Анна, народилася в 1893 році. 1912 року закінчила в Миргороді восьмикласну жіночу гімназію, до 1922 року працювала в сільських школах Миргородського повіту на Полтавщині, а згодом учителювала в селі Іванків Бориспільського району на Київщині.

Історію творять люди. Саме вони і є найбільшим багатством села – працюючі, співучі, мужні й терплячі, їм віддають шану й любов, їм присвячені теплі й щирі слова, чудові пісні.

Тут, в самотній камері, тішуся думкою про свій край, який, ніби джерельна вода, додає сил, віри, що прийдуть кращі, незалежні часи для України. Адже Миргородщина благословила в українську літературу відомого класика Панаса Мирного, який мріяв про волю для свого народу. А ще жили й творили Василь Васильович Капніст – відомий російський поет, Давид Гурамішвілі – класик грузинської літератури, також провісники добра. Миргородщина пам'ятає генія й духовного пророка Тараса Григоровича Шевченка, який був частим гостем миргородського козака Коробки. Саме в наших краях Кобзар написав вірші “Не завидуй багатому” й “Не женись на багатій” та поему “Сон”, де запам'яталися такі рядки про відданість обраній справі:

*В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне.*

Я не уявляю свого життя без Шишаків, думки постійно линує туди, де народився, а сни ведуть і ведуть мене стежками босоногого дитинства...

Із протоколу допиту: *«Я, помоперуполном. Шишакского РО МГБ. мл. л-т Великий сего числа допросил... свидетеля... Щекотин Ефим Федорович, 1874 года рождения, уроженец и житель с. Шишак Шишакского р-на Полтавской обл. из крестьян-бедняков, украинец, б/партийный, гр-н СССР, грамотный, не судим, женат, нигде не работает. Об ответственности за дачу ложных показаний свидетель предупрежден по ст. 89 УК УССР.*

Вопрос: *Скажите, знаете ли Вы бывшего жителя села Шишак Осьмака Кирилла Ивановича и его родственников?*

Ответ: *Да, Осьмак Кирилла Ивановича я знаю очень хорошо, т.к. его усадьба по соседству с моей. Последний родом из с. Шишак, выходец из крестьян-кулаков. Отец его был раскулачен, не могу точно сказать, в каком году. Он где-то учился, был хорошо грамотным. В 1920-1926 годах он мало проживал в селе Шишаках, но часто приезжал к своему отцу. Больше о нем мне ничего неизвестно.*

Протокол с моих слов записан верно, мне прочитан вслух. В чем и расписываюсь – Ефим Щекотин. Допросил: мл. лейтенант Великий».

ЛЮБИТЕЛЬ СПІВУ, ДРАМАТУРГІЇ Й ТЕАТРУ

Москва. Студентство й гурток «Кобзар».

Его Превосходительству Господину Директору Московского Сельскохозяйственного Института Студента Института Кирилла Ивановича Осьмакова.

Прошение: Настоящим честь имею просить Ваше Превосходительство выдать мне удостоверение, что к поступлению моему в члены Московского музыкально-драматического кружка «Кобзарь» препятствий со стороны института не имеется. 25 апреля 1814 года.

Високу освіту я не міг одержати на своїй Батьківщині, де пригнічувалося українське культурно-просвітницьке життя. Українська інтелігенція сперечалася, котра з течій – націоналізм чи соціалізм – прогресивніша і має більші перспективи. Царська влада ж тим часом нищила українську мову, літературу, театр, освіту. Тож я поїхав навчатися до Москви і став студентом сільськогосподарського інституту.

Проясень: *Московський сільськогосподарський інститут був заснований у червні 1894 року. Його основна мета була доставляти учням освіту по сільському господарству і по сільськогосподарському інженерному мистецтву.**

Московський сільськогосподарський інститут.
Листовна картка. Видавництво І. С. Селін.
З колекції Михайла Забоченя

Іван Олексійович Алчевський

У перші роки життя інституту на додаток до вже наявних створено кілька нових кабінетів: бактеріологічний, загально-го землеробства, приватного землеробства, ґрунтознавства. Професор С. Ростовцев заклав ботанічний сад. У 1896 році професорові Д. Прянишникову був переданий вегетаційний будиночок, побудований К. Тімірязевим на Нижегородській виставці. У ці ж роки розширили ряд будівель і побудували газовий завод для потреб інститутських лабораторій.

З 1895 по 1898 роки при метеорологічній обсерваторії діяла «Середньоруська метеорологічна мережа», що охоплювала 10 центральних губерній. До цього періоду відноситься зародження селекційної станції. У 1903 році асистент при кафедрі загального землеробства і ґрунтознавства Д. Рудзинський за сприяння В. Вільямса на ділянках дослідного поля розпочав перші планомірні роботи з селекції пшениці, вівса і картоплі, а з 1905 року – гороху. Ці роботи заклали основу селекційної станції інституту.

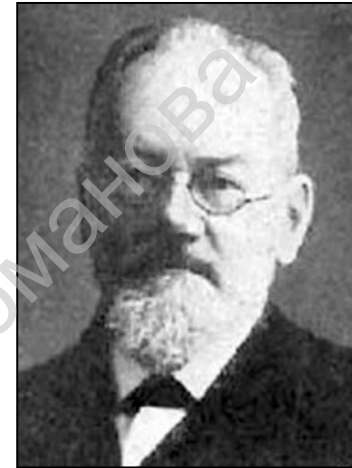
За ініціативою Д. Прянишнікова в 1896-1897 навчальному році організували екскурсії студентів третього курсу в поміщицькі господарства і на дослідні станції. Такі екскурсії щорічно проводили Д. Прянишников, К. Вернер, В. Вільямс та інші викладачі.

В інституті з 1909 року був організований агрономічний гурток для вивчення українських губерній. Студенти намагалися літні практики відбувати на Україні, щоб товариші мали змогу працювати для свого народу та вивчати його, ще перебуваючи в інституті. У цей час я відкинув від свого прізвища закінчення «ов» і став – Осмак. Під таким прізвищем пройшло все моє життя.

Як любитель співу, драматургії й театру я став активним членом музично-драматичного гуртка «Кобзар» — осередка українства, який з 1912 року очолював Федір Євгенійович Корш.

Прояsenzь: *Федір Євгенович Корш (український псевдонім Федір Корж; 04.05.1843 — 01.03.1915) — філолог, перекладач, поет, письменник; академік Петербурзької АН, дійсний член НТШ у Львові, член Копенгагенського філологічного та Угро-Фінського товариств (Фінляндія), почесний член багатьох університетів.*

Український музично-драматичний гурток «Кобзар» об'єднав майже всю українську колонію, чимало студентів-українців із всіх вузів Москви, і здійснював велику театральну діяльність. На його рахунку постановки у Великому театрі українських опер: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського і «Наталка Полтавка» М. Лисенка, в яких центральні тенорові партії виконав І. Алчевський. Серед творів, виконаних Іваном Олексійовичем у «Кобзарі», назовмо: М. Лисенка — «Огні горять», «І широку долину», «Б'ють пороги»; Я. Степового — «Не беріть із зеленого луку верби», «Дивилося сонце», «В квітках була душа моя», «Три шляхи»; Г. Алчевського — «Гей, на бій», «Конвалія», «Чого мені тяжко», «Літньої ночі». З українських народних пісень він співав такі: «Закувала та сива зозуля» в обробці П. Ніщинського, «Ой не гаразд, запорожці» в обробці М. Лисенка, «Ходить сорока» та ін. Популярність концертів «Кобзаря» спонукала Алчевського та його друзів подумати про постановки цілих опер. Першою стала «Наталка Полтавка» Лисенка, показана 18 березня 1912 року. Для цієї

Федір Євгенович Корш

Симон Васильович Петлюра

мети Алчевський використав гастролі у Москві М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського.

Під час святкування роковин з дня народження чи смерті Т.Г. Шевченка, «Кобзар» влаштував грандіозний концерт на честь великого поета, який відбувся в залі Московської консерваторії. Слід відзначити, що товариство не обмежувалося лише концертною діяльністю. Так, відомо, що «Кобзар» пожертвував значну суму грошей на будівництво пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Києві, а також матеріально допомагав хворому письменникові І.Я. Франку.

Орендуючи Великий зал Московської консерваторії, ми, гуртківці, розробляли програму заходу, узгоджували її із жандармерією й проводили театральне дійство. Його членами були відомі солісти Великого театру, зокрема – Феофан Павловський, Леоніда Балановська, Наталія Єрмоленко-Южина, Дмитро Рознатовський. На одному із зібрань «Кобзаря» я побачив Симона Петлюру, якого вже заочно знав як редактора журналу «Украинская жизнь» – неофіційного органу Товариства українських поступовців. У цьому виданні я віддрукував статтю «Як навчаються студенти агрономічної науки».

Із досьє: Симон Васильович Петлюра (10(22).05.1879, Полтава — 25.05.1926, Париж, Франція) — український державний і політичний діяч, публіцист, літературний і театральний критик, організатор Українських збройних сил. Головний отаман військ УНР з листопада 1918 року, голова Директорії УНР з 13.02.1919.

...Зібрання ще не починалося. Земляки і землячки, переважно студентська молодь, купчилися у Великій залі

Московської консерваторії, вели жваву розмову. Увійшов і я, хутко обвів поглядом присутніх: всі ті ж, нових земляків майже нікого. Щоправда, осторонь, біля широкого вікна, побачив знайомого артиста, який розмовляв з незнайомим добродієм.

«Мабуть, також артист», – подумав я, розглядаючи його худе, трохи бліде продовгувате лице.

Вони стиха вели бесіду, інколи на мить їхні обличчя, як сонячний промінь, осявала усмішка – певно згадували про щось веселе, потім я бачив, як уважно, зосереджено слухав незнайомиць те, що розповідав студент.

– Ви не знаєте, хто се? – поцікавивсь я у студента, який проходив, показуючи кивком голови у сторону співрозмовників, і той зрозумів, про кого йдеться.

– А се ж Петлюра, – кинув голосно студент на ходу й заспішив до молоді, звідки лунав дзвінкий сміх.

– Петлюра? О! – враз поруч мене молодь зашептала, почувши новину. – Се гість дорогий, ім'я його як публіциста і політичного діяча добре відоме, – упівголоса сказав юнак, поправляючи на переніссі окуляри.

Трохи згодом мене познайомили з Петлюрою. Розмова між нами зайшла про організацію української колонії в Москві. Симон Васильович цікавився, чи багато у білокам'яній українського студентства та з яких країв, як іде робота в українських гуртках. Я відповідав, а сам дивлявся в його обличчя. Великі очі, дуже виразні, немов сталеві, тонкі губи з ледь помітною усмішкою в куточках рота. Говорив Петлюра стиха, чудовою українською мовою, од котрої ми вже й відвикли в Москві.

– А що конкретно робиш для пропаганди українства? – запитав Петлюра, глянувши на мене строго, допитливо.

– Купую в книгарнях українські видання, – щиро зізнався, – й роздаю землякам, та й росіяни цікавляться.

– А для чого це робиш? – поцікавився Симон Васильович.

– Намагаюся підняти культурний рівень. До речі, це прагнення у мене з'явилося давно, ще коли навчався в Полтавському реальному училищі.

– Звідки ж брав гроші на літературу?

– Працював же, коли проходив практику на сільгосп-роботах, і частково від уроків у Москві, – відповів.

Матеріально погано забезпечений, я змушений був заробляти на себе сам, щоб мати можливість учитися й мешкати зимою в Москві. Всю весну 1911 року був заклопотаний пошуками праці в агрономічному секторі. Нарешті одержав запрошення від Волинського губерніального агронома стати практикантом агрономічного відділу Волинської земської управи. Там працював з травня до середини вересня 1911 року. З березня до весни 1912 року був практикантом Департаменту землеробства із заробітною платнею 40 рублів на місяць, а з жовтня 1912 до січня 1913 року включно – завідувачем дослідної ділянки Департаменту землеробства при Кубанській сільськогосподарській школі із заробітною платнею 75 рублів на місяць.

– А репресій зазнавав? – поцікавився Петлюра.

– У 1911 році адміністративно висланий Московським градоначальником за межі Московської губернії за розповсюдження нелегальної літератури.

– Що ж, земляче, – обійняв мене за плечі Петлюра, – так і працюй. Україні треба будуть розумні молоді люди, ой як потрібні...

Я поцікавився, чи надовго прибув Симон Васильович до Москви, а зачувши, що переїхав сюди з родиною, дуже зрадів.

– Але незабаром треба вертатися в Україну, – забравши руку з мого плеча, сказав Петлюра. І додав:

– Отам і зустрінемося, в рідній стороні.

Студентську практику 1913 року я відбував на Волині (Володимир, Сарни), наступного ж року – в Омську. В цих українських місцевостях удосконалював агрономічні умінності та збирав народні хліборобські терміни з живих уст. Крім того, кошти, зароблені на практиці, давали можливість продовжувати навчання.

Згодом я написав статтю «Як живуть наші переселенці», яку видрукував у двох номерах часопису «Рілля», що виходив у Києві. Присвячена вона була життю переселенців із українських губерній, які переїхали до Сибіру. Я познайомився з ними в травні 1914 року, перебуваючи на практиці в Омську. «Нашого люду багато йшло шукати щастя на чужині, – писав я про бачене. – Що чекає наших земляків у будучому? Старі міцніші свого держаться, а молодші вже не так, ідуть прямою дорогою до обрусіння. Коли б наші люди були більш освічені, не цуралися свого і давали освіту дітям на рідній мові, – тоді і тут вони б не розпливалися в сибірському морі, а були б великою одноцільною силою».

Студентство в Москві та участь у гуртку «Кобзар» залишили в моїй пам'яті душевні, щирі спомини. Я отримав

можливість познайомитися з відомими людьми – майбутніми світочами української держави.

«Кобзар» ставив своїм завданням пропаганду музичного мистецтва та літератури шляхом організації концертних виступів і консолідації як професійних, так і аматорських творчих сил. Концерти «Кобзаря» привертати увагу всієї громадськості Москви. Зал Купецького зібрання, де переважно відбувались вечірки товариства, був завжди переповнений. Тут можна було почути таких майстрів вокального мистецтва Н. Єрмоленко-Южина, А. Нежданова, Ф. Павловський, М.Донець, Л. Балановська, Н. Калиновська-Доктор.

Я й нині пам'ятає слова, мовлені Алчевським 13 листопада 1911 року на вечірці «Кобзаря» в Москві, де Іван Олексійович сказав про те, що закинуті долею та життєвими обставинами в Москву, одірвані тілом і власними інтересами од рідного ґрунту, ми хочемо не рвати духовних зв'язків з нашою Україною, а, еднаючись поміж собою, піддержувати ці зв'язки, жити тими ж самими інтересами. З вірою та надією ми боремося за діло єднання біля нашого гуртка тутешньої української колонії, з любов'ю і готовністю одкриваєм ми двері тим, хто хоче разом з нами працювати тут біля дорогої справи. Алчевський закликав до участі в діяльності «Кобзаря» охочих допомогти їй сподівався, що його заклик не пропаде марно, не загине безслідно і що ми всі, з'єднавшись в тісну, дружну сім'ю, утворимо живий вогонь національного життя, свій власний притулок для тих, хто відчуває потребу національного єднання, хто відчуває себе сином України.

Я ЗВАВ ДРУЖИНУ ЗІРКОЮ, БО ВОНА ЗОРІЛА НА ШЛЯХУ МОГО ЖИТТЯ

Его превосходительству Господину Директору Московского Сельскохозяйственного института Студента Института Кирилла Ивановича Осмакова

Прошение. Желая вступить в законный брак с девицей Марией Васильевной Юркевич, слушательницей Петроградских Бестужевских Высших Женских Курсов, честь имею просить разрешения на то Вашего Превосходительства. Покорнейше прошу приложить необходимые документы и выслать по адресу, указанному ниже. Студент Кирилл Осмаков 24 декабря 1915 г.

Адрес: Киев, Комитет Юго-Западного Фронта Всероссийского Земского Союза, заведывающему питательным пунктом Кириллу Ивановичу Осмакову.

У липні 1915 року я поступив на службу у Відділ допомоги біженцям, які постраждали від Першої світової війни, Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу і поїхав на Тернопілля. Спочатку завідував харчовим пунктом у місті Збаражі, потім – харчовим загоном у місті Скалаті, згодом став завідувачем Збараською пекарнею, яку сам і збудував.

Проясень: *Збараж – один із райцентрів Тернопільської області. Місто з давньою і славною історією.**

Старовинний Збараж має славу історію

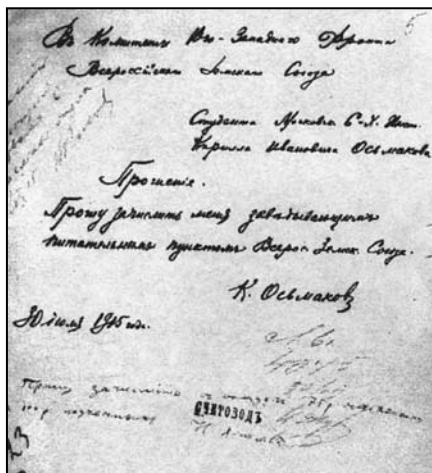
У Збаражі я зустрів свою долю – волинянку Марію Юркевич. Вона, слухачка Санкт-Петербурзьких Бестужівських вищих жіночих курсів, служила у Комітеті з кінця серпня 1915 року. З жовтня того ж року завідувала дитячими яслами для дітей, батьки яких загинули на війні.

Ми повінчалися в Києві в січні 1916 року, а в жовтні в нас народився син Олег. Дружина вже не мала змоги їхати на фронт, і Комітет призначив її на посаду старшої вчительки Київської трудової колонії, що містилася на Сирці, на дачі Волинця. Я звільнився з Комітету, і з кінця 1916 року ми остаточно оселилися в Києві. Там з лютого місяця й до кінця 1917 року працював спеціалістом із тваринництва в Київському губерніальному земстві, був секретарем організаційного комітету зі скликання першого Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду. У 1918 році обіймав посаду завідувача видавництва сільськогосподарської літератури.

З початку 1925 року, вже за радянської влади, я працював в Інституті Української наукової мови (ІУНМ) Всеукраїнської Академії Наук. На той час там проводилася серйозна робота зі створення й унормування української термінології багатьох галузей. Укладена інститутом угода з Державним видавництвом України передбачала випуск у світ тридцяти чотирьох термінологічних словників. Мене призначили завідувачем сільськогосподарським відділом, співробітники якого працювали над словником сільськогосподарської термінології. Разом зі мною працювала й дружина.

Я звав Марусю Зіркою, бо вона й справді зоріла на шляху мого життя – і в радісні хвилини, і в часи випробувань.

Заява Кирила Осьмака про зарахування завідувачем харчовим пунктом Всеросійського Земського Союзу від 30 липня 1915 р.

Кирило Осьмак. Фото до посвідчення працівника Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу. 1916 р.

Посвідчення Кирила Івановича Осьмака № 3620 від 27 березня 1916 р.

Марія Юркевич - студентка Санкт-Петербурзьких Вищих Жіночих Курсів, майбутня дружина Кирила Осьмака. м. Санкт-Петербург. 1914 р.

У березні 1928 року мене заарештували за сфабрикованою справою – інкримінували участь у антирадянській діяльності та причетності до організації «Спілка Визволення України». Зірка приїхала до мене на каторгу в Усть-Вимь (республіка Комі). Потім вона жила зі мною у Сиктивкарі, де я працював агрономом кооперативного городнього господарства. Влітку 1932 року у Сиктивкарі були з нами й діти – Олег, Ляля і Валя. З осені 1933 року я перейшов на працю старшого агронома лісового комбінату у Пезмозі, Маруся ж за сумісництвом працювала там на посаді плановика.

З січня 1935 року я працював на посаді технічного директора радгоспу «Мосжитлобуд» у Солнечногорську (містечко під Москвою), куди переїхала із Комі і Маруся з дітьми. У 1936 році мене призначили технічним директором аграрного радгоспу (2.600 гектарів землі) біля міста Зарайськ Рязанської області.

Загалом, для нашої родини цей рік став початком страшних випробувань. 20 вересня 1936 року в Зарайській лікарні помер від тифу наш улюблений син Олег, на той час – другокурсник Московського Інституту шкіряної промисловості. Синова смерть надзвичайно боляче відбилася на здоров'ї та психіці моєї Зірки, духовна основа смислу її життя була підірвана.

У середині 1937 року я перебрався трудитися агрономом у великий колгосп (4.000 гектарів землі) в село Катіно Горловського району Рязанської області. Влітку до нас приїхали Ляля і Валя, а також Марусині сестри: Надійка, з Лесею та Ігорем, і Віра, з Нелею та Галочкою. Те літо минуло для всієї збірної нашої родини дуже гарно.

З осені 1937 року Маруся почала викладати німецьку мову в Катінській неповній середній школі. Тоді ж почалися жахливі події, і не лише в Горловському районі, не лише в Рязанській області. До Катінської школи прислали партійця Калдєєва Олександра Михайловича. Він почав строчити анонімки на директора, таким чином позбувся його і сам обійняв цю посаду. Згодом цей пройдисвіт узявся за мене. Як парторг усього нашого господарства, Калдєєв без пояснення причин 20 грудня 1937 року протягнув на засіданні правління колгоспу ухвалу про позбавлення мене посади агронома. Одночасно він почав ширити провокаційні плітки супроти Марусі.

Зірка губилася від несправедливих нарікань та відвертої брехні про нашу родину й про мене. Вона постійно намагалася захистити нас усіх від несправедливих наклепів. Мої умовляння триматися та не піддаватися на провокації не допомагали. Уночі 25 грудня 1937 року Марія, змучена незаслуженими приниженнями з боку Калдєєва, надумала повіситися. Цілий вечір я відчував: щось негаразд із моєю дружиною. Вона була зажурена, усамітнювалася, її чорні очі-зірочки уникали мого погляду.

Того дня в справах я ходив до містечка Горлово (туди й назад 35-40 кілометрів). Додому повернувся стомлений. Коли лягли спати, я довго чекав, щоб дружина заснула: усередині зміюкою звивалась тривога. Змагаючись із втомою, я все ж на кілька хвилин прикимарив, а коли схопився, Зірки поруч не було. Знайшов її в снігах – на бантині, в зашморгу. Ледь знайшов у собі сили витягти Машу із зашморгу, приніс на руках до ліжка. Валя, наша помічни-

Кирило Осмак з дружиною Марією,
сином Олегом в товаристві трьох галичан (перший ряд справа),
2 ряд злів направо: Вривара – учителька,
Єва – фельдшерка (галичанка), невідомий, Тетяна – вчителька.
м. Київ, дитяча колонія на Сирці. 8 травня 1918 р.

ця і я привели її до тями. Однак варто було мені одвернутися, Зірка вхопила з віконної лутки пляшечку з оцтовою есенцією і випила частину трунку. Уночі з опіком горла я одвіз Марусю до шпиталю в сусідньому селі, а за тиждень зі Скопинської поліклініки її відправили в Рязань для лікування в психіатричній лікарні.

Із протоколу допиту Марії Юркевич:

«Вопрос: Когда Вы покушались на свою жизнь, каким способом и что за причина, побудившая Вас к этому?»

Ответ: 25-го декабря 1937 года я... после 12 часов ночи, когда уснули муж и дочь Валентина, решила повеситься и, взяв с собой шарф, вышла в сени и на бревне-перекладине на шарфе я повесилась. Спустя некоторое время я очнулась... в кровати. Тогда я все-таки решила покончить свою жизнь и, взяв с окна флакон эссенции, выпила его. В покушении на мою жизнь послужили следующие причины: 17/ XII 1937 года мой муж Осмак Кирилл Иванович был уволен с работы агронома в колхозе «Новая жизнь» с. Катини Горловского р-на Рязанской обл. После его увольнения на протяжении двух недель мне приходилось от детей моего класса слышать, что якобы мой муж есть вредитель, и вместе с этим среди детей-учеников в моем классе все больше и больше снижалась дисциплина. Я же, в свою очередь, почувствовав, что дисциплину в моем классе мне восстановить очень трудно... обращалась к директору школы Калдееву с просьбой уволить меня с работы, но директор уволить меня

Кирило Осмак з дружиною Марією,
дітьми Олегом (Легенем) та Лесею (Ларисою).
м. Київ, дитяча колонія на Сирці. 8 травня 1918 р.

отказался... <Все это> послужило причиной покушения на самоубийство.

Вопрос: Как Вы в настоящее время расцениваете свой поступок в отношении покушения на это самоубийство?

Ответ: В настоящее время... я считаю, что была совершена с моей стороны большая глупость, но в то время я другого выхода... не видела.

Тим часом Калдеев написав до районних органів НКВД чергову заяву, в якій описував мою «антирадянську підривну ідеологічну діяльність». Катіновський керівник безпеки Голубев 29 січня 1938 року посадив мене за ґрати. Про це лихо зі мною дочка написала мамі в Рязань. На той час Маруся вже вийшла з лікарні й приїздила до мене. Вона принесла передачу й записку, в якій повідомляла про свій від'їзд до Києва. Я зрадив, що кохана буде далеко від цих страшних місць і знайде моральну підтримку з боку своєї сестри Надійки. Однак Зірка не залишилася у велелюдному місті.

На початку листопада 1938 року із Скопина мене переправили до Горлова. Капітан держбезпеки Голубев, котрий провадив зі мною жахливі допити, сказав мені, що моя дружина працює в Деліхово, іншому селі Горлівського району. Моя впевненість, що Маруся далеко й у безпеці, розвіялася.

6 листопада 1938 року сержант, заступник Горлівського комітету держбезпеки Шмаров викликав Марусю з Деліхово й піддав допиту. Вона звинувачувалася в тому, що живе з «антирадянським перевертнем», «зрадником

Кирило Осмак з дружиною Марією. 1923 р.

батьківщини». Енкавеесівець дорікав їй тим, що вона не повідомила органи безпеки про мою «антипартійну підривну діяльність». Повернулася додому Зірка вкрай стривожена й принижена, сусіди розповідали – ходила кілька днів в тяжкій задумі.

11 листопада 1938 року моя дорога Зірка кинулася під маневровий паротяг на великій вузловій станції Кремльово, за два кілометри від села Деліхово. Марії одрізало ноги, і вона вмерла в амбулаторії від втрати крові.

Акт осмотру трупа. 14.11.1938 года: «XI в 19 часов 35 минут в амбулаторию доставлена неизвестная женщина с едва уловимыми признаками жизни, без пульса и почти без дыхания. Умерла в амбулатории. При наружном осмотре обнаружено, что труп женского пола, среднего роста, правильного телосложения. Волосы темные на голове с сединой. Кожа лица и видимые слизистые оболочки резко бледного цвета. Губы синюшные. Зрачки расширенные. При осмотре нижних конечностей обнаружено, что отрезаны ноги в области средней трети бедер. Смерть наступила от большой потери крови вследствие того, что отрезаны обе ноги в области бедер колесами паровоза. 14/XI-1938 г. УФСБ по Рязанской области».

Упродовж двох років я писав численні заяви-скарги в Рязань і в Москву. Висвітлював у них всі обставини загибелі моєї Зірки: наклепи, моральний тиск, допит. У 1939 році ніби почалося оздоровлення в нашому суспільстві, здавалося – настали справедливі часи. У в'язниці,

якраз у моїй камері, опинився катінський директор школи Калдев, а згодом туди ж потрапили Голубев, Шмаров, Леонідов, Ліньов, Завалішин – уся агресивна енкавєсєвська банда.

20 лютого 1940 року мене звільнили з-під варти, знявши всі обвинувачення. Двічі я їздив до Деліхово на могилу моєї незабутньої дружини. Гірко тужив над її пагорбом. Був у директора школи, де вона працювала. Ночував у кімнаті, де вона мешкала. Слухав розповіді про те, яке гнітюче враження справив на неї допит у Горлова і як Зірка виходила з хати востаннє. Ідучи, як з'ясувалося, на смерть. Тоді я думав, що ніколи не зможу залишити ті краї. Але в квітні приїхав до Києва погостювати в доньок, Лариси та Валі. Опинився серед нашої чарівної природи, поміж рідних людей, і захотілося знову жити і працювати в Україні.

Із листа до Наталії. 14.11.1958 року: «Наталочко! Обставини і люди позбавили тебе батька у віці 2 і 1/2 року, і я не мав змоги особисто розповісти тобі про цю страшну подію у моєму житті і про нелюдські заходи, яких люди їди вжили до моєї Марусі, змусивши її спочатку полізти в петлю, а через 10 і 1/2 місяці кинутися під колеса паротягу. Кирило Осмак».

Кирило Осмак з дружиною Марією Юркевич.
м. Пезмог, Республіка Комі (Росія). 30 серпня 1934 р.

ПОЛІТИЧНІ УНІВЕРСИТЕТИ

Усе, що я зробив за своє життя на політичній ниві, було продиктовано щирим прагненням змінити долю українського народу на краще. Так веліли мені душа і серце. Однак потім я мав не одну нагоду проаналізувати кожен свій вчинок, кожен епізод свого життя. Було це зазвичай на допитах. У катівнях НКВС, відповідаючи на запитання слідчих, я пригадував день за днем, починаючи з 1911 року.

Так, на допиті 3 серпня 1939 року, мене запитували про репресії, яких я зазнав до 1917 року. Сказав правду: «У 1911 році адміністративно висланий Московським градоначальником за межі Московської губернії за розповсюдження нелегальної літератури».

Із протоколу допиту: *Запитання: До якої партії Ви належали у 1911 році? За чийм дорученням Ви розповсюджували тоді нелегальну літературу? Де Ви одержували цю літературу? З якою метою Ви розповсюджували літературу?*

Відповідь: Я в той час не належав до якої-небудь партії, доручення не мав ні від кого і розповсюджував літературу за власним переконанням, придбавши її в книжкових магазинах як легальні книжки. Я мав на меті таким чином піднести культурний рівень населення.

Запитання: Звідки у Вас виникло таке прагнення?

Відповідь: Прагнення це у мене з'явилося в результаті моєї участі в гуртках самоосвіти в реальному училищі міста Полтави.

Ще один допит допит – і перед моїми очима рік 1917-й. Я член Центральної Ради. Спочатку представляв там службовців Київського Губерніального земства, з липня працював керівником відділу з видання сільгосплітератури у Генеральному секретаріаті землеробства, а з січня 1918-го – на тій самій посаді в Міністерстві землеробства.

Витяг із протоколу допиту. 9 березня 1928 року:

«Я був членом Центральної Ради першого періоду, тобто до 1 квітня 1917 року, коли Центральна Рада складалася із представників громадських організацій. Я був від службовців Київського Губерніального земства й часто міняв роботу. Кирило Осмак.»

Сьогодні, можливо, не всі пам'ятають ті історичні обставини, які стали передумовою творення Центральної Ради. Тому я стисло висвітлю перебіг подій у Росії з кінця 1916 року.

Усі доленосні зрушення тих років відбувалися на тлі Першої світової війни та економічної кризи. Країна невпинно й стрімко скочувалась у прірву. Наприкінці лютого 1917 року відбувся почалася революція, масштабів якої на той час уявити собі не міг ніхто. 2 березня було підписано Акт про зречення царя і сформовано Тимчасовий уряд. Зречення Миколи II прийняв Василь Віталійович Шульгін – член Думи від Волинської губернії та Тимчасового уряду, киянин, редактор і видавець «Киевлянина».

Відомості про революційні події в Петрограді почали отримувати в Україні з 28 лютого. Першим телеграфним повідомленням тутешні високопосадовці просто не йняли віри і заборонили будь-яке поширення інформації з цього приводу. Про те, що «в центрі щось тріснуло велике», за висловом Михайла Грушевського, до часу не знав ніхто.

1 березня 1917 року в Києві розпочалися наради різних рівнів, у яких брали участь представники старої влади, міського самоуправління та найвпливовіших громадських організацій. На одному з таких засідань вирішено було створити Раду об'єднаних громадських організацій та виконавчий комітет. До комітету мали увійти представники всіх верств і класів населення. О 21 годині 30 хвилин у залі Міської думи розпочалося перше засідання Громадського комітету, на яке з'явилися представники майже всіх міських громадських організацій. За кілька днів на території України було ліквідовано органи царської адміністрації, владу перебравли призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари.

Лютнева революція в Петрограді відкрила широкі можливості для легалізації діяльності більшості українських партій і громадських організацій. Так, зокрема, члени керівної ради «Товариства українських поступовців» ухвалили створити організацію, яка б об'єднувала усі українські національні осередки.

5 березня газета «Киевская мысль», яку придбав на Хрещатику, повідомила, що 4 березня «на весьма многолюдном собрании» присутні українські організації об'єдналися й увійшли до комітету «Центральна Рада».

Головою Центральної Ради обрано історика Михайла Грушевського.

Проясень: *Українська Центральна Рада (УЦР) – громадсько-політична організація, лідер українського національно-визвольного руху. Заснована в Києві з ініціативи української інтелігенції 1917 року.**

9 березня 1917 року Українська Центральна Рада ухвалила першу відозву до українського народу, в якій закликала взяти активну участь у виборах до Установчих Зборів, організуватися в політичні та громадські товариства, домагатися від Тимчасового уряду запровадження української мови в шкільних, судових та урядових закладах. Згодом М. Грушевський сформулював головне стратегічне завдання Центральної Ради – досягнення національно-територіальної автономії України у складі реформованої федеративної, демократичної Російської держави.

19 березня я стояв серед сотисячної маніфестації на Софійському майдані. Тут були члени українських товариств, робітники, студенти, учні гімназій, службовці. Численні жовто-блакитні прапори й хоругви із національними символами тріпотіли на вітрі, грали військові оркестри, співав хор. Однак час від часу загальний гул стихав, і тоді над майданом линули гучні, як дзвони, заклики: «Свобода!», «Слава Україні!». Я вперше бачив такий велелюдний мітинг. Десятки тисяч людей, об'єднаних одними мріями і надіями, відчуваючи братерське плече й підтримку один одного, були готові вирішувати долю своєї землі. То було

насправді історичне велике віче українського народу. Коли М. Грушевський, піднявшись на імпровізовану сцену, закликав усіх присягнути боротися й не складати зброї, аж поки не буде рідний край вільним, усі як один стали на коліна, підняли руки вгору й заприсягли. Потім відбулися панахида по Шевченку біля Володимирського собору, урочиста хода Хрещатиком до будівлі Київської міської думи, молебні за мучеників Шевченка і Хмельницького.

20 березня було обрано керівні органи Ради. Головою президії став Михайло Грушевський. 22 березня Рада ухвалила першу відозву до українського народу із закликом взяти участь у виборах до Установчих Зборів, організувати політичні та громадські товариства. Пролунали заклики запроваджувати українську мову в урядових, судових і шкільних закладах.

Формально я ніколи не належав до жодної з партій, але ідеологічно з 1917 року був зв'язаний з партією Українських соціалістів-революціонерів. На партійні збори й з'їзди мене запрошували як гостя. Я був переконаний, що тільки чітка ідеологічна позиція дасть можливість реалізувати мені мої мрії – служити українському народові не на словах, а конкретними справами.

Узимку 1918 року Центральна Рада зазнала поразки: після п'ятиденного гарматного обстрілу 8 лютого (26 січня) червоні війська Михайла Муравйова увійшли до Києва. Столицю затопили в крові, було знищено тисячі городян, вбито Київського митрополита Володимира. Уряд терміново перебрався до Житомира, не попередивши про це розкидані навколо столиці поріділі українські

війська. Командування Першого Українського корпусу, штаб якого розміщувався в Білій Церкві, не отримало звістки про відступ. Командувач Яків Гандзюк, генерал Яків Сафонов і полковник Олександр Гаєвський виїхали для отримання подальших вказівок від Центральної Ради до Києва. На під'їзді до столиці їхній автомобіль оточили балтійські моряки. За наказом М. Муравйова, перших генералів УНР розстріляли біля стін Олексіївського військового інженерного училища.

На той час Центральна Рада зазнала поразки, але не прогала війну. Незабаром за допомогою німецьких союзників вона повернулася. Однак протриматися довго їй не вдалося. Урядовий переворот 29 квітня 1918 року відкрив дорогу до влади Павлові Скоропадському, обраному гетьманом на з'їзді хліборобів.

Із досьє: Павло Петрович Скоропадський (15 травня 1873 – 26 квітня 1945) – український громадський і політичний діяч. Нащадок Василя Скоропадського, брата гетьмана Івана Скоропадського. 29 квітня 1918 року проголошений Гетьманом України, що мав стати на чолі новоутвореної Української Держави. За період свого правління встиг відновити приватну власність, врегулювати грошовий обіг, розпочати аграрну реформу, законотворчу діяльність, налагодити міжнародні зносини з Німеччиною та Кримом, створити Українську Академію Наук, низку університетів, гімназій, бібліотек, архівів, банків, акціонерних компаній, розпочати формування збройних сил Гетьманщини. 14 грудня 1918 року, після того, як

Гетьман всієї України
Павло Петрович Скоропадський. 1918 р.

війська Директорії зайняли Київ, гетьман був оголошений поза законом, його Декрети анульовані, а сам він із родиною виїхав до Берліна.

Правління гетьмана П. Скоропадського у квітні 1918 року я не сприйняв, але в застінках Владімірського централу роздумував над його поразкою. Хто такий Павло Скоропадський? Представник давньої шляхетської родини, що бере своє коріння від Рюриків і Гедеміна, аристократ за походженням – демократ за переконанням. Він здобув блискучу європейську освіту, найкраще володів німецькою й російською мовами, гірше – українською. Скоропадський – флігель-ад’ютант російського царя, за відвагу нагороджений найвищими військовими відзнаками, генерал-майор, командувач І-го Українського корпусу, який після лютого перевороту йому вдалося українізувати. Прекрасний військовий стратег, який всупереч наказам зумів уберегти Київ від розправи більшовицьких банд під командуванням Євгенія Бош. Видатний державотворець – з не менш видатною стратегією розвитку Української держави. Людина виняткової честі і слова, самодисциплінований до пересадки. Гетьманат – тодішня форма державного устрою України – базувався на монархічних засадах із включенням широких елементів народовладдя. А тому було законним те, що Павло Скоропадський формував особисто всі чотири уряди. В основному гетьман Скоропадський, який правив всього 7,5 місяців спирався на заможний хліборобський рух – партію “Українська громада”. Щодо провідних соціалістичних діячів (соціал-демократів, соціал-революціонерів, соціал-федералістів, до останніх належав Михайло Грушевський), то попри великі старання й численні пропозиції

Київ. Софійська площа. Обрання П. Скоропадського гетьманом України. 26 квітня 1918 р.

Павла Скоропадського, ніхто з них не захотів увійти в жоден із гетьманських урядів. Щобільше, Винниченко й Шаповал почали відразу ж перемовини з більшовицькою Росією на предмет повалення легітимної влади в Україні. Симон Петлюра теж шукав союзників, щоб у свою чергу здійснити переворот в Україні. Такі союзники згодом знайшлися: Січові Стрільці під проводом Євгена Коновальця. До речі, до кінця свого життя провідник ОУН жалкував, що дався втягнути в авантюру Петлюри. Промовистим є той факт, що Симон Петлюра, випущений під чесне слово з тюрми – був ув'язнений за антидержавну діяльність Скоропадським, зламав через три дні своє слово, піднявши протигетьманське повстання в Білій Церкві. Ось що про це повстання сказав голова УАПЦ митрополит Василь Липківський: “То був найбільший злочин в нашій історії. Вони, провідники, лукавством і неправдою підняли несвідомих на бунт, зруйнували молоду державу нібито через те, що вона була буржуазна, а своєї бідняцької на руїнах не збудували”.

Директорія виявилася неспроможною устояти перед наступом ненаситних ворогів-сусідів, які розшматували Україну, при тім - більшість її території була окупована червоною Москвою.

Правління П. Скоропадського у квітні 1918 року я не сприйняв. Як і більшість чиновників Міністерства землеробства Центральної Ради та прибічників партії Українських соціалістів-революціонерів, я взяв участь у триденному страйку, який був виявом протесту проти захоплення влади гетьманцями. За участь у страйку мене було звільнено з Міністерства землеробства. До кінця 1918 року я

працював у Всеукраїнській спілці земств керівником відділу з видання сільськогосподарської літератури – очолював редакцію журналу «Вісник громадської агрономії». Після 14 грудня 1918 року при Директорії Української Народної Республіки знову було створено Міністерство землеробства, куди мене запросив особисто Симон Петлюра працювати керівником видавничого відділу.

...У Володимирському централі я не раз подумки вертався до постаті Симона Петлюри, якого знав і захоплювався як ватажком, думав про його відвагу, журналістські та видавничі амбіції, але більше непокоїли його страпні прорахунки та втрати.

Симон Петлюра – творець Армії УНР, водночас і людина, яка в найтяжчий момент для війська, яке вірило йому, покинув його, подавшись до Польщі під заступництво наших історичних ворогів. Сталося це на початку грудня 1919 року, коли Армія УНР на Поділлі потрапила в оточення Красної, Добровольчої та польської армій, коли вона була виморожена тифом, знесилена й голодна. Він залишив своє військо на світанку 6 грудня, не попередивши навіть воєначальників, яких скликав на нараду, що мала відбутися в цей день. Так, Симон Петлюра – вождь, але він вождь програних Визвольних змагань. І ми не повинні про це забувати. На ньому – як на вождеві – лежить основна доля вини за історичну поразку. Але він близький і дорогий нам – адже в його домі сконцентрувалась доля нашої Батьківщини, її велич і трагедія, її невимовний біль. Симон Петлюра – постать масштабна, з його іменем пов'язана ціла епоха в історії українського народу: історія всенародної збройної боротьби за свободу нашої Батьківщини.

ДИРЕКТОРІЯ. ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ

Директорія... Ще одна, після Центральної Ради, спроба утвердити українську державність. Своєю Декларацією від 26 грудня Директорія відновила всі закони УНР.

Прояsenzь: *Директорія – найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року.**

Численні внутрішні та зовнішні проблеми супроводжували діяльність уряду Директорії постійно. Переслідування Гетьмана і його міністрів – то було єдине питання, з приводу якого всі дійшли згоди. Решта проблем вирішувалися в запеклих дискусіях.

Так, наприклад, дебати прихильників ідеї парламентаризму та тих, хто хотів бачити в УНР радянську систему влади, не вщухали. Голова уряду Володимир Чехівський висловився на з'їзді за владу Рад. Більш поміркованими в своїх судженнях були голова Директорії Володимир Винниченко і Микола Порш. У результаті була прийнята резолюція, в якій визнавалося, що найбільш прийнятною формою правління для України є парламентська система.

Щойно було вирішено внутрішній конфлікт, як нависла небезпека ззовні. Країни Антанти висадили в Одесі й інших чорноморських портах десант на допомогу білому руху, а саме Добровольчій армії генерала Антона Де-

Урочисте проголошення Акту Злуки УНР і ЗУНР на Софійській площі в Києві. 22 січня 1919 р.

нікіна. З півночі наступала Червона Армія. Харків і Чернігів уже на той час були захоплені більшовиками. На бік більшовиків перейшли отамани М. Григор'єв, Н. Махно, Д. Тершило-Зелений. Останній діяв проти Директорії під самим Києвом.

У цій складній ситуації, маючи до того ж мізерну регулярну армію із недостатньо кваліфікованим керівним складом, Директорія мала вирішити, з ким укласти угоду – з Антантою чи з Радянською Росією. Винниченко схилився до миру з більшовиками, Симон Петлюра вважав, що потрібно домовитися з Францією й Англією і разом з ними боротися проти більшовизму. 16 січня Директорія оголосила війну Радянській Росії.

Уряд, розуміючи всю серйозність небезпеки, намагався продемонструвати впевненість у своїх силах: 22 січня 1919 року Директорія відсвяткувала формальне об'єднання («Акт злуки») УНР з утвореною ще восени Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР).

Проясень: *Акт Злуки – урочисте оголошення 22 січня 1919 року на Софійському майдані в Києві Універсалу про об'єднання УНР і ЗУНР у соборну Україну, День соборності України.**

Наприкінці січня в Києві було проведено засідання Трудового конгресу – своєрідного варіанту національних Установчих зборів. Однак всі розуміли: події перших двох місяців 1919 року фатальним чином віддзеркалюють історичні реалії річної давнини. Протистояння з більшовиками, дипломатичні перемовини, пошук зовнішньополітичного вектора – все це вже було. Як і тоді, утрима-

ВІСТНИК

державних законів і розпорядків

Західної Области Української Народної Республіки.

1. Випуск.

Виданий 31. січня 1919.

Річник 1919.

Зміст: (ч. 1-7) 1. Указа У. Н. Р. про злуку Західно-Української Республіки з Українською Народною Республікою. — 2. Закон про спосіб оновлення законів і розпорядків. — 3. Закон доповнючий статут У. Н. Р. — 4. Закон про Вищу У. Н. Р. — 5. Закон про незалежність членів У. Н. Р. — 6. Розпорядок в справі воєнних чинів осіб невиконаних до військової служби. — 7. Розпорядок в справі нарахування одноразового надзвичайного додатку членам урядників і функціонерів державних, урядників і функціонерів управління до смертної, вдовчої і сиротної по них та робітників залізничного.

1.

Ухвала

Української Національної Ради з дня 3. січня 1919 р. про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою.

Українська Національна Рада постановила:

Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголосило торжественно здійснене з шостим днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в єдину, одностайну, суверенну Народну Республіку.

Займаючи до найкоршого переведення цієї злуки, Українська Національна Рада затверджує передступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою 1. грудня 1918 р. у Хавстові, та поручає Державному Секретаріатові негайно розпочати перего-

вори в київським правительством для сфінлізованя договору про злуку.

До часу, коли зберуться установчі збори з'єднаної Республіки, законодавчу владу на території буншої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада.

До тогож самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган.

За Відділ Української Національної Ради:
Др. Публіцистський, в. р. Др. Ісидорич, в. р.

2.

Закон

з дня 4. січня 1919 р. про спосіб оновлення законів і розпорядків.

Українська Національна Рада постановила:

тися в історичній столиці українській владі не вдасться. В. Винниченко, С. Петлюра, О. Греков доповіли про безнадійність становища на протиросійському фронті. Конгрес поспіхом згорнув роботу.

Проясень: Трудовий конгрес України (Конгрес трудового народу України; Всеукраїнський трудовий конгрес) — вищий тимчасовий законодавчий орган Української Народної Республіки у період Директорії УНР, скликаний Директорією з метою організації правління після повалення влади гетьмана П. Скоропадського.*

Дії Директорії дедалі менше знаходили підтримку в Києві. Активізувався обласний більшовицький ревком. Станіслав Косіор, Андрій Бубнов, Петро Дегтяренко ставали популярними особистостями серед простого люду.

Ускладнювались події на фронті. Багато хто несправедливо звинувачував у цьому командуючого військами Лівобережної України отамана Петра Болбочана.

27 січня 1919 року більшовицькі війська наблизилися до Броварів. Проти богунців, які йшли під проводом Миколи Щорса, Симон Петлюра виставив нечисельні військові формування. Запеклі бої точилися протягом трьох днів. Однак, коли залізницею із Ніжина прибуло підкріплення (Таращанський полк 2-ї Української дивізії під командуванням Василя Боженка), петлюрівці змушені відступити, залишивши Бровари. На фронті почалася паніка, зафіксовано було численні випадки грубого порушення дисципліни, масового дезертирства.

31 січня 1919 року я, як представник створеного Міністерства землеробства УНР, приїхав на засідання Ради Народних Міністрів УНР до Педагогічного музею. Був морозний день, сніг пролітав тихо й ніжно лягав на втопані доріжки. На каретах й пішки до приміщення поспішали учасники вечірнього зібрання.

Просясь: *Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки – виконавчий орган влади в УНР (попередня назва – Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради).**

...Коли я зайшов до зали на другому поверсі, там уже сиділи керуючий Міністерством народного здоров'я Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський, міністр промисловості й торгівлі Іван Андріянович Феценко-Чопівський, міністр морських справ Михайло Іванович Білінський, виконуючий обов'язки міністра праці Леонід Дмитрович Михайлів, керуючий Міністерством пошт і телеграфу Іван Симонович Паливода, товариш міністра освіти Андрій Лещенко, міністр харчових справ Юрій Юрійович Соколовський, керуючий Міністерством єврейських справ Аврам Ревуцький, міністр продовольчих справ Борис Миколайович Мартос, виконуючий обов'язки військового міністра Григорій Сиротенко, керуючий Міністерством шляхів Пилип Каленикович Пилипчук, міністр юстиції Андрій Миколайович Ливицький. Виконував обов'язки державного секретаря Михайло Агафонович Корчинський. Секретарював Григорій Сиротенко.

Нарешті з'явився головуючий – голова Ради Міністрів і міністр закордонних справ Володимир Мусійович

Молебень на Софійській площі в Києві з нагоди проголошення Акту Злуки УНР і ЗУНР. Цивільні познімали головні убори.
В центрі – Симон Петлюра та Володимир Винниченко

Чехівський. Засідання розпочалося. Уважно прослухали Доповідь голови Ради Народних Міністрів про організацію подальшої праці Ради Міністрів. Близько двох годин виступав керуючий Міністерством народного здоров'я Овксентій Корчак-Чепурківський, зокрема просив затвердити асигнування декількох мільйонів карбованців на допомогу військовополоненим, боротьбу з пошестю висипного тифу, утримання округової психіатричної лікарні. Товариш міністра освіти Андрій Лещенко звернувся з проханням оплатити відпустку для нижчих і вищих початкових шкіл, на що присутні члени Директорії дали згоду. На завершення засідання виступив міністр закордонних справ Володимир Чехівський, який просив засідателів асигнувати на утримання делегації до Польщі на місяць 65.500 карбованців – присутні погодилися. Перед закриттям засідання Ради Народних Міністрів урядовці зішлись на тому, що зустріч буде проведено першого лютого о сьомій годині вечора, не знаючи, що Директорія видала наказ про їхню відставку.

Проясень: *Зміна Кабінету Міністрів була викликана невизначеністю політичного курсу Директорії, пошуками орієнтирів у зовнішній і внутрішній політиці. Більшовицька агресія, невдалі спроби порозуміння з Радянською Росією змусили провід УНР шукати зближення з Антантою. Від неї чекали міжнародної підтримки у протидії більшовикам, а також воєнно-технічної допомоги. 31 січня 1919 року Директорія видала наказ про відставку в повному складі Ради Народних Міністрів на чолі з головою*

В. Чехівським і доручила С. Остапенку сформувати новий її склад. Водночас із тих же міркувань Директорію залишив В. Винниченко, його заступив С. Петлюра.

Примостившись тоді ще, на Раді Народних міністрів УНР, у кінці зали, я роздумував над тим, що відбувається... Я не міг зрозуміти просту, здавалося б, річ: довкола Києва сновігають інтервенти, нависла загроза втрати влади, а представники цієї влади вирішують далеко не першочергові питання. Наївність, не здатність оцінити загрозливу ситуацію та сконцентруватися на основних моментах дій в умовах окупації та анархії – ось, на мою думку, одна з стратегічних помилок тодішніх керманців України.

Потім, уже набагато пізніше після падіння Директорії, я неодноразово подумки повертався до тих подій і задавав собі запитання: чому ми втратили той шанс здобути державність? Час вимагав наявності сміливих, рішучих, здатних миттєво оцінити ситуацію державних діячів. Можливо, не було в нас тоді справжніх лідерів? А можливо, й не було реальної можливості виплутатися з того фатального збігу обставин.

З лютого до грудня 1919 року я був членом Сільськогосподарського наукового комітету України. За денікінців вступив до Центральної сільськогосподарської кооперативної спілки, Централу. Там знову завідував видавництвом.

Проясень: *Централ – Українське центральне сільськогосподарське товариство. Засноване в Києві 1915 року. У 1918 році перетворене на Центральний*

Післяреволюційний Хрещатик

сільськогосподарський кооперативний союз, який видавав журнал «Сільський господар». Ліквідований 1920 року.

У службових справах наприкінці квітня 1920 року я одержав відрядження на Полтавщину і залишився там до серпня: до окупованого різними бандами Києва ризиковано було повертатися. Жив я в той час у рідному селі Шишаки. Коли повернувся до Києва, продовжував трудитися в Сільськогосподарському комітеті. Окрім того, був ще й за секретаря в Губернському посівковому комітетові, а це давало мені можливість таємно зустрічатися з однодумцями-націоналістами, вести пропагандистську роботу.

У грудні 1921 року переїхав на Полтавщину, працював упродовж 1922 року в Миргородському сільськогосподарському кооперативному союзі, був агрономом-інструктором, а пізніше — завідував Інструкторсько-агрономічним відділом. До Києва повернувся в березні 1923 року, а наступного місяця мене затвердили головою Термінологічного бюро сільськогосподарського наукового комітету України. 10 жовтня 1923 року став членом секції сільськогосподарської освіти та популяризації. У сільськогосподарському науковому комітеті трудився до моменту його ліквідації.

Одночасно з травня 1923 року я працював у Губсельсоюзі на посаді завідувача підвідділу Бурякової кооперації, а згодом, після злиття з «Сільським господарем», — у цьому ж виданні на посаді керівника кооперуванням цукрово-бурякової площі.

Кабінетна робота давала можливість для роздумів. Я не полишав розмірковувати про причини невдач Директорії, яка в умовах другої українсько-більшовицької війни

не скористалася історичним шансом, який трапляється раз на сторіччя. На моє переконання, це сталося тому, що керівники Директорії не поспішали відбудовувати армію й одночасно шукати порозуміння з тими повстанськими загонами, які після повалення влади гетьмана збереглись, але відмовились підкорятись єдиній військовій дисципліні, діяли самочинно.

Головними помилками Директорії були й її намагання будувати державу, такий її інструмент, як армію, спираючись на класовий принцип, нерозуміння того, що величезна маса людей, залучених до боротьби з гетьманом, будучи національно не освідмленою, несе з собою й велике деструктивне начало. Та й Симон Петлюра тривалий час не мав чіткої позиції щодо форми організації збройних сил Української Народної Республіки.

Витяг із Заяви до прокурора, що нагадує за діяльністю Державного політичного управління. 5 червня 1928 року: *«Взагалі я політичної провідної ролі ніколи і ніде не вів, бо не уважав себе здатним до цього; я почував себе гаразд лише на громадсько-агрономічній та взагалі культурній роботі, виконуючи яку я міг керуватися ясними для мене загальними засадами політичної системи. Пізніше мені стала до вподоби кабінетна справа. Кирило Осьмак».*

РЕДАКТОР, ПУБЛІЦИСТ, МОВОЗНАВЕЦЬ

Нові призначення по секціях Сільсько-Господарського Наукового Комітету України (СГНКУ). *Затверджено т. в. обов'язки: Осьмак К.І. – голова Термінологічного бюро з 18.04.1923 року.*

Київське термінологічне бюро, відділ якого я очолював під загальним керуванням професора Олександра Янати, розпочало підготовку до видання словника української сільськогосподарської термінології, за основу роботи взявши відомий рукописний словник агронома О. Яблоновського та поповнивши його матеріалом з літературних джерел та з уст народу.

Із досьє: *Олександр Алоїзович Яната (1888 – 1938) – видатний український ботанік, професор, дійсний член АН УРСР і НТШ. Очолював Інститут прикладної ботаніки й Інститут рослинництва в Харкові, був секретарем Українського наукового товариства і членом Сільськогосподарського наукового комітету. Засновник «Українського ботанічного журналу», редактор «Вісника сільськогосподарської науки». 1933 року був звільнений з роботи «за поширення буржуазних теорій» і заарештований. Автор багатьох наукових досліджень. Найвизначніша його праця, «Флора України», вийшла друком уже після*

Олександр Алоїзович Яната

його арешту, не під його прізвищем і під іншою назвою. Помер дорогою на Калиму в концтабір поблизу бухти Нагасво на Далекому Сході.

З численного термінологічного карткового матеріалу Бюро класифікувало понад 40.000 термінів з літературних джерел та близько 5.000 термінів із народного фольклору. Розпочалося редакційне та філологічне опрацювання. Паралельно з нами працювали спеціально відібрані Організаційним відділом кореспонденти (90 осіб), які збирали терміни під час експедицій. Бюро створило відповідні інструкції щодо систематизації сільськогосподарської термінології за такими галузями: рільництво, зоотехнія, ветеринарія, пасічництво, садівництво й городництво, сільськогосподарське будівництво. На допомогу запрошували студентів та учнів, про що на Всеукраїнській конференції освітян зроблено було відповідну доповідь.

Створювалися окремі галузеві секції термінознавства, а саме: лісова, зоологічна, технічна. В. Нестерводський зібрав і упорядкував матеріали до словника пасічницької термінології. Технічна секція, скажімо, розробляла технічну українську термінологію одночасно з перекладом українською мовою книжки «Механіка» німецького хірурга С. Лаунштейната та «Урочного положення» інженера та архітектора К. Рошефора, оскільки в цих працях, а особливо на 800 сторінках «Урочного положення» зібрана унікальна технічна термінологія.

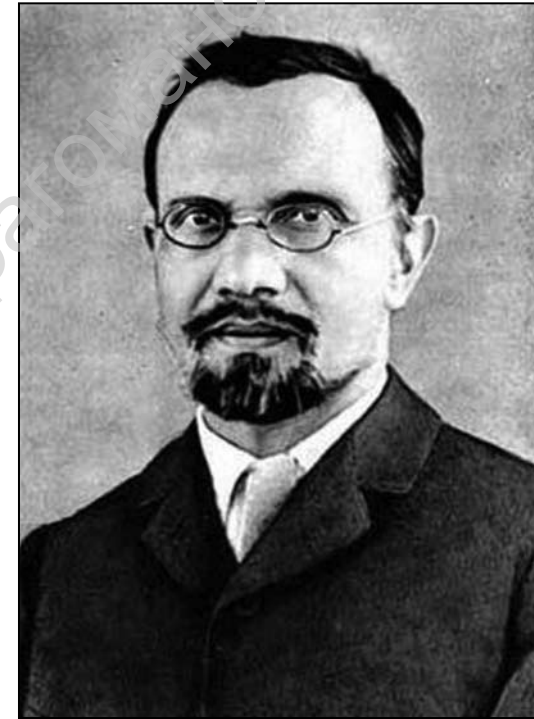
Під час роботи Бюро постійно контактувало з Інститутом Української Наукової Мови Всеукраїнської академії

наук, до якого воно входило на правах окремого сільсько-господарського відділу.

На початку 1925 року я перейшов до Академії наук, де став працювати в Інституті Української Наукової Мови.

Прояsenzь: *Інститут Української Наукової Мови* — наукова державна установа. Заснована 1921 року на базі *Правописно-термінологічної комісії при Історико-філологічному відділі ВУАН і Термінологічній комісії Українського наукового товариства у Києві.*

Очолив Інститут академік Агатангел Кримський. Спочатку тут діяло 4 секції (правова, природничо-математична, технічна і філософська), в яких працювали переважно нештатні співробітники. Наприкінці 1925 року на їхній базі утворено 6 відділів: природничий (із ботанічною, геологічною, географічною, зоологічною, математичною, медичною, метеорологічною, фізичною, хімічною секціями); технічний (із секціями шляхів та мостів, гідротехнічною, механічною, будівельною, електротехнічною, гірничою, сільськогосподарського машинознавства, автомобілів, авіації); сільськогосподарський, соціально-історичний (із соціологічною, економічною, педагогічною, психологічною, філологічною, філософською, діловодства секціями); правовий, мистецький (із секціями археологічною, архітектури, малярства, різьбярською, художньої промисловості, музичною, театральною). Інститут мав філіал у Харкові. Кожна секція збирала і впорядковувала відповідну термінологію. Кореспонденцію дописувачів опрацьовувало Бюро народних термінологічних матеріалів. У

Агатангел Кримський

1926 році картковий матеріал становив понад 2 млн. одиниць, здійснювалось укладання 34 термінологічних словників (видано 16). У 1928-1930 роках вийшло два випуски «Вісника Інституту української наукової мови». В інституті плідно працювали відомі діячі науки і культури – П. Тутковський, Л. Ревуцький, Ф. Кричевський, М. Садовський та ін. У зв'язку зі сфабрикованим процесом у «справі СВУ» (1929) багато працівників зазнали репресій і переслідувань. Їхня діяльність, а згодом і значна частина термінологічних праць були визнані як «націоналістично-шкідницькі». У 1930 році Інститут разом з іноземними мовознавчими установами ВУАН було реорганізовано в Інститут мовознавства АН УРСР.

Словникарство відібрало в мене багато часу й сил. Однак воно було того варте. Працюючи редактором, завжди відкриваєш для себе широку аудиторію людей, спраглих істини, відчуваєш себе частиною великої спільноти однодумців. Протягом свого життя я неодноразово повертався до роботи редактора, був дописувачем багатьох журналів і газет.

Із листування з редакціями та публікацій: *«Д-ій Кирило Осмак. Редакція дружньо стискає Вашу руку. Коли-б наше суспільство мало частину тисії щирости та любови, якими переповнена Ваша душа, «Сніп» виходив би та ще й зробився б щоденним... Ви єдина людина, що не словами тільки схотіла поділити з нами тягар нашої недолі. Редактор М. Біленький, видавець М. Міхновський».*

«“Сільський Господар”, що його засновано в Україні в 1917 р., проіснував до 1930 року, коли то

совітська влада його зруйнувала. Нині, заходами старого діяча “Сільського Господаря”, агронома Кирила Осмака, що щасливо вернувся з 12-літньої каторги, знову відновлюється “Сільський Господар”, як осередок української сільськогосподарської кооперації. Статут “Сільського Господаря” внесено вже на затвердження до Державного Комісаріату в Рівному».

У 40-х роках преса відігравала неабияку роль у діяльності українських націоналістів. Агітаційна робота проводилась переважно серед інтелігентів, які повернулись із концтаборів на окуповану німцями територію. У цей період я активно співпрацював із газетою «Українське слово», редактором якої на той час був Іван Рогач.

Просясь: *«Українське Слово» – щоденна газета, яка виходила друком у вересні-листопаді 1941 року в Житомирі та Києві за редакцією членів ОУН І. Рогача, П. Олійника, О. Чермеринського. Від самого початку з «Українським словом» співпрацювала Олена Теліга. За національно-самостійницький напрям німці заборонили часопис, а редакторів у січні 1942 року заарештували й розстріляли.*

Пропагандистська діяльність передбачала ще й створення брошур і листівок. Це відбирало багато часу. Так, над брошурою «Україна – колонія Москви» я працював близько трьох тижнів. Для збору інформації залучалися особи, не причетні до ОУН. Наприклад, інструктори кооперативу «Сільський господар» збирали різноманітні статистичні дані, не знаючи, для чого вони мені потрібні. Крім того, я регулярно одержував необхідні видання: «За

самостійну Україну», «Ідея і чин», празький «Бюлетень», журнали, листівки.

Ідеї ОУН я поширював поміж надійних людей. Це були мої знайомі, наукові працівники різних інститутів, а саме: Голов'янюк Зіновій Степанович – доктор сільсько-господарських наук, професор, очолював школу лісових ентомологів України; Шершевитський – професор ветеринарного інституту; Сергій Веселовський – керівник відділу економіки в німецькому науковому інституті; Іван Лебединський – професор статистики в Інституті народного господарства; Лапонич – професор економіки того ж інституту; Федір Кричевський – професор образотворчого мистецтва Художнього інституту; Микола Богоявленський – науковий співробітник Інституту цукрової промисловості. Усі ці особи мали вже поважний вік і не могли вести таку енергійну діяльність, яка необхідна була в підпіллі. Але я надіявся залучити їх до праці в державному апараті української держави, вірячи в те, що Самостійна Україна, як держава, буде створена.

Для пропагандистської роботи я використовував ще й книжки Юрія Липи, зокрема – «Розподіл Росії», «Геополітика України», «Чорноморська проблема» та інші.

Із досьє: *Юрій Іванович Липа (5 травня 1900 – 20 серпня 1944) – громадський діяч, письменник, поет, публіцист, один із визначних ідеологів українського націоналізму. Батьком Юрія був видатний український письменник, лікар і борець за самостійність України, комісар Одеси від Центральної Ради (1917), автор проекту першої Конституції (1918).*

АГЕНТУРНА СПРАВА «ТРЕСТ»

«Ми повинні карати на смерть не лише винних. Страта невинних вражас маси». Міністр юстиції СРСР М. Криленко. 1918 рік.

У 20-30-х роках почав набирати обертів маховик політичних репресій. Терміни «революційна законність», «революційна доцільність», «нещадне знищення», «розстріл на місці» широко вживалися в нормативно-правових актах. Вироки почали виносити члени так званих «трійок». Суті справ вони не розглядали, а лише заслуховували довідки про заарештованих від співробітників оперативних відділів обласного управління НКВС і робили помітки зі своїми висновками. Існували тисячі «альбомних справ», які склалися не на основі матеріалів слідства, а на переданих телефоном із районів області повідомленнях. По більшості з цих справ винесені рішення про розстріл. За один вечір до страти засуджували по кілька сотень людей. Щоб домогтися зізнання в неіснуючих злочинах, заарештованих катували. Один із слідчих, наприклад, бив ув'язнених так, що вони глухли. Він навіть не допитував. Сам писав протокол, фабрикуючи чергову «справу», а потім знущався над своїми жертвами доти, доки вони не підписували все, що йому було потрібно. Протоколи потім додатково, за термінологією чекістів, «корегувалися» і відправлялися на розгляд «трійок».

У 1928 році енкавесівці сфабрикували так звану агентурну справу «Грест». Було оголошено про викриття «контрреволюційної організації» в сільському господарстві УРСР і таких самих у Москві, Ростові та Мінську. В Україні ворогів народу шукали поміж правих українських націоналістів, діяльність яких була пов'язана з цукровою кооперацією.

До контрреволюціонерів зарахували агронома київського «Облтрактора» Т. Беяєва, головного редактора Всеукраїнського інституту заочної сільськогосподарської освіти А. Головка, агронома «Укровотрактороцентру» А. Гончаренка, агронома планового сектору Наркомзему СРСР Ф. Кияшка та інших.

6 березня 1928 року мене заарештували. У в'язницях Києва й Харкова я провів шість місяців. Деякий час мене утримували в будинку № 33 на київській вулиці Короленка. Це була внутрішня в'язниця КДБ. Цьому будинку судилося стати свідком страшних подій. Набагато пізніше я чув від різних людей жахливі оповідання. Розказували, що після окупації Києва німцями в підвалах в'язниці було виявлено сотні спотворених трупів. То були українські інженери, артисти, вчені, священники.

У дворі «Палацу праці» існувала спеціальна маскувальна стіна. За нею був вхід до старого п'ятиповерхового будинку. У роки революції тут містилося Міністерство сільського господарства УНР. Наприкінці 20-тих приміщення перетворили на катівню: обладнали вузькі, як стільники, розгороджені бетоном дворики для прогулянок арештантів і такі ж тісні камери. Денне світло потрап-

ляло до камер через заготовані маленькі вікна. Сірі стіни були вкриті потьокками води й слизі, що утворювалася в закритому, не пристосованому до конденсації кам'яному мішку.

Методи проведення слідства були різними. Мій слідчий викликав мене переважно вночі. В'язничний режим забороняв відпочивати вдень, не можна було навіть сидяти заплющити очі або відвернутись від дверей камери, а допити тривали без перерви тижнями і більше. Таким був «гуманний» спосіб отримання зізнань.

Інколи я чув із сусідніх камер жахливі крики – там катували смертників. «Розв'язувати» язики намагались і так: робили в'язня «випадковим» свідком допиту. Цей метод випробували й на мені. Я бачив, як арештанта повалили на стіл і почали лити з карафки воду в ніс, поки бідолага не став захлинатися. Після цього він одразу почав давати свідчення. Ходили чутки, що слідчий за кожного засудженого, якому він вчасно «зліпив справу», отримував 150 карбованців до своєї й так чималої платні. Ось де принцип матеріальної зацікавленості! Існував і план, особливо в оперативників – тих хортів, які проводили арешти. Напевне, й у катів були гонорари.

Мене тримали в самотності, намагаючись здобути інформацію про те, що я знав, і навіть те, чого не знав і не міг знати. На допитах застосовували порівняно м'яку тактику: не били. Слідчий хоч і демонстрував трофейний гумовий кийок та наручники, що самі заціпаються, але все це «знаряддя» до часу не застосовув. Зазвичай він брав аркуш паперу, ручку, й при слабому камерному освітленні я свідчив...

Із протоколу допиту: *«Середню освіту я здобув у Полтаві – закінчив реальну школу, а потім вступив до Московського сільськогосподарського Інституту, що його я закінчив 1916 року, працюючи одночасно декілька місяців в Земському Союзі, завідував Харчовим пунктом на фронті. На початку 1917 року я переїхав до Києва, працював тут у Київському Губерніяльному земстві на посаді інструктора по скотарству. Того ж 1917 року я був секретарем організаційного Комітету по скликанню Першого Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду. По організації цього з'їзду я мав зв'язок з Міністерством земельних справ, а починаючи з грудня місяця, працював в цьому Міністерстві на посту завідувача с.-г. видавництвом. В цій установі я працював до приходу гетьмана, коли мене звільнено. Під час першого приходу Радвлади (січень – квітень 1918 року) я теж залишався на тій же самій посаді – зав. видавництвом. Під час Гетьманщини (квітень – грудень 1918 року) я працював по видавництву «Вісника Громадської Агрономії». За другого приходу Радвлади (грудень 1919 року – квітень 1920 року), після Гетьмана, я повернувся знов до цього Комісаріяту, працював там при наркомі Мещерякові на посаді спеціаліста Видавничого Відділу під безпосереднім керуванням самого наркома. <Потім> я перейшов до недавно тоді заснованого Сільськогосподарського Наукового Комітету, де працював і весь час перебування добровольців (вересень – грудень 1919 року)*

в Україні. За денікінців же я вступив до Централу. Там теж завідував видавництвом. Пізніше, за Радвлади, з 1/II. 1920 року я завідував в Централі Відділом Селянського Буряківництва, що тільки тоді вперше начало організовуватися. По службових справах я в кінці квітня одержав командировку на Полтавщину і вже там залишився весь період польської окупації (травень – серпень 1920 року), тому що до Києва не можна було повернутися. Жив я той час дома, в Шишаках. В серпні 1920 року я повернувся до Києва і продовжував працю в сільськогосподарському Комітеті. Крім того, ще в порядку мобілізації агрономів був ще за секретаря Губтосівкому. В грудні 1921 року я переїхав на Полтавщину, працював там весь 1922 рік в Миргородському с.-г. кооперативному союзі, був агрономом-інструктором, а пізніше завідував Інструкторсько-Агрономічним відділом. До Києва я повернувся в березні 1923 року й весь час перебуваю тут, працюючи... в С.-г. Науковому Комітеті до моменту його ліквідації в жовтні 1927 року. Одночасно я з травня 1923 року працював в Губсельсоюзі на посаді зав. підвідділом Бурякової кооперативної, а пізніше, після злиття з «Сільським господарем», працював у «Сільському господарі» на посаді керівника кооперуванням цукрово-бурякової площі. З цієї посади мене було знято на початку 1925 року. Після цього я окрім С.-г. Наукового Комітету та Інституту української наукової мови більше ніде не працював».

Допит закінчувався, я підписував протокол, а наступного разу все починали спочатку...

– У буряковій кооперації я перестав працювати ще з 1925 року. Через перевантаження роботою в Сільськогосподарському науковому Комітеті та в Інституті Наукової мови в мене не було можливості займатися справами бурякової кооперації, хоч вони мене й цікавили. Щодо громадської роботи, то я весь час працював в профспілці Робземліс, з початку 1925 року – ще й у Центральному Бюро Агросекції. На пленумах бюро був тільки двічі – восени 1926-го й на початку 1927 року.

– А конкретно можна сказати? – Слідчий раптом одірвав очі від писанини і стулив тонкі, посинілі губи. – День, місяць?

– Точно пригадати, коли ці Пленуми відбувалися, не можу. У своїй заяві вже підкреслював, що стою цілком на радянському ґрунті й ніколи не брав участі в будь-якій протирадянській роботі. В розгляданні питань щодо організації цукрової промисловості мені доводилося брати участь зовсім мало. Пригадую, що 1925 року був на нараді при «Сільгосподар», де тоді обговорювалося питання утворення бурякової кооперації. Після того ще був присутній на двох нарадах при Київській філії Цукротресту. Тоді розглядали питання суто практичні, щодо селянського бурякосіяння для цукроварень.

– Це все? З ким особисто обговорювали проблеми бурякової кооперації?

– Востаннє я висловлював свої думки з цього приводу на дослідчій кафедрі кооперації після доповіді члена правління «Украсільцукру» Болозовича Авксентія Автономовича. Доповідач говорив про доцільність існуван-

ня кооперативної цукрової промисловості, а також бажаність передачі орендованих цукроварень у власність кооперації, в її основний капітал. Під час дебатів було запропоновано організувати Союз Союзів, який би видав зональним керівництвом, фінансовою справою та збутом цукрової промисловості, а безпосереднє керівництво окремими цукроварнями належало б місцевим Бурякосоюзам. У своєму виступі я тоді підтримав ідею передати цукроварні у власність кооперації. На захист своєї позиції наводив приклади з організації такого господарства в Австралії чи, зрештою, наших же маслоробень, що належать об'єднанням маслоробів. Ці самі проблеми ми обговорювали потім із членом правління «Добробут» Головком Дмитром Гавриловичем.

Як не хотів цього слідчий, а «компромату» в усьому сказаному не було. Після того, як він переконався, що не зможе отримати потрібну інформацію, мене переселили до камери, де вже був ще один затриманий – невисокий, лисуватий чоловік з хитрими очима. З нижньої частини обличчя мені запам'ятався широкий рот, у якому були відсутні два передні зуби, та цинготні ясна, які оголювалися, коли він неприємно посміхався. Його глибоко посажені очі уважно мене розглядали, і я зрозумів, що мене підсадили до «стукача». Говорив він чистою, літературною мовою. Для початку відрекомендувався: «Непийвода Орест». Потім без перебою розповідав про свої походеньки, захоплювався «впертістю націоналістів», скаржився на енкеевців, їхню жорстокість, і улесливо при цьому заглядав мені увічі. Розповідав, що ніяких паперів не підписував і

мені не радив, бо тоді, мовляв, «буде їм до чого причепитися». «Ось з тобою, – вів далі, – перетремо твою проблему, й кінці у воду». Цікавився, звідки я родом, чим займаюся. Обіцяв, за потреби, передати «на волю маляву». Я щось розповідав, але бажання затівати балачку на довго з цим типом не було, тому розмова не клеїлася.

Якось, коли «Орест» скинув сорочку, щоб обмитися, я помітив у нього на плечі восьмикутну зірку, значення якої вже знав: її наколюють ті, хто ухилився від служби в армії, або дезертири, що стали на злочинний шлях, затримані й мотають строк. Він перехопив тоді мій погляд, і, шкiрячись, пояснив, що «по малолетству» увильнув від армії, його таки «зцапали» й припаяли статтю. Потім ліг на ліжко відпочивати, що було категорично заборонено режимом в'язниці. Побачивши здивування на моєму обличчі, мій сусід сказав, що має на це персональний дозвіл слідчого, що його справа вже завершена, він не винен, залишилися, щоправда, якісь деталі...

Стомлений від допитів і невідомості, я написав листа прокурору. Що я міг написати йому? Писав про те, що мене заарештовано в Києві 6 березня поточного року, а 20 березня мені вже висунуто обвинувачення за статтею 54 Кримінального кодексу. Я підкреслював у своєму листі, що причини мого арешту мені так ніхто й не назвав. Під час допитів спочатку запитували про ставлення до бурякової кооперації та кооперативної цукрової промисловості, а потім запропонували зізнатися, що я вів якусь антирадянську роботу. Зізнаватися мені було ні в чому, я не почував за собою жодної провини. Вже 14 квітня уповно-

важений ДПУ заявив, що справу мою в Києві закінчили. Того ж дня мене повезли до Харкова. З 15 квітня я перебував уже в харківському Допрі, корпус 2, камера 34. Про причини позбавлення мене волі, як і раніше, мені ніхто не говорив. Слідчому я повторював, що в своїй роботі на агрономічній, кооперативній, науковій ниві керувався тільки інтересами справи.

Коли я писав цього листа прокуророві, то намагався переконати, що моє ув'язнення – прикре непорозуміння, яке шкідливо відіб'ється на дорученні державної ваги, адже великий словник сільськогосподарської термінології на 60 друкованих аркушів вже третій місяць не може піти в друк. Зважаючи на це, просив звернути увагу на мою справу і якнайшвидше з'ясувати все, що потрібно. Очевидно, звертати увагу й з'ясовувати ніхто й не збирався. 24 вересня 1928 року, хоч я в нічому й не зізнався, мені оголосили вирок. Згодом я дізнався, що разом зі мною засудили велику групу української технічної та наукової інтелігенції.

Витяг із справи: *Постановили: ...Осьмака Кирила Івановича позбавити права проживання в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Одесі, Ростові-над-Донем... терміном на 3 роки. Осьмака Кирила Івановича з-під варті звільнити. Справу здати до архіву.*

Мене посадили в «столипінський» арештантський вагон й везли більш як десять днів до Курська...

СЛІДЧИЙ БРУК: «ВАС, УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛІГЕНТІВ, ЗНИЩИМО»

Із рапорта: *Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо. Слідчий у справі СВУ Соломон Брук.*

9 березня 1930 року в Харківському оперному театрі розпочався судовий процес у справі «Спілки визволення України». На лаві підсудних опинилися 45 осіб. То був квіт української науки та освітництва – члени Всеукраїнської академії наук (ВУАН), академіки, професори вищих навчальних закладів, студенти, вчителі середньої школи, письменники, редактори Інституту української наукової мови, кооператори, правники, теологи, священики УАПЦ, бібліотекарі.

Проясень: *«Спілка визволення України» (СВУ) – вигадана ДПУ підпільна організація, показовий процес над якою мав покінчити з українським «націоналізмом». Основними осередками дії СВУ було оголошено Українську автокефальну православну церкву і Всеукраїнську академію наук, а її лідером – академіка Сергія Олександровича Єфремова. За вироком Верховного суду УРСР від 19 квітня 1930 року були засуджені до різних термінів покарання С. Єфремов, В. Чехівський, А. Ніковський,*

Група членів Спілки визволення України під час судового процесу

Члени Спілки визволення України на судовому процесі

М. Павлушков, В. Дурдуківський, В. Ганцов, Г. Холодний, А. Барбар, В. Удовенко, В. Підгацький та інші. Більшість із них невдовзі загинули.*

У 20-х роках у ВУАН функціонували історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний відділи. До складу першого з них входили Інститут української наукової мови, Етнографічна та Археологічна комісії, Археологічний інститут. На світовому рівні в академії проводилися дослідження з мовознавства, історії, прикладної математики, математичної фізики, експериментальної зоології, демографії. ВУАН намагалася зберегти певну автономність, тут діяли принципи демократизму, заохочувався професіоналізм та ініціатива.

Виникає правомірне запитання: для чого все це нищилося, для чого фабрикувалися справи й набував розголосу на всю країну судовий процес? У обвинувальному акті в справі СВУ стверджувалося, що та ставила завданням повалити Радянську владу на Україні шляхом збройного повстання за допомогою чужоземних буржуазних держав і реставрувати капіталістичний лад у формі Української Народної Республіки. В одній із передових статей журналу «Більшовик України» за 1930-й рік зазначалось, що основне завдання пролетарського суду в справі СВУ полягає у викоріненні всього українського націоналізму, негідних ідей буржуазної самостійності та незалежності України. Хто ж у цій ситуації міг по-справжньому становити загрозу режимові через своє прагнення національного відродження України? Певна річ, то були представники академічної інтелігенції, а також діячі Української автокефальної православної церкви. Григорію

Голоскевичу, авторові «Словника живої української мови», слідчий Соломон Брук так і сказав: «Ех, слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, – не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо».

У межах справи «Спілки визволення України» розглядалася ще одна. В протоколах слідства й вироку суду фігурувала ще одна аббревіатура – ІНАРАК.

Проясень: ІНАРАК – слово, придумане В. Винниченком. У його романі «Сонячна машина» описується терористична соціалістична організація «Інтернаціональний Авангард Революційної Акції». Співробітники Інституту української наукової мови Академії наук жартома так називали створений ними гурток. Однак влада жартів не розуміла. У справі «Спілки визволення України» ІНАРАК вже фігурував як шкідницька організація, діяльність якої була спрямована на спотворення української мови шляхом усунення інтернаціоналізмів, віддалення її від пролетарських мас, а крім того – на терористичні акти, повстання, відновлення УНР.*

Інститут української наукової мови (ІУНМ), організований 1921 року, мав завдання створити 35 термінологічних словників. Я був одним із редакторів і працював над словником Сільськогосподарської термінології. У 1928 році роботу цю припинив, оскільки був заарештований у справі бурякової кооперації й висланий на три роки за межі України. До речі, 1930 року макет Словника сільськогосподарської термінології був надрукований, але без зазначення мого прізвища.

2 березня 1930 року мене з Курська перевезли до Москви. На допитах я намагався довести, що не брав участі в діяльності СВУ та ІНАРАКУ, а про існування «Спілки визволення України» дізнався лише нещодавно з повідомлень офіційної преси.

Але мені показували «зіннання» моїх товаришів, я все категорично відхилив, і згодом з'ясував, що то були фальшивки – взагалі на слідстві широко використовувалися наклепницькі свідчення, підроблені енкаведистами. Протокольні записи допитів, спокусливі своєю простотою. Якщо слідчий спершу формулює свої питання, а далі під рубликою «ответ» наводиться та чи інша відповідь на це питання й наприкінці протоколу стоїть власноручний підпис твого товариша, – як не побачити в цьому автентичного, цілком вірогідного тексту? А тим часом воно не так. Тут вишлює проблема достовірності. До речі, енкаведисти самі подбали про своє алібі, називаючи ці документи не «стенограмами» допитів, а «протоколами» допитів. Ясно, що це не те саме.

Із протоколу допиту 13 березня 1930 року:

«По суті заданих мені питань заявляю, що до контр-революційної організації «Спілки визволення України» я не належав і не знав про існування цієї організації до того моменту, коли про це було надруковано в офіційній пресі. Разом із тим заявляю, що не знав і про існування організації «ІНАРАК» і також не брав у ній ніякої участі. Названих мені осіб, свідченнями яких я звинувачуюсь у належності до ІНАРАКУ, знаю як співробітників Інституту української

УПРАВЛЕНИЕ НАРОДНОГО КОМИССАРИАТА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
РЯВАНСКОЙ ОБЛАСТИ
УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

К ДЕЛУ № _____

10000 Дубров мес. 29 ден. я Кирило Осьмак
(имя, фамилия, орган, фамилия)
Григорьев допросил в качестве свидетеля

1. Фамилия Осьмак

2. Имя и отчество Кирил Иванович

3. Дата рождения 1896

4. Место рождения с. Витовка, Гомельский район, БССР

5. Место жительства с. Витовка, Гомельский район, БССР

6. Наци. и гражд. (подданство) Украинец

7. Паспорт Визит Карповича с/н 114
(номер, серия, орган выдан, дата, категория, в каком органе)

8. Род занятий Языковед
(место службы и должность)

9. Социальное происхождение Рабочий-крестьянин
(род занятий родителей и их материальное положение)

10. Социальное положение (род занятий и имущественное положение)

а) до революции Учредитель

б) после революции Визитовский

11. Состав семьи Жена Мария Васильевна, дочь Галина Кирилловна, сыновья Григорий Кириллович, Василий Кириллович, Иван Кириллович, Петр Кириллович, Алексей Кириллович, Гомельский район, БССР
(имена родственников, их имена, фамилии, места и род занятий)

Кирило Осьмак

Протокол допиту Кирила Осьмака

наукової мови. Холодний є директором цього інституту, Кривинюк – вчений секретар інституту, Туркало – редактор інституту. Дурдуківського я знаю як завідувача школи в Києві, в якій училися мої діти й де я бував на батьківських зборах. Із метою налагодження організаційної діяльності ІУНМ, за ініціативою директора Холодного з жовтня або з листопада 1927 року практикувалися приватні наради активних працівників інституту, які сходилися на приватних помешканнях у Холодного, Гладкова, Дубровського, Туркала, в тому числі двічі в моєму помешканні. В цих нарадах брали участь працівники інституту Холодний, Кривинюк, Туркало, Гладкий, Шафко, Леніченко, Шелудько, Паночіні (бував рідко із-за його хвороби), Дубровський та я. Щодо участі інших осіб. Я не пам'ятаю серед них Кондратюка та Дегтяря. У приватних нарадах за час із жовтня – листопада 1927 р. до кінця лютого 1928 року вони участі не брали.

З І/ІІ–1928 року я в цих нарадах також не брав участі, оскільки 5/ІІ–1928 року був заарештований й з того часу в Києві не мешкав. У приватних нарадах брали участь ті активні працівники інституту, які однаково бажали налагодити організаційну роботу інституту, запровадити робочий порядок, позбавитися від кустарщини та добитися того, щоб роботами інституту фактично керувала його президія. Наукові працівники інституту, які не солідаризувалися з такими переконаннями, на наради не за-

прошувалися. Оскільки не всі працівники інституту із-за згаданих міркувань могли запрошуватися на ці наради — вони відбувалися не в стінах інституту, а в приватних помешканнях, із постановами цих нарад інші працівники інституту не ознайолювалися.

Стверджую, що на цих нарадах у період із жовтня — листопада і до 1/III—1928 року (у момент моєї фактичної участі в цих нарадах) ніяких розмов не тільки політичного, а навіть особистого змісту не було. Я нічим не можу пояснити свідчення Холодного та інших, які є в розпорядженні ОДПУ, про мою нібито належність до СВУ, оскільки це є суцільним наклепом. У доповнення до моїх попередніх свідчень можу сказати, що в період із жовтня — листопада 1927 року до 1 березня 1928 року я брав участь у приватних нарадах активу наукових працівників Інституту УНМ, які в той час, коли я в них брав участь, мали на меті виключно підготовку найбільш гострих питань академічного й організаційного змісту життя інституту, й цілком щирозсердно свідчу, що ніякі питання політичного змісту взагалі, а тим більше антирадянського змісту на цих нарадах не ставилися. Ці наради не мали при мені ніякої назви, крім наради активу наукових співробітників Інституту УНМ.

Усі п'ять-шість нарад, які відбулися за моєї участі, були присвячені розв'язанню таких питань, як створення інструкцій для складання словників, проблеми механічного словника та дезорганізаторській діяль-

ності механічної секції й самого складача механічного словника, про положення для ІУНМ як науково-дослідного інституту та інших дрібних питань. У вирішенні деяких принципових питань при затвердженні інструкцій для складання словників я розходився з Холодним та іншими працівниками інституту. Я стояв на точці зору обов'язкового видання російсько-українських словників, що свідчить, що до російської мови та російської культури у мене було цілком об'єктивне ставлення. При складанні термінологічних словників я завжди мав на увазі два завдання: це забезпечення якомога швидшого та природного засвоєння українським народом надбань культури людства, а з іншого боку — встановлення цілком нормальних стосунків між російським та українським народами. Мене послухали і 23 березня 1930 року оголосили виступ — 3 роки концтабору з відбуттям в «Севлаге», і вже в квітні я був у таборі, в'язні якого будували залізницю Пінног — Сиктивкар».

Незважаючи на такі свідчення, слідчий «шпиг» мені антирадянщину, вражаючи своєю «логікою»: ти ж, мовляв, діяв не один, а значить — зустрічався з націоналістами в різних містах, а це вже група та запільна контрреволюційна організація, яка діяла проти радянської влади. Єдине, що з цього усього тоді таки зрозумів, що мене за будь-яких обставин посадять. Так воно й вийшло.

Валерій Горожанин і начальник Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР Ізраїл Леплевський надіслали спеціального листа до начальника Секретного відді-

лу ОГПУ СРСР, в якому повідомляти, що хоч немає на мене достатньо доказів по справі СВУ, але на особливій нараді при Колегії ОГПУ вирішено було все-одно дати мені строк й ув'язнити. Наступні три роки я провів у Північних таборях.

Меморандум про гр. Осьмака К.І., складений за матеріалами справи СВУ: «В Києві в цьому році ліквідована контрреволюційна організація «Спілка Визволення України» (СВУ), яка мала своєю метою об'єднання всіх кіл шовіністичної інтелігенції на платформі Радвлади та встановлення на Україні буржуазно-демократичного ладу. Програмні засади СВУ зводились до: а) передачі землі за викуп селянам; б) повернення колгоспної та радгоспної землі колишнім власникам; в) повернення націоналізованих підприємств колишнім власникам; г) виплати української частки боргів колишньої Росії зарубіжним країнам; д) політичної зовнішньої орієнтації на Німеччину, під протекторатом якої мислилось існування Української Народної Республіки. Київський центр СВУ був пов'язаний з закордонною СВУ до складу якої входили відомі діячі колишнього уряду УНР та Гетьманщини. СВУ виникла в 1926 р. На початковому періоді свого існування організація була поділена на п'ятірки, під керівництвом центральної п'ятірки в складі: академіка Єфремова, ідеолога й керівника українського національного руху, колишнього Голови Ради Міністрів УНР - Чехівського, колишнього міністра закордонних справ Ніковського, відомого українського діяча Дурдуківського³³ та інші. У 1927 році організація перешикувалась за професійною ознакою, створюючи групи з осіб одної професії, або з службовців одної установи. Така структура СВУ давала їй можливість використовувати для своєї мети найрізноманітніші сфери культурної та громадської діяльності, Академію Наук, школи, автокефальну церкву, кооперацію і т.і. Опорною базою існування СВУ була ВУАН (Всеукраїнська Академія Наук). При ВУАН було кілька клітин СВУ. Одною з таких клітин була ІНАРАК («Інститутская ассоциация работников активистов») при Інституті Української Наукової Мови. Слідство встановило, що ІНАРАК проводив конспіративні політичні засідання, впливав на добір наукових співробітників інституту з антирадянських елементів, провадив збирання коштів на антирадянські заходи (будівництво пам'ятника Петлюрі і т.і.). Осьмак Кирило Іванович до висилання був редактором сільського відділу при Інституті Української Наукової Мови. За свідченнями члена керівної п'ятірки СВУ Дурдуківського та активних членів СВУ Холодного, Туркала, Кривенка та інших Осьмак до свого арешту був членом СВУ й брав активну участь в організаційній діяльності ІНАРАКу. Осьмаку давали відповідальні доручення по здійсненню організаційного впливу в Інституті, в його помешканні іноді проводились організаційні збори ІНАРАКу. Осьмак на засіданнях завжди наполягав на необхідності поглиблення

мого українського діяча Дурдуківського³³ та інші. У 1927 році організація перешикувалась за професійною ознакою, створюючи групи з осіб одної професії, або з службовців одної установи. Така структура СВУ давала їй можливість використовувати для своєї мети найрізноманітніші сфери культурної та громадської діяльності, Академію Наук, школи, автокефальну церкву, кооперацію і т.і. Опорною базою існування СВУ була ВУАН (Всеукраїнська Академія Наук). При ВУАН було кілька клітин СВУ. Одною з таких клітин була ІНАРАК («Інститутская ассоциация работников активистов») при Інституті Української Наукової Мови. Слідство встановило, що ІНАРАК проводив конспіративні політичні засідання, впливав на добір наукових співробітників інституту з антирадянських елементів, провадив збирання коштів на антирадянські заходи (будівництво пам'ятника Петлюрі і т.і.). Осьмак Кирило Іванович до висилання був редактором сільського відділу при Інституті Української Наукової Мови. За свідченнями члена керівної п'ятірки СВУ Дурдуківського та активних членів СВУ Холодного, Туркала, Кривенка та інших Осьмак до свого арешту був членом СВУ й брав активну участь в організаційній діяльності ІНАРАКу. Осьмаку давали відповідальні доручення по здійсненню організаційного впливу в Інституті, в його помешканні іноді проводились організаційні збори ІНАРАКу. Осьмак на засіданнях завжди наполягав на необхідності поглиблення

конспірації. Після вислання Осьмака на засіданнях ІНАРАК'у проводилось збирання грошей для родини Осьмака. Осьмак був висланий як учасник контрреволюційної організації агрономів— кооператорів на чолі з Головком Дмитром Гавриловичем і Болозовичем Овксентієм Антоновичем, участь його в СВУ тоді не була викрита. Нач. СВ ДПУ УРСР Горожанін, нач. 2 відділення СВ Козельський».

Висновок по справі № 61515: «1930 года марта 15 дня я помощник уполномоченного 3 отд. СО ОГПУ Соловьев, рассмотрев следственное дело № 61515 нашел: Материалами следствия по делу ликвидированной на Украине контрреволюционной организации СВУ и показаниями целого ряда арестованных членов СВУ Дурдуковского, Холодного, Туркало, Кривенюка - Осьмак изобличается в принадлежности к СВУ... Полагаю: Обвинение Осьмака Кирилла Ивановича считать доказанным. Помощник уполномоченного 3 отд. СО ОГПУ Соловьев. Согласен: помощник начальника 3 отд. СО ОГПУ Радзивилов.

Та процес не відбувся. А не відбувся він тому, що не існувало доказів, не було справді жоднісіньких доказів, крім самообмови, записаної рукою слідчого. Крім того, НКВД не потребувало формувати в суспільстві якийсь відповідний настрій. Процес уже йшов. Тривало винищення українства.

ПОЗБАВЛЕНИЙ ПРАВА МЕШКАТИ У МІСТАХ

У квітні 1930 року я опинився в таборі, який будував залізницю Пінног – Сиктивкар. За рік мене перевели працювати в так званий табір внутрішньогосподарської обслуги* в Усть-Вим (Комі АРСР).

Я працював на посаді агронома, влаштувався серед лісів города, парники, теплиці, де вирощували городину для каторжан. На початку 1932 року мене звільнили з-під варти й відправили на поселення.

Прояsenzь: Спецпоселення – місця проживання «політично неблагонадійних» людей із обмеженими «громадянськими» правами. Для спецпоселень виділяли цілі райони. Туди залізничними товарними вагонами звозили цілі родини, у більшості випадків навіть не пояснивши, за яку провину їх позбавляють рідної землі й змушують жити на чужині. Досить часто застосовували метод розлучення родини: чоловіка засиляли в одне, а дружину – в інше місце. Спецпоселенці мусили працювати на державних підприємствах або в радгоспах з обмеженою заробітною платнею. Вони не мали документів, весь час перебували під пильним контролем озброєної варти й не мали права залишити визначену територію. За втечу із місця поселення додавали до осново строку іще 10 років ув'язнення.

Поселення, в якому мені довелося жити, розташовувалося в Сиктивкарі*. Там я працював агрономом Облпотребсоюзу і керівником приміського господарства, на обліку якого було 150 гектарів городини, 4000 рам парників та дві великі теплиці – все це я мав привести до порядку та налагодити вирощування городини.

Влітку 1932 року до мене в Сиктивкар приїхала дружина. Маруся влаштувалася на роботу в Держплан Комі. З осені 1933 року я був призначений старшим агрономом Локчимського лісогосподарчого комбінату в Пезмозі. Тоді ж дістав повне звільнення. Пізно восени мав відрядження до свого центру в Москву. Там мені дали путівку в Крим на відпочинок. Дорогою із Москви до Криму я затримався на добу в Києві, щоб побачити наших дітей. Вперше після шести років розлучень побачив Надійку і Люду.

У грудні 1934 року я жив у Сімеїзі, бував у Алуці та Ялті, а також у Севастополі. Після Криму з січня 1935 року трудився на посаді технічного директора радгоспу Москжилстрою в Солнечногорську, поблизу Москви, куди переїхала із Комі і Маруся. Влітку 1935 року з нами були і наші діти – Олег, Ляля і Валя.

У 1936 році я працював за технічного директора великого радгоспу (2.600 гектарів) коло міста Зарайськ. Ці часи мені важко згадувати: помер Олег, дружина занедужала, її духовна міць була підірвана втратою сина. Наступний рік був спокійнішим, всі ми поступово оговтувалися від страшної втрати. Я перебрався працювати агрономом у великий колгосп (4.000 гектарів) в село Катіно Горловсь-

кого району Рязанської області. Влітку до нас приїхали Ляля і Валя, а також Марусині рідні сестри: Надійка з Лесею та Ігорем і Віра з Нелею та Галочкою. Те літо минуло для нашої родини незабутньо, ми раділи простому щастю – бути разом. Шкода, що воно виявилось таким нетривалим. До Катінської школи прислали вчителя Калдєєва Олександра Михайловича. Цей чоловік доклав неабияких зусиль і до мого наступного арешту, і до загибелі незабутньої моєї Зірки. Спочатку він без пояснення причини провів на засіданні правління колгоспу ухвалу про позбавлення мене посади агронома, а потім Калдєєв разом із членами правління виїхали до міста Горлова і там здали мене енкавєсєвцям. Так 29 січня 1938 року я потрапив до камери Скопінської тюрми на Рязанщині.

Отже, 1938 року я знову опинився за ґратами. Мені повідомили, що притягують мене до кримінальної відповідальності за статтею 58 пункту 10 частиною I КК РРФСР. Звинувачення, за якою була відкрита справа № 9789, базувалися на абсурдних лжесвідченнях, одне з яких таке: «На почте Осьмак мне сказал, что хочет поехать в Москву в Кремль и убить Сталина».

Из архивно-следственного дела № 53 по обвинению Осьмака Кирилла Ивановича:

Свидетель Колдеев показал, что Осьмак, будучи недовольным существующим советским строем, лично ему заявлял следующее: «Я недоволен Сталинской политикой. Я раньше примыкал к боротьбистам на Украине и сейчас этого политического течения ни на что не променяю. Сталин, хотя и ведет жестокою

НКВД
УПРАВЛЕНИЕ
по Рязанской области
Уг. дело 649/62

ДЕЛО № 9789
ПО ОБВИНЕНИЮ
Осмак Кирилла Ивановиче

Архивный № **03162**
ТОМ № 1

7976
7976

Начато „*31. августа*“ 1938 г.
Окончено „*10. апреля*“ 1939 г.
Количество томов: *1/2*

03162

Справа № 9789
у звинуваченні Кирила Івановича Осмака

борьбу против всех течений, но победителем будет не он, а другие — наши люди. Он уничтожает людей с мировой известностью, но это ему дешево не обойдется. У нас сейчас, в том числе и у меня, должна быть одна задача: как бы пробраться в Кремль и убить Сталина».

Винним у всьому цьому я, певна річ, себе не визнавав. Слідчі – Голубєв, Шмаков, Завалішпін, Леонідов, Батов – змінювались, однак вони не почули нічого, що могло б дати їм право поставити мене до стінки. Я не вперше зіткнувся з системою «справедливого» судочинства у цій державі, однак цього разу мені було як ніколи боляче: з волі доходили чутки, що людожер Калдєєв розпочав цькування моєї Зірки. Слідство тривало двадцять п'ять місяців. Увесь цей час я писав листи у різні інстанції, намагаючись викрити наклепників і захистити себе й дружину. Одинадцятого липня 1939 року мною було відправлено письмове звернення до наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, в якому я просив більш ретельного розслідування і передачі справи до суду. П'ятнадцятого листопада цього ж року звернувся із заявою до прокурора Рязанської області. Я повідомляв його про те, що Горловське районне УНКВС закінчило мою справу але всі мої клопотання перед слідством на дев'яносто відсотків не виконані.

З 15 до 28 листопада я почав давати додаткові свідчення – не з метою виправдатися в нескіінних злочинах, а для засудження наклепників і фабрикаторів справи. У цих свідченнях, з посиланням на документи, мною викладені усі етапи слідства з детальним описом усіх знущань проти

Кирило Осмак. Фото при арешті
м. Скопін Горловського р-ну Рязанської обл.

мене. Я переконливо доводив, що від «справи», по якій мене притягали, не залишилося ні білінки, а вигадки Калдєєва й свідка К.Т. Батова, який навіть у нашому колгоспі ніколи не працював, але в моїх «шкідницьких діях» переконаний, серйозно ніким сприйматися не можуть. Викрити камерну провокацію, через яку мене звинувачують в агітації проти радянської влади, взагалі просто: є свідки, які можуть підтвердити, що подібного не було ніколи.

Я знову й знову звертався до прокуратури – просив, щоб на моїй батьківщині були допитані особи, які зі мною працювали та підвердять, що ніякого майна я не брав у держави, і, окрім особистих речей, одягу і елементарно необхідних меблів, нічого в особистому користувунні родина моя не має.

На той момент мої кривдники, Колдєєв і Голубєв, уже теж були за ґратами. У ті часи такі «жарті» долі не були дивиною. Здавалося б, утримувати мене у в'язниці взагалі сенсу немає. Однак ще цілий рік знадобився прокуратурі для припинення справи.

20 лютого 1940 року мене випустили із в'язниці, знявши обвинувачення, які тяжіли наді мною понад два роки.

Постановление: Пом. прокурора Рязанской области Горюжанкин, рассмотрев следственное дело № 9789, по обвинению гр-на Осмак Кирилла Ивановича, 1890 г. рождения, быв. агронома колхоза «Новая жизнь» Катинского с/совета, Горловского района, Рязанской области по ст. 58 п. 10 ч.1 УК РСФСР, и, принимая во внимание, что данное

дело, сего числа, особо-вынесенным постановлением, в силу 204 ст. П. «Б» УПК РСФСР – производством прекращено, а потому на основании ст. 161 УПК РСФСР, постановил: Избранную ранее в отношении гр-на Осьмак Кирилла Ивановича меру пресечения – содержания под стражей отменить и его из под стражи немедленно освободить, о чем ему и объявить. Постановление направляется начальнику Скопинской тюрьмы, – для немедленного исполнения. Утверждаю – зам.облпрокурора по спецделам – Овчинников.

Свобода, яку я нарешті отримав, цього разу була з гірким присмаком. Марічка загинула, про це мені повідомили ще в тюрмі. Тепер я їхав прощатися зі своєю дорогою дружиною.

А потім мене чекала велика підпільна робота, не зважаючи на труднощі, зради й переслідування. Я усвідомлював, що на історичних шляхах бувають періоди занепаду, коли суспільство, окремі «вожді» перетворюються на аморфну масу так званого «народонаселення», і тоді природний акт порядності перетворюється на прояв героїчної мужності. Такий є закон суспільного розтління й навряд чи є потреба далеко ходити за прикладами.

У моїй душі боровся масовий обиватель з моїм сумлінням, але перемагало єдине бажання «Боротися» й не давало спокою ані вдень, а ні вночі.

ОКУПОВАНИЙ КИЇВ. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА

Із стенограми допиту заарештованого Осьмака Кирила Івановича. 30 січня 1948 року:

«Оставшись проживать на оккупированной немцами территории, я связался с председателем созданной в Киеве т. н. «Национальной Рады» Величковским, который в декабре 1941 года был завербован в ОУН-мельниковцев. Нач. отделения следчасти МГБ УССР, капитан Н. Гусев».

Після початку Другої світової війни і швидкого наступу гітлерівців я не захотів евакуюватися, а вирішив залишитися в Києві. Як і багато інших патріотів рідної землі, я завжди мріяв про самостійну Українську державу. Тоді всі ми мали щире надія, що німці в цьому напрямку змушені будуть щось зробити – хоча б дадуть можливість українцям об'єднатися так, як вони цього захочуть.

З перших днів окупації Києва мені довелося розчаруватися. По ситуації, яка складалася, було видно, що ні про яку самостійність не доводиться думати, бо гітлерівці прийшли в Україну, як у свою колонію.

Прояsenzь: *Окупація Києва. З перших днів захоплення столиці України німці почали застосовувати жорстокі репресії до мирного населення: знущання, розстріли, отруєння газом у «душогубках». Для заля-*

кування щодня вивішувалися оголошення про кількість страчених жителів міста. Гестапівці нищили шпиталі, психіатричні лікарні. Вбивствам хворих людей часто передували садистські знущання. В Дарниці та на Сирці були організовані табори полонених. За Лук'янівським базаром, у Бабиному Яру, розстріляли десятки тисяч євреїв. Загалом, у Києві тоді загинуло понад двісті тисяч осіб.

В окупованому Києві я намагався знайти однодумців, щоб разом обміркувати подальшу підпільну діяльність. У жовтні 1941 року дізнався, що в місті створено Українську Національну Раду, ідейним натхненником та організатором якої був Олег Ольжич, з яким я мав дружні стосунки й захоплювався його відданістю українському народові. Уже в роки війни Олег здобув славу національного героя. Він належав до конкретного політичного середовища й пишався тим, що є членом ОУН під керівництвом А. Мельника. Більшість українців, національно свідомої інтелігенції та повстанці сприймали Ольжича-Кандибу як визначного українця, одного із провідників національно-визвольного руху.

Із досьє: *Олег Ольжич-Кандиба (08.07.1907 – 10.06.1944) – український поет, політичний діяч, археолог, публіцист; син Олександра Олеся. У 1941 році організував у Києві підпільну мережу ОУН(м) та Українську Національну Раду. У 1942 році перейшов до Львова, де був обраний головою Проводу на українських землях. У травні 1944 року заарештований гестапо у Львові. Загинув під час чергового допиту в ніч з 9 на 10 червня того ж року.*

Бульвар Шевченка в окупованому Києві

Олег Олександрович Ольжич (Кандиба)

Період діяльності Олега Ольжича в окупованому німцями Києві оповитий ореолом романтики й героїзму. І це зрозуміло: в умовах окупації не можна перемагати тільки завдяки діловим якостям. Необхідна особлива жертвність. Олег був готовий до найскладніших випробувань. Гестапо, що під корінь нищило українське підпілля, тривалий час не могло його виймати. Саме він у листопаді 1941 року організував грандіозне відзначення чергових роковин трагедії під Базаром, на яке зібралися десятки тисяч українців і де вперше за довгі роки бездержавності майорили українські національні прапори й на весь голос лунали заклики до відновлення незалежності України.

5 жовтня 1941 року Олег скликав у Києві перші збори Української Національної Ради, національно-державного органу, який покликаний був захищати інтереси всього українського народу. Серед 130 членів УНРади були оунівці, гетьманці, безпартійні, представлено було всі верстви й професії, а також національні меншини.

Якщо Олег Ольжич був ідейним натхненником Національної Ради, то професор Микола Величківський – вмілим конспіратором і керівником.

Із досьє: *Микола Величківський (01.02.1882 – 01.07.1976) – економіст, науковець, викладач. Голова Української Національної Ради в Києві, створеної 5 жовтня 1941 року оунівцями мельниківського напрямку. У квітні 1944 року Величківський очолив поновлену у Львові УНРаду, згодом емігрував до Німеччини.*

Добре знаючи Миколу Величківського, я з ним негайно зв'язався. Той мені пояснив, що він створив Націо-

нальну Раду, щоб вона мала національне представництво в Україні і за сприятливих обставин в подальшому могла б стати законодавчим державним органом. Професор Микола Величківський запропонував взяти участь в діяльності Національної Ради. Сподіваючись на життєдіяльність Ради, я, не вагаючись, дав згоду і з другої половини жовтня 1941 року був її членом. Професор Величківський призначив мене керівником відділу земельних справ. Перебуваючи на посаді, я почав збирати різноманітні відомості з діяльності аграрного сектору для здійснення земельної реформи, яка передбачала перехід до дрібного капіталістичного індивідуального селянського господарства. На початку листопада 1941 року я написав з цього приводу статтю, в якій виклав свої міркування стосовно земельної реформи і віддав її до редакції газети «Українське слово», однак стаття не була надрукована, оскільки німці не бажали ділити ні з ким своєї влади в Україні і продовжували використовувати безоплатну селянську силу в створених ними громадських господарствах.

У цей же час я при Національній Раді створив і очолив бюро Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Бюро складалося з п'яти осіб. Я – керівник, мій заступник – Василь Потішко, агроном – Павло Сабалдир, бухгалтер – Іван Андрієвський, секретар – Таїсія Коваленко. Ми ставили собі за мету створити на території України кооперативні товариства, скликати з'їзд керівників цих товариств і розгорнути кооперацію по селах при індивідуальних господарствах.

Для організації таких товариств я розробив спеціальний Статут сільськогосподарського кредитного товари-

ства, який передбачав об'єднання селян на ґрунті індивідуального капіталістичного господарства для підвищення культури господарювання та організації спільного збуту сільськогосподарської продукції, спільного ремонту й придбання необхідного реманенту. За допомогою свого знайомого Євгена Трохименка, який працював у німецькому пресбюро в Рівному, мені вдалося у березні 1942 року видати там свій Статут.

Нами було створено окружні спілки сільськогосподарської кооперації в Черкасах, Лубнах, Сквирі, Прилуках та Харкові. У свою чергу, окружні спілки організували сільськогосподарські кредитні товариства, яких налічувалося майже сто п'ятдесят.

Щоб завоювати авторитет своєму союзу, в березні 1942 року разом із Василем Потішком ми їздили до Рівного, до Райхскомісаріату, на переговори з німцями, щоб нашої Всеукраїнській спілці сільськогосподарської кооперації була дозволена контракція індивідуальних посівів цукрового буряка. Однак нам було в цьому відмовлено, оскільки ця кампанія провадилася за наказом німецької адміністрації.

Дуже скоро стало зрозуміло, що гітлерівці ніколи не сприятимуть нам у створенні самостійної Української держави, і ми, українські націоналісти, почали шукати інші шляхи до свого об'єднання. З цією метою десь наприкінці жовтня чи на початку листопада 1941 року член президії Національної Ради, бургомістр Києва Володимир Багазій організував у себе в помешканні зібрання дванадцяти однопідумців, які були керівниками різних установ Києва.

Володимир Пантелеймонович Багазій (крайній праворуч)
з родиною

Із досьє: Володимир Пантелеймонович Багазій (1902 – 21.02.1942) – український політичний діяч, учитель, голова Київської міської управи (бургомістр) з 29 жовтня 1941 по лютий 1942 року. Після того, як у 1941 році німці окупували Київ, співпрацював з Українською Національною Радою. На посаді бургомістра сприяв налагодженню адміністративного апарату Києва: за його участі формувалися департаменти муніципалітету, був створений Український Червоний Хрест. За саботаж розпоряджень окупаційної влади заарештований гестапо. Розстріляний разом з сином Ігорем у Бабиному Яру.

Конспіруючи це зібрання як вечірку, ми обговорювали тяжке становище, в якому опинилися Київ та Україна, і знущання німців над українським населенням. Якихось конкретних рішень на цьому зібранні не прийняли. Ми тільки погодилися, що для початку потрібно провадити пропагандистську роботу серед мирного населення, щоб всіяко протистояти загарбникам в їхніх економічних і політичних діях.

Працюючи в Національній Раді, я через професора Миколу Величківського познайомився із західняком Атанасом Міляничем, який був заступником директора Головного управління цукрової промисловості в Україні. У справах своєї служби Мілянич часто приїздив із Житомира, де в той час містилося управління, до Києва.

Із досьє: Атанас Мілянич (1902 – 1963) – фінансист, економіст, громадський діяч. За фахом – інженер-будівельник. Ініціатор створення будівельної

кооперації та промислово-кооперативного банку. Активно критикував польський окупаційний режим, за що був арештований і ув'язнений. У 1939 році в Кракові обраний до складу Українського Центрального Комітету (УЦК). У 1944 році емігрував до Німеччини.

Як керівник Всеукраїнської спілки кооперативів я неодноразово їздив до Житомира в Управління цукрової промисловості, і через Мілянича познайомився з директором цього правління західняком Мироном Луцьким та начальником оперативного відділу, членом ОУН інженером Голодом.

Ще до Другої світової війни з літературних сільсько-господарських джерел я знав, що в 1934-40-х роках Мирон Луцький був Головою Центрального Управління Крайового господарського товариства «Сільський господар», яке містилося у Львові.

Проясень: *«Сільський господар» — українське господарське товариство. Засноване 1899 року в м. Олесько Золочівського повіту (тепер Львівська обл.) священиками о. Томою і о. Юліяном Дуткевичами з метою захисту інтересів та поліпшення добробуту селян шляхом підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь.**

Після окупації німцями української території М. Луцький прибув до Житомира, де отримав призначення на посаду директора Центрального Управління цукрової промисловості. У березні 1942 року я, як голова Кооперативного об'єднання «Сільський господар» у Києві, підпи-

сав у цьому Управлінні договір на контрактацію цукрового буряка для заводів України. В другій половині травня 1942 року Центральне Управління переїхало із Житомира до Києва й розмістилося на вулиці Бульварно-Кудрявській № 30. Мої відвідини Управління почастипали, я навіть почав столуватися в їдальні.

Зблизившись з Атанасом Міляничем, я неодноразово мав із ним бесіди про форми боротьби проти окупантів. Починаючи з січня 1942 року, він на моє прохання став привозити з Житомира газету «Краківські вісті», яку офіційно одержував із Польщі. Відвідуючи управління Цукрової промисловості після його переїзду до Києва, я до деякої міри знаходив у розмовах із співробітниками підтримку своїх поглядів, оскільки керівництво Управління переважно складалося з українців-західняків. Вони знайомили мене з багатьма подробицями націоналістичного руху на Західній Україні, яких я до цього не знав. Я усвідомив, що інженер Голод більше за інших знає про націоналістичний рух, і якось в кінці червня 1942 року я попросив, щоб він докладно розповів про діяльність ОУН. Знаючи мене як українського націоналіста, Голод, не боячись, розповів про боротьбу ОУН за створення самостійної України і про ту ворожнечу, яка є між мельниківцями та бандерівцями. Хоч він і не говорив відверто, що є членом ОУН, але з його розповіді про діяльність цієї організації та його подальшої поведінки я розумів, що він є одним із провідних членів ОУН. Безперечно, я був захоплений боротьбою ОУН за самостійну Україну, про яку мені розповідав Голод, і він пообіцяв прислати чо-

ловіка, який в повній мірі познайомить мене з діяльністю цієї націоналістичної організації.

Спілкуючись із професором Миколою Величківським і його заступником західняком Осипом Бойдуником, я дізнався, що вони є прихильниками ОУН(м).

Проясень: *Осип Михайлович Бойдуник (псевдоніми: О. Грузченко, Денис, Діброва, О. Михайлович; 08.12.1895 – 07.04.1966) – діяч українського націоналістичного руху; публіцист і політолог, член Президії Української Національної Ради, член Проводу Українських Націоналістів. За фахом інженер-економіст. Восени 1930 року увійшов до Сенату ОУН. 9 вересня 1932 року у Львові засуджений до чотирьох років позбавлення волі, після виходу із ув'язнення працював в редакціях газет «Голос» та «Голос Нації». В 1939-1941 роках уповноважений Проводу Українських Націоналістів по суспільно-громадській праці, заарештований гестапо в 1944 році. Після війни опинився у вимушеній еміграції, де продовжував активну громадську діяльність.*

У запалі політичної та національної боротьби я не звертав уваги на внутрішні протиріччя, які були між ОУН(м) та ОУН(б). Мені було важливо, щоб ця організація боролася за створення Самостійної Української держави.

Коли ж я познайомився з націоналістичною літературою бандерівців та їх активною тактикою боротьби, то зрозумів, що моє місце серед них, і почав шукати із ними зв'язок. На початку липня 1942 року до мене в бюро Все-

Осип Михайлович Бойдуник

української спілки кооперативів з'явився невідомий, який назвав себе «Володимиром».

Із досьє: *Прокоп Мирослав (06.05.1915 – 07.12.2003) – діяч ОУН. Псевдоніми: Володимир Орлович, Радович, Гармаш, Садовий, Вировий. Народився в Перемишлі. Закінчив гімназію. З 1930 року почав студіювати право у Львові, Берліні та в Мюнхені, в УВУ, де одержав диплом доктора права. Був членом ОУН з молодих років, за що арештований польською поліцією і 1934 року засуджений на 7 років ув'язнення. За амністією звільнений у травні 1937 року. У 1941 році арештований німцями. Вирвавшись із рук гестапо 15 вересня 1941 року, перейшов у глибоке підпілля. В 1942 році обійняв у Києві пост референта пропаганди ОУН Північно-Східніх земель, опісля – референтуру пропаганди в Проводі ОУН. У 1943 році редагував орган ОУН «Ідея і чин» та керував підпільною радіостанцією, розташованою в Карпатах. На III Надзвичайному Великому Зборі ОУН в серпні 1943 року брав вагому участь у створенні нової програми ОУН. Учасник Великого Збору УГВР в липні 1944 року. Обраний членом Президії УГВР. За дорученням Проводу ОУН і Президії УГВР емігрував. Справу ОУН не полишав до кінця життя. Автор книг «Україна і українська політика Москви» (1956), «Напередодні незалежної України» (1993). Помер 7 грудня 2003 року в Нью-Йорку.*

Мирослав докладно розповів про історію створення ОУН, мельниківські і бандерівські напрямки цієї органі-

зації і про боротьбу, яку веде ця організація за створення Самостійної України. За кілька днів «Володимир» вдруге прийшов до мене в Бюро. На цей раз ознайомив із заходами конспірації, які застосовують ОУНівці в підпіллі та запропонував мені від імені Центрального проводу керувати організаційною і пропагандивною роботою серед інтелігенції Києва. Я без вагання погодився на співпрацю. Використовуючи своє становище в Бюро Всеукраїнської спілки кооперативів, я мав пропагувати ідеї ОУН серед інтелігенції та допомагати нелегалам.

Головна наша увага в справі поширення свого впливу якомога далі від Києва була звернена на контингент своєї галузі, оскільки ця промисловість у період німецької окупації на Україні була основною, її працівники по роду своїх занять мали широкі зв'язки з населенням. Цукрові заводи на декілька кілометрів навколо себе поширювали свій вплив, маючи зв'язок із постачальниками сировини – плантаторськими відділами.

Вдалося мені допомогти й кільком нелегалам. Ми домовилися з «Володимиром», що ОУНівці, які будуть прийждати від нього, знатимуть мене, як «Бориса Олександровича». У вересні та листопаді 1942 року я забезпечив бланками Спілки кооперативів двох нелегалів для виготовлення фіктивних документів.

Під час німецької окупації міста існував підпільний Київський міський провід ОУН, який очолював Дмитро Мирон-Орлик.

Із досьє: *Дмитро Мирон-Орлик (псевдоніми: «Максим Орлик», «Брюс», «Пін», «Роберт», «Анд-*

Дмитро Мирон-Орлик

рій»; 5.11.1911 – 25.06.1942) – діяч ОУН. З юнацьких років – у підпіллі ОУН. Юрист за фахом. Вперше арештований польською поліцією у травні 1932 року під час сутички на місці акції вшанування воїнів, полеглих за волю України. Вдруге арештований у жовтні 1933 року за приналежність до ОУН і поширення революційної літератури. Засуджений на 7 років ув'язнення. Покарання відбував у в'язницях центральної Польщі, в місті Равич та Вронках. З червня 1941 року перебував у Відні, де займався політичним вишколом батальйону «Роланд». На початку Другої світової війни брав активну участь у формуванні Похідних груп ОУН(б). У 1941 році очолив Північно-східну групу ОУН(б), яка вирушила у Наддніпрянську Україну. Із жовтня 1941 року – Крайовий Провідник ОУН на Осередньо-Східно-Українських Землях (ОСУЗ). Заарештований гестапо в Києві. Вбитий під час спроби втечі із в'язниці 25 липня 1942 року на розі Фундуклейвської і Театральної вулиць.

...Якось у червні 1942 року Василь Удовик, агроном із Сільгоспбюро при Гебітскомісаріаті, при зустрічі зі мною розповів, що був очевидцем того, як на вулиці Леніна німець намагався затримати якогось невідомого. Той пробував утекти, але був убитий. Про цей випадок знали всі в місті, а мені доручили довідатись про зовнішній вигляд убитого. Зустрівшись із знайомим лікарем Журком, я попросив його виконати це завдання. Наступного дня він сповістив, що убитого розтинали з натягненим на голо-

ву кашпошоном і при процедурі були присутніми німці. Пізніше в журналі «Ідея і чин» я читав некролог, в якому сповіщалося про загибель у Києві одного із активних керівників ОУН ОСУЗ «Орлика».

Після убивства керівника крайового провладу ОУН Дмитра Мирона через деякий час на його місце був призначений «Могила», який очолював підпілля до кінця 1942 року, а потім зник із Києва.

Проясень: *Пантелеймон Сак («Могила») – крайовий Провідник ОСУЗ у 1942 – 43 роках, родом із Бишівського району, що на Київщині.*

Навесні 1942 року частина працівників кооперативу «Сільський господар» від міськуправи одержали землю для городів на Солом'янці. Для зручності обробітку землі я винайняв помешкання у Коневникової Тетяни Єгорівни на вулиці Всесвятській №24. Коневникова була одинокою жінкою, її будинок задовольняв усім вимогам конспірації. В цьому помешканні я вільно писав свої статті та доповіді. Крім того, тут я міг зустрічатися з нелегалами, які відвідували мене.

28 липня 1942 року на святі «Дня Володимира», в хаті тої жінки, в якій орендував сад, я організував обід, на якому були присутні Василь Потішко, Гаврилюк, Приходько (всі трє – з дружинами), Пантелеймон Сак. Ця зустріч була суто родинною, але оскільки зібралися на ній учасники та прихильники ОУН, то бесіда за обідом торкалася всіх аспектів життя в умовах німецької окупації та підпільної боротьби нашої Української Національної Ради, споминали її організаторів та роки становлення.

Проясень: *Українська Національна Рада – політично-громадське надпартійне утворення передпарламентарного типу. Заснована в травні 1941 року з ініціативи ОУН(м). Основна мета УНРади – встановити зв'язки з усіма українськими землями, окупованими німцями, та започаткувати організацію адміністративних органів на місцях. З 1941 до 1942 року в Києві УНРада видавала газету «Українське слово» (ред. І. Рогач), контролювала кийвську міську управу, відновила культурно-мистецьке життя міста: проводилася робота із заснування народних університетів у Вінниці та Умані, була створена Спілка українських письменників (голова – О. Теліга). У листопаді 1941 року німецька адміністрація, незадоволена зростаючим впливом УНРади, в ультимативній формі зажадала припинення її діяльності, а з січня 1942 року перейшла до репресій щодо її членів.**

ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД. БЛАГОСЛОВЕННЯ МИТРОПОЛИТА

До Львова я приїхав разом із родиною, дружиною Людмилою й дворічною дочкою Наталією, наприкінці вересня 1943 року. Старша дочка, Лариса, залишилася в Житомирі, де вона працювала в Міській земельній управі, а нелегально – в сітці ОУН. На початку 1944 року вона безслідно зникла, поїхавши із Новограда-Волинського в Корець з підпільною літературою.

Зустрівшись у Львові з діячами ОУН та командуванням УПА, я зрозумів, що ідея об'єднання вже назріла. Роман Шухевич запропонував мені взяти участь у створенні підпільної організації, яка має стати верховним політичним і державним органом українського народу. Не роздумуючи я погодився і почав працювати з документами, які мали лягти в основу цієї організації.

Гестапо діяло у Львові агресивно: гнобило мирне населення, переслідувало українських представників духовенства, грабувало музейні цінності, вилучало цінні книги, рукописи, стародруки з бібліотек. Про факти мародерства у 25 серпня 1944 року так писала газета «Вільна Україна»: «1943 року у Львові пішло систематичне грабування – вилучення найцінніших книг, рукописів, стародруків. Вивезено 5113 рукописів, 3139 стародруків, 2346 рідкісних гравюр. Зникли всі рукописи великих польських пись-

менників Міцкевича і Словацького, всі книги унікуми XVI сторіччя, рідкісні книги з колишніх королівських бібліотек».

Одним із тих, хто став на захист народу, культури й віри, був митрополит Андрей Шептицький.

Із протоколу арештованого Кирила Осьмака. 15 квітня 1948. Київ. *«Ще в кінці жовтня 1943 року я здійснив своє давнє бажання – побачити видатного політичного й церковного діяча – митрополита Андрея Шептицького. У розмові з ним я нагадав про його повернення із царського заслання з Саратова і зустріч, яку влаштували йому в Києві, в Центральній Раді. Розповів про те, які великі зміни сталися серед населення східних областей України і, зокрема, серед духовенства. Слідчий (Підпис)».*

Зустрітися з митрополитом у Львові мені довелося в Соборі Святого Юра* – головній святині українських греко-католиків, розташованій на Святоюрській горі.

Зайшовши до собору, я побачив, як із дверей, що поряд вівтаря, неквапом вивезли на колясці Андрея Шептицького. Митрополит, щиро всміхаючись, привітався з усіма дуже щиро. Його добрі, мудрі очі випромінювали теплоту, і я перейнявся його добродушністю.

У 1943 році митрополиту було близько 80 літ. Я знав, що він паралізований, на нього чатувала смерть, але Шептицький був незламний духом. Я поцілував руку блаженнішого, схиливши голову в низькому поклоні. Митрополит докладно розпитував мене про стан національного руху на Сході. Розповідав про те, як російське

Митрополит Андрей Шептицький

самодержавство в 1914–1915 роках вислало священників із Галичини, й про те, як те саме робила радянська влада в 1939–1940 роках. Звернув увагу на схожість ситуацій і зауважив, що, очевидно, такі ж заходи будуть провадитися й далі, але вже окупантами.

– УПА – це не тільки Галичина, – сказав мені на прощання митрополит. – Подивіться: це і Чернігівщина, це і Дніпропетровщина, це Харківщина, це Запоріжжя. Інколи я чую виступи протилежні, але не забувай, сину мій, що це всеукраїнська боротьба. Не галичанська, а всеукраїнська! Проти московського та гітлерівського загарбання борються сини і Чернігівщини, і Львівщини, й інші люди. Треба об'єднуватися задля спільної мети.

Одержавши благословення митрополита, я з ним розпрощався, ще повністю не усвідомлюючи величі цієї особистості в історії українського державотворення. Трохи згодом я дізнався про нього більше.

Шептицькі належали до давнього українського роду, відомого з XIII сторіччя. У сім'ї графа Івана Шептицького і його дружини Софії, доньки відомого драматурга Олександра Фредра, народилося семеро синів. Два з них померли рано, а п'ятьом судилося прожити величне й трагічне життя й залишити незабутній слід в історії України.

Митрополита Андрея виховувався в атмосфері духовності, релігійності, патріотизму. Шанували в сім'ї й свої коріння, зокрема пам'ять про митрополитів Атаназія та Лева Шептицьких, за сприяння яких побудовано було Собор Святого Юра.

У двадцять три роки Андрей закінчив університет, отримав ступінь «доктора права». З цього ж моменту розпочалося його служіння Богові. Спочатку чернець Василіянин, потім єпископ Станіславівський, а згодом і митрополит Галицький, архієпископ Львівський та єпископ Кам'янець-Подільський – такою була його церковна кар'єра.

За сорок п'ять років головування над українською католицькою церквою Андрей Шептицький став духовним пастирем народу, але опікувався він не лише релігією, а й культурою, наукою, освітою: був фундатором Національного музею, організовував притулки для сиріт, школи. Він чудово розумів, і це засвідчують його листи до Ватикану, що чотири війни, які пройшли по цій землі, спустошили її, зруйнували господарства, забрали тисячі життів, осиротили безліч дітей. виправити ситуацію митрополит намагався і конкретними справами, і словом, настановою людям. У своїх посланнях «Не убий», «Про милосердя» він наголошував на необхідності зречення від гордині, злоби, самовілля, бо ті змушують забувати про Божі заповіді й призводять до упадку та руйни.

У роки німецької окупації митрополит став на захист людей – незалежно від національності та віросповідання. Він писав папі Пію XII про те, що німецький режим є, більшим злом, ніж більшовицький, майже диявольським, і завести він може до деградації людства, якої ще не було в історії.

Протягом першого тижня окупації Львова німці знищили чотири тисячі євреїв, а невдовзі – ще дві тисячі. Переховування євреїв було оголошено кримінальним

злочином, який карався смертю. Це був запланований геноцид єврейського народу. Митрополит Андрей Шептицький став на шлях ненасильницького громадянського опору цьому геноциду і, як миг, допомагав єврейському населенню. Чого тільки вартував його лист до Генріха Гімлера із вимогою припинити знущання над людьми й переслідування євреїв. Відповідь на цей лист була образливою. Німецький офіцер, який передавав її, натякнув на можливість розстрілу. Однак митрополит не призупинив своєї діяльності. 1942 року він організував розгалужену систему порятунку для надання притулку тим євреям, яким вдалося втекти із львівських гетто та концтабору. Двісті дітей було таємно перевезено до різних монастирів, сховано в криптах, лікарнях та сиротинцях. П'ятнадцятеро дітей і кілька дорослих євреїв тривалий час рятувалися у митрополичих палатах. Всім їм виписували фальшиві посвідчення про хрещення та українські імена, і всі вони пережили окупацію. Він особисто й сотні священників під його проводом ризикували своїм життям, видаючи документи про хрещення або переховуючи євреїв. Загалом було врятовано кілька тисяч осіб.

...Ось такою була людина, благословення якої я отримав у Соборі Святого Юри. Враження від цієї зустрічі переповняли моє серце, я усвідомив для себе одне: національним патріотом є не той, хто галасливо «страждає» за українську мову, культуру, історичну спадщину, а той, хто дотримується правила митрополита Шептицького: «Не потоком шумних і галасливих фраз, а тихою невтомною працею любіть Україну».

ВЕЛИКИЙ ЗБІР

Урочиста тиша запанувала на залі нарад, коли Голова Президії УГВР станув перед Головою Великого Збору УГВР, поклав руку на український державний герб та почав повторювати слова присяги... Це присягав Президент України перед усім українським народом. Роман Шухевич.

У червні 1944 року Роман Галібей – людина, яка виконувала особливі доручення Романа Шухевича, дістав незвичне завдання: поїхати в передгір'я Карпат на Львівщині, щоб технічно забезпечити проведення Великого Збору. Галібей із сотнею УПА «Леві», яка мала охороняти це таємне зібрання, а за кілька тижнів до того розгромила німецький загін, з'явився в закинутому лісничівстві під селом Сприня Самбірського району на Львівщині й усе організував: від ліжок зі свіжою білизною до телефонного зв'язку між двома сотнями УПА, які мали охороняти з'їзд.

Я не стояв осторонь активної діяльності й безпосередньо взяв участь у створенні підпільної організації, яка б мала стати верховним політичним і державним органом для ОУН і УПА, підпільного українського парламенту. Влаштувавшись директором Стрийського окружного товариства «Сільський Господар», я мав можливість вільно їздити краєм, використовуючи службу для знайомства з активістами та відділами ОУН й УПА.

Роман Шухевич

У квітні 1944 року підводою, запряженою конем, ми з Мирославом Прокопом прямували в службових справах розбитою лісовою дорогою до гори Магура. Я наважився підняти проблему щодо організації всеукраїнського центру збройної боротьби в Україні. Саме тоді з Мирославом, людиною розсудливою, ми обговорили проекти платформ, на якій могли б зійтися всі організації в єдине угруповування.

Я вже давно мав чітку концепцію основоположних документів, подумки розписав їх структурно, але треба було, звичайно, ще радитися. Запитав Мирослава:

– А як ви уявляєте це об'єднання, його мету?

Прокоп, до цього похмурий та зосереджений, прояснив обличчям, куточки губ здригнулися. Його мовчання тяглося, здавалося мені, вічність. Прокашлявшись у кулак лівої руки, побратим звів на мене сірі очі – у них ясніло сонце.

– А яка ваша думка, ви ж нам цю ідею запропонували?

– Хоч, пане Мирославе, на запитання запитанням не відповідають, скажу, – я смикнув віжки, зручно всівся на сідні, яким був встелений віз. – А уявляли її саме як установу державницького характеру для нашого українського народу. Тисячі організованих кадрів визвольного підпілля і повстанці, які ведуть боротьбу проти німецьких окупантів, продовжуватимуть її також проти окупаційної совєцької влади, і що ця боротьба проти дуже переважаючих сил триватиме довго, і нічого страшного, якщо тільки на обмеженій території. Так що, Мирославе, щоб групи та групки і цілі загони згуртувати, так би мовити, в один ку-

лак, ця справа вимагатиме об'єднаного керівництва. Таким загальним національним керівництвом сьогодні, на мою думку, вже не може бути сама ОУН, чи міліарна сила, та ж УПА. Тому прийшов час забезпечити дію в окупованій московітами землі органу незалежної української влади, яка спиратиметься на організовані підпільні і повстанські кадри ОУН і УПА, а рівнозначно й на підтримку мирного населення.

– Що ж, – схвально кивнув Прокоп, – і я такої ж думки. Прийшов уже час, як казав Тарас, обух сталить. Готуйте документи, ми вас також підтримаємо...

10 червня 1944 року відбулося засідання Ініціативного комітету. Власне, саме на цьому засіданні й була остаточно затверджена назва «Українська Головна Визвольна Рада». Основоположні документи («Універсал», «Платформа», «Устрій»), опрацьовані мною, Дарією Ребет, Мирославом Прокопом, були обговорені членами Ініціативного комітету, відредаговані та рекомендовані до прийняття їх на Великому Зборі. Хочу зауважити, що «Універсал» тоді ще називався «Зверненням до українського народу». Я звернув на це увагу й запропонував цей документ, як у минулому за Центральної Ради та гетьманців, назвати «Універсалом».

8 липня 1944 року о другій годині дня за домовленістю з «Володимиром» я з'явився на площі Сокола-Батько, де за деякий час був підібраний легковою машиною, в якій уже були «Володимир», «Вільшинська» (Дарія Ребет) і невідомий мені чоловік. На цій автомашині ми доїхали до станції Бусовисько Стрілківського району Дрогобицької

Лісництво в с. Сприня на Самбірщині у дні проведення першого збору УГВР. Прогулюються майбутні віце-президенти отець Іван Грнбох і Василь Мудрий

області, а звідти возом – до села Лужок-Горішний, і далі до управління лісництвом, де мали таємно збиратися. На Великому Зборі я мав псевдонім «Марко Горянський».

Дату Збору ми призначили на 11 липня 1944 року на узбіччі гори Виділок біля села Сприня Самбірського району на Львівщині. Присутні – 21 особа.

Просясь. Учасники Першого Великого Збору: Ярослав Біленький, Іван Вовчук, Ростислав Волошин, о. Іван Грнбох, Микола Дужий, Микола Леbedь, Омелян Логун, Катерина Мешко, Василь Мудрий, Кирило Осьмак, Зенон Пеленський, Гіосип Позичанюк, Василь Потішко, Мирослав Прокоп, Дарія Ребет, Павло Турула, Лев Шанковський, Павло Шумовський, Петро Чуйко, Роман Шухевич. Дали згоду на членство в УГВР, але не брали участі в Першому Великому Зборі з технічних причин: Іван Багряний, Євген Врецьона, Микола Галлянт, о. Олександр Малиновський, Василь Охримо-вич. Кооптовані члени УГВР: Осип Дяків-Горновий, Г. Зелений, Василь Кук, Петро Федун-Полтава, о. Микола Хмільевський.

Зібрання почалося близько обіду. День був сонячний і спокійний. Піднесено-урочистий настрої помітний був на обличчях делегатів, вони щиро розмовляли, згадували цікаві епізоди спільних дій однодумців, які вже пішли від рук зайд у далекі світи.

На порядку денному: вступне слово голови Зборів; доповідь Володимира Орловича (Михайла Прокопа) про внутрішнє і зовнішнє становище українського наро-

Ростислав Волошин

ду; доповідь Петра Лозовського (Романа Шухевича) про взаємодію ОУН і УПА; доповідь про зовнішньополітичне становище українського руху; доповідь Івана Чепиги (Ростислава Волошина) про внутрішні проблеми; затвердження структури УГВР та вибори органів УГВР. І, звичайно, ряд поточних питань.

Зібрання відкрив Роман Стрийський (Лев Шанковський) і запропонував обрати головою Збору Івана Чепигу. Подякувавши присутнім за довіру, Ростислав попросив обрати своїм заступником Остапа Зеленка (Зенона Пеленського), а секретарем Збору Мирослава Колоса.

Збір тривав п'ять днів – з 11 до 15 липня 1944 року. Головою Збору був Ростислав Волошин. На підсумковому засіданні Установчих зборів його обрали Генеральним секретарем внутрішніх справ УГВР.

Із досьє: *Ростислав Волошин (псевдонім: «Павленко»; 3.11.1911 – 22.08.1944) – юрист за освітою, відомий оунівський діяч. Був в'язнем польських тюрем, концтабору в Березі Картузькій, Луцької тюрми. У 1941 році заарештований гестапо і відправлений у тюрму Монтелюж у Кракові. Наприкінці 1942 року тікає й стає офіційним заступником Дмитра Клячківського (Клима Савура) і крайовим провідником ОУН на ПЗУЗ (Північно-Західні землі), докладас великих зусиль для розбудови мережі організацій. Восени 1943-го – делегат нелегальної Першої конференції поневолених народів. 11-15 липня 1944-го обирається Головою Президії Великого Збору Української Головної Визвольної Ради. Загинув у 1944 році.*

Сотня УПА «Левни», яка охороняла Перший Великий збір УГВР

На Великому Зборі було затверджено документи, які ми готували протягом багатьох місяців – текст присяги вояка УПА, «Універсал», платформу та Устрій УГВР.

«Універсал» Української Головної Визвольної Ради: *Український Народ! Революційним зривом, зброєю своїх найкращих синів Ти здвигнув у 1917–18 роках на руїнах тогочасних імперіялізмів, що Тебе віками поневолювали, Храм Волі – Українську Державу! Грізні вітри розвівали Твої переможні прапори над усіма землями України. Рев Славути-Дніпра, прибий чорноморських хвиль, шелест степової тирси і тасмний шум карпатських та поліських лісів зливалися в одну симфонію і співали радісну пісню Перемоги Волі. Віковічні Твої вороги зруйнували Твій святий Храм, та Ти, Український Народ, зберіг його в своїй душі як священну Ідею предків. Протягом двох десятиліть Ти мужньо відстоював її своєю боротьбою. За волю Української Землі, за власну незалежну державу Ти приніс мільйони жертви. І знову п'ятий рік шаліє воснна хуртовина і лавою прокочується через українські землі. Здрігається Українська Земля під полчищами ворожих військ. Не за Твоє визволення, Український Народ, ведуть вони цю криваву і жорстоку різанину. Вони несуть Тобі тільки руїну, поневолення і смерть. Але Ти не піддався, а почав криваву боротьбу з усіма окупантами України. На сторожі своєї волі Ти поставив – від карпатських верхів по Дон і Кавказ – збройні кадри своїх синів – Українську Повстанську Ар-*

мію. Український Народ! Гряде доба Національних Визвольних Революцій. Поневолені народи Сходу і Заходу в своїй безперервній революційній боротьбі ждуть хвилини, щоб на руїнах ворожих їм імперіалізмів побудувати нове вільне життя. Український народ входить у вирішальну стадію своєї визвольної боротьби. Наближається момент, на який ждали століттями українські покоління, момент, в якому вирішиться наша доля. Сучасне українське покоління може бути горде, що саме йому доведеться в героїчній боротьбі завершити будову української держави і здійснити предківський заповіт. Велетенське завдання Української Держави вимагає ще більшого завзяття, ще більшої відданості справі, а перш за все об'єднання всіх самостійних революційних сил під одним політичним проводом. Щоб об'єднати всі національно-визвольні сили українського народу, щоб з одного центру керувати нашою визвольною боротьбою, щоб перед зовнішнім світом репрезентувати волю українського народу, та щоб протиставитись спробам ворогів Української держави розбивати єдиний самостійний український фронт, — створюється Українська Головна Визвольна Рада, яка від сьогодні бере на себе керівництво визвольною боротьбою українського народу. В Українській Головній Визвольній Раді зібрані представники всіх активніючих революційно-визвольних сил сучасної України та передові одиниці з українських політичних середовищ, що в сучасний момент визнали за єдино правильну цілком неза-

Печатка Президії УГВР - свого роду парламенту, головного державного органу підпілля

лежну платформу визвольної боротьби українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу, та будуть проводити її в життя. До Української Головної Визвольної Ради можуть входити всі справді самостійні і незалежні сили України, незважаючи на їх світоглядове та політично-групове визначення, ті, котрі готові боротися за Суверенну Українську Державу. Українська Головна Визвольна Рада є найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави. Ми, Українська Головна Визвольна Рада, присягаємо Тобі, Український Народу. Наша мета – Українська Самостійна Соборна Держава на українських етнографічних землях. Наш шлях – революційно-визвольна боротьба проти всіх займанців і гнобителів українського народу. Будемо боротись за те, щоб Ти, Український Народу, був володарем на своїй землі. Будемо боротись за те, щоб усьому українському народові забезпечити участь у визначенні майбутнього державного устрою УССА та її Конституції. Будемо боротись за справедливий соціальний лад без гніту і визиску. На вівтар цієї боротьби кладемо свою працю і своє життя. Віримо в Твої здорові сили, Український Народу, вони служать запорукою нашої перемоги. Вітаємо боротьбу інших поневолених народів за своє визволення. З ними, зокрема з нашими сусідами, бажаємо жити в добросусідських взаєминах та співпрацювати у спільній боротьбі при умові пошанування ними визвольної

боротьби українського народу. Всі національні меншини, що живуть на українських землях, закликаємо включатися в українську визвольну боротьбу, їм забезпечуємо повні громадянські права в українській державі. Український Народу! Ми свідомі того, що грядуща боротьба буде вимагати від Тебе ще більшого завзяття й героїзму, а перш за все, непохитної віри в свою Правду. Віримо, що не посоромиш землі своєї! Віримо, що будеш гідним спадкоємцем княжих дружинників і козацької слави! Героїчна боротьба Твоїх предків за Українську Державу – це для Тебе наказ! Тому кличемо Тебе – єднайсь у своїй боротьбі, кріпись у своїй вірі! Слава Україні! Українська Головна Визвольна Рада. Постій, червень 1944 року (З метою конспірації дату вказали «червень», хоч насправді – це був липень місяць. – Прим. В. Ж.).

Заслухані, обговорені та прийняті були також ухвали з трьох основних доповідей: Володимира Прокопа, Романа Шухевича та Миколи Лебеда.

– Не можна формулювати, що ОУН є ініціатором створення УГВР. Ініціатором швидше є УПА, – казав на Великому Зборі УГВР Мирослав Прокоп. – УГВР – це не нова політична організація, яка буде конкурувати з іншими. Це не партійний орган народу, завдання її – координувати наявні угруповання для боротьби за державність.

Я слухав Мирослава Прокопа, який виступав натхненно, переконливо, й бачив, що у делегатів його слова не викликали заперечення. Дехто кивав головою після якоїсь фрази, що означало – з ним погоджувалися.

Присяга солдата УПА.
Текст затверджено УГВР -
керівним органом підпільної боротьби

У четвертій частині доповіді, що називалася «Наше завдання і питання всеукраїнського верховного політичного керівництва» Мирослав Прокоп доводив, що для ведення політичної боротьби потрібні три елементи: ідея, організовані політичні кадри і провід. З ідеєю все добре. Психологічна неготовність до боротьби більшості людей може бути посунута щойно будуть більші зовнішні потрясіння.

– Українська національна ідея мусить виступати на українських землях як бойова ідея, – у голосі Прокопа відчувалася сила переконання, – як ідея революції, ідея нового прогресивного порядку, що вимагає знищення панівної системи насилля.

Далі Мирослав розвивав думку про те, що Москва прагне до компрометації українського руху, прагне знищення українського народу в цілому.

– Військовий елемент українців знаходиться переважно в Червоній Армії та німецьких арміях, їхніх допоміжних частинах. – Мирослав Прокоп перевів подих і вглядівся в обличчя делегатів. Усі були зосереджені, кожне його слово відбивалося в серцях однодумців. – Не можна допустити передчасного їхнього скривавлення, треба зробити цих людей збройним рам'ям Української національної революції. Особливу увагу слід звернути на Червону Армію, бо українці-червоноармійці стоять зараз в Україні, тож слід залучати їх до боротьби.

Доповідач вказував, що не можна звужувати визвольну справу до самої лише провінції, Галичини. Не можна зводити проблеми українського визволення тільки до

збройної сили, коли проблема української державності – це проблема політичної революції в Україні. Дуже критичний був Мирослав Прокоп і стосовно прив'язки української справи до збройних українських формувань у німецькій армії.

– Ці формування, – вказував він, – набудуть окремого значення тільки у зв'язку з можливістю виклярування та ідейно-політичних фронтів під час нової війни проти СРСР. Тому в основі суто революційної і вповні самостійницької концепції боротьби ми поставили наші власні збройні відділи, що творяться ззовні, незалежно від волі окупантів і проти неї, бо революційна боротьба мусить у тих умовах проходити у формі збройного опору. Це й буде найкраща форма збереження вартісного українського елемента.

– Після завершення виступу Мирослав Прокоп помовчав, ще раз обвів поглядом делегатів, усміхнувся. – Оце й усе, що мав вам сказати. Дякую.

Роман Шухевич погодився, що ОУН не може заявляти ексклюзивних прав на Українську Повстанську Армію:

– УПА є збройною силою не організації, а всього народу, – сказав він твердо й делегати зрозуміли – це його позиція. – Ми не можемо порівнювати себе з поляками. Наші сили не розклались, наші вояки боєздатні, пішли в дивізію «Галичина».

Під розкладом Шухевич, вочевидь, має на увазі ситуацію, в якій опинилась Армія Крайова з наступом Червоної Армії, – подумав я, зосередившись, щоб не пропустити останню фразу його думки, – коли війська останньої роззброювали першу.

– Чому ж ми не йдемо на фронтовий бій? – раптом подав голос Василь Мудрий і його запитання прозвучало як постріл – дехто навіть озирнувся на посла польського Сейму, у якого з-під кашкета вибивався, як вороняче крило, чуб.

– В сучасних умовах, – переконливо продовжував Роман Шухевич, – є два варіанти розвитку подій. Перший – перемагає СРСР, а другий – перемагає хтось інший. Існування і завдання УПА є виразно політичними. Нас каратимуть не за те, що маємо УПА, а за сильне націоналістичне устремління. Це питання вирішене, за це будемо розплачуватися: або будемо гинути, або – оборонятися. Справа ця нелегка, але іншого виходу тут нема.

Тобто, перед УПА ставилися цілі політичні й оборонні. У зв'язку з цим зайшла мова про еміграцію. Роман Шухевич визнав, що еміграція цінних для суспільства і нації осіб – справа тяжка для руху, але той, хто знаходиться під очевидною загрозою, звісно, мусить виїхати із України, було б куди:

– Емігрувати в інші держави є справою дуже ненадійною, це лише оборонний засіб для нас. Якщо люди непридатні до боротьби, вони емігрують, нехай емігрують.

Наприкінці своєї доповіді Роман Шухевич наголосив, що УПА має і моральну, і фактичну владу в краї. Цю владу потрібно оформити суверенно, без узурпації.

Із досьє: Роман Іосипович Шухевич (псевдоніми: «Шука», «Дзвін», «Тур», «Тарас Чупринка», «Роман Лозовський», «Чернець», «Туча», «Степан», літературне псевдо «Чагар»; 17.06.1907 – 5.03.1950) – син

повітового судді, з молодих літ член різних організацій, діяльність яких була спрямована на боротьбу за незалежність України. В історію України ввійшов як головнокомандувач Української повстанської армії, голова Секретаріату УГВР, людина мудра, відважна й безмежно віддана ідеям волі й державності України.

15 липня відбувалися вибори. Я одноставно був обраний Президентом УГВР. А потім давав клятву. Я читав чимало матеріалів про те, що переживає людина, коли виголошує клятву, але ті мої почуття важко передати – гордість і відповідальність переповнювали моє серце. Наші пращури, коли виголошували клятву чи давали присягу, цілували хрест (у тому числі натільний), від чого, власне, і походить назва обряду – хресне цілування. Воно вважалося такою святою справою, що ніхто не смів його порушити якимись несправедними діями. Поряд із релігійними в Україні побутували й народні традиції, наприклад, цілування хліба з сіллю або землі при виголошенні клятви. Ця традиція бере початок від запорозького козацтва. Я поклав руку на український державний герб – тризуб.

– Наша мета, – урочисто, на повні груди мовив я, дивлячись на делегатів, які стоячи слухали клятву, – Українська Соборна Самостійна Держава на українських етнографічних землях. Наш шлях – революційно-визвольна боротьба проти всіх займанців і гнобителів українського народу. Будемо боротися за те, щоб ти, український народе, був володарем на своїй землі. На вітвар цієї боротьби кладемо свою працю і своє життя. Клянемося!

Кирило Осьмак - Президент УГВР

– Клянемся! – підхопили мої слова учасники Зборів й це вагоме, патріотичне слово, сповнене надії, вирвалося у височинь гір й стоголосо відгукнулося серед високостволохих смerek.

Потім Збори обрали керівний склад УГВР. Існували різні думки щодо оприлюднення матеріалів Збору. Волошин вважав, що їх можна поширювати у своїх колах, Роман Шухевич – що варто зачекати з розмовами до публікації матеріалів Збору. Вирішили не поспішати. Згодом документи було передано німецькому керівництву, тому вони й фігурували на Нюрберзькому процесі.

Останнім на Зборах виступив Ростислав Волошин. Він, зокрема, сказав:

– Маємо звати всіх за собою. Переживемо не одну перевірку і маємо тверду впевненість, що сьогодні наші люди вірять у свою правду і готові за неї померти. Багато загинули за правду. Пом'янемо їх вставанням.

На завершення ми, стоячи, співали національний гімн – «Ще не вмерла Україна». Це відбулося 15 липня 1944 року о 14 годині. Надворі стояла погожа днина, а над густим лісом, що зеленими шатами обійняв припінське село, шугали птахи – вони забралися так високо, що їх не можна було розпізнати.

25 липня 1944 року в селі біля станції Бусовисько Стрілківського району Дрогобицької області проведено перше засідання Президії УГВР, на якому були присутні: я, «Володимир», «Костецький», «Колос» (Микола Дужий) і «Вільшинська». «Костецький» запропонував, щоб на території України залишилися Президент УГВР, Віце-президент «Голубенко», член Президії Дужий, а також голова

уряду – Роман Шухевич. Усі інші члени Президії та деякі учасники Збору мають виїхати за кордон, щоб там представляти інтереси УГВР перед іноземними державами. Члени Президії УГВР, які залишилися на території України, мали керувати боротьбою українського народу, спираючись на ті загони УПА, які вже були, й ті, які ми мали намір створити. Їм також доручалося створювати місцеві органи влади на території, яка буде опанована УПА, й систематично підтримувати зв'язок з тими членами Президії УГВР, які виїхали за кордон.

Тут, біля станції Бусовисько, я, як Президент УГВР, благословив і попрощався з від'їжджаючими за кордон учасниками Збору: «Володимиром», «Ярополком», «Стрийським», «Костецьким» і «Вільшинською». Пізніше мали виїхати за кордон також Мудрий і Пеленський («Зеленко»).

23 серпня 1944 року поблизу села Орів нас наздогнали частини Червоної Армії й нав'язали бій.

Під час бою поблизу села Орів * охоронці були перебиті, а я поранений. Для лікування мене доправили до села Дорожів Дублянського району Дрогобицької області.

12 вересня 1944 року о 8 годині ранку я вийшов із хати, в якій мешкав, і почув, що в селі облава. Про це з хати до хати передавали жінки, і мене сповістила сусідка. Згодом пересвідчився – червоноармійці йшли вулицею. Взяв граблі й почав прибирати сміття біля хати, роблячи вигляд, що я в своїй господі. Це була можливість уникнути затримання особістами. Побачивши мене, енкавєєівці підійшли, забрали мене і доправили до приміщення сільської ради, де я й був заарештований.

Мене повезли у в'язницю – Дрогобицькі Бригади, де я під вигаданим прізвиськом “Іван Коваль” пройду тортур, які енкаведисти застосували до націоналістів. В'язниця використовувалася за прямим призначенням як радянською владою, так і німецькими окупантами. Тут перебували, насамперед, керівники навчальних, культурних, медичних закладів, українські політичні діячі, спортсмени, студенти, гімназисти, селяни й робітники. Багато з них розстрілювали без суду – тут же, в підвалі – в потилицю, руки й ноги зав'язували колючим дротом. Про це мені розповідали співкамерники. Я поклявся стояти до кінця – не міг порушити присягу, дану перед Великим Збором, не міг зрадити принципом відданості народові, якого бачив вільним і незалежним – вирішив триматися легенди й сподіватися на долю.

Протокол о задержании. 13 сентября 1944 года: *Я, оперуполномоченный УНКГБ ДО мл. л-т г/без. Замаратский, рассмотрев поступившие в УНКГБ ДО материалы на гр. Коваль Ивана Филипповича, 1888 г. р., уроженец г. Скалат Тернопольской области, без опр. занятый нашел: что Коваль Иван Филиппович подозревается в принадлежности к к.-р. националистической организации ОУН. Постановил: На основании ст. 98 УПК УССР Коваль Иван Филиппович подвергнуть задержанию и заключить в тюрьму на 48 часов для выяснения личности. г. Дрогобыч. Оп. Уп. 10 отд. 2 отд. УНКГБ ДО, мл. л-т г/без. Замаратский. Нач. 2 отд. УНКГБ майор г/б Волошин.*

ЗАТРИМАНИЙ НА ПРИЗВИЩЕ КОВАЛЬ

Я знову опинився за ґратами, в надійних лещатах репресивної системи, налагодженої на західно-українських землях ще в 1939-1941 роках. Тюремна мережа НКВС* створена була тут із розпорядження Л. Берії.

Цьому розпорядженню передувала низка трагічних подій. 24 вересня 1939 року Червона армія зайняла Дрогобич й агресивно стала посуватися селами на захід, до лінії річки Сян. У місті насплиску було проголошено вибори депутатів до Народних Зборів, що мали відбутися 22 жовтня 1939 року. Визначені енкевеесівцями депутати через чотири дні проголосили встановлення радянської влади на цій території. Вони також прийняли декларацію про вступ Західної України до СРСР у з'єднанні з УРСР. 4 грудня 1939 року Указом Президії Верховної Ради СРСР на території Західної України було створено нові області, в тому числі й Дрогобицьку, з центром у місті Дрогобич. На мурах міста з'явилася відозва Народних Зборів: «Віднині всі цінності банків, всі великі фабрики, заводи, всі копальні та залізниці оголошуються всенародним добром, тобто державною власністю».

Російсько-більшовицька влада від першого дня окупації Західної України, а в тому числі Дрогобича й Дрогобиччини почала провадити арешти та вивозити на заслання національний актив краю. Коли ж наприкінці

червня 1941 року німці розпочали загарбницьку війну, у Дрогобичі енкавєєвцями терміново було облаштовано тюрму НКВС, де велися масові розстріли українських патріотів.

От у цій тюрмі я й опинився у вересні 1944 року. Документи про затримання оформили тринадцятого числа цього місяця, а вже вісімнадцятого Осадчий і Волошин підписали постанову про арешт.

Постановление на арест 1944 года 18 сентября. Дрогобич. Я, начальник 10 отделения УНКГБ Осадчий, рассмотрев сего числа поступивший материал на Коваль Ивана Филипповича, 1888 года рождения, уроженца гор. Скалат, Тернопольской области, имеющего среднее образование, украинца, гр-на СССР, женатого, без определенных занятий, нигде не работающего, проживающего в момент задержания в с. Дорожжів Дублянского района Дрогобычской области нашел: Коваль Иван Филиппович является одним из руководителей краевого провода ОУН, находился в течении двух месяцев в Карпатских лесах и охранялся областной бойвкой УПА. В последних числах августа 1944 года, пробираясь вместе с областной бойвкой из Карпат в с. Дорожжів, через линию фронта Красной Армии, Коваль Иван Филиппович был ранен. Проживая в с. Дорожжів Дублянского р-на достал фиктивные документы, что он уроженец гор. Скалат, Тернопольской обл., эвакуирован немцами в Дрогобычскую обл. Скрывает свою настоящую фамилию и место рождения. На основании изло-

ОТВЕРЖАЮ:
Будучи надзирателем № 10
УНКГБ Дрогобычской области
И. Осадчий

Военная прокуратура
г. Дрогобыч
16 вересня 1944 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ на арест
(об избрании меры пресечения)

я. Нач. 10 отделения УНКГБ Осадчий, рассмотрев поступивший материал на Коваль Ивана Филипповича, 1888 года рождения, уроженца гор. Скалат, Тернопольской области, имеющего среднее образование, украинца, гр-на СССР, женатого, без определенных занятий, нигде не работающего, проживающего в момент задержания в с. Дорожжів Дублянского района Дрогобычской области нашел: Коваль Иван Филиппович является одним из руководителей краевого провода ОУН, находился в течении двух месяцев в Карпатских лесах и охранялся областной бойвкой УПА. В последних числах августа 1944 года, пробираясь вместе с областной бойвкой из Карпат в с. Дорожжів, через линию фронта Красной Армии, Коваль Иван Филиппович был ранен. Проживая в с. Дорожжів Дублянского р-на достал фиктивные документы, что он уроженец гор. Скалат, Тернопольской обл., эвакуирован немцами в Дрогобычскую обл. Скрывает свою настоящую фамилию и место рождения. На основании изло-

рассмотрев материалы о преступной деятельности:
Фамилия Коваль
Имя и отчество Иван Филиппович
Год рождения 1888 место рожде. г. Скалат
Профессия и специальность нет
Место работы и должность нет

Образование среднее парт. Коллектив
Семейное положение женат Ужгород гр-но СССР

Адрес: с. Дорожжів Дублянского района Дрогобычской области
НАШЕЛ: что Коваль Иван Филиппович подозревается в преступлении, предусмотренном ст. 54.1. и 54.2. УК РСФСР и признавая во внимание, что Коваль Иван Филиппович находится на свободе может скрыться от следствия и суда руководствуясь ст.ст. 145 и 158 УПК РСФСР.

ПОСТАНОВИЛ:
Мерой пресечения способствующей уклонению от следствия и суда Коваль Иван Филиппович (Имя и отчество) избрать содержание под стражей, о чем в порядке ст. 145 УПК РСФСР объявить арестованному под расписку в настоящем постановлении.
В соответствии со ст. 160 УПК РСФСР копия постановления направить Прокурору и начальнику тюрьмы для приобщения к личному тюремному делу.
Начальнику тюрьмы УНКГБ Дрогобычской области
«С о г л а с е н» Нач. 10 отделения УНКГБ И. Осадчий
Настоящее постановление мне объявлено 1944 года 29 ноября 1944 г. И. Коваль

Постанова про утримання під вартою
Ковалья Івана Пилиповича (Кирила Осьмака)
від 16 вересня 1944 р.

Постанова про утримання під вартою
Ковалья Івана Пилиповича (Кирила Осьмака)

женного постановил: Коваль Ивана Филипповича подвергнуть аресту и обыску. Начальник 10 отделения 2 отдела УНКГБ ДО Майор ГБ Осадчий. Согласен: Начальник 2 отдела УНКГБ ДО майор Г. Б. Волошин.

Слідчими були жорстокі чужоземці, переважно з російськими прізвищами, як-от: Замаратській, Вілігжанін, Провирков, Жаворонков, Бакланов (садист), Сергеев, Коров, Катаев, Катаков, Цитович, Водопьянов, Бобров та інші.

Про методи, за допомогою яких велося слідство, ходили страшні чутки ще з 1939-го – 1941-го років. Під час допитів застосовували навіть електричні стільці. Такі бачили мої побратими в катівнях на Лонцького (енкавесівській тюрмі у Львові), у Станіславівській та Коломийській в'язницях. З їхніх слів я знаю, що електричний стілець нагадував крісло дантиста, з підставками для ніг, залізною підоймою під голову. Допитуваного прив'язували, вкладали ноги в начиння з водою і корковим дном (щоб дія електричного струму не була смертельною) і пускали електричний струм. Тривали такі тортури годину-півтори, і страшно навіть думати про пекельні муки в'язня. Інші «слідчі дії» були більш «традиційними», але не менш садистськими. Арештованих били металевими прутами, замикали роздягнених у холодному й сирому карцері, мучили голодом, а потім робили свідками застілля, не давали спати, інсценізували розстріл чи повішення.

Просянь: У одному із документів згадується про досвід «кращих» слідчих, які застосовували такі тортури: *гасіння недопалку об шкіру підслідного; дов-*

готермінове сидіння куприком на різку стільця (періодично стілець вибивали); вільний удар калошею по висячих чоловічих придатках, «гнуздання» (сумнозвічна «ластівка»: довгий рушник пропускався через рот та через спину і кінцями прив'язувався до н'ят), періодичне виведення арештованого на розстріл і тощо: «Установлено, что в следственной работе МГБ имели место грубейшие извращения советских законов, аресты невинных советских граждан, разнужданная фальсификация следственных материалов, широкое применение различных способов пыток – жестокое избивание арестованных, фруглосуточное применение наручников на вывернутые за спину руки, продолжавшееся в отдельных случаях в течение нескольких месяцев, длительное лишение сна, заключение арестованных в раздетом виде в холодный карцер и др. По указанию руководства (бывшего) Министерства государственной безопасности СССР избивания арестованных проводились в оборудованных для этой цели помещениях... и поручалось особой группе специально выделенных лиц из числа тюремных работников, с применением всевозможных орудий пыток. Такие изуверские «методы допроса» приводили к тому, что многие из невинно арестованных доводились следователями до состояния упадка сил, моральной депрессии, а отдельные из них до потери человеческого облика».

Енкавесівці мали змогу роками на тисячах жертв відточувати майстерність катів, уміння фізично й психологічно знесилювати і знищувати людину. До честі в'язнів,

Хата Михайла Летнянчина на присілку Вільник
с. Дорожів Дублянського району Дрогобицької області.
Кирило Осмак був тут заарештований
під час облоги 12 вересня 1944 р.

які опинилися в тюрмі разом зі мною, вони трималися гідно, заперечували своє членство в націоналістичній організації і будь-що старалися не видати друзів, які перебували поза межами в'язниці.

Чекав і я своєї черги, наслуховавшись страшних розповідей про допити, й був переконаний, що треба буде померти, тому подумки просив Бога, щоб перед смертю душегоуби не дуже мене мучили і щоб Всевишній захистив дружину і дітей.

З усього жаху, який я переживав у ті дні, мені найбільше запам'ягався один випадок. Мабуть, тому що тоді я зазирнув у вічі смерті. Одного ранку двоє енкавесівців витягли мене з камери і потягли. Третій плентався позаду. Уже за порогом, у темному коридорі, мене відпустили, і тієї ж хвилини особіст поклав мені руку на плече. Потилицею я відчув, що він підносить праву руку, мені навіть вчулося, що цокнув бойок револьвера. Я на мить повернув голову, щоб переконатися, що це було, як гримнув постріл. Мені обпекло праву щоку. Пам'ятаю, я впав на теплі людські тіла і знепритомнів. Як довго лежав без пам'яті, не знаю. Згодом почув регіт, хтось штурхнув мене чоботом убік, сказавши хрипкувато: «Чево разльогся, шуток не понімаєш?» Мене знову потягли до камери й кинули за порогом на сиру холодну підлогу.

Під час того слідства мені було особливо тяжко. У мене не було майбутнього, я це усвідомлював. Однак протягом багатьох місяців я не мав права й на своє минуле. За вигаданою легендою, я був «Коваль». Під час арешту в мене знайшли довідку від сільської управи, датовану початком

Кирило Осьмак. Фото при арешті.
м. Дрогобич

липня 1944 року (тобто періодом німецької окупації) на ім'я Івана Пилиповича Ковалю, народженого 1888 року в містечку Скалат Тернопільської області. У протоколі про моє затримання було написано, що Коваль Іван Пилипович «підозрюється в належності до контрреволюційної націоналістичної організації ОУН». Отже, на щоденних допитах я раз по раз переказував слідчим свою вигадану біографію.

На всі запитання я відповідав, що народився в місті Скалаті Тернопільської області, вчився в Тернопільській українській гімназії, мешкав у Тернополі на вулиці Словацького, 10, працював у системі «Маслосоюзу», а родичі мешкали в м. Скалаті на вулиці Міцкевича, 3. Мав дружину Марію, доньку Валю та сина Олега, який помер 1936 року. Втікаючи від фронту, який наближався, виїхав із родиною з Тернополя.

Вигадував я й про те, що в селі Пісочному гітлерівці мене мобілізували для перевезення військових вантажів. Родина залишилася у селі Пісочному, а я кілька днів трудився вантажником. Якось уночі спробував втекти. Німецький вартовий стрельнув і поранив у лопатку лівої руки ззаду навиліт кулею з гвинтівки, але я все ж утік. Випадково потрапив до села Дорожів, де був ще в липні 1944 року, перевозячи вантажі, і волосний голова видав тоді довідку, як посвідчення особи, бо всі особисті документи залишилися разом з речами в селі Пісочному.

Цієї легенди я притримувався протягом трьох років сидіння під слідством у Дрогобицьких Бригадах. Я здогадувався, що енкавєєсівці не вірять моїй легенді, тому «ко-

СЕКРЕТНО

ЛИЧНОЕ ДЕЛО
заключенного № 1067

Фамилия Осьмак

Имя Кирил

Отчество Иванович 1888

Начато 13-го 1944 г. *Крк. 3331*

Окончено 16 мая 1960 г.

Арх. № 11

Г. о. 1960 надписи на обложке д-ла, не предусмотренные формой воспрещаются.

3331

отпись № 32
ср. хранения
ностр. дел

16/2 60

1960

Титульна сторінка особистої справи Кирила Осьмака

в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54-1 «а» и 54-11 УК УССР, нашел: Согласно распоряжения зам. Министра Госбезопасности УССР № 3/ 48 от 01.1947 г. Коваль Иван Филиппович подлежит этапированию в следственную часть МГБ УССР для дальнейшего ведения следствия. Постановил: Арестованного Коваль Ивана Филипповича вместе со следственным делом № 745 этапировать в следчасть МГБ УССР в гор. Киев. Настоящее постановление направить Начальнику отдела «А» УМГБ ДО для исполнения. Ст. следователь следотдела УМГБ ДО лейтенант Жмылев. «Согласен»-начальник следотдела УМГБ ДО майор Науменко.

Перше враження від Лук'янівки – неймовірна зашкідливість: розбита підлога, грязюка як на стінах, так і нарах. В'язниця, здається, не ремонтувалася з дореволюційних часів. Стіни обписані матюками, різними посланнями. Але співкамерник розповів, що в сусідній був напис послання Винниченка й інших діячів української культури. Майже щоденно мене водили на допити, як серед дня, так і ночі, у слідче приміщення (невеличке приміщення, розділене диктовими стінками на клітки). Слідчий проводив допит голосно, з вигуками, постійними загрозами й погрозами, мовляв, зізнавайся, бо розстріляємо. Водночас він вимагав від мене підтвердження моїх антирадянських дій, участь у підіривній діяльності щодо більшовицької влади, розмов із відомими повстанцями, котрі, нібито, дали про це показання. Зачитував їхні негативні політичні характеристики на мене. Я все категорично відхиляв.

ЛУК'ЯНІВСЬКА В'ЯЗНИЦЯ. РОБОТА ЗІ СВДКАМИ

«Чорний ворон» привіз мене на Лук'янівку*. Від головного входу – воріт, куди підійшло авто, в'їхали за мур через головні ворота. Щоб дійти до слідчої камери, довелося пройти ще одні двері, це вже в третіх воротах, а потім через двоє хвірток у мурах на самій території в'язниці. Через кожні двері й хвіртку пропускав мене з моїм озброєним супутником вартувий, спочатку глянувши через кругле вічко, хто йде, і перевірівши перепустку.

Процедура оформлення зайняла години три. Формуляр російською мовою: «фамилия – имя – отчество, год рождения, место жительства, работы, родители, родственники, отгиски пальцев рук, цвет волос, глаз, рост, национальность, образование». Далі – фото, стрижка, баня.

Потім мене завели до «екатерининського» корпусу Лук'янівської в'язниці. Цей корпус, який мав три бічні добудови у формі літери «Е», так називали на честь імператриці Катерини II, хоча побудований він був не за часів її правління, а в XIX сторіччі. За спільною огорожею була ще одна будівля, де відбували покарання кримінальні злочинці з різними вироками. Вона ззовні була схожа на справжню середньовічну тюрму: стіни товсті, вікна маленькі, заграбовані. Денного світла до камер потрапляло мало. На відміну від нього, корпус для ув'язнення полі-

тичних нагадував не тюрму, а, скоріше, якусь фабрику з великими заграбованими вікнами.

Мене завели до камери. Це була маленька, ледве освітлена малесенькою електричною лампочкою над дверима, кімнатка, де стояло двоє ліжок, залізний столик із залізними сидіннями замість стільців по боках. Усе це було прикуте до стіни й автоматично, за потреби, підносилось і вкладалось у спеціальні стінні заглиблення. У кутку, ліворуч дверей, – параша. У тильній стіні, високо, щоб не можна було дістати рукою, – одне продовгасте, вузьке заграбоване вікно.

У Лук'янівській в'язниці перед слідчими енкавеесівцями було поставлено завдання: отримати зізнання від «Ковалая». Для цього слідчі почали звозити захоплених оунівців, які на перших допитах уже багато чого виказали про захопленого «Псельського».

Проясень: *Псевдонім «Псельський», очевидно, було обрано як похідний від назви річки Псло, що протікає Полтавщиною, звідки родом Кирило Осьмак.*

24 квітня 1947 року в Києві почав давати свідчення підпільник «Береза» – Гаврило Миколайович Грицай, якого раніше допитували в Дрогобичі. Це був високий, стрункий чоловік. Він «зламався» на допиті ще 31 жовтня 1946 року, відразу, як був схоплений енкавеесівцями.

Із досьє: *Свідок Гаврило Миколайович Грицай, 1919 року народження, мешканець села Дорожів, освіти 6 класів, неодружений, проживав у місті Дрогобич.*

Улітку 1944 року, після Великого Збору, Грицай мав завдання забезпечувати помешкання та всіляко допомага-

ти своїм побратимам по боротьбі. На слідстві він в деталях розповів усі обставини знайомства з керівним складом ОУН, УПА, УГВР та безпосередньо з Кирилом Осмаком.

Із свідчень Грицяя Г.М. (за матеріалами слідства): У липні 1944 року всі провідники, зокрема «Перебийніс», «Дзвінчук», «Рубань», «Різун», «Чорний», він же «Береза», та «Шпак», зі своїми бойовиками прибули в село Недільна Стрільківського району Дрогобицької області. Стояли коло трьох тижнів. Одного ранку я побачив, що в село на возі приїхав старший чоловік із жінкою та донькою років чотирьох, і привіз із собою ліжко й багато особистих речей. Потім я дізнався, що приїжджий — це один із керівників ОУН на ім'я Звержник (Псельський), що він сюди приїхав зі Сколівського району. А коли заходив у штаб, то бачив, що цей чоловік за столом вивчав бойові карти. Спостерігаючи за ним, помітив, що всі провідники його уважно слухали...

Наступного разу з Псельським ми зустрілися на мосту через річку Стрий у селі Ясінка. Німці вбили члена обласного Проводу ОУН, якого побратими поховали з почестями в лісі. Звержник виступив з промовою над гробом, а після похорону він сказав, що ОУН в особі вбитого втратила великого чоловіка. Біля села Ясінка сотні «Різуна» розбили німецький гарнізон і взяли в полон командира. Поранених німців поклали на вози і відправили до тилу. У лісі між селами Велика та Мала Ясінка «Перебийніс», «Різун», «Дзвінчук» і «Звержник» розмовляли з ні-

мецьким офіцером і домовилися, щоб німці не чіпали вояків ОУН-УПА. Звержник ОУН написав і вручив німецькому офіцерові листа, щоб той передав своїм командирам, і відпустив.

Згодом я приїшов до села Дорожів, зустрів Степана Грицяя і від нього дізнався, що «Псельський» перебуває також тут, в хаті Летнянчина. А ще Степан розповів, що він разом із Звержником при переході лінії фронту потрапив під обстріл червоноармійців, але їм пощастило втекти, хоча старший чоловік і був поранений. Через кілька днів Степан Грицяй передав Гаврилові прохання Звержника прийти до нього. Коли Гаврило завітав до хати, то побачив там ще й «Рубаня».

Звержник був блідий, бо втратив багато крові. Він спитав, чи не знаю я, де його дружина і донька. Я повідомив, що відвіз їх до села Тур'є-Горішне Стрільківського району. Пересилуючи біль, Звержник попросив піти в це село і дізнатись про їхню долю, але ніяких відомостей про його родину я не роздобув, бо їх там уже не було, про що й доповів. Згодом я дізнався, що Звержника заарештувало МДБ. Про це розповіла мені мати, сказавши, що схопили якогось незнайомого старшого чоловіка, пораненого в плече.

Наприкінці 1944 року я мав зустріч з «Рубанем» та «Чорним» в селі Дорожів-Долішній, який давав йому та іншим учасникам підпілля завдання за всяку ціну звільнити Звержника з тюрми й обіцяв за це 40000 рублів.

На допитах слідчі намагалися якомога дізнатися про мою особу. Тому задавали Грицяю запитання, які б до-

помогли з'ясувати особливості мого походження, освіти, характеру. Їм потрібні були «зачіпки», які б допомогли встановити моє точне прізвище.

Із протоколу допиту 22 апреля 1947 года:

*Вопрос: «Что вы можете показать о Ковале?»
 Ответ: «Хочу сказать, что он исключительно развит, прекрасно знает историю и экономическую географию Украины и всего СССР, хорошо ориентируется в вопросе расположения улиц и метро Москвы, знает многих украинских, русских и западноевропейских писателей, композиторов, знает, что они написали, все это хорошо сохранилось в его памяти. Если кто-либо из сокамерников спорил с ним по этим вопросам, Коваль всегда оказывался правым. Один раз Коваль сказал, что его отец в старые времена ездил в Одессу по соль. Это породило у меня мысль, что он может быть из восточной Украины, хотя он хорошо разговаривает на галицком наречии. По своему характеру Коваль очень хитрый и осторожный человек». Допросил: Зам. нач. отдела следчасти МГБ УССР капитан Дубок.*

Для встановлення моєї особи 28 квітня 1947 року із ГТЛ Томської області через МВС СРСР «викликали» Михайла Онуфрійовича Фарила – «Рубаня», засудженого на 20 років каторжних робіт. Саме його згадували свідки як такого, що зв'язаний зі мною.

Із досьє: Михайло Онуфрійович Фарило (псевдонім «Рубань»), 1906 року народження, мешканець села Стара Ропа Старо-Самборського району Дрогобицької області, освіта вища, референт Дрогобицького обласного проводу ОУН.

Михайло Фарило посвідчив, що знав мене як члена Крайового Проводу ОУН «Пселського». Це сталося 30 липня 1947 року. На допиті 21 серпня він розповів і про те, що що «Пселський» був обраний Головою УГВР.

Із протоколу допиту Михайла Фарила

30 липня 1947 року: *На фотографії я впізнаю члена Крайового Проводу ОУН Галичини «Пселського» або «Псела» (точно назвати його псевдо за давністю літ не можу). Перша зустріч з «Пселським» у мене відбулась у липні або на початку серпня 1944 року в с. Недільна. Їдучи вулицею села разом з «Чорним», я побачив на подвір'ї однієї хати члена Крайового Проводу ОУН Гриця – «Перебийноса» і «Пселського», якого тоді не знав. Наступну зустріч з «Пселським» я мав у селі Дорожів, звідки походить «Перебийніс». Було це в серпні 1944 року, коли село вже було зайняте Червоною Армією. До Дорожєва я потрапив тому, що між членами Дрогобицького обласного проводу була домовленість, щоб зустрітися в цьому селі після переходу лінії радянсько-німецького фронту. Скоро після прибуття до Дорожєва я зв'язався з «Чорним» і від нього дізнався, що тут переховується поранений член Крайового Проводу ОУН «Пселський». «Чорний» познайомив мене з «Пселським» у його хаті, і з цього часу я почав відвідувати «Пселського», щоб лікувати його рани. Іноді він приходив до моєї хати (де я переховувався). Я до нього звертався «друже Пселський». «Пселський» казав мені, що був поранений під час переходу фронту*

осколком. Лінію фронту він переходив разом з «Перебийносом» і тоді ж дець з ним розлучився. Подобиць поранення не розповідав. Коли я робив перев'язки, то бачив, що рана гноїлась. Осколок пройшов у нього від лопатки до шиї, і рана була широка. У Дорожєві я зустрічався з «Псельським» майже два тижні. Він казав мені, що дуже хоче зустрітися з «Перебийносом», щоб обговорити питання, які його цікавили. Їїго вимова підтверджувала його власні слова, що він походить із східних областей України. У вересні 1944 року під час облави він був заарештований, а я на другий день після його арешту пішов із Дорожєва. Якось «Чорний» сказав мені, що хтось із учасників УПА, уродженець Дорожєва, який мешкав у Дрогобичі, має можливість за хабар звільнити з тюрми деяких ОУНівців. «Чорний» доручив мені зустрітися з цим ОУНівцем і дати йому завдання з'ясувати, де перебуває «Псельський» і дізнатися, що буде коштувати його звільнення. Разом з «Псельським» був заарештований господар тої хати, де я переховувався. Через цього чоловіка й мали дізнатись, яким прізвищем назвався «Псельський».

Свідчення Махайла Фарила на допиті 21 серпня 1947 року: На попередньому допиті я намагався приховати низку відомих мені фактів з життя й діяльності «Псельського» в ОУН. За дорученням організаційного референта Самбірського окружного проводу ОУН – «Чорного» я протягом півтора тижнів надавав «Псельському» медичну до-

помогу. В бесідах зі мною «Псельський» розповідав, що походить із Полтавської області, довгий час разом зі своєю матір'ю мешкав в одному з сіл на річці Псел. До Жовтневої революції вчився у Києві, де закінчив сільськогосподарський інститут і одержав фах інженера-агронома. Після закінчення інституту займався науковою діяльністю, мав гарну технічну бібліотеку, яка в нього пропала. Під час революції на Україні служив в одному з міністерств УНР, разом з яким відступив до Житомира. «Псельський» також розповідав, що зазнавав репресій з боку органів радянської влади. Він журився долею дружини й дитини, яких залишив у селі Тур'є Стрілківського району. Де зараз перебувають жінка й дитина «Псельського» і кого він ще має із рідні, я не знаю. Перебуваючи разом в одній камері внутрішньої тюрми, в бесіді про вплив цукру на роботу серця й всього організму, «Псельський» сказав мені, що коли він працював на одному з цукрових заводів, то вживав багато цукру. На якому саме заводі й ким працював – не говорив. Казав мені, що більше трьох років сидить у тюрмі під прізвищем Коваль Іван Пилипович. Це прізвище вигадане, але яке справжнє – він мені не казав.

На запитання слідчого, яке становище «Псельський» займав в ОУН, М. Фарило відповів, що влітку 1944 року він разом з членом Дрогобицького обласного Проводу ОУН «Марком» переховувався від арешту органами НКВД. Саме «Марко» розповів йому, що в липні 1944 року в селі Звір Самбірського району Дрогобицької області в лісі, в

хаті лісника, відбулася конференція представників усіх українських організацій та партій, на якій була створена УГВР – Українська Головна Визвольна Рада, а «Псельський» обраний Головою цієї ради.

Це був переломний етап слідства. Енкавееєсівці вже знали, що Коваль – це Псельський. Маючи на руках протоколи Великого Збору УГВР, вони легко з'ясували, що Псельський і Президент УГВР Марко Горянський – одна особа. Їм залишилося зробити один крок, після якого я мав право повернути собі ім'я, отримане при народженні, – Кирило Осьмак. Але час для цього ще не настав.

Протокол допроса обвиняемого Коваль Івана Филипповича. *Вопрос: На прошлых допросах вы упорно пытались скрыть от следственных органов действительную свою фамилию и занимаемое положение в ОУН, а также не дали правдивых показаний о проводимой вами активной антисоветской националистической работе. Предлагаем говорить правду по этим вопросам.*

Ответ: На прошлых допросах я рассказал все следственным органам о себе и своей деятельности. Дополнить эти показания я ничем не могу. Допрос прерван в 16-30. Протокол с моих слов записан верно, мною прочитан. Коваль. Допросил: зам начальника отдела следчасти МГБ УССР, капитан А. Защитин.

«ДОБРОВІЛЬНІ» ЗІЗНАННЯ

Уже третій рік перебуваючи під слідством, я чудово розумів, що правда про мене рано чи пізно вийде на поверхню. Однак до часу мені потрібно було її приховувати: я не хотів зашкодити жодному з побратимів по боротьбі. Отже, протягом 1947 року, аж до 25 серпня, коли заперечувати очевидне вже не було сенсу, я тимався своєї легенди.

Талон виклику на допит: *Начальнику Лукьяновской тюрьмы. Прошу доставить на допрос арестованного Коваль П.Ф. к следователю в комнату № 16. Следователь следствия МГБ УССР Гузев. Время допроса: 22 часа вечера – 5:40 утра.*

... Мене привели до великого кабінету з довгим столом. Вікна виходили на південну сторону тюремного двору. Слідчий на прізвище Гузєєв вказав на стілець, російською провів інструктаж, як я маю поводитися. Закандзюблений ніс чекіста робив його схожим на сову, яку з темряви вихопили на сонці.

Сидіти рівно, руки на колінах, не повертатися, не оглядатися, не вставати без дозволу – наказував слідчий.

– І обрацаца ка мне – гражданін начальник, – майже просичав Гузєєв, нервово поправивши на столі папку «Особової справи». Засунув у широкий рот вказівного пальця, обслинив і почав перегортати папери, бурмочучи щось під ніс.

Він примостив мене з боку дверей, щоб світло падало на мене, а сам всівся біля вікна. Тоді я звернув увагу, що в усіх слідчих кабінетах столи були довгі, масивні, мабуть, для того, щоб в'язень не міг накинутися на чекіста або перевернути стіл на нього. Кімната, зазвичай, тут не провітрювалася, й запахи плісняви, поту й наваксованих чобіт, забивали дух.

– Я спрашиваю, ти чотко атвічаєш, – не дивлячись у мій бік, крізь рідкі зуби видавив слідчий.

На все я кивав головою і відповідав рідною мовою ясно, намагаючись нічого не сказати зайвого. Разом з тим, я попередив його, що російську мову знаю погано, тому мені краще розмовляти українською – щоб уникнути якихось неточностей.

Слідчий відповів, що українською вільно не володіє, але я можу говорити українською.

– Мене хать жидовскай гаварі. Мене чотко надо знать твої достоверніє даніє. А ти все вреш, сучий бандеровец, – Гузєєв наче вистрелив словом, аж закашлявся. Ногою підтягнув до столу стільця, всівся, поклавши на стіл кашкета. – Больно умний, да?

Далі він пояснив, що протоколи допитів пишуть тільки російською, що «ето согласно закона». Я не приховував здивування, але на нього це не подіяло. Видно, що я не перший такий, і слідчий вже давно звик до таких «бездарних вапросов».

Кілька ночей підряд Гузєєв шось мовчки писав, переписував із інших листків, хоч я ще нічого не розповідав, а, коли приводили на черговий допит, сідав навпроти,

слухав його бурмотіння та нітився від злих поглядів, якими він мене ошпарював. Напевно, він строчив «разумніє мислі» з якихось конспектів, переписував можливі злочини, які повинен був скоїти український буржуазний націоналіст у Радянському Союзі. Коли одного разу я запитав його, що він там стільки пише, він відповів, що скоро закінчить, дасть прочитати, а «мойо дело расписацца і не возражать».

Якось серед ночі до кабінету, де мене допитували, зайшов якийсь тип у цивільному, віком за сорок років. За рангом, мабуть, рівний із слідчим, бо розмовляли між собою на «ти». Став за мною, праворуч від дверей. Здавалося, що прийшов глянути на мене з цікавості. Перекинулись між собою кількома фразами на якісь побутові теми, запалили цигарки. І так не було чим дихати, а від їдучого диму затерпло в горлі. Я так закашлявся, аж виступили сльози.

Гузєєв перестав писати, встав із-за столу, ступив кілька кроків вліво, повернувся у мій бік і насмішкватим схи́дним голосом мовив до мене:

– Так ви что там, создали в Карпатах новую Запорожскую Сечу? Надумали воєвать за самостейную неньку Украину?

Чекісти скривили тонкі губи в схи́дних посмішках, а той, що стояв біля дверей, похитнувся вперед, аж рипнули халяви.

Глумливий тон Гузєєва не те, що не сподобався, а вразив мене. Він відразу нагадав мені, що мати якісь ілюзії щодо здорового глузду чи почуття хоч найменшої національної свідомості з боку слідчих, лакеїв сталінсько-

берієвської системи, – це дитяча наївність. Переді мною яничар чи ренегат-професіонал. Я повинен постійно про це пам'ятати і зайняти відповідну позицію. Удав, що зрозумів запитання дослівно, і тоном, який не міг викликати сумнівів щодо щирості, постарався пояснити:

– Та ні. Ми просто не хотіли, щоб нас вбивали цілими селами, як худобу. Хотіли ж, щоб люди на своїй землі вмирили, коли Бог покличе, а не з голоду.

Наступне запитання було для мене дуже несподіваним. Тим же тоном, але різко змінивши тему, Гузеєв запитав, як звали Бандеру по батькові.

Проясень: *Степан Андрійович Бандера (1909–1959) – український політичний діяч, ідеолог українського націоналістичного руху ХХ сторіччя, голова Проводу ОУН(Б).*

Кілька хвилин я мовчав, збираючись із думками і намагаючись зрозуміти хитрість слідчого. Згодом пояснив, що в нас звертатись по батькові не було прийнято, і я серйозно не знаю, як по батькові звали Бандеру чи навіть Маркса та Енгельса. На цьому подібні запитання припинилися, зате я усвідомив, що переді мною слідчий середнього рівня.

З'ясувати інтелектуальний рівень слідчого я намагався від першого мого з ним знайомства на допиті. Це було потрібно, щоб не дати йому взяти наді мною гору, не дозволити принижувати. А в них, насправді, було багато засобів, щоб зламати людину морально.

Під час чергового допиту я насмілюся спитати, чому слідчий мені тикає, хіба так у них прийнято? Моє запи-

Степан Андрійович Бандера

тання здивувало Гузєєва: «Как так, тикаю? А как, пазвольте, абрацаться к преступнику?» Після цих слів він кивнув. Для нелюдів, його прибічників, це був сигнал: можна починати. Мене збили долівець, гамселили хто чим: чоботом, кулаками.

Цього разу я прийшов до тьми близько третьої ночі. Півестися не міг – так і лежав у калюжі крові. Пам'ятаю, що мене відтягли тода до мед ізолятора, а за деякий час – знову до катівні слідчого.

Чотири рази мені влаштували так званий «смертний побій», але я вижив, хоч тіло, відчував, уже ніколи не побудеться синяків.

20 серпня 1947 року я написав начальникові внутрішньої тюрми МДБ УРСР заяву: «20 серпня 1947 року оголошую голодування. В останні два тижні слідство застосувало до мене багато репресивних заходів (биття, позбавлення сну та ін.), що унеможливило моє існування, тому я змушений іти на надзвичайний засіб протесту аж до смерті через голодування. Не припиню голодування, поки не буде задоволено такі мої вимоги: не застосовувати щодо мене при слідстві биття та позбавлення нормального сну; прискорити слідство у справі мене і визначити найближчий термін розгляду справи у суді; дати мені шпитальне лікування, харчування та відпочинок, щоб направити моє здоров'я, якому слідство завдало страшної шкоди. Отсю мою заяву прошу переслати Генеральному прокурору УРСР».

З 20 по 26 серпня 1947 року слідчий викликав мене 13 разів – допити велися вдень і вночі. 5 вересня о 23 го-

дині 40 хвилин Гузєєв записав у протоколі: «Після активних допросов арестованный Коваль сознался».

Із досьє: *Постановление о продлении срока следствия и содержания обвиняемого под стражей. г. Киев, 1947 года 5 сентября. Я, Зам. Нач. отделения Следчасти МГБ УССР – капитан Гузеев, рассмотрев материалы следственного дела № 148827 по обвинению Коваль Ивана Филипповича, он же Осмак Кирилл Иванович, в совершении преступлений, предусмотренных ст.ст. 54-1 «а» и 54-II УК УССР, нашел: 13 сентября 1944 года при проведении чекистско-войсковой операции в селе Дорожлив, Дублянского района, Дрогобычской области был задержан нелегал, назвавшийся Коваль Иваном Филипповичем, 1888 года рождения, уроженцем гор. Скалат, Тернопольской области. Коваль также показывал, что с 1925 года по 1944 год непрерывно работал счетоводом Тернопольского маслосоюза и проживал в гор. Тернополь. Проверкой эти данные не подтвердились. Установлено, что Коваль Иван Филиппович, за которого выдает себя арестованный, весной 1944 года умер в с. Староверовка Харьковской области. Допрошенные по делу Коваль свидетели – Грица, Грицай и другие показали, что он является руководящим участником ОУН и избличили его в этом на очных ставках. Однако, несмотря на это, арестованный Коваль никаких показаний о своей вражеской работе не давал и упорно скрывал свою действительную фамилию и другие биографические данные. Доставленный из*

ИТА Томской области осужденный бывш. участник ОУН Фарило на допросах показал, что арестованного Коваль он знает, как члена Краевого «Провода» ОУН Галиции по псевдониму «Псел» или «Псецкий», но фамилию его не знает. После активных допросов арестованный Коваль 25 августа 1947 года сознался, что он в действительности является Осьмак Кирилл Иванович, 1890 года рождения, уроженец м. Шишаки, Полтавской области, с высшим образованием, по профессии инженер-агроном. 1925 и 1938 г.г. он судился за проведение антисоветской работы, а затем, оставшись проживать в оккупированном немцами городе Киеве, в 1942 году вступил в ОУН, имел псевдоним «Борис Александрович» и проводил активную националистическую работу. При отступлении немцев из Киева Коваль-Осьмак бежал на территорию Западной Украины, где связался с оуновским подпольем и до дня ареста продолжал вести антисоветскую работу. Осенью 1944 года Коваль-Осьмак по заданию Центрального «Провода» ОУН остался в тылу Советской Армии и был назначен руководителем Краевого «Провода» ОУН «ОСУЗ» [«Осередньо Східних Українських Земель»].

Учитывая, что Коваль-Осьмак только 25 августа с. г. начал давать показания о своей работе в ОУН, то необходимо продолжать его допрос и проводить проверку его показаний, а срок следствия по делу истекает 15 сентября 1947 года, руководствуясь ст. ст. 113 и 157 УПК УССР,

Постановил: Возбудить ходатайство перед Военным Прокурором войск МВД СССР о продлении срока ведения следствия и содержания под стражей обв. КОВАЛЬ Ивана Филипповича, он же Осьмак Кирилл Иванович, на один месяц, т. е. до 15 октября 1947 года. Зам. Нач. отделения следчасти МГБ УССР, капитан Гусев.

Согласны: зам. Нач. 2-го отдела следчасти МГБ УССР, капитан Дубок. Начальник следственной части МГБ УССР, подполковник Цепков.

Отже, в серпні 1947 року я, нарепті, не «здавши» побратимів по націоналістичній боротьбі, почав розповідати про своє минуле. Щоправда, далеко не про все казав відверто, обережно дозував факти, і працівники держбезпеки весь час перевіряли мої свідчення.

Із протоколу: *По данным камерного агента, Осьмак умышленно дает неправильные показания, пытается скрыть действительных участников ОУН, с которыми он был связан по антисоветской работе. Подполковник юстиции Афонин.*

Після того, як я почав робити «добровільні» зізнання про свою участь у національно-визвольному русі, ще майже рік знадобився енкавесівцям, щоб зрозуміти: нікого я не «здам», і нічого нового вони від мене не почують. Лише в травні 1948 року справу передали на розгляд Особливої наради при МДБ СРСР, рішення якої від 10 липня 1948 року мені оголосили 14 серпня. «За участь в контрреволюційній банді українських націоналістів і активну керівну контрреволюційну націоналістичну діяльність» мене засудили до 25 років тюрми.

Секретно: Особое совещание при Министерстве Государственной безопасности Союза ССР от 10 июля 1948 г.

Слушали: Дело №148827 МГБ-Украинской ССР, по обвинению Осьмак Кирилла Ивановича, 1890 г. р., ур. Полтавской обл., украинца, гр-на СССР, беспартийного, из крестьян-кулаков, с высшим образованием. Обвин. по ст.ст. 54-1 «а» и 54-11 УК УССР.

Постановили: Осьмак Кирилла Ивановича за участие в контрреволюционной банде украинских националистов и активную руководящую контрреволюционную националистическую деятельность заключить в тюрьму сроком на двадцать пять лет, считая срок с 13 сентября 1944 года. Нач. секретариата Особого Совещания.

Я дуже добре запам'ятав, як мені повідомили про мій вирок. Я стояв серед кімнати, примружившись: яскраве світло від настільної лампи, спрямованої на обличчя, різало очі, не давало розгледіти слідчого за столом. Фіранки на вікні було затягнуто, надворі господарювала ніч.

У голові не було ніяких думок, лише серце заніло, ніби вилиці стискувало лещатами та мліли ноги. Потроху звивав до світла, але затіненого кадебіста не розрізняв. Нарешті вгледів перед столом табурет й, наважившись сісти, ступив крок.

– Стоять! – аж вискнув Гузеєв, грюкнувши кулаком об стіл. – Сядеш, когда приглашу... осужденный.

Здавалося, мовчання тяглося нескінченно. Я ніяк не міг

Выписка из протокола № 28	
Особого Совещания при Министерстве Государственной безопасности Союза ССР	
от 10 июля 1948 г.	
СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
<p>83. Дело № 148827 МГБ-Украинской ССР, по обвинению -</p> <p>1. ОСЬМАК Кирилла Ивановича, 1890 г. р., ур. Полтавской обл., украинца, гр-на СССР, беспартийного, из крестьян-кулаков, с высшим образованием.</p> <p>Обвин. по ст.ст. 54-1 «а» и 54-11 УК УССР.</p>	<p>ОСЬМАК Кирилла Ивановича, за участие в контрреволюционной банде украинских националистов и активную руководящую контрреволюционную националистическую деятельность - заключить в ТЮРЬМУ сроком на ДВАДЦАТЬ ПЯТЬ лет, считая срок с 13 сентября 1944 года.</p>
	
Нач. Секретариата Особого Совещания <i>[Signature]</i>	
С постановлением Особого Совещания МГБ ознакомил:	
Имя <i>[Signature]</i> (подпись) 14. августа 1948 г.	
Постановлением Особого Совещания объявлено:	
[Signature] (подпись, печать и печать) 14. августа 1948 г.	

Витяг з протоколу № 28 Особливої наради

звикнути до отакого виснаження мовчанням. На тюремному жаргоні це називали «в'ялити». Такий спосіб знущання кадебісти відпрацювали не на одному політ'язні. Потім мені почали зачитувати вирок.

Я стояв і не міг нічого й мовити, бо в горлі прикипіло слово, мов до металу розпечений метал, тільки вилиці смикалися – чи то від болю, чи від образи. Але кому і що міг я казати в цю мить? Ці люди не хотіли слухати, вони зібралися, щоб покарати його, вкоротити віку, забрати назавжди від дружини й дітей. Кати!

– Вивести! – розірвав тишу наказ, і світло на підлозі хитнулося. – Етапировать к чертям! – Штовхнуло в спину.

Наприкінці червня 1948 року із тюрми № 1 Управління МВС Київської області мене відправили до Владимирського централу*.

Сов. секретно. Экз. № 3-ий. Начальнику тюремного управления МВД СССР полковнику тов. Кузнецову. Гор. Москва.

Сообщаем, что ранее содержащийся заключенный Осьмак Кирилл Иванович 1890 г. р., осужденный 10-го июля 1948 года Особым Советом при быв. МГБ СССР по ст. 54-1 «а», 54-11 УК УССР на 25 лет тюремного заключения, прибыл 12-го августа 1953 года из Бутырской тюрьмы МВД СССР. Зам. начальника Владимирской особой тюрьмы МВД СССР майор Лавыгин.

ПОБРАТИМИ

Бували в тюрмі, серед усього жахіття, й приємні миттєвості. Траплялося це тоді, коли вдавалося зустріти когось із близьких по духу людей. Пригадую один такий випадок.

...Мене вели з допиту. Я знав, що на шляху до камери доведеться одвертатися до стіни три рази: звук вивчати кожний сантиметр коридору та кількість дверей.

– Пшол! – Гебіст клацає пальцями, лунко відбиваються звуки у високому коридорі з перепадами сходів. Назустріч за викрутом коридору чути човгання – когось ведуть на допит. Раптом ізвідти:

– Стань к стене. Руки на затылок. Не оглядывайся, туды твоего мать...

З-під чола зиркаю на постать, прихилену до стіни, і впізнаю арештанта, якого мені показували під час прогулянок – Івана Кривуцького, старшину для контрольних доручень боївки п'ятого району «Холодиний Яр». Його плечі опущені, на куфайці видніються дірки. Я знав, що над Іваном був нещадовно суд, дали 25 років і додатково 5 років позбавлення громадянських прав, але чув, що нібито було повторне судилище.

«Може, його на розстріл?» – подумалося. Але через кілька днів, коли мене вивели у двір на прогулянку, я зустрів Івана в оточенні бритоголових пацанів й усміхнувся, як до щирого знайомого.

Проясень: *Із споминів Івана Кривуцького:* *Нараз у дверях появилася високий чоловік і хтось із арештантів сказав півголосом до мене: «О, це він!» Всі «шаньки» (так звали у в'язниці хлопчиків-зłodюжок) разом із своїм ватажком оточили Кирила Осмака. На диво, вони віталися з ним по українському і кожний старався кинути хоч пару слів. Видно, вони були знайомі раніше. Осмак був високого росту, десь 180 см, з вигляду під 60 років, голова сива, профіль обличчя прямокутний, вольовий підборідок. Я приглядався до нього уважно, коли він розмовляв з хлопчиками. Його високе чоло, правильні риси лиця, спокійні повільні рухи, чиста літературна мова — все це викликало з перших хвилин повагу до нього, пошану. Пишу для того, щоб сказати щось доброго про нього, але я таки переконаний, що таке враження він справляв на кожного, хто з ним зустрічався вперше. Після розмови з підлітками він привітався і з нами. Розмову почав з того, що похвалив підлітків. Ці хлопці, хоч ув'язнені за якісь кримінальні проступки, а особливо старі рецидивісти, ставилися дуже добре до нього з перших днів перебування у в'язниці. Слідчі НКВС в перші місяці ув'язнення кидали його до камер з різними кримінальними злочинцями, щоб йому докучати. Проте прораховувалися. Кримінальні розуміли наміри НКВС і ставилися до нього з пошаною... Я коротко розповів про події на Закерзонні, про дії УПА, про акцію «Вісла». Він слухав мовчки. Про події в західних областях України, в тому числі на*

Іван Кривуцький, майже неповних 20 років, вступає до ОУН.
Переміщина. 1941 р.

Закерзонні, ніхто, крім слідчих, і не згадував. Про становище в Україні він був добре поінформований, знав про голод в 1946 і 1947 роках, про масові арешти, висилки, переслідування тих, що залишались під німцями. Про себе говорив мало. Сказав тільки, що засуджений на 25 років ізолятора. Повезуть мабуть до Владімірської в'язниці в Росії, а, може, до іншої. Мова ще була про Верхньоуральський «ізолятор» і т. зв. «Олександрівський централ», що є дець в Іркутській області — старий, ще з царських часів. Проте пізніше я довідався, що з «централу» зробили звичайний концтабір. За весь час нашої розмови «хлопчики» обступили нас тісним колом і прямо з якимсь обожнюванням не зводили з нього очей, ловили кожне його слово. Далі чомусь розмова перейшла на провокаторів у слідчій в'язниці на вулиці Короленка, 33. Я розповів йому, що Дядькович, колишній член Спілки письменників України, погано виконував свої функції провокатора. Якийсь переляканий, чи боязливий, але розмови на «небезпечні» теми сам не починав, навіть уникав. Видно функції свої виконував неохоче, під примусом. Коли зайшла мова про Михайла Антоновича Передерія, який у 37-ій камері представився нам як викладач політичної економії якогось кийвського інституту, Осмак відповів, що Передерій — старий, битий чекіст зі стажем, чи не найбільш кваліфікований серед інших. У 37-ій камері був я, Роман Новосад — випускник віденської консерваторії і архимандрит монастиря в Унові та 79-літній о. Климентій

Шептицький. Романа Новосада разом з Василем Вишиваним, сином австрійського цісаря Габсбурга, НКВС викрало в англійській зоні Відня та звинуватило обох у співпраці з англійською розвідкою».

Отець Шептицький попереджав нас з Романом, щоб не провадити розмов чи дискусій на політичні теми в присутності Передерія. Кирило Осмак знав багатьох слідчих на вулиці Короленка, 33. Про свою справу він не говорив нічого і я не ставив жодних запитань. Так було прийнято в усіх в'язницях Союзу, щоб не попасти на провокатора. Розмова тривала дець 30 хвилин. Підійшла черга К. Осмака йти до лазні. Він узяв свою «котомку» (торбинку), в якій були всі його пожитки — можливо одна-дві пари білизни й пайка хліба на дорогу чи на день, і попрощався, потиснувши руки нам, хлопчикам та їхньому ватажкові. Тоді повільною ходою зник за дверима роздягальні лазні. На ньому було щось подібне до куртки чи військової «тімнастьорки» світло-сірого кольору, вилиняла від прання за час перебування у в'язниці. По одягу й мішечку з усім «багатством» можна було зробити висновок, що на волі у Кирила не було ні рідних, ні знайомих. А, можливо, його цілковито ізолювали від зовнішнього світу й не приймали для нього жодних передач. Як тільки Осмак попрощався з нами, всі проводили його мовчки... Кожний з нас про щось думав. Мені хотілося побути з ним довше і я думав про те, чи доведеться нам ще колись зустрінутись.

... Раптом над моїм вухом засичало:

– Топає, не останавляйтесь! – викрикує конвоїр і боляче штурхає у спину. Зціпивши зуби, утримуюся, щоб не впасти. Мене завжди важко було збити з ніг, навіть в дитинстві, коли на кутку хлопчачи гралися в різні ігриштурханини – я умів тримати удар.

Мене везли у «столипінському вагоні» до в'язниці й у мене був час подумати про Великий Збір, і про те, що нам за короткий проміжок часу вдалося зробити. Не минуло й кілька місяців, як українські землі опинилися знов під московсько-більшевицькою окупацією. Але Українська Головна Визвольна Рада зосталася в рідних краях, з народом ділити з ним його долю й недолю, провадити його, керувати ним у його святій визвольній боротьбі. На наш заклик не скоритися московсько-більшевицьким окупантам так, як раніше гітлерівським, український народ відповів завзятою, героїчною боротьбою проти большевицьких гнобителів і експлуататорів України. Я, навіть схоплений, знав, що український народ, керований УГВР, свою визвольну боротьбу продовжує, і рішучий продовжувати її далі, аж до її переможного закінчення – до побудови Української Самостійної Держави. Так, тільки визвольна боротьба є найкращим підтвердженням того, що весь український народ, який бореться, беззастережно визнає Українську Головну Визвольну Раду та її цілком підтримує. І ця думка додавала мені сил. І надію...

БЕРІЯ І ОСЬМАК – ЗУСТРІЧ, ЯКА НЕ ВІДБУЛАСЯ

Наприкінці травня 1953 року безрадісний і одноманітний плін мого життя сколихнула одна незвична подія. Мене доправили до Москви. Як з'ясувалося пізніше, так само в Бутирську тюрму МДБ із сибірського заслання привезли сестер Бандери Оксану та Марту-Марію, а також митрополита Йосифа Сліпого. Енкавеесівцям потрібна була допомога в справі знищення ОУН, оскільки навіть найпотужніші їхні репресії та провокації результатів не давали. Певна річ, ніхто з нас не погодився стати на шлях зради.

Із державного архіву СБУ (справа №51279): *Спроба переконати Кирила Осьмака в тому, що ОУН є найстрашнішим ворогом українського народу, не принесла позитивних результатів, а на зроблену йому пропозицію посприяти в боротьбі проти ОУН заявив, що він був і залишається ідейним українським націоналістом і радше готовий піти на смерть, ніж погодитися на участь в заходах, спрямованих проти ОУН та її діяльності. Враховуючи, що К.Осьмак протягом всього часу роботи з ним постійно підкреслював свою несприятелю ненависть до Радянської влади й категорично відмовився прийняти нашу пропозицію про участь в заходах*

по боротьбі з ОУН, вважасмо доцільним відіслати його назад до Володимирської тюрми; запропонувати УМВС Володимирської області організувати активну внутрішньокамерну агентурну «фазработку» К. Осьмака; орієнтувати МВС УРСР на встановлення й «фазработку» родинних та організаційних зв'язків К. Осьмака, що знаходяться в Україні.

Ці події давали надію, а головне – хоч якусь інформацію про дії моїх побратимів по боротьбі на волі. Крихта за крихтою я намагався зібрати факти, які дозволили б відтворити картину протистояння НКВС і ОУН за останнє десятиліття, з часу мого арешту.

На засіданні Президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 року розглядалось «Питання західних областей Української РСР». Тоді було визнано, що попри численні репресії (з 1944 до 1952 року заарештовано понад 134000, вбито понад 153000 осіб, вислано довічно за межі України понад 203000 осіб), спротив з боку українських «націоналістів» не припиняється. Не зломали цього спротиву і підступні диверсії та провокації, які постійно чинилися органами НКВС. Про останні варто згадати більш детально.

3 березня 1946 року НКВС реорганізували у Міністерство внутрішніх справ (МВС) та Міністерство державної безпеки (МДБ). Очолював їх Лаврентій Берія.

Із досьє: *Лаврентій Павлович Берія (29.03.1899 – 23.12.1953) – партійний і політичний діяч СРСР; один із найбільш активних організаторів масових репресій 1930-х – початку 50-х років. Людина з найближчого оточення ІІ. Сталіна.*

У західноукраїнські міста і села образу після цієї події було переведено 25 тисяч бійців МВС і 35 тисяч таємних оперативників МДБ. Їхнім основним завданням були диверсії. Найбільшого розголосу набули так звані «колодязні» операції, коли псевдонаціоналісти – переодягнені емтеесівці – вбивали мирних громадян, а трупи кидали у криниці. За наказом Л. Берії та М. Ковальчука, голови держбезпеки УРСР, створювалися зовні схожі на загони УПА та Служби безпеки ОУН формування раддержбезпеки. Вони тероризували населення, коячи під виглядом УПА вбивства, гвалтування й грабунки. І саме тоді радянська преса здійняла галас про те, що націоналісти заплямували себе масовими вбивствами.

Із доповідної записки № 582/СМ міністра внутрішніх справ УРСР Тимофія Строкача: *Вони <«емдебісти»> виявлені й відомі нам під виглядом «бандитів УПА», «зграй злодіїв», «насильників та вбивць місцевого населення». Особливої популярності набули вбивства великих груп людей спецгрупами МДБ, «утоплення в колодязях», щоб наганяти цю найбільший страх.*

У своїй боротьбі з українським народом тоталітарна система і її каральні органи використовували також масові депортації. Ще з 1944 року проводилось виселення людей із десятка районів Тернопільської, Станіславівської та Львівської областей. Певна річ, люди рятували себе й свої сім'ї в лісах.

Після смерті Йосипа Сталіна Берія вирішив завдати останнього і нищівного удару по лівкам ОУН і УПА.

Приміщення Володимирської в'язниці

денням являлся украинским националистом. Идеи национализма вынашивал с юношеских лет, однако, активной националистической деятельностью начал заниматься лишь с 1941 года, т.е. с момента оккупации территории Украины немецко-фашистскими войсками.

Нападение фашистской Германии на Советский Союз им было воспринято с большим удовлетворением, так как в этом он видел благоприятные условия для позиций украинских националистов в борьбе за отторжение Украины от Советского Союза и создание «Самостоятельного украинского государства».

Поэтому он сознательно остался на территории, занятой немецкими войсками. Проживая в оккупированном немцами г.р. Киеве в 1941 году, он связался с активными украинскими националистами-мельниковцами, председателем так называемой «Национальной Рады» в Киеве – Величковским Николаем, и его заместителем – Бойдуником. Однако, как заявил Осмак, стремясь к ведению более активной борьбы за создание «самостоятельного украинского государства» и видя, что мельниковцы действуют менее активно, чем бандеровцы, он в 1942 году примкнул к бандеровцам и установил связь с членом главного «провода» ОУН бандеровцев, известным ему только по псевдониму «Владимир».

По заданию «Владимира» Осмак среди интеллигенции г.р. Киева проводил работу по вербовке в ОУН новых членов, создав, таким образом, ряд

«осередков» ОУН, писал антисоветские статьи и брошюры. В частности, им были написаны брошюры антисоветского характера: «Украин-на-колония Москвы», «Колхозы, как метод угнетения украинского крестьянства», «Рассчитываем на собственные силы», «К вооруженной борьбе» и другие, издававшиеся ОУН в больших тиражах и распространявшиеся в восточных и западных областях Украины.

В конце сентября 1943 года, в связи с отступлением немецких войск, Осьмак из Киева переехал во Львов, где под псевдонимом «Псельский» развернул оуновскую работу среди населения западных областей Украины. Выступал с антисоветскими докладами. Тогда же им было написано обращение к греко-католическому духовенству, в котором Осьмак призывал активизировать борьбу с наступающей Советской Армией. Вместе с этим, Осьмак принимал участие в организации вооруженных сил УПА.

По заданию главного «провода» ОУН в мае 1944 года он написал проекты «Платформы» и «Универсала» — «Украинской Головной вызвольной Рады» — «УТВР». В июле 1944 года в лесу возле с. Лужок-Горишний, Турковского района, Дрогобычской области по инициативе главного «провода» ОУН бандеровцев был созван так называемый «Великий сбор», на котором представителями всех националистических организаций было решено создать для борьбы с советской властью, за отторжение Украины от Советского Союза, объединенный орган украинских нацио-

налистов — «УТВР», утверждены «платформа» и «универсал» этого органа, избрано так называемое «правительство», в состав которого Осьмак вошел в качестве «президента» УТВР. Во время разгрома немецко-фашистских войск и бегства оуновских главарей за границу Осьмак был оставлен в тылу Советской Армии для руководства оуновской работой, однако, развернуть активную антисоветскую деятельность он не успел, так как вскоре был арестован. На вопрос, каковы его взгляды на национализм в настоящее время, Осьмак ответил, что он был по своим убеждениям и остается украинским националистом, что никакая сила, доводы и доказательства не могут поколебать его убеждений и от них он никогда и ни при каких обстоятельствах не откажется. Что до конца своей жизни он будет верен идее о необходимости отторжения Украины от Советского Союза и создания «Самостийного украинского государства» в его этнографических границах. Попытка убедить Осьмака в том, что ОУН является злейшим врагом украинского народа, не дала положительных результатов, а на сделанное ему предложение оказать содействие в борьбе против ОУН, заявил, что он был и остается идейным украинским националистом и скорее готов пойти на смерть, чем согласиться на участие в мероприятиях, направленных против ОУН и ее деятельности. Учитывая, что Осьмак на протяжении всего времени работы с ним постоянно подчеркивал свою непримиримую ненависть к Советской власти

и категорически отказался принять наши предложения об участии в мероприятиях по борьбе с ОУН, считаем целесообразным: а) дальнейшую оперативную обработку Осьмака прекратить; б) направить его обратно во Владимирскую тюрьму для отбытия срока наказания; в) предложить УМВД Владимирской области организовать активную внутрикамерную агентурную разработку Осьмака; г) ориентировать МВД УССР на установление и разработку родственных и организационных связей Осьмака, находящихся на Украине. Просим Вашего решения. 1 августа 1953 года».

ЧАСТИНА 2
ДУМКАМИ ГОРНУСЯ
ДО РІДНИХ

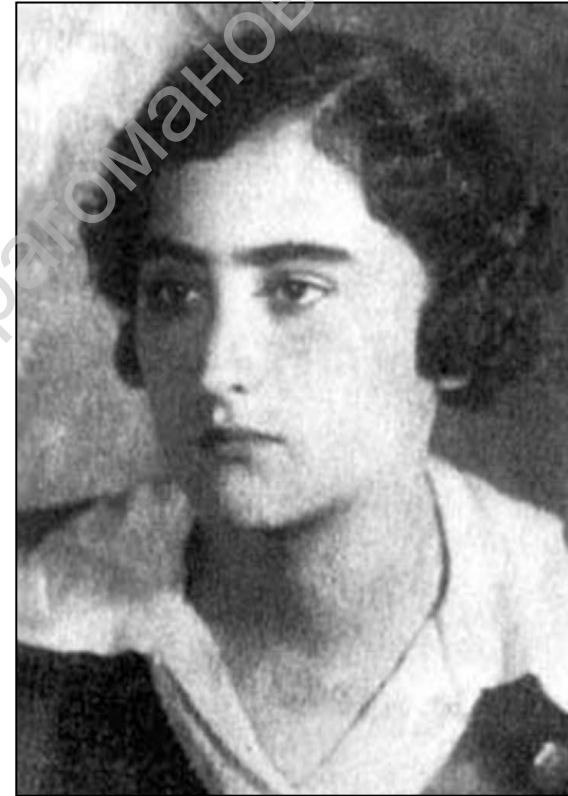
ЛЯЛЯ З ВЕЛИКОЮ НАДІЄЮ ЗАДИВЛЯЛАСЯ В МАЙБУТНЄ

Ляля... Так ми ніжно називали старшу мою доньку, Ларису. Вона була мені рідною не тільки по крові, але й по духу. Коли вона зникла без сліду десь у Волинських лісах на початку 1944 року, виконуючи завдання проводу, в моєму серці відкрилася ще одна – після Олега й Марії – рана, яка не загоїться вже ніколи.

Народилася Лариса 2 січня 1918 року в Києві. Вона була другою нашою з Марією дитиною. У 1922 році ми забрали від родичів дружини дівчинку Валю, батьки якої померли. Так у Лариси з'явилася сестричка.

Дитинство Лялі проходило в непрості для країни й для нашої сім'ї часи. Біда, яку вона бачила довкола, змушувала дорослішати швидше. Мій арешт 1928-го року вразив її дитяче серце. Після мого повернення ми часто й безкінечно довго розмовляли про долю України, і, тепер я певен, ці розмови не були марними.

У 1930 році Лариса закінчувала школу і слід було замислитися над вибором професії. Однак були для цього свої перешкоди. На той час я знову опинився за ґратами в справі СВУ. Доньці ж «ворога народу» дорога до вищого навчального закладу була закрита. На щастя, допоміг наш родич, Михайло Дідківський.

Лариса Кирилівна Осмак

Михайло Мефодійович Дідковський

Із досьє: *Михайло Мефодійович Дідковський – професор гідротехніки, викладач кафедри гідравліки Київського гідромеліоративного інституту (КГМІ). Після наукового відрядження на ГЕС Кавказу (Баксанська, Гізельдонська та інші) в жовтні 1939 року отримав посаду штатного доцента кафедри використання водної енергії КГМІ.*

Михайло був чоловіком рідної сестри Марії, тітки Лариси – Надії Василівни. Обидва вони були людьми шанованими в наукових колах, і їхня племінниця була поза підозрами енкавеесівців. Так, 1936 року Ляля стала студенткою гідромеліоративного факультету КГМІ.

Спочатку все складалося для неї непогано: навчалася добре, отримувала стипендію. Однак 1937 року в інституті почалася «колотнеча». Викладачів звільняли з роботи, студентів виключали з інституту, мотивуючи це абсурдними звинуваченнями: «За зв'язок з контрреволюційною-фашисткою, колишньою викладачкою німецької мови Кравченко, студента 2-го курсу т. Р.В. Барабаша із інституту виключити»; «В. о. доцента З.М. Кашина за пропаганду в лекції про рослинництво студентам 3-го курсу класово-ворожих антирадянських теорій в с/г з посади звільнити»; «Зав. бібліотекою т. О.А. Руденчик за те, що вивісила в читальні для загального користування статтю ворога-троцькіста Ашрафана, з посади звільнити». Крім того, в цей же період виник гучний скандал – деяких студентів-дипломників звинуватили в плагіаті.

У цій ситуації в багатьох студентів виникли проблеми зі складанням сесії та перескладанням боргів. Були вони і

в Лялі. В результаті вона отримала з більшості предметів «задовільно» і втратила стипендію. Це було небезпечно: зайва увага активістів-комсомольців до «студентки з поганою успішністю» у цей момент була дуже недоречна, адже 29 січня 1938 року я знову опинився в тюрмі. Однак і цього разу все обійшлося. Наступного року Ляля отримувала вже тільки тверді «четвірки» і поновила свій авторитет серед викладачів та однокурсників.

Мене турбувало тепер лише одне: чи зможе Лариса, та й уся родина, витримати ті поневіряння, які випадали на їхню долю в зв'язку з кожним моїм арештом. Дякувати Богові, жах не паралізував, нікого з родини Осмаків-Юркевичів, і це тішило. Я знав стійкий характер своєї доньки, її нестримне бажання справедливості. Вона була вся в мене: принципова, вперта, не зраджувала ідеалів. Я пишався нею та подумки бажав їй сил витримати всі поневіряння.

У 1940 році в інституті поживалися дослідження, пов'язані з низкою об'єктів на Західній Україні. Лариса писала дипломну на тему «Гребля на річці Горинь біля села Поляни» під керівництвом М.К. Міщенка. Це відкривало для нас із нею додаткові можливості – відтепер дочка могла паралельно зі збором інформації на місцевості для дипломного проекту виконувати деякі мої доручення. В окупованому німцями Києві ми разом налагоджували роботу українського національно-визвольного підпілля.

Із протоколу допиту Валентини Орлової: *Осмак мав дочку Ларису... <Вона> в період окупації Києва до червня 1942-го проживала разом з*

ним, а потім, щоб не бути вивезеною до Німеччини, виїхала із Києва і роз'їжджала разом з ним різними містами України. Жовтень 1947 року.

Донька допомогла мені створити понад десяток первинних осередків ОУН на східних землях. Ми разом підтримували з ними зв'язок, доправляли їм відповідну літературу.

Від другої половини 1942 року Лариса влаштувала-ся легально в Житомирі в міській земельній управі, нелегально перебуваючи в мережі ОУН. Наприкінці 1943 року вона поїхала з нелегальною літературою із Новоград-Волинського до містечка Корця на Рівненщині і не повернулася. Доля її не з'ясована й дотепер. Як хотілося б мені дізнатися хоч щось про останні хвилини доньки...

Із листа до Наталі Осмак: *Згадую Лялю, як вона любила тебе і мріяла про те, щоб ти дістала правдиве виховання. В серпні 43 року вона приїхала з Волині до Києва, щоб попрощатися з тобою. Ти була ще зовсім малою і не пам'ятаєш, як Ляля тішилася тобою і з великою надією задивлялася в твоє майбутнє. Кирило Осмак.*

ЧАСТЕНЬКО ЗГАДУЮ СОРОЧИНЦІ І ЛЮДУ

Секретно. Начальнику тюрми №2 УМВД Владимирской области. Подполковнику тов. Бегун. Сообщите заключенному Осьмак Кириллу Ивановичу, что жена его Осьмак Людмила Устиновна проживает в селе Подбуж Подбужского района Дрогобычской области. Разрешите Осьмак переписку с ней. Начальник 2-го отдела Тюремного управления МВД СССР полковник Волховский.

Людмила Богдашевська, моя друга дружина, народилася 5 вересня 1900 року в селі Кривошійніці Сквирського району на Київщині. Ми з нею познайомилися й працювали разом ще в Інституті Української наукової мови (ІУНМ). Ця чорнява, з великими карими очима дівчина, завжди мала свою думку на проблему, яку ми обговорювали у відділі. Від природи талановита, щира, дотепна, кмітлива, вона вміла налагоджувати як приятельські, так і ділові взаємини з людьми. Трималася скромно, але гідно в будь-якій ситуації.

Ми одружилися з нею в 1940 році, перед тим попросивши дозволу у своїх дочок. До речі з Лялею вони швидко знайшли спільну мову і потоваришували.

22 грудня 1941 року Людмила народила доньку Наталю. Вона не знала нічого на той час про мою діяльність. Однак випробування, які випали на її долю після

Богдашевська Людмила -
майбутня дружина Кирила Осьмака.
м. Київ. 1915 р.

Людмила Осмак з донькою Наталкою.
м. Київ. Грудень 1941 р.

мого зникнення серед карпатських гір, пройшла з честю. Одна, не маючи захисту нізвідки, вона рятувала, годувала, ставила на ноги нашу доцю.

Уривок з протоколу її допиту 1955 року:

«Запитання: Що Вам відомо про зв'язки Вашого чоловіка з учасниками ОУН і його націоналістичну діяльність після від'їзду із м. Кисва? Відповідь: Про зв'язки мого чоловіка з учасниками ОУН та про його націоналістичну діяльність після від'їзду із м. Кисва мені також нічого невідомо. Запитання: Де нині знаходиться Ваш чоловік Осмак Кирило Іванович? Відповідь: Мій чоловік Осмак Кирило Іванович засуджений і відбуває покарання в м. Владімірі. Про це мені відомо з листів чоловіка. Де і коли він був затриманий, я не знаю.

Нам дозволили листуватися аж у 1954 році. Цьому передували десятки моїх запитів до урядових органів про Людину адресу. Коли я нарешті дізнався про родину, Наталочка вже перейшла в шостий клас та мріяла про закінчення середньої школи. Відколи нам дозволили спілкуватися, стало легше морально. Кожен її лист, просякнутий теплотою й любов'ю, додавав мені сил.

Неоціненну участь у долі родини взяла моя прийомна донька Валя. Вона була доброю дитиною і виросла на прекрасну, добру, шляхетну людину. Пошли їй, Боже, здоров'я і щастя в кожному моменті і на кожному кроці її життя.

Отже, на першого Людиного листа навесні 1954 року я відповів негайно. Писали ми, з огляду на цензуру у Владімирській тюрмі, російською мовою.

Із листа: *Владимир. 2 ноября 1954 года. Моя кохана, люба Людусь! Твое письмо пролило свет на некоторые обстоятельства, которые были не ясны раньше. Условия твоего существования вырисовались теперь определеннее. Они, в действительности, значительно тяжелее, чем я мог себе представить. Перед тобой ежедневно стоит вся сумма забот о жизненных нуждах. Заготовить дрова на зиму — это значит самой и пилить, и рубить. Ужасно неприятно представлять тебя вынужденной выполнять такую работу. Заготовка картофеля, квашенья капусты и засолка огурцов — обычные приготовления к зиме. Может быть, Наталочка уже с раннего возраста под твоим руководством научится таким необходимым житейским делам. Но перетаскивание картофеля, переноска тяжестей — это не твоё дело. Я никогда не забуду, что ты еще в юные годы поплатилась своим здоровьем при выполнении непосильных физических работ. Масса хлопот, беготни, большая затрата времени на всякие мелочи жизни и в то же время необходимость находить деньги на все нужды... Обнимаю тебе и міцно, міцно цілую. Увесь твій Кирилко.*

1955 року Люда з Наталочкою їздила до родичів на Київщину — в село біля Сквирі. Там її брат і сестра працювали у колгоспі. Наталочка нарешті побачила край, мнлий серцю її батька.

Із листа до Наталі: *«Відокремити, доню, київські гори, красвиди і Дніпро від Києва — немож-*

ливо. Все це зробило наш Київ найкращим містом у світі, близьким і найдорожчим для нас.

Коли б дожити до часу, щоб я зміг показати доні багато з тої краси, що бачив сам, та щоб хоч у малій мірі передати свою закоханість до рідної природи! Звичайно, я показав би їй і Псло, і Ворсклу, і Сулу, Полтаву, Сорочинці і Шишак, достеменно розповів би про їхню історію, цікаві легенди та перекази. Про це, на жаль, можна лише мріяти. Частенько згадую Сорочинці і Люду там, і тих чимало оригінальних, типових людей, що там жили і діяли в свій час.

Із листа до сестри Галини: *З останніх листів від Люди я дістав уявлення, що з її здоров'ям негарзд... Уявляю жахливу картину: що як Люда не витримас усіх страждань і зігнеться?! Тоді бідна моя донечка буде повною сиротою, без батька і без стражденниці матері... Це змушує мене просити тебе подумати чи не змогла б ти прийти з більш-менш поважною допомогою моїм — у Підбужжі. Пробач мені, що вже з першим листом підношу цю тяжку справу. Міцно цілую. Нещасливий твій брат Кирилко. Моя адреса: Владимир областной, почтовый ящик 21, К.П. Осьмак.*

ІЗ ЛИСТІВ КИРИЛА І ЛЮДМИЛИ ОСЬМАКІВ

Владимир, 7 апреля 1954. *Моя кохана Людусь, люба найдорожча Дружино моя! Десять лет тому назад ты поцеловала меня на прощанье. В те же незабываемые минуты я обнимал и простился з нашою маленькою доцею, нашим спільним виплеканим щастям і радістю.*

После длительных проб обнаружить реальность твоего существования, четвертого сего марта я получил официальное сообщение о месте твоего нахождения. На следующий же день я написал тебе письмо. Оно ушло 12 марта. После этого я начал высчитывать время пересылки моего письма, учитывая возможность случайных задержек при передаче его тебе и пр. и пр. Последнюю неделю я напряженно ожидал получения ответа, возникали сомнения, появлялась неуверенность.

Третьего числа апреля вечером, после ужина, я задал вопрос соседям: что особенного случилось в этот день, произошло ли что-нибудь выдающееся в нашей жизни? Как бы в ответ — открылась форточка, вызов, некоторое замешательство, и, оказалось, что вопрос идет о мне. Увидя в руке вызывающего — письмо, наэлектризованный — я ответил на пару вопросов и письмо в моих руках. Даже без очков я разобрал твой почерк на конверте. Наконец свершилось то, о чем я мечтал в течение многих лет. Осуществилась прерванная тяжельми событиями связь между нами. Письмо было написано тобой 28 марта, а здесь, уже в моих руках, оно было вечером 3 апреля. Пять дней пути. С крайним напряжени-

ем всего моего существа я начал чтение бесконечно дорогих и так хорошо знакомых милых строк. Обращение твое в начале письма и наличие письма от Наталочки (что я определил одним взглядом) — дало ответ на все.

Мы с тобой, как и тогда, на вольном свете — самые близкие, родные души. Страшные и тяжельге десять лет с их ужасающими и чудовищными возможностями — разлучили нас. Я питал горячую веру, что Бог сохранит тебя и нашу доцю. II письмо твое в миг подтвердило, что ты физически существуешь, что мы остаемся крепкой семьей, хотя пространственно мы до какого-то момента разведены. II Так, начнем знакомить друг друга с тем, что произошло с нами за эти десять лет. Задача не так уж проста, ибо времени ушло слишком много. Уходил я — Наталочке было 2 1/2 года, а теперь ей уже свыше двенадцати. Она уже ученица шестого класса. Наряду с чрезвычайными лишениями — тебе одной надо было думать и заботиться о воспитании, обучении и прокормлении доці. Это было тяжело тебе, слишком тяжело.

Что касается меня во всё это время, то независимо от чрезвычайных обстоятельств — меня все время угнетала мысль, что я остаюсь совершенно безучастным в отношении дочери, что я уже никогда не буду иметь возможности радоваться развитием нашей дочери, что возможность быть тебе полезным при воспитании ребенка уходила навсегда, что непосильные тяготы, которые ты вынуждена переносить единолично — окончательно подорвут твоё здоровье. Прямой арифметический счет говорит, что во время нашего прощания ты приближалась к 44 годам, а мне было 54. Сегодня — я приближаюсь к 64, а тебе осенью будет 54. Ты в моем воображении рисуешься всегда молодой, серьезной и всегда способной брать от жизни всё, что позволяли обстоятельства и силы. II в

Людмила Осмак з донькою Наталкою.
с. Підбуж. Липень 1953 р.

то же время, начиная с 1940, я никогда не забывал о твоём подорванном здоровье. Из памяти не выходил тот тяжёлый случай в 43 году, когда тебя, истекающую кровью, я проводил на носилках в больницу. Твёрдый характер и высокая моральная стойкость всегда поддерживала тебя при тяжёлых испытаниях. Но то, что тебе пришлось претерпеть после нашей разлуки, — выше всякой меры. Ты пишешь, что не чувствуешь себя здоровой, что давняя болезнь желудка (ноль кислотности) и образ жизни тому причиной. А какой у тебя вес? Думаю, что он слишком мал. Какие меры надо принять для поддержания здоровья? К кому можно обратиться за помощью? Как твои братья? Нельзя ли к ним обратиться, чтобы они поддержали тебя в течение ближайших одного-двух лет? Логически — состояние твоего здоровья угрожающе, но хочется верить, что крепость твоего духа и уменье находить выход из положения — урятуют тебе и Наталочку.

Моя кожана! Хочется больше знать о твоём материальном положении. Удаётся ли тебе полностью обеспечивать своё существование продуктами питания, которые требуются при твоей болезни, и Наталочке — при её надорванном здоровье. Имеешь отдельную квартиру или живёшь с хозяевами? Есть ли огород, садик и ещё что-нибудь. Далеко ли от реки? Думаю, что климатически Підбуж местность здоровая.

В этом письме я расскажу кое-что о себе, но к этому вопросу придётся возвращаться в следующих письмах. Шесть лет (с 22.08.48) будет в августе, как я здесь. Здоровье вначале было лучше, теперь уже не то. Внешне больших изменений нет. Получаемое мной питание неплохое, но довольно однообразное. Помощь от Вали Томиной сильно поддерживала и держит меня. В зеркало смотреть не приходится. Но старческих морщин нет. Мой вес

за последние два года увеличился, теперь он даже немного выше того, что было при тебе. Неблагоприятная сторона в состоянии здоровья — повышенное давление крови (гипертония). Не сразу это определилось, а постепенно, в течение 2-3 последних лет. Медикаментозное лечение здесь поставлено хорошо. Для изменения режима меня иногда помещают в больницу. В мечтах — думаю, думаю о свободном воздухе на поле, в саду или огороде. Мне кажется, что близость к природе — была бы лучшим средством против гипертонии. Кто помогает тебе, когда физические силы изменяют и ты вынуждена находиться в постели? Одна мысль о временах повторяющемся физическом изнеможении твоём — наводит на меня страх.

Людусь! Чем я занимаюсь? Продуктивность моих занятий небольшая. Сутки разбиваются на много условных отрезков времени. Сон — восемь часов. Уборка помещения и вечером, завтрак, обед, ужин. Не всегда удаётся рационально использовать время, но я к этому стремлюсь ежедневно. В этом учреждении имеется громадная библиотека. Очень солидный отдел художественной литературы, много нужных книг по всем отраслям знаний. Имеются учебники английского, немецкого и французского языков и литература на этих языках. Поначалу — использовал время для возобновления своих познаний в немецком языке. Была возможность получать помощь знатока. Со середины же 1950 года я решил окончательно на изучение английского языка и работаю над ним все время. Мне было разрешено приобрести словари. В марте 1951 года Валя прислала мне большие словари: англо-русский и русско-английский. Наличие словарей, а также эпизодическая помощь опытного руководителя — дала возможность добиться кое-чего. Ты очень хорошо знаешь, насколько тяжело постигнуть англий-

ское произношение. Я осилил его. Учти трудности языка, условия работы, а также возраст. Итак, чего я добился путем упорной работы? Имею знание основ грамматики — хотя и нуждаюсь в дальнейшем укреплении этих знаний. Сколько тысяч слов я знаю — сказать не могу. Лёгкую литературу читаю свободно, конечно, не без помощи словаря. Вся лёгкую литературу на английском языке из библиотеки — прочёл. Из Диккенса прочёл «Американские Заметки», около двести страниц, «Мартин Чеззлвит». Сейчас читаю «Посмертные Записки Пиквикского Клуба». Это большая книга — около девятьсот страниц. В течение двух месяцев, до сегодня — прочёл четверть этой книги. На остальные три четверти надо будет затратить еще пять месяцев упорного труда. Это чтение дает много удовольствия — английский юмор Диккенса я уже способен чувствовать в оригинале. Очень сожалею, что нет случая упражняться в разговорной речи.

Твой вопрос: есть ли какая-нибудь надежда нам когда-нибудь увидаться? Мой ответ краткий: Верю в Бога и надеюсь на Бога — что мы увидимся, что я еще буду иметь радость заботы о тебе и о Наталочке. Ежедневные мои молитвы обращены к Богу о даровании нам счастья: остаток дней жить вместе и увидеть счастливой нашу дочь. О существовании Надийки Юркевич и матери Михася Дашковського я знал при разговорах в Киеве осенью сорок седьмого. Тогда, надо думать, они были живы и здоровы.

Моя дорогая! Со стороны Вали, после первого же письма к ней в сентябре сорок восьмого отсюда, я встретил действительно дочернее сердечное отношение. Мне пришлось наблюдать случаи проявления холодного отношения оставшихся там далеко — к своим родным, попавшим в страшную беду. Но со стороны Вали было настоящее дочернее отношение. Она поддерживала меня всё время.

Вілла «Українська захоронка» в с. Підбужж на Дрогобиччині.
У цій будівлі на хуторі Ратай біля Підбужж, одному із відділень районної лікарні, в 1950-1951 рр. працювала Людмила Осмак.
Сюди до неї приходила влітку донька Наталка

За шесть лет она прислала мне только два письма, но деньги высылает регулярно, ежемесячно сто рублей. В марте 1949 года я получил большую продуктовую посылку. После этого получение посылок не разрешалось. После возобновления разрешения, я получил в ноябре 1953 года посылку с большим количеством полезных вещей, в том числе 50 шт. свежих яблок. В феврале текущего года я получил от Вали приличный костюм — брюки, пиджак, одну рубашку, свитр, две пары носков, хороший платок вместо кашинэ. В том же месяце другой посылкой Валя прислала халву, конфеты, печенье, колбасу, сало, плавленый сыр, лимоны, две плитки шоколада. Этого должно хватить мне на долгое время. В письме Вале от 2 апреля я просил ее не беспокоиться с присылкой пищевых продуктов, по крайней мере до осени.

Валя писала мне в ноябре 1953 года (это первое её письмо за все время): «В марте 1954 года мы с моим мужем Александром Сократовичем Томиным (ты его не знаешь) будем праздновать 10-летие нашей совместной жизни. А вот 23 ноября (т. е. 1953 г.) мы будем праздновать тоже знаменательную дату — нашей доченьке Талочке (Наташа) исполняется два года. Эти два года принесли мне много радости, но и очень много хлопот и большую физическую нагрузку. Наша дочка родилась 8-ми месячной (недоношенной) — очень неприспособленной к существованию и пришлось выдержать большую и продолжительную борьбу за ее жизнь». Итак, я имею внучку...

...Моя любя! Должен заканчивать письмо. Слава Всевышнему, что я имею это чрезвычайное счастье — писать тебе, хотя и не на родном языке. В следующих письмах буду писать еще и еще о себе. Но прошу ничего не вуалируя писать и о себе, чтобы я мог хотя бы мысленно болеть твоим горем, и если Бог будет посы-

лать, то и радоваться твоему благополучию и удачам. Наталочка пишет, что в сентябре 1953 года ты писала мне и послала свои фотографии. Ничего не получал. Прошу рассказать мне, что можно об этом: по какому адресу послала мне письмо и пр. Хотя бы кратко, но пиши каждый месяц. А Наталочка будет писать сколько можно больше — это другая большая радость. Вале я буду писать первого июня. Но если ты не получишь моего письма от второго мая, то это должно означать, что я этого числа напишу Вале.

Всією душою, всім моїм серцем бажаю бути здоровою і завжди морально міцною. Вітаю сердечно з радісним Святом Воскресіння. Христос Воскрес! Цілую Міцно. Увесь твій Кирилко.

4 мая 1955 года. Моя кохана, любя! Дорогие строчки твоего апрельского письма умиляют мои глаза. Я имею возможность беседовать с тобой и обмениваться мыслями по поводу твоих мыслей, высказанных совсем недавно. Дата твоего письма 21.IV, мне вручили 29.IV. Чувствую твои тяжелые переживания, а также физическое и нервное переутомление. Слишком тяжела твоя жизнь. По существу она разбита уже давно. Только героические твои усилия, умение каждый раз находить лучший выход из тяжелых жизненных обстоятельств, способность налаживать деловые отношения с людьми в совершенно новых условиях жизни — спасли от физической гибели тебя и нашу доню. Но цена твоей борьбы слишком велика. Ты страдаешь физически, страдаешь морально, твое здоровье надорвано. Доля моей вины во всем этом также немала.

Тогда, в сорок четвертом, я бросил тебя с дочерью на произвол судьбы. Я ушел в неизвестном для тебя направлении, и почти десять лет тебе не было известно — жив я или нет, как и я ничего

не знал о тебе и дочери. Богу было угодно сохранить мою жизнь, а на десятом году той жизни я узнал, что Бог спас и твою жизнь и жизнь нашей дочери. Я имел счастье обрести духовное единение с тобой и дочерью. Но страдания твои продолжаются.

Мое существование после установления факта совместной нашей жизни в прошлом оказывает отрицательное влияние на твое существование сегодня. Я не посвящал тебя в свою работу, я не хотел накладывать на тебя никакой иной тяжести, я был счастлив видеть в тебе драгоценного друга жизни и замечательную мать. Уходя от тебя, я возлагал надежду на Бога, что Он спасет тебя с дочерью и поможет тебе вырастить и воспитать нашу дочь. Моя надежда сбывается. Но мое физическое существование мешает тебе в борьбе за твое собственное физическое существование и в борьбе за существование и воспитание нашей дочери.

Зачем понадобилось вызывать тебя в Дрогобыч? Почему не принимали на работу? Почему отношение к нашей дочери, что касается лечебно-физической поддержки детского организма, — иное, чем к другим детям? Можно много раз повторять: «Это неправильно. Это совершенно неправильно». Но практика жизни подтверждает как раз это.

Моя дорогая! Если посмотреть на положение вещей серьезно, то приходишь к мысли: надо избавить тебя от тяжести, которая висит на тебе в связи с тем, что ты — моя жена и, формально, юридически ликвидировать наш брачный союз. Я ставлю этот вопрос перед тобой. Если ты признаешь это рациональным, то надо узнать, как оформить это.

Когда-то я писал о том, что есть случаи освобождения. Я наивно допустил тогда возможность изменения моего положения. Я допустил возможность перевода меня на другое положение, с житель-

ством в более отдаленной местности, но без решетки. Насколько я помню, я писал об освобождении довольно осторожно. Ты поверила в большее, чем я мог помыслить. С каждым новым случаем возвращения людей там, на твоих глазах, возможность моего появления под твоей кровлей — казалась тебе все более и более вероятной. Я чувствую твою нервозность в связи с этим. И это тем более печалит меня, что я действительно могу написать тебе более определенно, но совсем не утешительно. Положение отдельных людей далеко не одинаковое. Я отклонил предложение пойти на компромисс. Заявление я не писал. Это невозможно.

Моя кохана! Мою любовь к тебе ты знаешь и для тебя я сделал бы все, что в моих силах и принципиальных возможностях. Я бесконечно благодарю тебя за твою готовность. Но ты никуда не должна писать. Тебя заботливо спрашивали, не желаешь ли ты съездить ко мне. В октябре-ноябре прошлого года я узнал официально, что свидания разрешают. Но разговаривать с близкими и дорогими через проволочные сетки было бы слишком тяжело морально для обеих сторон. Добиваться такого душевного страдания ценою колоссальных материальных лишений — не надо. Прости меня, что я еще раз коснусь вопроса о твоём нервном напряжении. Я не преувеличиваю того, что знаю о тебе в прошлом. Ты всегда была выдержанной, крепкого и стойкого характера. Сознаю, очень хорошо понимаю, что последние одиннадцать лет чрезвычайно тебя обессилили и не только физически. Моя кохана! Найди еще немного сил и крепости духа. Сделай это для себя и для нашей дочери. Хочется верить, что это будет полезно и для общего счастья. Может быть, луч его коснется и меня.

О переезде в Самбор я писал, думая, что в Підбужжі нет десятилетки. А я мечтаю о том, чтобы Наталочка получила законченное среднее образование. Какие твои думы на этот счет, если

физически ты будешь сильна. Я также думаю об экзаменах Наталочки. Вопрос идет о том, чтобы она выдержала напряжение и добилась справедливой оценки. Прости меня, что я снова надеюсь на тебя, что тебе удастся поддержать настроение Наталочки, чтобы она чувствовала себя уверенно, серьезно и не волновалась.

Относительно Нади. Узкий эгоизм — это заметная черта ее натуры. Что для создания счастья Наталочки придется преодолеть большие трудности — это верно. Что вопрос о том, как поступить с Наталочкой дальше, что завершение ее образования — дело большое и тяжелое, что плакать придется много при разрешении этих больших задач — все это верно. Но разве подтверждать это надо с тоном сарказма?! Сарказм этот совершенно неуместен. Может быть она сама это осознает позже. Если найдется у тебя сила — прошу посчитать подобное отношение Нади к судьбе Наталочки несолидным. И прежде всего береги силу своих нервов.

Твоя болезнь гипотонии и тяжелые материальные обстоятельства, понуждающие работать до переутомления, — это то, над чем я могу только плакать. Мне трудно давать советы. Единственное на что я надеюсь — это лето и тепло. Хочется верить, что Валя сможет создать тебе хотя бы приблизительно подходящую обстановку.

В отношении моей болезни, я тоже возлагаю надежду на летнее тепло, хотя и зимой я не страдал от холода. Тебя интересует реакция моего организма на присланные лекарства. Могу сказать только одно — ничего определенного мой организм не ощущает. Вообще — ухудшение, сильные головокружения, частые головные боли и необходимость больше лежать. Даже нерезкие движения быстро утомляют. Но пребывание на свежем воздухе действует очень хорошо. Гуляю утром, а потом после обеда или вечером.

В ночь на пятое апреля случился удар. Я был без сознания. Приняли очень близкое участие (дежурный медперсонал). Экстренно вызвали доктора, которая немедленно освободила меня от кружки крови. В следующие дни делали вливание глюкозы в вену (десять дней). В связи с другими явлениями — теперь делают вливание в ягодицу (чего-то от магнезии). В отношении питания — улучшение с первого мая: 200 гр. молока ежедневно, половина порции хлеба — белым, частично рисовая и манная каша. Со середины последней декады апреля на ночь принимаю обыкновенные горячие ножные ванны. Это способствует лучшему сну. Май начался благополучно. Хочется верить, что организм переборол худшее и начнется улучшение. Начал применять токи д'Арсанваля.

У зв'язку з 15-тиріччям нашого одружіння посилаю тобі мое благословення перемагати і перемогти всі тяжкі пригоди життя в боротьбі за власне існування й існування нашої коханої доні. Молю Бога дарувати тобі здоров'я і сили. Для себе благаю у Бога можливості у ближчому часі уздріти тебе і донню і бодай на короткий час бути вам у пригоді. Обнімаю і цілую міцно, міцно. Увесь твій Кирилко.

Людмилі. Владимир, 2 января 1956 года. Кохана, найдорожча моя! С невыразимой скорбью беруся за писание этого письма. Все эти дни хожу с тяжелым камнем на сердце. Мысль все время кружится вокруг прискорбных твоих сообщений, написанных двадцатого декабря в Дрогобыче. В самом деле, к чему этот новый эксперимент над твоей психологией, кому понадобились эти новые издевательства? Я много думал над этим. Хотел найти логическое объяснение причин той «исповеди» и повода, повлекшего к вызову тебя в качестве «свидетеля». В тех странах, где меньше говорят о гуманизме, о человечности и прочих высоких материях, — жен не при-

влекают к свидетельству против мужа. Там принято понимать, что подобное привлечение является чудовищным издевательством и жестокостью, особенно в отношении матери и ребенка.

В своих действиях в прошлом я всегда охранял тебя от возможности быть вовлеченной в события, могущие не только нарушить твоё душевное спокойствие, но которые могли бы поставить под угрозу жизнь нашего ребенка и твою собственную жизнь. Моя работа в области кооперации давала мне возможность хранить в тайне от тебя мои действия в других областях. Я был полностью уверен, что за эти другие действия я один буду нести ответственность. Я очень сожалею, что они полагали бы необходимой с твоей стороны обязанностью больше следить за моими действиями, чем быть настоящей матерью, заботиться о нашей дочурке в возрасте до 2 1/2 лет, дрожать над дочерью, когда она была больна и жизнь ее бывала в опасности. Спасибо тебе за твою глубокую, беззаветную материнскую любовь к нашей дочери в то далекое время, когда я был с тобой.

Спасибо безграничное тебе, что ты нашла в себе силу тогда, когда я вынужден был оставить тебя на произвол судьбы, найти кров и пищу для Наталочки и себя, проявить столько воли к жизни, что сегодня наша дочь, несмотря на трагически тяжелые обстоятельства с тобой, — жива, учится и проявляет успехи в учебе. Очень прискорбно, что для нее и для тебя в эти дни не находится сахара, недостаточно пищи и других не обходимо жизненных материалов.

Тебе пришлось преодолеть страшные физические, экономические, а также моральные трудности. Умоляю тебя найти в себе силу претерпеть и это дополнительное испытание, от которого они по мотивам человечности и гуманизма не могут отказать-

Людмила Осмак з донькою Наталкою.
м. Дрогобич. 24 серпня 1956 р.

ся и сегодня. Тебе непонятно — к чему это и зачем. Очень прошу не ломать головы над этими вопросами. Внуши себе прямую необходимость отказаться от разрешения подобных проблем — они для нас неразрешимы. Кое-что дает мне основания предположить, что они больше спрашивать тебя не будут. Сохраняй спокойствие и воздерживайся от высказываний, которые могли бы быть превратно истолкованы.

В те дни, когда тебе доставлено столько душевных терзаний, я видел мучительные сны. Мой мозг во время сна был настроен на ту же электроволну, что и твой. И твои страдания передались мне. На эту тему пришлось говорить с большим знатоком вопросов психологии, электроники, радио и других наук. В области телепатии и животного электричества имеются большие достижения.

В ночь на четвертое декабря я видел во сне тебя — хорошую, светлую. Ты стояла на некотором расстоянии — было препятствие между нами — и ты сказала мне: «Я чекаю на тебе!» Если бы свершилось чудо, чтобы я мог быть снова с тобой и нашей донейю! Но для осуществления этого моего страстного желания необходимы слишком большие перемены.

Вот и новый 1956 год. Это двенадцатый год, который я встречаю без тебя. Много, слишком много пережито и мной, и тобой. Дай Бог, чтобы тебе з донейю зтот Новый год был благополучным и более удачным. Да пошлет тебе Бог силу и крепость перенести новые испытания. И да пошлет нам Бог, чтобы желаемые перемены произошли в этом году и мы, а также многие другие могли зажить нормальной, человеческой жизнью.

Тридцатого я получил от Вали ее милое письмо. Оно принесло большое облегчение. Я так рад, что с ней все благополучно. По

полученню *настоящего* письма прошу черкнути мене полстранички, что с тобой и донею происходит. Бажаю міці й здоровля. Цілую міцно, міцно. Увесь твій Кирилко.

Володимир, 2 липня 1956 року. Моя кохана, любо! Цього місяця я був дуже багатий. Твої листи з 5, 8 та 23 дістав своєчасно, а 22 дістав листа від сестри Галі. На моє прохання адміністрація прийняла від мене екстралисти: 4 червня – до Валі (з Надійкою), а 22 вранці – до Галі. Увечері 22 я дістав першого листа від Галі (з 14.VI), коли мій лист до неї вже пішов. Тому я не міг відповісти Галі й посилаю їй відповідь з цим листом.

В останньому листі ти повідомляеш про одержання грошей. Але 20 передали мені квіт на одержання від тебе для мене 100 карб., а 26 теж від тебе другі сто. Мені було дуже прикро. Виходило, що ти вирішила дати додатковий зарібок для поштового уряду. На якийсь час гроші у мене ще залишилися, а пізніше я дістав від Валі чергову допомогу. Коли б трапилося звідси виїздити, то в кожному випадкові адміністрація забезпечує переїзд і про витрати на це журитися не слід. Отже прошу пояснити, що то за гроші від тебе, що я їх дістав 20 й 26 червня. (Може це Галіні гроші під твоїм ім'ям). У тому листі до Валі, що його взяли від мене 4.VI – я не ставив вимог до Валі; лише до Надійки. Чи переслала Валя того листа Надійці? Чи була яка реакція? У листі до Галі я інформував про конечну необхідність твого й Наталоччиного лікування. Я написав Галі: «Це змушує мене просити тебе подумати – чи змогла б ти прийти з більш-менш поважною допомогою моїм – у Підбужі». Ще написав Галі: «Може б ви обоє на літо вибралися в карпатські полонини, там є багато курортів, а взагалі там незрівняна краса природи». Я гаразд уявляю марудність та малу надійність добути реальну допомогу від родичів. Коли писав Надій-

ці, то ставив справу поважно. Отже, коли Надійка не захоче одмовитися від якоїсь частки своїх вигод, щоб допомогти тобі, – то вже не буде ради.

Чи захоче Галя стати у пригоді – не знаю, але цілим своїм листом до неї я хотів поставити справу якфраво, – що допомога тобі й Наталочці в цей момент – це більш важливе, ніж допомога мені. В такому напрямкові я буду впливати й далі. Я бачу, що життя дуже знівечило Галю й що з тої ясної шкорлупайки – вона багато чого з сучасних обставин не добачає й нерозуміє. Дуже прошу пробачити їй і не хвилюватися. Я Галі написав: «Про ситуацію зі мною не слід сушити голови. Ліпше пустити цю справу на хвилю часу. Час – то великий лікар і на нього слід покластися».

Моє щастя і моя надія! Я бачу, що ти втрачаєш рівновагу. Злидні та тяжкі матеріальні обставини зруйнували й далі руйнують твоє здоровля. Дуже прошу ще знайти в собі силу до боротьби за існування. Май надію і будь міцною. Прошу тебе не ставай «на прю» з вітряком, що часом можуть правити і за провокацію. Зберігай рівновагу. Ризикувати, а чи ставити щось гостро – є рация, коли сама річ варта того.

Мене дуже турбує питання: чи використаси ти літо для лікування своїх хвороб та для зміцнення Наталоччиного організму? Про радікуліт я ще не чув від тебе. Це запалення кісточок у поясниці? Що радять робити з цією хворобою? Вона робить з людини каліку. Наслідки тяжкого життя збираються до купи. Як рятуватися у цьому безпорадному становищі не приберу голови. Тільки й того, що написав Надійці та Галі.

Ти нервуєш, бо певно частіш ніж перше бачиш людей, які урядувалися від того лиха. У кожному з листів у цьому місяці ти підносиш справу: «1. доки ж це буде тягтися? 2. ти краще пиши,

вимагай — щоб тебе пустили; 3. а краще пиши, вимагай, щоб звільнили; 4. чи може дійсно треба, щоб я написала?!». Після того, що довелося читати у червні, а зокрема після читання у «Правді» з 27 червня статті Юджина Денні я прихожу до висновку, що слід тобі написати з волі, зі становища моєї дружини, що опинилася в надзвичайно тяжких умовах існування. Адресувати заяву треба: Москва — Прокурору ССРСР. Заяву можна писати без жодного правника, бо про суть справи й обвинувачення ти однак знати нічого не зможеш. Ти пиши сама, виходячи з таких засад: з часу мого ув'язнення, себто з 1944 року сталися надзвичайні зміни у світі і в психології людей. Діяння дуже багатьох осіб, що були суддями — сьогодні самі офіційно морально й юридично засуджені. Амністію з 17.IX. 1955 до мене не застосували, хоч добре відомо, що та амністія стосується людей, що мали нещастя потрапити у вир подій, пов'язаних з німецькою окупацією. Маєш змогу покликатися на те, що вже минуло дванадцять років з часу мого ув'язнення. Що я маю понад 66 років і тяжко хворий. Що ти, хвора дружина — 56 років та донька 141/2 років позбавлені нормальних умов існування. Що ти сама змушена допомагати мені, в той час коли я міг би хоч у малій мірі бути допомогою своїй родині й не бути тягарем. Виходячи з життєвих — суто людських умов життя знедоленої людини — ти не потребуєш юридичних доказів, лише вимагай переглянути цілу справу. А коли підійде черга до мене, то я зможу вже на фактах показувати порушення законів. На ті заяви, що йдуть з волі, швидко реагують і їх розглядають та пускають в роботу впродовж короткого часу. Проект твого листа до Прокурора ССРСР можна (але не конечно) розглянути з якоюсь людиною з людяним серцем. Тон твого листа має бути урівноважений. Використай те, про що я пишу до Галі. До твоєї заяви будуть

ставитися як до заяви громадянки, що опинилася в жаклихвих не-людських умовах. Якщо візьмешся до писання, прошу не поспішати й не нервувати. Я тужу за тим, що я даю тобі таке навантаження. Місце мого перебування познач: Владимир, почт. ящ. 21. Заяву ліпше вислати рекомендованим листом, щоб мати квіт.

Ще вертаюся до лікування. Прошу мати на увазі, що той резерв, що тут утворився, в кожний мент до твоєї розпорядимости — лише пришили коротесеньку листівку. Будь здоровою, моя голубко. Дай Боже, щоб те літо було для тебе щасливим. Цілую міцно, міцно. Увесь твій Кирилко.

Моя кохана, люба! 3 грудня 1956 року... Чи дбаш ти як слід про своє здоров'я, щоб задалегідь, у свій час вживати належних заходів? Прошу у цій справі поважно написати. Чи все гаразд передбачаєш щодо здоров'я Наталочки. Я певний, що ти ніколи не припустиш, щоб вона коли-небудь небало поставилася до якогось випадку у стані її здоров'я. Не все зробив у свій час щодо Олега, і вже в могилу піду з тяжким докором, що не все зробив, не все зробив.

Мій день тут, у загратованій пастці, теж ущільнений. Це впливає з двох причин: 1— з бажання раціонально використати останні дні життя; та 2— з боротьби із своєю хворобою. Нічого не робити неможливо, бо можна збожеволити. Розумова ж праця швидко призводить до перевтоми мозку. Така перевтома паралізує всяку акцію. Тому треба маневрувати, себто хитрувати з самим собою. Коли помічаю, що мозок піддається, беруся до якоїсь іншої фізичної праці, або лягаю у ліжко, або 5-7 хвилин ходжу, або поряюся коло паперів. Лапаю шкарпетки, перу дрібні шмати. Рано витираю підлогу вогкою шматом (дуже повільно, без раптових рухів). Двічі ходжу гуляти — до обіду годину, після обіду другу го-

дину. Раз на тиждень витираю вогкою шматом довшню частину стін — фарбованих у зелене. Витираю вогкою шматом двері зсередини, а також «кормушку» у дверях.

Голова дуже гальмує все: крутиться досить часто — з більшою чи меншою силою. Лікарка каже, що для гіпертоніків радять вправи — легенькі й повільні. Для певного ладу — провазжу медичний денник (порошки, мікстури, стан здоров'я — симптоми).

Заздалегідь вітаю тебе сердечно з народженням і бажаю тобі з нею найбільшого щастя. Чи доведеться коли бачити її — вже дорослою. Дай тобі, Боже, силу і змогу завжди йти доброю стежкою у справі її виховання та щоб доця наша разом з тобою і мною — в найкоротчій часі — стала жити за нормальних, природних та надійних умов.

В часі складання цього листа дістав від Галі відповідь на мого листа до неї, що я писав 19.XI. Вона переслала також Наталочино лист до неї з 10.XI. та фото з Карпат. Дуже радий, що Наталка так дотепно та гарно викладає свої думки та почування до родичів. Тисну тебе до свого зболілого серця і бажаю всього найкращого. Цілую міцно. Увесь твій Кирилко.

Кохана, люба Людусь! 7 березня 1957 року. Нетерпляче чекаю відомостей, чи прояснилися перспективи та чи покращало твоє здоров'я і твій настрій.

Цими днями, так би мовити вже напровесні, коли гуляв — радіо заспівало: «Взяв би я бандуру / Та й заграв, що знав...». Чудовий перший голос вільно та легко розливав ті любі слова і не тільки в моїй клітині, але, здалося мені, усіх і все підносило догори і кликало до свободного віддиху та душевного настрою. Далі — слова співця підхопив чарівний пристів хору: «Та все через очі/ Коли б я їх мав/ За ті карі очі/ Душу б я віддав».

Музика — в новій чудесній удосконаленій композиції — в моїй уяві — підхоплювала все радісне й надійне від Карпат та Дністра, до Дніпра та Дону й несла аж до самої стрімкої Кубані — через усі простори — де тільки лунає наше слово й пісня. Той спів і досі наповнює усе моє єство. Я хочу, моя Голубко, і тобі передати мій звитяжний настрій, і нашої любові Доні. Цілую міцно вас обох. Твій Кирилко.

Моя кохана, люба! Володимир. 3 червня 1957 року. Про твоє гірке й жалюгідне становище завжди багато думаю. А в минулому місяці особливо страждаю. Масах силу турбот і все самій треба їх залагоджувати. Матеріальні нестатки, тяжкі зовнішні обставини фізичні й моральні, брак достатньої фізичної сили для поборовання життєвих труднощів. І все сама. Про все треба думати і дбати самій. Все, що оточує, здебільшого стоїть на заваді. Доця допомагає, але й для неї багато турбот. Вона поволі вступає у відповідальне життя. На твоїй голові Наталка, яку ти мусиш витягти в люди — так ти стверджуєш і в останньому листі. Наталка, з моменту її народження (навіть зародження) — стала твоїм додатним єством, котре своїми турботами цілком поїняло тебе, а значенням — стало більшим за тебе саму. В той саме час здоров'я твоє все підупадало, а загальні обставини позбавили моєї природної допомоги. Через ті саме обставини я кинув тебе з донею і навіть став для тебе чимсь від'ємним, коли мусів би бути додатним. Тебе з Наталочкою «ніхто тримати не хтів, забирайся куди хочеш, хоч під шум головою». Неможливо переказати всього, що ти пережила. Не слід навіть цього робити, щоб часом з чийсь ласки не повторилися в якийсь спосіб фізичні й моральні страждання. Може цього не уявляш і невідомо робиш похибку. У справі вашого переїзду на Східну Україну ти пишеш: «можливо всі оці проекти й турботи потрібні тобі, щоб наповнити життя нудне, безпросвіт-

не». Коли глибше вчитатися в мої рядки, певно не сталося б такого нерозуміння моїх бажань. Бо мої нестримні бажання породжені були саме з твоїх слів. Я звертався за допомогою до родичів, бо мав на думці, щоб за несподіваних обставин ви не були наражені на щось, чого відвернути не можна. Твій Кирилко.

Кохана Голубко! Володимир, 3 серпня 1957 року.

Напруження твоєї нервової системи — я розумію. До того є багато причин. Тяжка справа також, що тебе не забезпечують пенсією. Далі — обставини, що змушують Валю не приділяти уваги тобі й Наталочці. І багато дрібних обставин місцевого характеру, що б'ють по тобі, б'ють по Доні і позбавляють можливості тримати нерви у певній рівновазі. Всі ці причини полягають зрештою в мені, в моєму фізичному існуванні. Взявши до уваги загальну ситуацію, я намагаюся кликати відповідні установи до з'ясування правди. Прохаю одкинути те, що прив'язали до мене шляхом наклепу та зловживання силою. Прошу також, щоб, коли треба, зробили переслідство. Чи вийде що з моїх заходів — буду бачити. Потрібен терпець. Також конечно необхідно тримати рівновагу і тримати нерви у своїй волі. Це я кажу до себе. Радити щось тобі і радити Доні — не смію. Я добре розумію, що власне моє існування спричинилося до вашого страждання. Хоч шукати страждань не доводиться, бо приходять вони самі не питаючись. Хоч родин з таким нещастям багато. Проте — це не може бути розрадою тобі і Доні. У 1954 році я пропонував відмовитися від мене. Це саме повторюю сьогодні. Коли б тільки ваш захід привів до полегчення — я прошу зробити це без вагань. Те, що писатиму далі, це не для роздумування та нервування, а також не конечно для того, щоб відписувати з цього приводу. Питаси: звідки беруться мої широкі мрії щодо можливого кращого майбутнього нашої Доні.

Перше — це моє бажання, щоб Доня завоювала собі відповідне місце в житті. Це також і твоє бажання. Ти будеш фізичні підстави до цього, а також сприяєш її інтелектуальному зростові. Ти віддаєш усто себе для того, щоб з неї виробився міцний інтелект, з міцним, вольовим характером.

Завдання перед Донею: кінчити десятирічку з можливим успіхом, незважаючи на утруднення, що їх утворюють різні сили. Твоє завдання: знайти у собі силу волі, щоб зберегти своє власне здоров'я і допомогти Доні побороти труднощі, що стоять перед нею в зимі 1957/58 року. Молю Бога, щоб у сестри Галі знайшлося ще трохи сили допомогти вам обом. Твоє хвилювання щодо можливості Доньчиного вступу до вищої школи почалося вже три роки тому. Моя гадка: слід набувати тверді знання і не забувати про зміцнення здоров'я. До вищої школи приймають з 17 років. Отже Доня могла б піти туди лише у 1959 році. Звичайно, коли не попенкують з неї та з тебе (через мене). А до того часу може вдасться знайти працю, хоч би і не на рідній землі.

Шалва написав своєму братові Геронтію Несторовичу, котрий працює в ролі агронома в учбовому господарстві Грузинського зоотехнічно-ветеринарного інституту (г. Руставі — 20 км від Тбілісі). Геронтію Несторович розуміє ситуацію. Він пише, що в першому-ліпшому совхозі можна влаштуватися на працю. Потім, так він міркує, легше потрапити до якого захоче інституту. Далі пише, що на заочний факультет можна вступити навіть і в цьому році (він не дорозумівся, що Доня кінчає тільки в 58 році). Шляхом дальшого листування можна буде з'ясувати можливість твого особистого переїзду трохи пізніше, коли влаштується Доня. На початку серпня Шалва Несторович написав до свого брата (та сестри) таке (подаю у нашій мові): «Про ту дівчину, що писав

тобі — вона є донька мого товариша в неволі. Дуже дякую тобі за таке благородне ставлення до цієї справи. Я не мав сумніву, що ти зацікавишся її долею, а коли вона і справді приїде до вас, то сподіваюся, що ви виявите можливу допомогу і підмогу, як це подобає нашій нещасливій, але благородній родині. А тому хочу, щоб ви задалегідь були в курсі цієї справи. Але вона зможе прийхати не в цьому, лише в майбутньому році, бо кінчас науку середньої школи у 1958 році. Тоді їй буде лише 16 і півроку і вона змушена буде після закінчення школи стати до роботи в котрамусь совхозі для здобування стажу. Їй дуже хочеться учитися в Грузії, але не конче на субтропічному факультеті. Може, на якомусь іншому відділі, або в зоотехнічно-ветеринарному інституті. Коли батько її залишив, їй було лише 2 і півроку. Цілий час вона була на вихованні матері, котра зайнята шитвом, а донька помогала їй у цьому. У них більш нікого нема. Живуть на Західній Україні. Єдина її тітка живе деь на півночі. Матері 57 років, а батькові 67. Вона є членом комсомолу. Про вашу адресу вона вже знає. Я бачив її фото: вона дуже красива дівчина. Ще раз повторюю: прошу пам'ятати про неї. Звати її Наталка, себто Наталія».

Цей витяг із свого листа Шалва Несторович прохає прийняти замість вітання тобі й Доні. У листі він звертається до обох: брата Геронтія і сестри -лікарки Ольги Несторівни Хведелідзе. Вона постійно мешкає у Тбілісі. Його адреса: г. Рустави Грузинська ССР, станція Мтавари-Архи, учебное хозяйство Грузинского зооветеринарного института, агроном Геронтий Несторович Бершвили. Впродовж року може настати багато змін, проте і ця доброзичливість можна мати на увазі.

Я не знаю, чи має Доня трохи визначені симпатії до якогось фаху, що їй цікавить: рільництво, садівництво, ветеринарія, зоо-

технія, медицина, інженерні науки і т.і. Прошу написати з цього приводу. Ти пишеш: «Настрій у неї дуже тяжкий». Ти знаєш добре, що буває значно гірше в житті. Дуже прошу знайти в собі силу волі і допомогти Доні побороти безпорадність.

Пересилаю вирізку з газети «Заря Востока» (Гбілісі). Там дуже цікаво написано про операцію очей. Якщо вирізка дійде — прочитай сама і Доня хай прочитає. Мені дуже хочеться, щоб прочитала й Галя. Коли захочеш, перешли їй, а вона вже Максіві. Якщо будеш писати йому, передай найсердечніший привіт і побажання. Мене теж турбує дуже відсутність відомостей про нього.

Твого листа дістав 30 липня. Почав уже турбуватися. Дуже прошу змінити термін відписування мені, себто краще слати мені відповідь після одержання листа мого зразу, щоб у середині місяця я мав твою відповідь. Пакунка мені не шли — це занадто марудна і коштовна справа. Слава Богові, їсти маю що, навіть солодкі речі маю.

В останній день липня мій сусіда дістав пакунка, в якому було багато усіляких ліків. Часто думаю, що корисною була б наявність у тебе хатньої аптечки: пірамідон, пурген, складний порошок та інше до звичайного використання. У мене утворився чималий запас солодоців і не знаю, як би то переслати все те Доні. Бажаю тобі, моя кохана і люба, повного здоров'я, урівноваженого настрою та щасливого дальшого життя. Цілую міцно. Твій увесь Кирилко.

Моя кохана Дружино, моя люба Людусь! Стан мого здоров'я значно погіршав. Уночі супроти 3 серпня стався серцевий удар зі мною, що його помітив Шалва Несторович. Покликав сестру і чергового офіцера. Сестра-фельдшерка зробила два впорскування. Я не приходив до притомності. Уважав той ситуацію загрозовою і звелів винести в порожню целю. Коли я зрештою приїшов до притомності, був здивований самотністю і порожнею.

Валя Томіна, Наталка Осьмак, Людмила Осьмак.
м. Переяслав. 25 березня 1960 р.
Фото Валя возила Кирилові Осьмакові в тюрму

Вернули до Шалви Несторовича. Усі ці дні почував себе зле. У неділю одинадцятого знов відчув себе зле. Можє, надходить кінець мого життя. Нема ради. Нічим допомогти тобі вже не зможу. Дай тобі Боже триматися фізично і допомогти нашій доні вирости і набрати сили фізичної й духовної для просторого життя.

Братам, сестрам і всій рідні – щирий привіт і бажання діждати правдиве, радісне життя. Братові Максві шлю рідний братерський привіт і бажання діждати ліпше життя. Будь дужою й міцною. Цілую. Твій до останку Кирилко. 12 серпня 1957.

P.S. Хочеться, щоб ти ще познайомилася з сестрою Шалви Несторовича. Я сподіваюся на її щире, доброзичливе ставлення до тебе і до долі Наталочки. Адреса: Врач Ольга Несторовна Хведелидзе, улица Нико Николадзе, № 5. Тбилиси. Грузинская ССР.

Моя люба, безмірно кохана Людусь! Володимир. 2 вересня 1957 року... *Дещо про тутешні справи. Уночі на третє серпня, коли мене безпам'ятного винесли вже, а потім на самому світанку я вернув до своєї оселі, я лежав цілий день. Лікарка відвідала мене на спеціальний виклик. Давали щось для підтримання енергії. Другого дня і далі, як звичайно, я виходив гуляти, спочивав на тапчані (ми гуляємо двічі: рано і надвечір). Несторович допомагав мені у господарських справах. Довший час потім я почував себе зле. Фізичне знесилення. Мозок швидко стомлюється. Крім постійного лікаря (звичайно, тричі на тиждень) іноді відвідувала головна лікарка. Пізніш – головна лікарка і покликаний збоку невропатолог – оглянули мене ще раз. Невропатолог сказала, щоб я нічого кепського не думав, що погрози нема ніякої. Вночі на 27 серпня приступ був з Несторовичем. У нього зле з серцем. (А в мене бач склероз і, найпаче, судин мозку). Він збудив мене, щоб я покликав нічну фельдшерку. Дали випити digitalis. Потім*

прийшла лікарка; зробили укол. Два дні він не міг рухатися. Тепер була вже моя черга його доглядати. Слава Богові, головне лихо минулося. 30 серпня поставили мені банки на спині, бо її дуже ломало. У нього багато хвороб: часто серце відмовляється нормально працювати; також тяжить над ним ревматизм м'язів та суглобів; є ще й інші хвороби (напр. кепсько зі шлунком). Він молодчий від мене на 9 років. Певно тому має більш сили триматися. Та й склероз не допікає. Прислали йому з Тбілісі у серпні багато ліків, а також яблук та груш. Брат Геронтій пише, що допоможе вам чим зможе, а сам Несторович звелів вітати тебе щиро, а також просив сказати, що коли б сталося чудо і він опинився не за ґратами, то він ніколи не забуде про тебе з Наталочкою і всім допоможе. Цілую міцно. Увесь до останку твій Кирило.

Кохана моя дружино, Людусь!.. Стан мого здоров'я безнадійний. На згадку про дні, що ми їх присвятили боротьбі за краще в житті, посылаю тобі моє бажання кращого здоров'я і здійснення всього, чого ти хотіла б діждати від нашої донечки. Бажаю всього найкращого і довгих літ життя. До зустрічі на Тому Світі. Твій Кирилко. 3 лютого 1960 року.

Любий, коханий Кирилко! 23 лютого 1960 року. Іде Валя в Москву, в справі твого визволення. Має надію з Москви проїхати у Володимир і відвідати тебе. Користуюсь нагодою і передаю листа. Пишу коротко — всього того, що треба було б сказати, все одно не напишеш.

Я думаю, що ти й сам добре знаєш вплив своєї особи на нашу з Наталкою долю. Цей вплив продовжується і далі. Не буду говорити про себе, моє життя пропало і його вже не вернеш, але чому має страждати Наталка, вона ж не вибирала собі батьків? Треба добре подумати, в ім'я кого і в ім'я чого кинуто її під ноги.

Ти цілком безпідставно думаєш, що раз вона тебе не знає і не пам'ятає, то це щось міняє в її правовому становищі. Дитину роблять відповідальною за діла батьків не питаючи, знала вона свого батька, чи ні. Я не хочу вимагати нічого неможливого від тебе, але нам з Наталкою дуже хотілося б, щоб нарешті ти був з нами, щоб наше становище якось унормувалося. Те, що я тобі не пишу, не означає, що я не думаю про тебе. Справа в тім, що ти зовсім не уявляєш собі, або забуваєш, що мені 60 років, що я давно хворію, отже працювати і заробляти на життя — зовсім для мене не легко. Для мене писати тобі, це все одно, що скаржитись, а скаржитись — означає переживати, витрачати нерви, чого я робити не можу. Мені ще треба жити з-за ради Наталки. Я у неї єдина опора, якщо не матеріальна, то життєва. На мене одну лягла відповідальність за те, що ми її випустили в світ. Колись, ще в 1947, чи 48 році, коли я була певна, що тебе немає на світі, мені ворожили (себто не мені, а на мене, я навіть не знала про це) і сказали, що ти живий, що через якийсь час я про тебе почую, що буду мати від тебе вісті і що ми побачимось. В той час я тільки скептично посміхнулася, навіть на одну секунду не повіривши в це.

Коли я одержала від тебе першого листа, то я довго не могла повірити своїм очам, мені здавалося, що я сплю і мені сниться, таким це здавалося неймовірним. Може, трапиться таке чудо, що і все збудеться? Хочу в те вірити. Валя тобі більше розповість про наше життя, про наші мрії і надії, про наші труднощі. Я дуже хочу, щоб усе кінчилося якнайкраще, доки ж чекати, людина не сто років живе. Всього найкращого. Твердо вірю, що ми ще побачимось. Міцно цілую. Люда.

НАОДИНЦІ З «КОБЗАРЕМ»

Із листів сестри Ганни: Під впливом українського театру Саксаганського за участю великих корифеїв української сцени (Садовського, Заньковецької, Кропивницького, братів Тобілевичів), а також тих студентських демонстрацій, які відбувалися в Києві, Москві та інших містах, формувався світогляд брата. Уже його тягло до тюремних мурів, уже він, спостерігаючи, знав, у які години ночі перевозять в'язнів із тюрми до арештантської роти. Звук кайданів залишав болучий слід в його юному серці. Він тоді вже переживав трагедію життя великого українського поета Тараса Шевченка.

Між датою світлою і датою чорною – таке неповторне, таке многотрудне життя, про яке більшість і не підозрює, не знає. І залишається вічність... Про це я не раз думав у камері Володимирського централу.

На Тараса Шевченка завжди рівнялися. Його життєвий шлях, громадянська позиція для багатьох стали взірцевими. За духом життєдіяльності і смислу буття задля народу я намагався також наблизитися до його ідеалів і принципів буття.

За силою патріотичної поезії найвище стоїть Кобзар. Це, до речі, справедливо відзначав Анатолій Луначарський, який, а я процитую цю думку по пам'яті, сказав, що Тараса Шевченка можна ставити поруч з поетами-націоналістами, але жоден з них, навіть великий із великих,

Міцкевич, не виявляв своєї любові до вітчизни в такій зворушливій формі, з такою, майже шаленою силою.

У моє життя Тарас Шевченко увійшов у студентські роки, під час навчання в Московському сільськогосподарському інституті. Як любитель театру, я став активним членом музично-драматичного гуртка «Кобзар» – осередку українства. Пригадую жваві обговорення п'єс за мотивами Поєтових поезій, які проходили, як водиться, серед молодих творчих особистостей, в гарячих дискусіях. Після таких дебатов ми затримувалися й допізна читали вголос «Кобзаря».

Тарас Шевченко знав багато гумористичних народних пісень до танців, що виконувалися переважно на весіллі, і наводив їх у своїх творах: у «Тарасовій ночі» – «Нехай буде отакечки», в «Гайдамаках» – «Була собі Гандзя», «Перед паном Хведярком», «Ой, гоц, таки – так», «Якби таки або так, або сяк», «Од села до села», «Не дивуйтеся, дівчата», «Отак чини, як я чиню», «На городі пастернак, пастернак», «Ой, гоц, гопака», «Як була я молодою преподобницею», «Заганяйте квочку в бочку», «Ой, сип сирівець», «Ой, сип воду, воду», «А мій батько орандар», «Ой, гоц, по вечері» (згадується «Загрібай, мамо, жар, жар»), у «Мар'яні-черниці» – «Ой, гоц, не пила», у «Назарі Стодолі» – «Гой, гоц, гоц! Що зо мною, що я?», «Через гору піду, скриюсь за горою», «Тра-ла-ла, тра-ла-ла, на базарі була». Всі ці пісні, безперечно, є народними, деякі з них в інших варіантах опубліковані пізніше. У Шевченка окремі з них зазнали авторської обробки.

Я також знався на українській пісні, сам співав на різних урочистостях, але, звичайно, більше схилявся до

Т. Шевченко. «Думи мої, думи...»

Шевченкових творів патріотичного характеру. Скажімо, у повчальному посланні «І мертвим, і живим...» Кобзар застерігає тих, хто зрікся свого народу, його історії, культури, мови, кого чекає зневага і осуд:

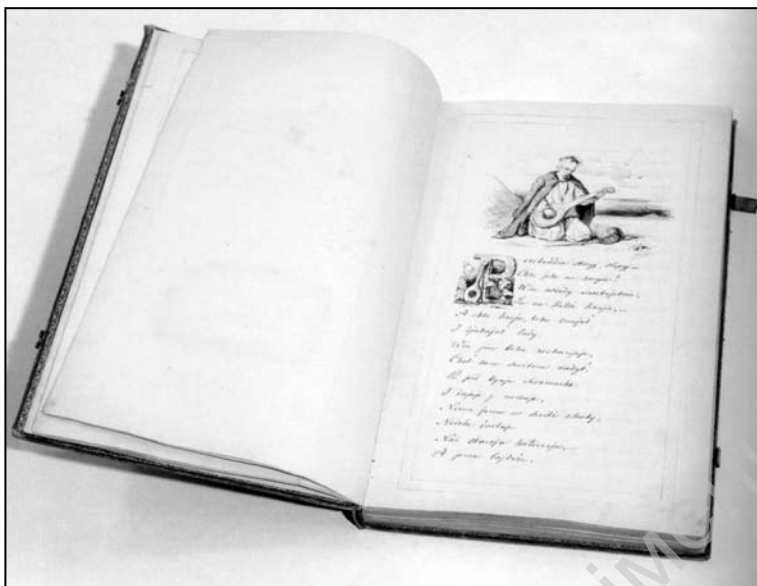
*Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають,
Чужі люди проганяють.*

Далеко не всі діячі культури того часу, як Т. Шевченко, на моє переконання, так клопоталися, як він, про створення умов для просвітництва українського народу.

Із листа до Наталі:

...Кохана Доню! Впродовж життя я читав «Кобзаря» багато раз. То є найбільша книга нашої нації, що її створив велетень духу української нації... Я був би щасливий, коли б я мав змогу разом з тобою читати ту велику книгу. Шевченко, який неодноразово бував у Києві, надзвичайно глибоко відчув і відобразив у своїх віршах почуття і життя окремих людей, їх прагнення до справедливості та їхню боротьбу за великі людські ідеали. Надзвичайно яскраво передав Шевченко трагедію жіноцтва і велику боротьбу української нації за волю і долю України. Твій Татко».

Я дуже зрадів, коли дістав Наталиного листа 21 жовтня 1954 року. Ця вісточка була вельми цікавого змісту та патріотичного духу – я пишався, що Наталя долучалася до національних святинь, намагалася увібрати найкраще із українського, національного. Я тішився від того, що

Рукопис «Кобзаря»

дівчинка побувала на могилі Т. Шевченка, в Каневі, бачила Чернечу гору й дивилася з неї на лівий берег Дніпра.

Проясень: *Чернеча (Шевченкова) гора коло Канева. Колись була безіменною і нічим не різнилася від навколишніх гір. Хіба що берегла спогад про останню відчайдушну спробу гордих русичів відстояти рідне місто перед страшною татарською навалою. У боротьбі з ворогом тут поклали свої голови всі мужні захисники Канева. Тоді, за легендою, проти завойовників піднялися жінки, яких повела за собою канівська дівчина Меланка. На смерть стояли героїні під цією красунею горою, біля гомінкого потоку, що омиває її з заходу. І всі вони полягли, закривавивши потік власною кров'ю. Останньою впала Меланка, не випустивши з рук меча. Саме тому ввійшов в історію той потік як Меланчин. З давніх-давен приваблювали ці чарівні місця монахів, які самотужки копали собі тут келії. Пізніше знаходили тут притулок та душевний спокій старі запорозькі козаки. Часто навідувалися на гору ченці в чорних рясах. Від них і отримала свою назву гора, стала Чернечою. Біля її підшови розкинулося сільце Монастирок. За народними переказами та свідченням вченого-енциклопедиста Михайла Максимовича, донесеними до нащадків Григорієм Честахівським, цей монастирчок пам'ятний тим, що в ньому на Тарасовій горі поховані три козаці гетьмани Іван Підкова, Самійло Кішка і Яків Шах. Максимович розказував оце і показував шлях, де везли убитого Івана Підкову; тим самим шляхом*

везли й Тараса до його тихого дому. Архівні документи нещодавно відкрили ще й іншу назву Чернечої гори – Старий клад. На Чернечу та інші канівські гори зачаровано дивився Шевченко, коли плів улітку 1859 року вниз Дніпром на великому човні, так званому дубі, до Прохорівки, на хутір Михайлово гору, «до бувшого професора і ректора університету св. Володимира», свого щирого приятеля Михайла Максимовича. Захоплений божественним красвидом, великий митець зупинився на лівому березі Дніпра, якраз навпроти Чернечої гори і зафіксував побачену дивовижну картину у малюнку «Коло Канева».

Вперше я відвідав могилу Тараса Шевченка влітку 1911 року – це була незабутня подорож за дуже цікавих, чарівних обставин, і враження й переживання від неї збереглися на все життя. Скільки я чекав тої митті, коли піднімуся на святе місце для кожного українця, де поховано духовного Пророка – Тараса Григоровича Шевченка. Скільки разів я читав про останній шлях Кобзаря до того місця, звідки «видно і Дніпро і кручі».

До Канева труну із тлінном Кобзаря везли на пароплаві. А вже там не ризикнули вирушати до Успенської церкви Канева найкоротшим шляхом – Дніпром: раптом човен перевернеться. Й одинадцять верст земляки бережно несли труну на руках до собору. А вже до місця поховання козацький віз із труною котили, застріглись, чоловіки, хлопці. Дівчата супроводжували віз із покійним Кобзарем як неодруженого і посипали дорогу ялинковими гілками. Перепоховання Т.Г. Шевченка відбулося 22 травня 1861 року.

Канів. Чернеча гора - останній прихисток духовного пророка України Тараса Григоровича Шевченка

Доповідна начальника канівської поліції київському генерал-губернатору: *Поховання відбувалося за присутності близько 2000 людей. У проповіді, яку говорив протоієрей Мацкевич, перебільшено виставлені заслуги Шевченка як людини, що намагалась своїм високим розумом розлити світло істини у теперішньому краї, у промовлених же студентами й іншими супровідними особами словах зазначено, що Шевченко був батьком Малоросії та України, що слава його не згасне і що у творіннях є зародок майбутньої величі країни, ним оспіваної.*

Відразу ж після поховання Чернеча гора з могилою Шевченка почала називатися Шевченковою. По неділях і святкових днях сюди сходився народ. Ходили чутки, що в могилі закопані «списки на землю» для всіх селян. Найчастіше люди говорили: «Наш Тарас не помер, а тільки прикинувся мертвим».

Як мені хотілося при зустрічі з дітьми сказати, що Тарас Шевченко – це багатство життєздатного духу. І нездоланний дух творчого багатства. Тому геній Великого Кобзаря не може не впливати на все наше розмаїте життя, навіть зараз, коли тебе переслідують за вільнодумство, бажання добитися незалежності українського народу. Дух Шевченкового слова ми чуємо і сприймаємо, як поклик до правди, мужності, відвертості і відкритості. Тобто до дії, до встановлення соціальної справедливості. Тож треба нині, як ніколи, високо нести його зоряне ім'я, заповідаючи дітям і дітям дітей наших, щоб усією душею, вірою і правдою кожен міг сказати подумки чи вголос: «Шевченко – це назавжди!»

Години, проведені мною в камері наодинці з «Кобзарем», додавали мені сил і розуміння значимості моїх дій та вчинків: все, зроблене мною й товаришами по патріотичній боротьбі збігалось з думками й творчістю Шевченка. А спомини про відвідування Шевченкових місць допомагали триматися і не зректися ідеалів.

Просясь: *Кобзар і після смерті служив українцям: відомий, скажімо, факт, що скульптор і маляр, земляк Шевченка з села Лип'янка Іван Макарович Гончар ховав у скульптурі «Молодий Шевченко» фотозображення учасників ОУН та УПА.*

Мені дороге нагадування про перебування в Каневі, на Чернечій горі. З цим краєм переплелася крута й щемлива доля митця. Тут кожен пагорб, кожна вулиця, будь-який камінь для мене дороги, бо вони із життя народного заступника, українського патріота і всесвітнього генія.

Поети не проливають крові. В їхньому арсеналі нема ні рушниць, ні гармат, ні ракет. Вони користуються лише зброєю рідного слова – крицевого, прицільного, вогняного. Їхні вірші, зіткані з мовного матеріалу, змушують читачів сміятись і плакати, любити й ненавидіти, дивуватись і розчаровуватись, замислюватись і каятись, боротись й жити. Ніщо так боляче й навідліг не вражає ворога, як поетично відгранені рядки. Тому гострі пера куди грізніше, ніж гартовані багнети.

Шевченкова поезія – це не просто заримовані речення, це – динаміт, закладений у думку; він вибухає щоразу, коли запалюють бікфордів шнур порозуміння і прихильності, коли розпізнають істину не тільки у змісті, а й між

словами. Жодний бойовий набій не спроможний пробити зашкарубле серце; жодна важка артилерія не здатна перетворити всесвіт на румовище, а поетові під силу “насталити обух”, роздмухати полум’я Холодного Яру, розтрощити кайдани закутого краю.

У поетичних творах Тараса Шевченка впродовж століть визрівала ідея тираноборства, прометеїзму й самостійної державності. В ній угадується непогасний відблиск битв Київської Русі, походів Запорозької Січі та змагань Гайдамаччини обох берегів Дніпра. І той “вогонь великий” передався Від діда-прадіда до сина і внука, а Від них дістався й до нас. Дух Шевченка, заповіданий нашими пращурами, живе і яскріє досі; він не вгаває, готує, бунтує. Йому поклоняється вся земна куля – не тільки Європа й Америка, а й жовті раси Азії, негри Африки, тубільці закинутих в океанах островів... Ним захоплюється весь світ, який прагне визволення, зватися людьми, мати “в своїй хаті – свою правду”.

Із листа до Наталії: *Можна пригадати вираз «великих слів – велика сила» – із поеми Т. Шевченка «І мертвим і живим»... У цьому травні я ще раз перечитав «Кобзаря» (брав із книгозбірні). Кожен вірш у «Кобзарі», то є глибока поема нації. Шевченко завжди кличе до боротьби за правду. Він дав загальний клич «Борітеся – поборете» (вірш «Кавказ»). Чи багато ти читала з «Кобзаря»? Донечко! Прочитай уважно ці рядочки. Потім ще раз колись прочитаєш. Збережи листа на спогад про батькові думи про твоє виховання, освіту та працю. Бажано, моя люба, щасливого, розумного та радісного життя. Цілую тебе міцно. Увесь твій Татусь.*

ЛЮБА МОЯ ДОНЕЧКО!

Із листа: *Невимовна радість опанувала мною, коли я дістав першого маминого листа і першого твого листа. Майже десять років (з серпня 1944) минуло з часу нашого розставання. Багато страждань поховали ті роки. Багато надій горіло в моїй душі. І завжди в очах моїх зорів образ мами і образ твоєї. В найстрашніші хвилини я все бачив маму, і на руках у неї – тебе. Ти все була для мене такою, якою ти була, коли я востаннє тримав тебе на руках. Міцно цілую. Увесь твій Татусь. 07.04.1954.*

Наша з Людою донечка Наталія народилася 22 грудня 1941 року в Києві, у лікарні на бульварі Шевченка. Місто на той час уже було окуповане фашистами, в розрусі, а його до того всього ще й бомбили. Бувало, навіть двічі за добу – коли ввечері, коли вранці, коли вдень, коли вночі. Світла немає, води немає, пічне опалення, дровами хто запасся, а хто й ні. Каганці світять, тому що іншого світла немає. Раніше їжу готували на примусах і кєрогазах, а гас купити – ніде, нічого не продається. Всі магазини розграбовані. Їсти хочеться. Грошей не було – німці видали картки, але по цих картках треба було платити. А чим? Стало трохи легше, коли почав функціонувати Сінний базар, куди приїжджати селяни обмінюватися товарами. Тобто можна було виміняти скатертини, простирадла на картоплю та буряк, квасолію та насіння.

У кінці вересня 1943 року родина виїхала до Львова. Тут я познайомився з багатьма втікачами із Києва, Харкова, Дніпропетровська. У березні 1944 року ми переїхали до міста Стрий, я став учасником Ініціативного комітету зі створення надпартійного органу, що мав очолити боротьбу українського народу проти окупантів.

Просяень: *Стрий – місто обласного підпорядкування, районний центр на галицькому Передкарпатті (раніше – Дрогобицька, нині – Львівська область), розташоване на лівому березі річки Стрий. З кінця XIX сторіччя Стрий був одним із найважливіших осередків українського національного руху в Галичині. Під час Другої світової німецькі війська окупували його 2 липня 1941 року, а в середині листопада гітлерівська оперативна команда розстріляла у лісі поблизу Стрия єврейське гетто.**

Наталочка зростала й тішила нас своїми вчинками – перші кроки, перше слово, перший поцілунок тата, коли я повертався з відраження. На початку серпня 1944 року я перевіз родину у село Тур'є Горішнє, поблизу Недільної, а сам пішов разом з відділами УПА в напрямку лісів.

Через кілька днів до села Тур'є Горішнє наблизився фронт і всім мешканцям наказали евакуюватися. Господарі пакували речі на вози і їхали хто куди. Разом із мешканцями в загальній колоні виїхали й дружина з донькою, бо не мали легальних документів. У селі Опака Підбузького району Дрогобицької області вони залишилися без необхідних речей: під час нальоту фашистської авіації, коли шукали прихистку в лісі, їх пограбували.

На щастя, знайшовся українець-патріот, який працював у НКВС. Він виписав дружині довідку, за якою вона змогла зареєструватися в Підбужі як біженка. У цьому районному селі адміністрація – цивільна й військова – була з приїжджих з Росії та Східної України, отже вони не привертали уваги. Люда знайшла роботу кухарем у дитячому садку. Вона була ще й вправною кравчиною, тому шила одяг на замовлення. Це дало можливість отримувати якусь копійку для існування.

Людмила з донькою оселилися в хаті Катерини та Ігната Павликів, добрих та щирих людей, які їх підтримували в подальші роки. Оселено стала прибудована кімнатка у вісім квадратних метрів із сіньми. Тут була кухня, яку палили дровами. У цій маленькій та затишній оселі Наталя з мамою й мешкали.

Не маючи ще семи років, Наталя пішла до школи. Вчилася добре, одержувала похвальні грамоти. Але жила за фальшивими документами – Людмила отримала для доньки метрику на ім'я Осьмак Наталії Богданівни, що народилася в Тернополі. Це можна було в ті часи зробити, оскільки державні установи Тернополя були розгромлені, і РАГС видав такі документи.

Увесь цей час ми болісно переживали розлуку і мріяли зустрітися. На початку 1953 року ця мрія могла здійснитися, однак заплатити за це довелося б неможливу для мене ціну. Коли мене привезли до Москви, щоб умовити брати участь у заходах, спрямованих на боротьбу з ОУН, енкавееівці обіцяли повернути мене до родини. Я був непохитний у своїй правоті, вірний слову, даному українсь-

кому народові, тому на провокації не піддавався, хоч неймовірно хотілося до дружини й дітей. Хоч оком побачити їхні обличчя, поцілувати руки...

У березні 1954 року я нарешті надіслав листа з Володимирської тюрми.

Із листа до Валі. 14 травня 1954 року. *Володимир: Розьски моей семьи, предпринятое в конце прошлого года, увенчались успехом. В конечном итоге я просил Министерство Внутренних Дел СССР помочь мне разыскать семью. Эту помощь я получил. В сообщении от 2 марта текущего года Министерство уведомило меня, что Люда находится, т.е. постоянно проживает в селе Пидбуж Дрогобычской области (в этом селе находится центр района). Надо было убедиться, что это не мираж, а страстно желанная действительность. Мне разрешено было написать семье вне очереди и теперь я уже установил переписку. Твій Татусь.*

Згодом дружина написала, яке враження справила на них той довгоочікуваний лист. Людмила, коли взяла в руки листа, показала конверт і пояснила Наталі:

- Це батько!
- А чому ж написано «Кирило»?
- Бо так його звать.

Із листа: *Нарешті здійснилося те, про що я мріяв впродовж багатьох років, відновився перерваний тяжкими подіями зв'язок між нами... Ми з тобою, як і тоді, у вільному світі – найближчі, найрідніші душі. Страшні й тяжкі десять років з їх жахливими*

й страхітливими можливостями – не розлучили нас. Отже, почнемо знайомити одне одного з тим, що з нами сталося за ці десять років...Тоді, в сорок четвертому, я покинув тебе з донькою на ласку долі. Я пішов у невідомому для тебе напрямку і майже десять років ти не знала – живий я чи ні, як і я нічого не знав про тебе та доньку. Бог захотів зберегти моє життя, а на десятому році того життя я дізнався, що Бог врятував і твоє життя, і життя нашої доньки. Твій Кирилко.

Із листа дружини: *Колись, ще в 47, чи 48 році, коли я була певна, що тебе немає на світі, мені ворожили (себто не мені, а на мене, я навіть не знала про це) і сказали, що ти живий, що через якийсь час я про тебе почую, що буду мати від тебе вісті і що ми побачимося. В той час я тільки скептично посміхнулася, навіть на одну секунду не повіривши в це. Коли я одержала від тебе першого листа, то я довго не могла повірити своїм очам, мені здавалося, що я сплю і мені сниться, таким це здавалося неймовірним. Твоя Людмила.*

У червні 1954 року, як мені писали рідні, дружина з донькою поїхали до Києва і пробули з родичами все літо. До них гостинно й турботливо поставилися моя прийомна донька Валя Орлова та її чоловік Олександр Сократович Томін. Всі разом вони були на дачі в селі Плюти, а у серпні – на «полюванні», на березі Дніпра, біля Переяслава-Хмельницького. У великій компанії були також тітки – Надія Юркевич з чоловіком Михайлом Дідковським

і Віра Ачкасова з чоловіком Олександром Івановичем та донькою Галею. Віра й Надія – сестри Валіної матері Ольги та першої моєї дружини – Марії Юркевич. Після смерті Ольги (Валі було тоді три роки) ми її забрали до себе як рідну.

Наступного літа 1955 року Людмила з Наталею були у рідному селі дружини – Кривошиєнцях Сквирського району на Київщині, гостювали у молодшого брата Федора та його дружини Гафії.

Із листа до Наталі: У Кривошиєнцях багато цікавого. Слід познайомитися ближче з людьми, з побутом і природою. Мама покаже тобі ті місця, де я колись носив тебе над ставом, наспівуючи колискову пісню. Той став дуже цікавий. Прийде час, коли його належно впорядкують і він стане чудовим куточком для відпочинку тих, що багато працюють в зимі. Твій Татко.

Як писала Людмила, від баченого була вражена – у селі Кривошиєнці майже не було садів. Селянин завжди жив переважно зі свого присадибного господарства. Однак непомірні податки перекрыли й це джерело доходів. Окрім податку на землю, держава встановила натуральні податки у вигляді молока, м'яса, яєць, чим зробила ще більш злиденим життя сільчан. Після Другої світової війни існували податки на плодово-ягідні дерева та кущі: за кожне фруктове дерево, що росло в дворі, платили 90 копійок. У зв'язку з неможливістю сплатити надмірно високі податки, селяни пускали під сокиру довговічні яблуні, груші, сливи. Окрім податку на землю, продподатку, податку на

Валя Томіна і Наталя Осмак.
м. Переяслав, вул. Кана. 25 березня 1960 р.
Фото Валя возила Кирилові Осмакові в тюрму,
на звороті його підпис

плодово-ягідні дерева і кущі, селянин, як і всі інші, сплачував так зване «бездітне». Його мусили віддавати державі ті, в кого не було дітей. За несплату справу передавали до суду, а потім – до буцшгарні.

Третього серпня 1957 року я пережив тяжкий напад, мене навіть вже винесли до моргу. Але Бог тоді не прибрав мене до себе. Я вижив, а у вересні про пережите та відчуття перед зустріччю з Всевишнім написав дружині й дочці.

Із листа: *«Кохана, любя Донечко! Найдорожча Наталочко! Моє останнє і повсякчасне бажання тобі: бути завжди здоровою, розважною і розумною. Навчись завжди поважно працювати для загального добра. Люби свій рідний край, люби Україну і в житті міцно тримайсь заповітів Великого Кобзаря. Завжди пам'ятай про маму, про її здоровля та добробут. З останнім віддихом буду згадувати про тебе. Не з своєї вини не зміг допомогти тобі дійти до ліпших умов життя, коли б ти змогла провадити широку працю. Бажаю тобі просторого й широкого життєвого шляху. Цілую щирим батьківським цілунком. Твій увесь Татусь. 12 серпня 1957 року».*

Навесні 1958 року Наталя закінчила середню школу і родина переїхала до Переяслава-Хмельницького. Непросту справу прописки та влаштування на роботу організував Олександр Сократович Томін, який тоді працював одним із керівників Укоопспілки.

Я неймовірно переживав за долю Наталії, тривожився за обраний нею фах. Майже в кожному листі до Валі просив її опікуватися сестрою, допомогти їй одержати вищу освіту.

*Кохана моя донечко
Валюсю!*

*Декв від дня, стан мого здоровля гіршше.
Хінець мого життя може нарізти зовсім ралтиво.
Назвбхайко прикро, що доведеться, залишити цей
світ не багачивсь з тобою так довго і не привітавши
надії твого життя, – долочки Наталочки.*

*Бажаю встановлення повного здоровля і
бажало довгого життя. Бажаю уждатися
дочасні Дені і держалих опуків*

Твій увесь Татусь

3. лютого 1960

Прощальний лист Кирила Осьмака до доньки Валі від 3 лютого 1960 р.

У кінці березня 1960 року моя прийомна донька поїхала до Володимира у супроводі співробітника КДБ. Перед поїздкою енкавеесівці були у Переяславі, зробили багато фотографій із родиною та ріднею, а також мали розмову з Людмилою.

Із листа Людмили, який передала Валею до Володимира: *Я думаю, що ти й сам добре знаєш вплив своєї особи на нашу з Наталкою долю. Цей вплив продовжується і далі. <...> Я не хочу вимагати нічого неможливого від тебе, але нам з Наталкою дуже хотілося б, щоб на решті ти був з нами, щоб наше становище якимось унормувалося.*

Зустрічі з Валею відбулися першого, другого, четвертого, п'ятого квітня 1960 року, я ніколи не забуду ті блаженні хвилини після стількох років розлуки.

Із листа до Валі: *Кохана Валюсю! Люба Донечко! Незмірна дяка тобі за цей героїчний вчинок. Подорож твоя — величезна дія, про яку не смів навіть мріяти в своєму тяжкому мурі. Безмірно втішений з твого приїзду сюди. Що я мав надзвичайне щастя після 17 літ розлуки побачити тебе і мати величезну втіху з того бачення... Твій приїзд сюди для мене є надзвичайною подією. Я невимовно радий, що побачив тебе, мою кохану і рідну. Що відчув биття рідного, безмірно дорогого серця. Твої відвідини сюди — це радісний сон на тлі останнього жахливого шіснадцятиріччя.*

Я неодноразово звертався до різних найвищих урядових інстанцій в Москві, вимагаючи реабілітації, переконував особистів, що мені немає в чому каятись. Але у КДБ

були свої плани. Мене вирішили привезти до Києва, а супроводжувати приставили того ж кадебіста, який приїздив до Володимира разом з Валею.

Із досьє: *Постановление: Об этапировании осужденного в город Киев. 9 мая 1960 года. Я, старший оперуполномоченный Управления КГБ при СМ УССР по Киевской области, старший лейтенант Нероденко, рассмотрев материалы архивно-следственного дела № 51279 на осужденного Осьмака К. П. и жалобы последнего, нашел: Осьмак Кирилл Иванович, 1890 года рождения, уроженец м. Шишаки Полтавской области, украинец, гражданин СССР, арестован органами госбезопасности 12 сентября 1944 года, в настоящее время отбывает наказание в тюрьме № 2 в г. Владимире. Осьмак за активную националистическую деятельность 10 июля 1948 года бывшим Особым Совещанием при МГБ СССР был осужден к 25 годам тюремного заключения. В своих жалобах Осьмак отрицает ряд фактов своей преступной деятельности, ссылается на обстоятельства, смягчающие степень его виновности и просит пересмотреть его дело на предмет снижения меры наказания. Для полной и всесторонней проверки обоснованности осуждения Осьмака по делу необходимо подробно допросить его по существу вопросов, излагаемых им в жалобах и провести очные ставки между осужденным Осьмаком и свидетелями.*

На основании изложенного постановил: осужденного Осьмака Кирилла Ивановича, 1890 года рож-

дення, етапировать специальным конвоем в тюрьму № 1 УВД Киевского облисполкома. Ст. оперуполномоченный УКГБ при СМ УССР по Киевской области – ст. лейтенант Нероденко».

Здавалося, з'явилася надія на повернення додому й до рідних, або хоча б на побачення з ними. Однак довгі роки ув'язнення далися взнаки, я тяжко хворів і відчував, що цей шлях мені вже не здолати.

Із листа Шалви Несторовича Берипшвілі, однокамерника, до сестри Кирила Осьмака Галини Михалевич. 6 липня 1960 року: *Мы ожидали, что его освободят, но в этом я был более уверен, чем сам Кирилл. Но мы были разочарованы, когда за ним приехали, чтобы его везти в Киев, якобы для оформления его освобождения, а не освобождали здесь же на месте, как это следовало бы ожидать. Мой друг Кирилл отказался ехать туда, несмотря на то, что его хотели везти не как арестанта, но с почетом. Он просил, чтобы его освободили здесь же и поместили в инвалидном даме, если вообще хотели его освободить. Я его убедил согласиться ехать с ними, и это мне стоило немалых усилий. <...> С ним вели переговоры 11 мая утром, а я его убедил ехать вечером того же дня. Он заболел в четверг 12 мая, а в субботу 14 мая, я понял безнадежность его положения и около 15-и часов, я начал ему показывать фотокарточки из его альбома и он чуть старался улыбаться и, наверное, мысленно прощался с каждой из Вас. ... Умер он в понедельник 16 мая в*

11 часов, а не в 15, как это, оказывается, сказано в сообщении об его смерти. Я сам закрыл глаза моему другу и не знаю, как я все это выдержал и не свалился, так как не спал, не ел и не ходил на прогулку.

Із листа: *Кохана, найдорожча моя донечко Наталочко!*

Прощаючись з цим світом, бажаю тобі завоювати на ньому тверде місце і можливість героїчних та зухвалих кроків у твоїй діяльності. Твій увесь Татусь. 3 лютого 1960 року.

ІЗ ЛИСТІВ КИРИЛА ОСЬМАКА ДО ЛЮБОЇ НАТУСИ

07.04.1954, Наталі. Люба моя Донечко! Невимовна радість опанувала мною, коли я дістав першого маминого листа і першого твого листа. Майже десять років (з серпня 1944) минуло з часу нашого розставання. Багато страждань поховали ті роки. Багато надій горіло в моїй душі. І завжди в очах моїх зорів образ мами і образ твій. І в найстрашніші хвилини я все бачив маму і на руках у неї — тебе. Ти все була для мене такою, якою ти була, коли я востаннє тримав тебе на руках. А нині — ти вже справді велика. Закінчуєш шосту класу. Гарно вчишся, гарно пишеш. Це дуже, дуже тішить мене. Але і сьогодні, і на все дальше моє життя — завжди буде прикро згадати, що ти зростала без мене, не знала моїх турбот за тебе, не відчувала кожної хвилини, що батько твій любить тебе над свою власну душу і радніщий все зробити для твого добробуту і твого щастя. На протязі тих довгих десятих літ не було днини, коли я багато разів не згадував би тебе і щоб серце не обливалося кров'ю за твоє тяжке дитинство...

Мене дуже, дуже тішить те, що ти гарно вчишся, що ти відчуваєш смак у науці і розумієш ті величезні можливості, що їх наука подає кожній людині для досягнення всього того, що є у житті цікавим, корисним і прекрасним. Математика то є підвалина людського розуму. Мені дуже приємно, що ти кохаєшся у математиці, любиш алгебру і геометрію. Прошу написати коротко програм з алгебри і геометрії у шостій класі, бо я того не уявляю. Також радію з того, що ти любиш читати книжки. Напиши, звідки ти

Наталка «велика» - Осмак і Наталка «маленька» - Томіна
на Володимирській гірці в Києві

добуваси книжки до читання і які з них найцікавіші, що ти прочитала останньої зими. Я буду вдоволений, коли ти подаси спис бодай 7-10 найцікавіших книжок.

Ти пишеш: «А тепер, коли я знаю, що ти є, я би дуже хотіла тебе побачити». Наталочко, кохана доцю моя! Тепер, коли я знаю, що ти є і що мама коло тебе, я би полетів до тебе і віддав би все і всього себе, щоб і ти, і мама були щасливі і здорові.

Ти запитуєш мене: «Чи буде коли такий час, що ми житимемо разом?» Моя любя! Той час прийде. Я покладаю надію на Бога, що він врятує цілу нашу родину. Отже будемо сподіватися на кращу будучину, а тим часом будемо наполегливо працювати, набувати все нових і нових знань і вмільностей і загартовувати себе для боротьби за кращу будучину.

Наталочко! Напиши, яку мову вивчаси. Моя гадка така, що слід було б поволі вивчати латинь. То є підстава всіх західних мов. Потім вивчати німецьку мову, вивчати поважно, щоб з кінцем — навчитися все читати, а також розмовляти по-німецьки. Коли буде нагода навчитися польської мови — теж годиться.

Далі, Наталю, напиши у чому ти допомагаєш мамі і чи навчасиш поволі вишивання і шитва. Напиши про своє товариство, з ким ти найбільше товаришуєш і про свої забави. На твоє запитання: «Напиши, що тобі прислати» я писав мамі, лише оминув те, що хотів написати в кінці. По-перше, я хотів би, щоби ти з мамою задовільно харчувалися і щоби були ви взуті й одягнені. Єдине, від чого я би не відмовився, це — домове печиво, наприклад коржикки (небагато), те, що є наслідком праці маминих і твоїх рук, було б для мене особливо смачним, присмним і дорогим. Наче й ви будете тут таки, коло мене.

Листа й фотографії, що ти про них згадуєш, я не діставав. Я конечно хочу дістати мамину фотографію і твою. Коли цього не можна зробити у наступному листі — прошу прислати у червні, липні. Ти любиш маму і шануєш її, отже, оскільки в твоїй силі і змозі, допомагай мамі і завжди пам'ятай, що мама віддала все своє життя для тебе. Треба маму завжди підтримувати на душі і допомагати фізично.

Бажаю бути здоровою і настирливою в досягненні мети свого життя. Міцно цілую. Увесь твій Татусь. Сердечно вітаю з найбільшим святом християнського світу, Святом Воскресення і Надії. Христос Воскрес!

02.11.1954, Наталя. Кохана Донечко моя! Я дуже зрадив, коли дістав твого листа з 21 жовтня. Той лист вельми цікавий щодо змісту. Я тішуся твоїми здобутками минулого літа. Це перша твоя свідомка подорож. Ти мала багато нових вражень і придбала нові знання. Я дуже радий, що обставини того літа склалися так присмно. Ваше життя в Плютах, а потім перебування на березі Дніпра в наметах, в умовах полювання — цілком своєрідне щодо природніх обставин. Що може бути краще нашого славного Дніпра? Я бажаю тобі в дальші роки ще більше пізнати Дніпро і навчитися любити його й ту історію, що пов'язана з ним. Ти гарно списала все, що бачила і відчула. Я дуже радий, що ти багато дечого бачила в Києві. Сподіваюся, що в дальші роки ти більше пізнаєш нашу столицю, історію та культурні пам'ятки. Мене тішить, що ти побувала на могилі Т. Шевченка, бачила Чернечу гору і дивилася з неї на лівий берег Дніпра. Вперше я відвідав могилу Шевченка р. 1911. То була спеціальна подорож за дуже цікавих, впрост чарівних обставин і вражіння та переживання з тої подорожі збереглися на все моє життя.

Кохана Наталочко! Я хочу сказати ще раз — я дуже радий, що ти так цікаво провела свої вакації. Вітаю тебе з наукою плавання. То потрібна і життєва річ. Сподіваюся, що ти засвоїла ту умілість досконало. І водночас добре затимила, що в пловцтві поряд з умілістю треба завжди діяти у згоді з тверезим розумом. Недалеко від могили лежить давнє історичне місто Канів. Іншим разом треба побувати і там, і познайомитися з його історичними пам'ятками. Мені присмню, що ти побувала на батьківщині Івана Франка в Нагуєвичах. Я там не був, але був недалеко — у селі Стебник. Через те село я з мамою віз тебе маленькою. Стебник дуже мальовничо розташований і має цікаву історію.

Натусю! Я дістав твоє фото у Кичєсовму. Я радий, що маю фото, на якому гарно видно твої цікаві карі оченята, що все хочуть бачити і все пізнати. Раджу тобі завжди бути цікавою і допитливою, менше брати на віру і до всього доходити з власного досвіду. Вітаю тебе з великими успіхами в навчанні. Дбай про глибоке вивчення і шкільної науки і життя. А життя то є складна річ, воно потребує багато теоретичного знання і не менш практичних знань. Я тишуся, що ти уважно ставишся до помочі мамі у всьому, що стосується господарства. Пізніше зрозуміси, що без практичних умілостей — людина не є досконалою. Я дуже шкодую, що я не маю змоги бути корисним тобі, щоб твоє життя не було таким важким. Маю одну думку: чи не маєш змоги навчитися польської мови? Мені дуже цього хочеться. На польській мові багата і цікава література. Нація та сусідує з нами. Натусю! Не про все написав. Будеш мати змогу — пиши більше. Я маю право діставати листи без обмеження розміру. Коли скрутно і бракує часу, то пиши коротко, але вчасно, щоб я мав змогу не лише писати, але і відповідати. Не забудь в свій час послати маленькій

Кохана, любя Дечко!
Найдорожча Наталочко!

Моє останнє і повсякчасне бажання тобі:
бути завжди здоровою, розумною і
радісною.

Павлись завжди поважно працювати
для загального добра.

Люби свій рідний край, люби
Україну і в житті міцно тримайся
заповітів великого Кобзаря.

Завжди пам'ятай про маму, про
її здоров'я та добробут.

З останніх відпусків буду згадувати
про тебе.

Не з своєї вини не зліз допомогти
тобі діяти до ліпших умов життя,
коли ти завела провадити широкую
працю.

Бажаю тобі просторого і широкого
життєвого шляху.

Цілую царилу батьківських
цілунок
Твій зведений дідусь
12.VIII.57.

Лист Кирила Осьмака доньці Наталці

Наточці привітання з днем народження, що буде 23.XI. А також привітай Валю і д. Шуру (Олександра Томіна) з народженицею. Обними і цілуй маму. Тебе голублю і цілую міцно, міцно. Твій увесь Татусь.

04.05.1955 року. Доню моя кохана, Люба Натусю!

Вітаю тебе з весною, чудовою й прекрасною весною на Підгіррю. Пестливе весняне сонце, квітуча черемшина, розкішний зелений килим трав і гори, гори — зелені, чарівно-прекрасні гори: такі близькі, такі дорогі. Я розумію, що ти маси багато турбот, багато праці — бідна моя сирітко. Радо віддав би свою душу, щоб тобі жилось краще та щоб ти мала змогу широко й вільно розвивати свій талант. Проте суворе життя має свої закони. Трохи пізніше тобі дасться можливість дивитися ширшими очима.

Моя квітонько кохана! Скористай свій молодий юнацький вік, щоб завжди бути міцною, бадьорою та веселою. У Лесі Українки є чудовий вірш, здається, такі там рядки: «Ні, я хочу крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні, / без надії таки сподіватись, жити хочу! / Геть думи сумні!». Цього вірша переклали на музику, і ту пісню співають там, навкруги тебе. Отже я кличу тебе серед лиха співати пісні, бути завжди бадьорою, активною, дівою. І завзято переборювати труднощі, що їх так багато життя ставить перед кожним. Я бачу, що ти так і робиш. Виявляши дисципліну у праці, радо йдеш на допомогу своїм товаришам, що мають труднощі у навчанні. Будь певною, що з такими прикметами у характері — ти завоюєш певне, самостійне місце у житті...

В час 65-ої річниці з дня мого народження шлю тобі, моя улюблена Доню, моє благословення щасливо зростати, бути завжди здоровою, бути найбільшою втіхою і щастям коханий мамі і вирости свідомою громадянкою з широкими й правди-

вими знаннями. Цілую тебе, мою голубку, мою надію і щастя міцно, міцно. Увесь твій Татусь.

02.02.1956 року, Наталі. Кохана, люба Донечко! Я мав велику втіху, діставши твоє вітання з Новим Роком. Бажаю тобі в новому році бути цілком здоровою, набути багато нових корисних знань і разом з мамою бути хоч трохи задоволеною з життя. І для цього нового року — моя повсякденна мрія — бути нареши́ті з вами та допомогти тобі діставати від життя все, що є потрібне для твого духовного та фізичного розвитку. Дуже радий, що мама і ти поборюєте життєві труднощі і не падаєте на дусі. Вельми задоволений, що Валя та д. Федір співучасливо, як правдива рідня, ставляться до вас і допомагають. Гадаю, що тобі вже доводилося бачити людей без серця, що цілком байдуже ставляться до горя, в яке попадають їхні сусіди, або родичі. Убачивши таке, стає особливо радісно на душі, коли приходить допомога, на яку нема підстав розраховувати, але яка йде впрост від щирого серця... Найди там козацьку пісню, де співається, як козаки посилають з турецької неволі привіт на Україну. Душено, думкою всі були з рідними, що далеко, і посилали бажання щастя, здоровля і бути на другу кутю вкупі кожному з своєю ріднею.

Трохи про «Енеїду». З того, що ти написала я міг зрозуміти, що в шкільному програмі — небагато приділяють уваги вивченню рідної літератури. Історія «Енеїди» — то є значна частина історії нашого письменства та історії нашого народу. Коли б у тебе та мамі знайшовся час — є велика рація досконало прочитати цей перший твір нової української літератури. Шевченко писав про Котляревського (з нагоди його смерті): «Будеш Батьку панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть». Вітаю твій успіх на новорічному маскараді. Моє велике бажання, щоб та «Татьяна» не чіпнула твоєї душі...

Я дуже й дуже радий, що ти наслідувала від мами талант і велику сприйнятливність до музики. Сумно, що ти не маєш змоги вправлятися згі на роялю. Чи не будеш у змозі трохи навчитися згі на бандурі, або гітарі? Танцювати треба вміти, щоб, принагідне, мати присмну розривку і щоб гарно почувати себе в громаді. Натусю! Пришли назву підручника німецької мови для 8-ої класи, а також коротко програм математичних наук, що їх студіюєш у 8-класі...

Щодо зростання — шлю тобі моє найбільше бажання: рости, моя кохана, улюблена Доню, висока, щаслива, розумна. Хай Бог тебе благословить, щоб ти не знала матеріального лиха й спокійно та розважно ставилася, коли часом виникатимуть такі труднощі. Бажаю найбільшого духовного зросту, а також набувати науку і тішитися духовним багатством. Мене цікавить твоя праця і навчання в галузі природознавства. Може школа має теплицю, де б була змога провадити досвіди?

Натусю! Раджу тобі звернути увагу на удосконалення твого рукопису, щоб ти поступово придбала гарну руку в писанні. Це буде приємно тобі самій, а також матиме сприятливе враження на тих, що читатимуть твоє писання. Учителеві теж буде приємно.

Бажаю тобі бути завжди здоровою, розважною і завжди в добром гуморі, веселою. Не конче багато, хоч і коротенько — пиши. Мені дуже приємно діставати твої листи. Обіймаю і міцно цілую. Завжди з тобою думками і серцем. Твій Татусь.

03.05.1956 року, Наталі. Кохана, люба Донечко! Невимовне жаль мені, що я такий безпорадний і не маю сили все робити для тебе, щоб ти почувала себе щасливою. На світі все має не абсолютне, але відносне значення. Потроху ти сама переконаєшся в цьому. Мені було дуже цікаво дістати чергового твого

листа з твоїми життєвими враженнями. Але не вийшло. Велике навантаження на мамі й тобі, довелося тобі надолужувати, щоб допомогти мамі в роботі. Я гаразд розумію цю тяжку ситуацію — мамину й твою. Дай Боже, щоб таке напруження сходило тобі, щоб ти не зіпсувала свого здоров'я. Тобі близько чотирнадцять і пів. Мамі доводиться напружувати зусилля, щоб допомагати тобі. І навпаки — тобі доводиться багато дбати про маму, бо що далі, вона більш відчуває знесилення. Є конечно необхідність ще якоїсь допомоги і тобі, і мамі. Треба було б знайти мені в допомозі, — але то є річ проблематична.

Залишилося близько два місяці твоєї праці в школі. Багато доведеться напружувати твої зусилля, щоб гаразд закінчити навчальний рік. Дай тобі, Боже, витривалості відповідно почувати себе фізично й духовно. Прошу, моя кохана, гаразд триматися на душі, не піддаватися лихові, а також допомагати мамі відповідно знести всілякі життєві невідгоди. Дуже мені прикро, що в Підбужжі нема відповідних умов, щоб набувати цікаві природничі знання. В колхозі нема дослідчої праці. Нема цікавих природничих установ. Я не знаю, чи є хто з навчителів природників, хто б міг провадити цікаві мандрівки у ліс, у гори. Оскільки є можливостей, конечно необхідно ближче заїзнатися з природою, але не слід виснажувати себе надміру. Літо слід використати для піднесення фізичної сили...

Цей другий місяць, у лікарні — читав я досить мало. Кінчав «Гедзя» Войничової та другий раз «Кларктона» — Фаста. Нема з ким вправлятися в англійській розмові. У камері нас двоє, бо й ліжок — як звичайно — двоє. Сусід працює над алгеброю та геометрією. Камера мала, з маленьким вікном. Коли не буде гірше на здоров'я, то знову перейду до загальної камери. У лічничій камері вигідніше й здоровіше жити одному, але мені все

так не випадає, все хтось є на другому ліжкові. Ба, ще раз перечитав «Кобзаря», але на великий жаль, його вже понівечили, додали «Слепу» та інші такі, а кілька дуже важливих речей немає (напр. «Великий Льох»).

Кохана Донечко! Зараз не згадаю літературного твору, у якому герой намагається бути веселим, радіти з життя, але одночасно поважно, серйозно й цілком солідно береться за важливі життєві справи. Натую! Перед тобою стоять поважні завдання. Підтримуй маму на душі. Мама прожила довгий життєвий шлях й перетерпіла дуже багато. Слава Богові, що мама має надзвичайну витривалість. Підтримуй маму й сама тримайся гаразд для боротьби за краще майбутнє. Цілую тебе міцно. Увесь твій Татусь.

03.10.1956 року, Наталі. Люба, кохана Донечко!.. 17 вересня дістав твої та мамині фото. Нарешті маю гарні фото, так наче ти сама коло мене. Мама жаліється, що ти вийшла на фото суворюю, що в житті ти буваєш завжди в гуморі й веселою. Я дуже радий, що можу на тебе дивитися й зовсім реально уявляти тебе, — хоч на гарному фото. Тепер я бачу подібність останнього фото з тим, що ти в садку в Кичесвому. Бо я уявляв тебе все такою, як на Володимировій горі та на березі Дніпра коло Кисва, й фото у Кичесвому було для мене чужим. Може колись побачу тебе на фото з веселою усмішкою і взагалі повною життя. Але я найбільше мрію бачити тебе коло себе живою, реальною, повною бадьорості, правдивих рухів та правдивих акцій (дій). Хочу нарешті пригорнути тебе до свого батьківського зболілого серця, кожної хвилини відчуваючи тебе та бути тобі в допомозі завойовувати в житті міцне місце для особистих розважних дій та для широкої поважної громадської праці. Я живу надією на те, що ти навчися жити серйозним життям. Що в той саме час ти не побудеши

ясного, веселого погляду на життя та на дійсно гарних та правдивих людей. Чи ти вже читала Лесю Українку? В протизагу до тебе — вона була хворою ціле життя й ціле життя змагалася діяти, правдиво жити й бути завжди бадьорою та веселою. Не забудь написати — чи навчилася співати пісню Лесі Українки — «Ні, я хочу крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні». У свій час ту пісню співали всі наші дівчата. Мама знає співати цю пісню.

...Коли ти оглянешся навкруги і придивишся до людей, до їх становища в житті та їхньої поведінки, то одразу звернеш увагу на те, що люди не однакові. Одні живуть гарно, другі гірше, одні працюють гарно та вдало, інші ж погано, на одних хочеться дивитися з цікавістю, а щодо других — то є бажання обминути їх й більш ніколи не зустрічати. Коли тобі, а чи комусь іншому кидається у вічі така або інша поведінка людей, то, звичайно, хочеться оглянутися й на себе саму. Яка ціна мені самій? (Чого я варта?) Чи дивлячись на мене — інші, поважні люди, — складуть гарну думку про мене? Отже доводиться спинитися над питанням про вартість особи, що є членом людської громади. Вартість особи — полягає у її змістові, а саме: оскільки особа опанувала різні технічні умінності та як вона здатна використовувати технічне уміння кожний день, у звичайному житті — для себе самої, для рідних та близьких і взагалі — для користі громади вужчої або ширшої.

Велика вартість людини полягає також в теоретичних знаннях з поля різних наук. Яку вона дістала освіту з математики, фізики та інших наук. Важливе значення має використання теоретичних знань для широкого опанування техніки, щоб кожне технічне уміння мало повне теоретично-наукове обґрунтування.

Далі, вартість людської особи полягає в знанні людей, людських характерів та в умінні налагодити з іншими людьми природні,

Люба Прокоп (Комар), Мирослав Прокоп,
Наталка Осмак, Степан Громадський.
м. Київ, Золотоворітський сквер. 29 травня 1996 р.

правдиві людські взаємини. Вивчення людей можна й треба безпосередньо провадити серед людей, а також за допомогою літератури. Література робить велику послугу для пізнання людей. Значення літератури в житті людини — надзвичайно велике.

Почавши з малих літ та під доглядом батьків і взагалі цікавих старших людей, наприклад, навчителів — підлітки привчаються до ширшого співробітництва з людьми, що мають бажання працювати для добра громадян. Дехто з дітей, що підростають, виявляють організаційні нахили, себто вони навчаються поступово допомагати іншим спільно провадити всяку культурну та економічну працю.

Наталочко, моя кохана! Думки про вартість людини та її місце в житті, що я їх виклав оце, мене цікавлять остільки — щоб їх прикласти до тебе, до твого майбутнього. Я мрію, щоб ти поступово здобула широкі теоретичні знання та різні практично важливі технічні умілости. Поряд з тим дуже гарно придбати ознайомлення з літературою-белетристикою (а також, пізніше, хоч у малій мірі — філософічну освіту). Сподіваюся, що з таким розумовим та освітньотехнічним багатством і знанням людей — ти зможеш провадити в житті відповідальну громадську працю.

Донечко! Прочитай уважно ці рядочки. Потім ще раз колись прочитаєш. Збережи листа на спогад про батькові думи про твоє виховання, освіту та працю. Бажаю, моя любя, щасливого, розумного та радісного життя.

Цілую тебе міцно. Увесь твій Татусь.

01.01.1957 року, Наталі. З Новим 1957 Роком, любя Донечко! Роди, Боже, жито, пшеницю, всяку пашиницю! Пошли тобі, Боже, здоров'я й щастя у Новому Році! Бажаю правдивого, радісного й нормального життя тобі і всім навкруги тебе — у на-

ступному Новому 1957 році. Дай, Боже, нам зійтися нарешті на вільному полі й радити з можливості дійсно жити та працювати. Вітаю разом з тобою — кохану, любу мамцю. Бажаю вам легко перемагати життєві труднощі...

З тутешньої книгозбірні прочитав книгу: «Н.В. Гоголь в письмах и воспоминаниях», що її склав Василь Гітпіус (Москва, 1931, стр. 496). Це дуже цікава книга. Багато чого я читав про Гоголя раніш. В цій книзі зібрано багато листів Миколи Гоголя до різних осіб, а також листи до нього й спогади про нього — все гарзд скомпоновано й дає гарне уявлення про цю пропащу душу для нашої нації. Я мрію про те, щоб у близькому часі ти мала змогу познайомитися, крім літературної спадщини, ще й з обставинами дитячих та юнацьких років, у яких зростав та формувався великий талант, що прислужився своїй рідній нації; проте через ненормальні історичні обставини та завдяки царській деспотії найбільш прислужився сусідові.

Гоголь народився 19 (а чи 20) березня старого стилю 1809 року у Сорочинцях Миргородського повіту, де в той час — тимчасово — була його мати. У козацькі часи Сорочинці були сотенним містом. Зберігся будиночок, у якому народився Микола Гоголь. Не мало разів я ходив коло цього будинку (на ньому була таблиця про народження Гоголя у ньому), але в середині не був. Кілька разів я був і в церкві, де хрестили Гоголя. Ту церкву будував гетьман Данило Апостол. Масток Гоголів-Яновських був у Яновщині (Василівці) — кілометрів з 30 від Сорочинців. Колись, з твоїм покійним дідусем а моїм батьком — я був у Яновщині. Бачив Гоголівський будинок, гарненький садок та ставок. Забув тепер, хто з художників намалював той будинок: на ганку сидить мати Гоголя, на сходах сидить Микола Гоголь і слухає гру кобзаря на бандурі.

Микола Гоголь, коли вже зробився визначним письменником, жив у Петербурзі, Москві та за межами Російської імперії — на заході Європи — дуже багато разів протягом свого життя відвідував батьківщину. Він, певно, шукав там заспокоєння для своєї роздвонної душі серед рідних українських обставин. Батько Миколи Гоголя — Василь Гоголь був дуже культурною людиною і в українській мові написав багато п'єс-комедій, які він сам та за його допомогою інші дідиці показували на сцені своїх театрів, в мастках.

Найбільш ті комедії йшли в палаці вельможного дуже дідица — міністра Трощинського в селі, що зветься Кибинці — 12 км від Миргорода. Туди збиралося на цілі тижні околицьне українське панство-дідиці: на балі та гулянки. Приїздили туди й батьки Миколи Гоголя з малим Миколою — Микола у віці 8-12 років був зацікавленим глядачем, а, може, у якійсь мірі учасником батьківських заходів по улаштуванню театральних вистав. У Кибинцях я був, але тоді не знайшов людей, котрі змогли б показати місце, де бігав маленький Гоголь. Вже тоді він виявляв свій український гумор бо за столом, де було шановано дітей тих дідиців, що гостювали, завжди було багато сміху та жартів. Малий Микола був осередком безжурної веселої дитячої громади.

У роки 1819-20 Микола Гоголь учився в Полтавській повітовій школі. Жалкую, що в свій час ніхто не допоміг мені знайти місце, де була та школа. На початку минулого століття повітові школи уважалися поважним навчальним закладом. З 1821 до 1828 року Микола Гоголь вчився у Ніжині на Чернігівщині, в гімназії вищих наук князя Безбородька. Я особисто мав нагоду побувати в будинкові цієї гімназії. Мені показали музей, величезну книгозбірню з старовинними виданнями, а також той столик, за яким сидів Гоголь під час своєї науки в гімназії вищих наук. З

початку року 1824 – 15 річний Гоголь бере активну участь в шкільних театральних виставах. Шкільний приятель Миколи Гоголя згадує, що у 16-річному віці Микола брав участь у виставах російських драм та водевілів, а також в українських комедіях свого батька Василя Гоголя. Збереглися спогади про виставу комедії, написаної самим юнаком Миколою Гоголем од якої глядачі надригалися від реготу.

Дуже рано Микола Гоголь поряд з гарним навчанням виявив великий талант письменницький та артистичний. З усіх матеріалів видно, що душа Миколи Гоголя з малих літ була прив'язана до українського ґрунту. Серед своїх товаришів по гімназії Гоголь відзначався тим, що мав багато знайомих серед українських селян на передмістті Ніжини – Магерки. Коли у кого з його знайомих селян була свайба, або що інше, або коли випадав гарний святковий день, то Гоголь обов'язково був там. У 17 років Гоголь запроваджує «Книгу усякої всячини», до якої він запроваджує також український лексикон, заснований на записах з уст народу. 19 років Гоголь закінчив гімназію вищих наук; 20 років – у 1829 році він переїздить до Петербургу. Там він друкує перший свій твір «Вечір під Івана Купала». Того самого року він задумує великий історичний роман з української бувальщини під назвою «Гетьман». Цієї праці Гоголь не закінчив; надруковано частину її. Року 1831 виходить перша частина «Вечорів на хуторі коло Диканьки». Року 1832 надруковано другу частину «Вечорів». 22-літній Гоголь одразу стає загальноновизнаним славним письменником. Року 1833, коли Гоголеві було 24 роки, він має намір написати історію України – але цей намір не здійснено; справа обмежилася лише збиранням матеріалів. Молодий Гоголь за допомогою матері, сестри та тіток, що не виїздили з України – ретельно збирає українські пісні, казки, історичні оповідання, ук-

раїнські одяги давніх часів. Він вивчає всі ті матеріали і мріє про переїзд до Києва, щоб бути професором університету Київського, що його засновано року 1834. В той час він приятелював з професором Московського університету, відомим українським вченим-істориком та етнографом Михайлом Максимовичем. Гоголь обмірковував з Максимовичем пляни дальшої спільної праці в галузі української історії та етнографії. Максимович переїхав до Києва, але Гоголеві не довелося там працювати, хоч він при нагоді все відвідував Київ і не поривав наукових зв'язків з Максимовичем.

Року 1839 Гоголь працює над другою редакцією «Тараса Бульби» і задумує українську історичну драму. Царська імперія залишила своє тавро на людях інтелектуальної праці українського походження. Це позначилося також на Гоголеві. Можна гадати, що ціле життя душа його була роздвоєна. Близько знайома Гоголя Смирнова пише йому у 1844 році про розмову в її домі між гостями-письменниками: «Було зроблено зауваження, що ви всіх росіян подаєте в огидному вигляді, а всім українцям надали щось таке, що притягує симпатію до них, не зважаючи на смішне в їхньому естві; що навіть смішні боки їхнього ества мають в собі щось найвно присмне; що у вас нема жодного українця такого підлого як Ноздрьов». Смирнова далі пише, що письменники російські Толстой -Американець та Гютчев зауважили: «що вся ваша душа в «Тарасі Бульбі» українська, де ви з такою любов'ю змалювали Тараса, Андрія й Остапа». На цього листа у грудні року 1844 М.Гоголь відповів: «Я сам не знаю, яка у мене душа – українська чи руська. Знаю лише, що ніяк не дав би переваги українцеві перед руським, ні руському перед українцем». З такою роздвоєною душею Гоголь пішов і в могилу. Останні роки свого життя він часто й надовго навідувався до своєї батьківської оселі та рідних околиць –

в Яновщину. На лоні української природи, де він виріс серед простих наших людей, він шукав розв'язання тих питань, серед яких він заплутався в ту добу нашої історії. На мою думку, кожному українцеві дуже присмодно читати всі твори Гоголя з українського побуту — у нашій мові. Для того потрібні досконалі переклади... Здоровлю тебе, обіймаю і міцно цілую. Увесь твій Татуся.

03.08.1957 року, Наталі. Кохана, люба Донечко!

Коло тебе і коло мами ходить журба і знесилоє вас обох, не дає змоги дивитися на світ ясними, видючими очима. Мені дуже сумно про те знати. Але як кликати вас до збереження спокою та до розважної праці в імені кращого майбутнього? Як надихнути надією ваші надірвані душі? За кепських матеріяльних та психологічних обставин людина досить легко приходить до зневіри, до песимізму. Тому, коли людина хоч на короткий час втрачає твердість щодо сенсу буття, вона легко сприймає сьогоднішнє у гірший бік. Руки її опадають. Людина починає на все дивитися через затьмарене скло і втрачає перспективу.

Тому перш за все треба знайти точку прикладання духової сили й перебороти той підупалий настрій. Треба ще й ще раз знайти ту настанову щодо сенсу буття і твердим зором оглянутися навкруги. Тоді знайдуться зразки людей живих і знаних, котрі дивляться вдалину ясними й прозорими очима і кличуть до далекосяглої мети. Знайдуться зразки людських дій, яким можна заздрити.

Людина зрозуміє, що бувають історичні обставини, які обплутують розумну істоту своїми тенетами і затягують її в багно. Багато, дуже багато утворюється негативних, від'ємних чинників. Ті від'ємні чинники не є довговічні, край їм буде, проте сьогодні вони мають силу. Тій від'ємній силі треба протиставити позитивну, додатню силу знання.

Набування теоретичних і практичних знань є konieczною необхідністю для кожної людини, котра стремиться до певної мети. Використай як слід молоді свої роки для досконалого набування знань, щоб вони стали твоєю правдивою підмогою і непереможною духовною зброєю. І не бійся того, що сьогодні якісь дурники та негідники використовують свою брудну силу. Правдиве, глибоке знання завжди допоможе тобі вийти переможцем: коли не сьогодні, то завтра, а чи трохи пізніше.

Я хочу ще й ще раз підкреслити потребу глибокої студії математики, фізики й хімії, бо на їх основі ти легко досягнеш широкі видокруги біології, фізіології й механіки, на яких побудовано усе сучасне людське життя. Слід, оскільки це можливо та тактично, подбати, щоб у десятій класі було розумно побудовано цілий плян навчання, з громадською діяльністю, щоб здобування позитивних, обов'язкових за програмою, знань не зазнало шкоди.

Певно ти вже мала нагоду переконатися, яку велику вагу тепер має знання котреїсь західної мови. Є дуже бажаним навчитися добре читати й розмовляти у тій мові. Чи маєш ти змогу приділити певну увагу цій справі? Практично, у сучасному світі, найцікавіше є з західних мов знати англійську, але не зле також німецьку.

Мене турбує, що мій липневий лист не підійшов до твого настрою. Я кликав тебе до віри у власні сили, та щоб не лякалає можливих труднощів життя, бо воно не легеньке узагалі. До тих труднощів найбільш спричинився я, власне те, що зі мною. Про це я повторив мамі. Поміркувавши, робить, як уважатимете за краще.

Шалва Несторович вкінці червня писав до рідного брата Геронтія Несторовича, який є агрономом великого учбового господарства (на 1600 га) Грузинського зоотехнічно-ветеринарного інституту (від

Тбілісі 20 км). Те учбове господарство має багато польової землі, різну худобу (корови, свині, вівці, коні), дрібну живність, лабораторії тощо. Працює там багато спеціалістів різних фахів. Шалва Несторович у дальших листах буде розпитувати про все і про всякі можливості. Впродовж осені, зими і весни можна буде довідатися про все. А тим часом Геронтій Несторович надійно пише: «Щодо дівчинки, котра хоче улаштуватися на субтропічний факультет. Хай приїздить. Можна улаштуватися в любаму совхозі. Потім легше потрапити до інституту. Я в інституті маю товаришів і по змозі допоможу. А на заочний, можливо, що можна буде і в цьому році»...

Моя кохана й люба Наталочко! Не падай на душі. Тримайся міцно, як належить молодій людині, що наважилася йти твердою дорогою до певної мети. Бажаю тобі бути завжди здоровою й розважною. Та щоб веселий, надійний настрій не кидав тебе ніколи. Хоч недруги може й хтять твого суму й розпачу!? Хай вони цього не діждуть! Пригадуєш заповіт Лесі Українки:

«Ні, я хочу крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні» — надійні пісні. Цілую міцно. Увесь твій Татусь.

02.10.1957 року, Нагалі. Найдорожча моя Донечко!

Дуже втішений з твого останнього листа та відомостей. Мені дуже приємно, що ти мала гарну розривку з подорожі до Києва, придбала багато свіжих вражень і, певно, чимало нових життєвих знань...

Коли б у Львові, або Станіславові була щира тітка, або родичка узагалі, було б гарно скористуватися на Новий Рік більш досконало оглянути ті історичні міста. У Києві є надзвичайно багато цікавого. Колись будеш оглядати і вивчати Київ ще й ще раз. У Львові є цікаві музеї філіалу Української Академії Наук, ботанічний сад, могила Івана Франка на Личаківському цвинтарі і з фігурою Каменяря, цікаві машинові підприємства тощо...

Чи придбала вже ті дві книжки, що їх бракувало тобі? Чи маєш уже логаритмічну лінійку? Мене дуже цікавить чи поліпишилися умови музичного виховання й музичної освіти у вашій школі? Чи граєш ти на якому струменті? Чи подобається тобі грати на гітарі? Може б я зацікавив цією справою когось, щоб придбали тобі гітару!

У науці я бажаю тобі найбільшого успіху. Слід поміркувати гарненько над тим, як треба працювати, щоб усе було на відмінно. Щось перешкоджає тобі, чогось бракує? Може є щось непереможне?

Моя люба! Ти ще й раз не торкнулася питання: що тебе цікавить у житті і якій саме справі ти хотіла б присвятити своє життя. Ти певно погоджуєшся з тим, що треба свідомо працювати і свідомо йти в життя. Людині слід цікавитися потроху багато чим, але повинно бути щось, чому треба присвятити особливу увагу, в чому треба бути фахівцем, спеціалістом. Я писав мамі про те, що певно доведеться після закінчення середньої школи піти на якесь виробництво. Брат мого сусіди погоджується допомогти тобі улаштуватися на практику на виробництво в Грузії. Там можна буде трохи пізніше вступити і до вищої школи, саме до такої, яка тобі до вподоби. Клімат Грузії й інші умови є дуже вигідні. Раджу у листопаді розпочати листування і поволі з'ясовувати можливість твоєї практики там, а також можливість повного переїзду туди з мамою (про це останнє ліпше писати в другому, або третьому листі).

Дуже мене тішить, що ти маєш добрі стосунки з товаришами у школі і радо допомагаєш їм у науці. Набування правдивих друзів — це дуже важлива справа. Є англійська приповідка: друг у біді — це є справжній друг.

Чи буде змога організувати шкільну екскурсію на нафтові промисли у Бориславі? Кілька слів про книги, що з ними знайомився недавно.

З книги німецького математика І.Цейтена «Історія матема-

Наталія Осьмак біля пам'ятника Лесі Українки.
Байковий некрополь. 20 липня 2010 р.

тики у XVI та XVII сторіччі» вчитав дуже цікаві речі про славнозвісних математиків Декарта, Паскаля, Гюйгенса, Галілея, Ньютона і ще кількох інших. Дуже до вподоби прийшлося мені оповідання про життя та працю всесвітнього велетня в галузі математики й фізики – англійця Ісаака Ньютона. Оповідать, що невтомна праця думки могла захоплювати його до краю, що він зовсім забував про оточення. Підтвердження в цьому є в відповіді Цейтена на запитання про те, як він може розв'язувати такі складні й тяжкі завдання: «Постійним роздумуванням над ними», була його відповідь.

У вересні закінчив перегляд і читання деяких частин книжки Перельмана «Занимательная механика». Є там багато цікавих речей для тих, що студіювали вже фізику у середній школі. Колись, в останній класі реальної школи я вчив космографію, себто астрономію. Ти певно саме тепер студіюєш цю науку. Як рівняти до того, що я колись учив, то різниця надто велика. Наука астрономії тепер особливо широка й глибока. Учені мають надзвичайні досягнення в астрономії. Коли б це було у Львові, ти мала б змогу подивитися на планети і зірки в телескоп.

Зараз я потроху читаю цікаву книгу Вересаєва «Гоголь в житті». Це друга ґрунтовна книга про Гоголя. Про першу я колись уже згадував: «Н.В.Гоголь в письмах й воспоминаннях. Составил Василий Гитиус».

Бажаю усього найкращого і найбільших успіхів. Щілую міцно.
Увесь твій Татусь.

03.04.1959 року, Наталі. Кохана, найдорожча моя Донецько! ...У гоголівські дні слухав по радіо концерт улюблених Гоголем українських пісень в супроводі бандури. Слухаючи я плакав і думкою літав скрізь, де довелося мені бувати: де народив-

ся, зростав, бував і жив Гоголь. Сорочинці, Яновщина, Кибинці, Миргород, Ніжин, Київ. Місяця, де Гоголь разом з науковцем Максимовичем слухав і записував українські пісні та думи. Як боляче слухати думу про Морозенка, думу про поневоленого батька та його доньку і багато, багато інших.

Моя любя! навчись на бандурі грати!.. Заграй на ній і заспівай милозвучно в супроводі бандури тих чудових рідних пісень та дум.

Бажаю тобі найбільших життєвих успіхів та доброго змістовного життя. Цілую міцно. Увесь твій Татусь.

04.05.1959 року, Наталі. Кохана, найдорожча моя Донечко! Вітаю тебе з ясною Весною! Твого листа з 5 квітня (Переяслав 7.4.59, Володимир обл. 10.4.59), до рук дістав. Для нинішнього часу нормальне становище моєї нервової системи – багато важить в підтримання мого життя. Відсутність своєчасних вістей від вас обох і про ваші справи – зле відбиваються на моєму здоров'ї. Між тим ви дивитеся на це злегка. Уважасте, що то тяжка річ написати листівку на 10 слів. Хоч писання листів та листівок для вас не є обмеженим. Чому ж не змогли прислати хоч кілька слів у відповідь на моє писання з 3 квітня. Наче боїтеся написати зайву листівку.

Доню! Зверни увагу на це і пиши коротесенькі вісточки і за себе, і за маму. Таке писання вимагає лише хвилини. І соромно буде покликатися на брак часу.

Моя хвороба зветься атеросклероз кров'яних судин головного мозку. Вона все більш насуває на моє життя і вкінці має задушити мене. Круження голови є постійним явищем і набирає все більшої сили. Часто дуже болить голова. Навіть невеликі фізичні зусилля, пов'язані з повсякденними життєвими турботами, швидко наслідують за собою біль та круження голови і тяжке дихання.

Розумова праця зовсім обмежена, бо швидко тягне за собою стуки в голові і круження її.

Подаю короткі відомості про себе. Я народився року 1890 – 27 квітня за старим стилем, себто 9 травня за новим стилем. Коли читаси цього листочка – я маю повних 69 літ і починаю сімдесятий рік. Голова вкрита сивим волоссям. Довгий сивий вус вирізняє мене. Він такий довгий, як носили колись у давнину. Місце мого народження – Шишак, Миргородського повіту на Полтавщині. Тепер пишуть: район Шишаки, Полтавської обл. В XVII і XVIII сторіччях Шишак був сотенним містом Миргородського полку козацької України. Сорочинці, де народився Гоголь, – 20 верст від Шишаку. Яновщина, батьківщина Гоголя, 15 верст від Шишаку. Місто Миргород – 30 верст, Полтава – 50 верст від Шишаку.

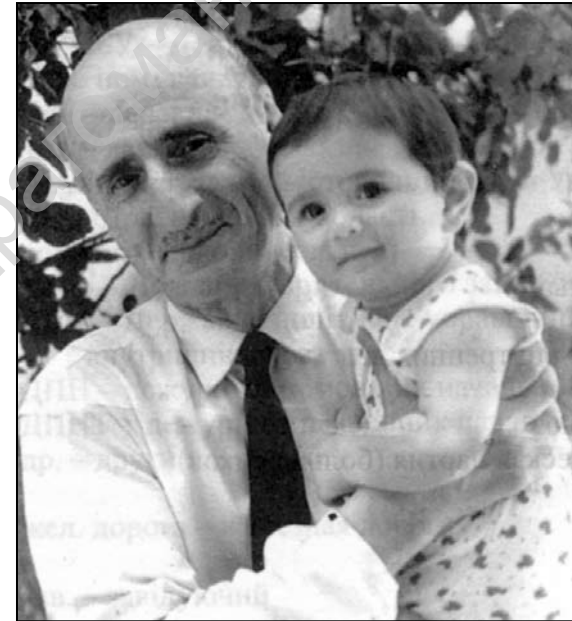
Шишак розташований на високій горі – на річці Псьол, допливі Дніпра (Псьол впливає у Дніпро коло Кременчуку). Миргород стоїть на річці Хорол, котрий є допливом Псла. Після Шишацької народної школи учився я у Миргороді – в повітовій школі (рр. 1902-1906), далі у Полтавській реальній школі (рр. 1908– 1910). Високу освіту здобув у Москві, в Московському сільськогосподарчому інституті (рр. 1910-1916). Цей інститут у XIX сторіччі іменували Петровською сільськогосподарською та лісовою академією, а нині іменують Тимірязевською сільськогосподарською академією. Студентську практику відбував на Волині (Житомир) року 1911; на Катеринославщині (Дніпропетровська обл.) і Кубані (Краснодар) року 1912; на Волині (Володимир, Сарни) року 1913; у Сибіру (Омськ) 1914 року...

Бажаю тобі правдивого здоров'я й успіху в твоїх життєвих змаганнях. Нехай наступне літо буде повним здорових радощів. Міцно цілую. Увесь твій Татусь.

КІНЕЦЬ МОГО ЖИТТЯ МОЖЕ ПРИЙТИ НЕСПОДІВАНО І ШВИДКО

Рядки із останнього листа Кирила Осьмака. Володимир. 3 травня 1960 року: *Кохана, люба Валюсю! Коли б сталася зміна в моєму життєвому положенні, то тобі не слід їхати сюди за мною. Кінець мого життя може прийти несподівано і швидко. Везти мене на таку можливість в тяжкі і безперспективні обставини – не треба. Не треба завдавати моїй родині ще нових тяжких прикростей матеріальних і моральних. Я був би радий при такій зміні дати щось, але я безнадійно хворий і немічний. Двадцять першого квітня мене викликав на розмову прокурор, що наглядає за в'язницями. Він питав, куди б я хотів діватися, на випадок зміни ситуації. Я сказав, що тоді я прохав би дати мені місце в інвалідному домі... Чекаю справжньої весни. Бажаю тобі, моя люба, повного здоров'я. І щоб усе було гаразд з маленькою Наталочкою та Олександром Сократовичем. Цілую міцно. Твій увесь Татусь.*

Багато хто протягом життя замислюється – як це буде, яким він буде в цей момент, перед відчуттям неминучої смерті? Кажуть, цю мить передбачити не дано нікому, хоч, читаючи книжки про відомих особистостей, я дізнався, що перед вічністю ці люди були здатні на дивні про-

Шалва Берішвілі зі свого 8-місячного донею Макого.
м. Тбілісі, 1972 р.

зріння. Скажімо, шотландський історик Томас Карлейль, вмираючи, спокійно сказав: «Так от вона яка, ця смерть!» Великий письменник Оноре де Бальзак, який добрався свого часу у романтичних пошуках коханої аж до Києва, згадував одного з персонажів своїх розповідей, лікаря Біаншона: «Він би мене врятував». В останню мить перед смертю великий Леонардо да Вінчі вигукнув: «Я образив Бога і людей! Мої твори не досягли тієї висоти, до якої я прагнув!» Антон Павлович Чехов помер у ніч на 2 липня 1904 року в готельному номері німецького курортного містечка Баденвейлер. Лікарка, дивлячись на блілого колегу з Росії, зрозуміла, що смерть вже стоїть за його плечима. За древньою німецькою традицією, лікар, який поставив своєму колезі смертельний діагноз, пригощає вмираючого шампанським. Антон Павлович сказав німецькою: «Я вмираю», і випив до дна келих іскристого.

Дванадцятого травня я повідомив начальника, що погоджуюся їхати до Києва. Мені сказали, що до камери принесуть новий одяг, треба буде перевдягатися. Шалва був на сьомому небі від мого рішення, відразу кинувся до своєї посылки, яку нещодавно прислали рідні, діставав для мене якісь речі, перераховував дарунки для дітей.

Із досьє: *Берішвілі Шалва Несторович (18.11.1899, с. Сурєбі— 05.09.1989, Тбілісі, Сабурталінський цвинтар) — грузинський партійний і політичний діяч, у 1942-1960 роках — політв'язень Владимирського центру, сидів в одній камері з Кирилом Осьмаком. Товаришували, переймалися проблемами один одного.*

Шалва Несторович Берішвілі (крайній справа) - друг по недолі Кирила Осьмака, ліворуч - Василь Шульгін - депутат Державної думи царської Росії та його дружина Марія; в другому ряду зліва направо: дружина Шалви Несторовича Генрієтта та племінниця Ніна Геронтівна Берішвілі

Через певний час наді мною схилилася лікарка, щось відповідала Шалві, він хитав головою, а я лише чув уривки фраз: «Крововилив... біда... нікуди не можна їхати...»

Поступово я вже нікого не чув, лише байдуже дивився у стелю, не відчуваючи тіла. Шалва показував мені фото, однак я не міг упізнати обличчя, лише куточки губ видавлювали помітну усмішку вдячності цьому турботливому грузину. Я розумів, що мій час прийшов, щоправда, подумки сподівався, що попрощаюся в останні хвилини життя із рідними, але не судилося...

Так хотілося хоч би на хвилинку вийти на волю й дізнатися, побачити на власні очі, а що сьогодні діється на Україні? Чи дозволяють енкаведисти продовжувати ті чудові традиції, котрі так єднали родини й український народ? Що мої рідні роблять в цей день, що робить дочечка? Чи вони хоч відчувають, що їх батько і муж з ними в думках розмовляє? Чи пішли до церкви і колядували, як колись бувало, чи в колгоспах трудодні відробляють? Чи я коли ще стрінуся з ними, щоби вислухати їхні пережиття і про свої розказати? Чи переживу я в тих умовах ще стільки літ?! І за що засудили – за те, що домагався прав народу й людини, що хотів на рідній землі говорити рідною мовою, плекати народні звичаї і обичаї. У таких тяжких роздумах і болючих споминах минує цей день, і слава Богу – хоч би до завтра дожити й побачити світанок...

Довідка про смерть Кирила Осьмака:

1960 года, мая месяца, 16-го дня. Мы, нижеподписавшиеся врач майор медслужбы Богатова Е.Н., ст. по корпусу старшина Перепелкин, постовой надзира-

Могила Кирила Осьмака на Князь-Владимірському цвинтарі.

На бляшаній табличці номер 5753 р.

Могила знаходиться поблизу тюремної стіни, біля її середньої сторожової вежі. Фото 1960 р.

тель мл. сержант Завьялов, составили настоящий акт на то, что 16 мая 1960 г. в 12 ч. 30 минут в камере № 31 корпуса № 2 в присутствии нас умер заключенный ОСЬМАК Кирилл Иванович, 1890 года рождения, осужденный по ст.54-1 «а», 54-11 УК УССР сроком на 25 лет тюремного заключения, на что и составили настоящий акт. Подписи: врач Богатова. Ст. по кор. Перепелкин. Постнадзир Завьялов. 16/V. 60 г.

Рапорт: Начальнику тюрьмы № 2 подполковнику Дедину

Прошудать разрешение похоронить Осьмак К.И., 1890 г. р., который скончался 16.05.1960 г. в 12–30 при явлениях нарастающей сердечной слабости, отеке легких, вследствие кровоизлияния в мозг. 17.05.1960 года. Нач. санчасти – Бутова. Приписка: Труп умершего з/к Осьмак К. И. захоронен 17.05.1960 г., могила № 5753.

СМЕРТІ НЕМАЄ, Є ЛЮБОВ І ПАМ'ЯТЬ СЕРЦЯ

Прокуратура Харківської області. Довідка про реабілітацію. 16.02.1995 року №997 – 94: *Осьмак Кирилл Иванович, 1890 года рождения, уроженец м. Шишаки, Полтавской области, до ареста проживал в гор. Киеве, работал научным сотрудником в Институте Украинского языка. Осужден по постановлению Коллегии ОГПУ 24 сентября 1928 года по ст. 54-11 УК УССР на 3 года лишения права проживать в городах: Москве, Ленинграде, Киеве, Харькове, Одессе и Ростове. Постановлением коллегии ОГПУ от 23 марта 1930 года во изменение Постановления от 24 сентября 1928 года заключен в концлагерь сроком на 3 года. Постановлением коллегии ОГПУ от 18 ноября 1931 года во изменение прежнего постановления выслан в г. Вологду сроком на 3 года. Арестован 5 марта 1928 года освобожден 24 сентября 1928 года, под стражей 6 месяцев 19 дней. На основании ст. 1 Закона Украины «О реабилитации жертв политических репрессий в Украине» от 17 апреля 1991 года Осьмак Кирилл Иванович реабилитирован. Начальник отдела прокуратуры Харьковской области. Старший советник юстиции В.С. Черкалин.*

Мітинг в пам'ять Першого Президента УГВР Кирила Осьмака.
м. Київ. Байковий некрополь

...Я стою біля могили Кирила Івановича Осьмака на Байковому некрополі столиці, й пригадуються мені рядки Павличкової поеми, присвяченої Президентові УГВР:

*Його тіло — земля, але совість — не тління,
Покаянних жалін в його серці нема;
З переплетення жил б'є залізо й реміння,
В'януть мислі його, як потяте коріння,
Та Кирило мовчить. Він помре мовчкомом.
Спить Кирило Осьмак, бачить небо червоне,
Ніби кров, розлилось по блакитній воді,
Бачить Лавру вгорі, чує траурні дзвони,
Сам себе впізнає, ніби в центрі колони,
Що героїв несе в похоронній ході.*

Понад 20 років тому Україна здобула незалежність. Десятки тисяч українців, справжніх патріотів своєї землі, віддали свого часу за це життя. Все, що могли, вони зробили. Що можемо зробити для вшанування їхньої пам'яті ми? Лише подумки пройти з ними їхній хресний шлях, відчутти велич їхнього служіння Батьківщині, бути гідними спадкоємцями їхньої справи.

*Прийди і поклонись Кирилу Осьмакові,
І попроси вогню з його святої крові,
Хай спалить, як вулкан, як божу проклятьба,
Хажландію аж до останнього раба!*

У нас немає сумнівів у тому, що нинішній момент в історії незалежної України є важливим у контексті національної історії.

Трагедія уярмленого народу полягає не тільки в геноциді фізичному, що здійснюють над ним чужоземні й свої

Могила Кирила Осмака на Байковому некрополі

колонізатори - репресії, терор голодом, етнічні чистки, ви- нищувальні війни, а й у тому, що найвищі злеті його духу – адже поки народ живий, він завжди прагне розірвати кайдани, – героїчне прагнення до свободи кращих людей нації залишаються, здавалося б, навічно «замурованими» гранітними брилами окупаційної непам'яті. Окупанти всіх часів – від римських, іспанських, тамерланівських, більшо- вицьких і до творців «нового порядку» та «нового світу» в ХХ столітті – передусім прагнули паралізувати волю при- гноблених народів до боротьби, добре усвідомлюючи, що велич нації визначається її, нації, конкретними вчинками. А для цього потрібно перш за все, манкуртизуючи суспіль- ство, переконати людей: в цій країні героїв ніколи не було, немає зараз і, природно, не буде ніколи.

Тож, розуміючи цю стратегію, всі, кому дорога свобода й незалежність України, мусять діяти «на випереджен- ня» – доносити до людей правду про жертвну боротьбу наших співвітчизників за людську честь і гідність, за виз- волення рідної землі. Бо у масовій свідомості й досі побу- тує думка, що незалежність не була нами виборона ціною десятків, сотень тисяч жертв, а «впала з неба», «дісталася без зусиль», «була історичною випадковістю». Трагічна доля Кирила Осмака й тисячі тисяч таких же незрадливих і відважних українців, історія повстання гордих, не- переможених людей, Норильського повстання 1953 року, ключову роль у якому відіграли українці – колишні вояки УПА – найкраще спростування цієї цинічної брехні.

Сьогодні визначається обличчя нашої нації, місце на- шої держави в колі цивілізованих народів, основні норми

й цінності, якими керуватимуться наступні покоління українців. Тому на кожного з нас покладається величезна відповідальність за подальшу долю нашого народу. І багато залежить від того, чи будемо ми пам'ятати й цінувати наше минуле, справжніх патріотів української землі. Якщо так, то нам все вдасться. Ці мужні люди вічно житимуть у наших душах і через багато років будуть йти з нами тими ж полями і садами, будуть слухати запаморочливі співи солов'я, плакати від болю розлук і сміятися від щастя, не шкодувати за життям, яке свідомо віддали задля світлого майбуття своїх нащадків.

Вічна пам'ять національним Героям, вічна пам'ять Кирилові Івановичу Осмакові – нескореному Президентові.

Смерті немає, є любов і пам'ять серця!

КОМЕНТАРІ *

Акт Злуки – урочисте оголошення 22 січня 1919 року на Софійському майдані в Києві Універсалу про об'єднання УНР і ЗУНР у соборну Україну, День соборності України. Тоді з промовою виступив голова Директорії Володимир Винниченко. Федір Швець виголосив текст Універсалу Соборності, в якому, зокрема, було сказано: «Віднині на всіх українських землях, розділених віками, Галичині, Буковині, Закарпатській Русі й Наддніпрянщині буде єдина Велика Україна. Мрії, задля запровадження яких найкращі сини України боролися і вмирали, стали дійсністю». Архієпископ Агапіт відслужив з духовенством молебень, після чого відбувся військовий парад галицького легіону Січових Стрільців, якими командував полковник Євген Коновалець.

Архикатедральний собор Святого Юра у Львові – греко-католицький собор Галицької митрополії. Побудований з ініціативи Афанасія і Лева Шептицьких. Вважається головною святинєю українських греко-католиків. Розташований на Святоюрській горі. Будівництво собору розпочалося у 1744 році за проектом Б. Меретина. Після смерті Б. Меретина продовжив будівництво Клеменс-Ксаверій Фесінгер. Роботи тривали до 1764 року. Оздоблювальні роботи завершилися у 1770 чи 1772 роках. Над внутрішнім оздобленням храму працювали у 1768–1770 роках скульптори С. Фесінгер, М. Філевич, живописці

Л. Долинський, Ю. Радивилівський, М. Смутлевич. Над будівництвом собору працювали різні митці в різних стилях (бароко, рококо, класицизм), проте вони зуміли досягти органічної цілісності архітектурного ансамблю собору.

Будинок на вул. Короленка 33 – пам'ятка архітектури, земський будинок, споруджений у 1913–23 роках за проектом архітектора В. О. Щуко в стилі ренесансу в поєднанні з елементами класицизму. В 1917 році тут розміщувалося Київське губернське земство; в 20-х роках – окружна, міська, обласна Рада профспілок – «Палац праці», внутрішня тюрма КДБ. У 1929 році тут виступав В. В. Маяковський; у 1934–36 роках в будинку працював ЦК КП(б) України.

Владимирський централ – в'язниця в м. Владимир (Росія), призначена для утримання політичних арештантів і особливо небезпечних злочинців. Побудована за наказом Катерини II в 1783 році. В 1906 році здобула назву «централ» (центральна в'язниця). За радянських часів, з 1948 року, увійшла в систему «особливих» таборів і тюрем для ув'язнення «державних злочинців» – «шпигунів», «диверсантів», «націоналістів» тощо.

Директорія – найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року. Директорія УНР прийшла на зміну гетьманату, який було повалено 14 грудня 1918 року. Склад Директорії: Володимир Винниченко – голова Директорії; Симон Петлюра – Головний Отаман; Федір Швець – професор Київського

університету; Панас Андрієвський – юрист; Андрій Макаренко – директор департаменту в Міністерстві залізниць; Євген Петрушевич – президент Західноукраїнської Народної Республіки. Очолювали Раду Міністрів Директорії: Володимир Чехівський (26 грудня 1918 – 13 лютого 1919); Сергій Остапенко (13 лютого 1919 – 9 квітня 1919); Борис Мартос (9 квітня 1919 – 27 серпня 1919); Ісаак Мазепа (27 серпня 1919 – 26 травня 1920); В'ячеслав Прокопович (26 травня 1920 – 10 листопада 1920).

Збараж – один із райцентрів Тернопільської області. Має славу й давню історію. В XI столітті місто на річці Гнізна було впливовим у Галицько-Волинському князівстві. У XV та XVI століттях його двічі нищили татари. У 1474 році вони не залишили від фортеці й сліду, оскільки захисники Збаража не підкорилися завойовникам і згоріли за мурами свого міста. Період Українсько-польської війни 1648–57 років став чималим випробуванням для міста. Тоді в Збаражі війська Б. Хмельницького взяли в облогу польський гарнізон. На допомогу оточеним вийшла добірна армія на чолі з Яном II Казимиром. Гетьман атакував поляків під Зборовим (неподалік від Збаража) і мало не взяв короля в полон. У результаті був підписаний Зборівський договір, за яким реєстр козацького війська скоротили, а в складі гетьманської держави залишились Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. Під мурами Збаразького замку загинув Нестор Морозенко, був тяжко поранений Іван Богун. 1772 року місто увійшло до складу володінь Австро-Угорської імперії. 1797 року цар Франц II схвалив герб міста, на якому вершник (св. Юрій) убиває дракона.

ІНАРАК – слово, придумане В. Винниченком. У його романі «Сонячна машина» описується терористична соціалістична організація «Інтернаціональний Авангард Революційної Акції»: «Це нелегальна, терористична, соціалістична організація, що має за своє завдання боротися з існуючим ладом. Різниця її з іншими соціалістичними організаціями та, що вона в основу своєї програми кладе етичний момент, її швидше можна назвати сектою, аніж справжньою робітничою організацією. Їхній статут вимагає від їхніх членів строгого аскетизму, абсолютного уникання в якій-будь формі експлуатації чужої праці, безумовної правильності й чесності із своїми членами-товаришами, безоглядної відданості організації, фанатичної дисципліни й готовності щохвилини померти за своє діло. Деякими рисами ця організація нагадує організацію первісних християн, розходячись, розуміється, в усій основі свого вчення з християнством. Легальні соціалістичні організації ставляться до Інараку негативно, а часом і вороже. А тим часом Інарак має серед цих організацій багато своїх членів, які, будучи легально в тих партіях, мають змогу вести пропаганду серед товаришів і ховатися від поліції. Силу Інараку різно оцінюють. Одні вважають його за маленьку купку фанатиків, божевільних або злочинних індивідів, другі перебільшують його силу, гадаючи, що сила Інараку колосальна, що адепти його є серед різних шарів громадянства. Головною метою боротьби Інараку є терор. Як відомо її світлості, вони вбивають видатних капіталістичних провідників, членів уряду, грабують банки, називаючи це експропріацією, пускають часом у повітря цілі будинки.

Інарак є неминуче явище, логічний наслідок того соціально-політичного режиму, який установили сучасні господарі країни, це — природна реакція на деспотизм і соціальний терор королів біржі. Інарак є по всьому світі. Центральне Бюро його в Парижі. Далі князь Шванебах серйозно, діловито, точно наводить факти і цифри вбивств, експропріацій, повисаджуваних у повітря будинків, не виявляючи ні радості, ні суму. Нарешті, з дозволу її світлості, читає недавно прийняту їхньою організацією постанову, де кажеться: «Шляхом таємного входження в організацію Інараку пропонується поглиблювати невдоволення активних шарів пролетаріату й посувати їх на найгостріші виступи. Одночасно не випускати з уваги підризу впливу самого Інараку». Хижа, загострена горішня губка принцеси ледве помітно здригується розумінням і похвальним усміхом. Князь Шванебах, схопивши цей усміх, уперше за весь вечір робить перебіг, виразно й переможно зиркнувши на герцога бравншвайзького, противника цієї резолюції. Герцог у відповідь приплющує очі: він не хоче вступати в дебати» (Винниченко В. Сонячна машина). Співробітники Інституту української наукової мови Академії наук жартома так називали створений ними гурток. У справі «Спілки визволення України» ІНАРАК вже фігурував як шкідницька організація, діяльність якої була спрямована на спотворення української мови шляхом усунення інтернаціоналізмів, віддалення її від пролетарських мас, а крім того – на терористичні акти, повстання, відновлення УНР.

Лук'янівська в'язниця – київська тюрма. Складалась з кількох корпусів. Основна чотириповерхова будівля зведена

ще в середині XVIII сторіччя. На території в'язниці існувала тюремна церква, в якій за радянських часів теж були камери. Інші корпуси добудовані на початку XX сторіччя. Корпуси в'язниці мають свої назви, найдавніші з них – «Катенька» і «Століпінка». В тюрмі існує ціла система підземних тунелів – переходів між різними частинами в'язниці: слідчим корпусом, старою і новою частиною в'язниці. У середині тунелі перегорожені численними металевими дверима з замками і спеціальною сигналізацією. У різні часи тут перебували такі відомі в'язні: Л.Дейч, Я.Стефанович, І.Бохановський, Йосиф Сліпий, В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов та ін.

Московський сільськогосподарський інститут був заснований у червні 1894 року. Його основна мета була «доставляти учням освіту по сільському господарству і по сільськогосподарському інженерному мистецтву». Інститут мав два відділення: сільськогосподарське і сільськогосподарське інженерне. Загальними предметами для обох відділень були: геодезія, фізика з метеорологією, мінералогія і геологія, ґрунтознавство, ботаніка (анатомія, морфологія, систематика, фізіологія рослин) зоологія, ентомологія, землеробство загальне і приватне, зоотехнія загальна, основи політичної економії і статистики, сільськогосподарська економія, законодавство, вчення про землеробські машини і знаряддя, богослов'я. Першим директором інституту призначили магістра фізики К. Рачинського, його помічником – професора М. Кулагіна, членами правління – професорів В. Вільямса і О. Мартинова. При організації інституту, окрім учбово-допоміж-

них установ, що існували і раніше (лісова дача, ферма, сад, дослідне поле, метеорологічна обсерваторія, бібліотека), в нім були кабінети: фізичний, хімічний, геодезичний, мінералогії і геології, зоології, ботаніки, лісової, землеробський.

Орив – село на півночі Сколівського району (33 км від райцентру м.Сколе)Дрогобицької, а з 1959 – Львівської області, яке міститься за 15 кілометрів на північний захід від траси Київ-Чоп, в долині річки Стинавка (урочище Цюхів). Населення села – 1724 осіб. Колишня назва села – Горів; також називають село Орове. Вперше назва села згадується в історичних документах 1589 року. Саме тут починаються Карпатські гори, які навколо села вкриті густими лісами, повних грибами та ягодами. В селі є дерев'яна церква та каплиця збудовані у бойківському стилі у 1867 року. Колись, з 1819 року на цьому місці була дерев'яна каплиця. Біля церкви -цвинтар.З літа 1944 року на Сколівщині активно діяли підрозділи УПА. Найбільші бої з німцями й угорцями в Галичині відбулися з 6 по 16 липня 1944 року неподалік гори Лопата (Бій на горі Лопата), в районі Сколе і Долини на стику Дрогобицької та Станіславівської областей.

Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки – виконавчий орган влади в УНР (попередня назва – Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради). Існувала від 22 січня 1918 року (запроваджена IV Універсалом) до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 року та під час Директорії Української Народної Республіки. Рада Народних Міністрів творилася на ос-

нові домовленостей головних партій про склад кабінету й затверджувалася Центральною Радою. Склад Ради Народних Міністрів пропонував голова Української Центральної Ради, забезпечивши для неї підтримку більшості членів УЦР. Основними напрямками діяльності уряду були: боротьба зі спекуляцією та з урядовими зловживаннями, вжиття заходів до постачання армії, проведення земельної реформи тощо. Його засідання проводилися практично щоденно і мали затяжний характер. Щоб зосередити увагу на важливих питаннях, 02.01.1919 року було створено Велику і Малу Ради міністрів. Мала Рада складалася з товаришів (заступників) міністрів. Михайло Корчинський розробляв Регламент діяльності обох Рад, організовував їх засідання, які вважалися дійсними при присутності голови чи його заступника, державного секретаря і не менш ніж чотирьох міністрів.

Сиктивкар (дослівно означає: «поселення на річці Сисола»; сисола звучить як «Сиктив», а місто – «кар») – столиця Республіки Комі, розташована на лівому березі річки Сисола за 1515 кілометрів на північний схід від Москви. До 1930 року місто називалося Усть-Сисольськ.

Сільський господар – українське господарське товариство у Галичині. Засноване 1899 року у м. Олесько Золочівського повіту (тепер Львівська обл.) священиками о. Томою (голова товариства до 1908 року) і о. Юліаном Дуткевичами з метою захисту інтересів та поліпшення добробуту селян шляхом підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь. З 1903 році керівні органи товариства знаходились у Львові. У 1904 року товариство

отримало дозвіл засновувати філії в Галичині. Організатором гуртків та філій товариства був Йосиф Раковський. Після проведення Першої хліборобської виставки в Стрию (організованої товариством «Просвіта») у 1909 році «Сільський господар» змінив статут і був реорганізований. У 1909–1917 роках товариство очолював Є. Олесницький, завдяки якому «Сільський господар» здобув значний авторитет серед українського селянства. Основними напрямками діяльності товариства були: представництво і захист інтересів селян у державних і крайових органах влади; організація освітніх курсів та шкіл; заснування дослідних полів, пасік, тваринницьких ферм; забезпечення спільного користування сільськогосподарською технікою тощо. Після захоплення Галичини Польщею протягом 1918–1920 років окупаційна влада забороняла діяльність товариства, а після відновлення роботи чинила перешкоди його розвитку. У 1920-х роках керівництво товариством здійснювали Т. Войнаровський-Столобут (1919–1924) та М. Луцький (1924–1927). Новий етап піднесення у діяльності товариства розпочався у 1927 році завдяки сприянню Спілки українських агрономів та фінансовій допомозі української кооперації. З 1929 року керівництво «Сільського господаря» складалося з Головної ради та Президії, які контролювали роботу дирекції (з 1925 року голова дирекції – Є. Храпливий). У 1939 році радянська влада ліквідувала товариство. Завдяки директорі Л. Бачинському «Сільський господар» продовжував діяти на території Генеральної губернії в Ярославі, а згодом деякий час функціонував у Львові (голова Є. Храпливий).

У 1944 році «Сільський господар» остаточно припинив свою діяльність. Товариство видавало періодичні видання: двотижневик «Сільський господар» (з 1926 р., ред. Є. Храпливий, П. Дубрівний, пізніше – Л. Бачинський, І. Драбатий); місячник «Український пасічник» (з 1928 р., ред. М. Боровський); місячник «Практичне садівництво» (з 1933 р., ред. М. Боровський); місячник «Хліборобська молодь» (з 1934 р., ред. А. Романенко); місячник «Сад і город» (з 1939 р.). З 1928 року щорічно виходив популярний серед селян «Календар «Сільського господаря». За редакцією Є. Храпливого почала друкуватися «Сільсько-господарська енциклопедія». Під назвою «Сільський господар» виходили часописи за межами Галичини. Зокрема, у Києві в 1918–1919 роках – як видання Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу та у Харкові в 1922–1926 роках – як орган Центрального союзу сільськогосподарської кооперації України (у 1927–1928 роках під назвою «Кооперативне село», до якого був приєднаний журнал «Радянський Кредит», у майбутньому журнал «Сільський господар»).

Спілка визволення України (СВУ) – вигадана ДПУ підпільна організація, показовий процес над якою мав покінчити з українським «націоналізмом». Основними осередками дії СВУ було оголошено Українську автокефальну православну церкву і Всеукраїнську академію наук, а її лідером – академіка Сергія Олександровича Єфремова. За вироком Верховного суду УРСР від 19 квітня 1930 року були засуджені до різних термінів покарання С. Єфремов, В. Чехівський, А. Ніковський, М. Павлуш-

ков, В. Дурдуківський, В. Ганцов, Г. Холодний, А. Барбар, В. Удовенко, В. Підгацький та інші. Більшість із них невдовзі загинули.

Стрий – місто обласного підпорядкування, районний центр на галицькому Передкарпатті (раніше – Дрогобицька, нині – Львівська область), розташоване на лівому березі річки Стрий. З кінця XIX сторіччя Стрий був одним із найважливіших осередків українського національного руху в Галичині. З початком Першої світової війни Стрий стає місцем народження легіону «Українських січових стрільців»: сюди на заклик «Головної Української Ради» і Бойової управи прибуває близько 10 тисяч добровольців. Однак австрійська влада, погодившись на формування такої могутньої військової сили, погодилася прийняти тільки десять сотень по 250 стрільців кожна. З 8 вересня по 19 жовтня 1914 року і з 22 жовтня 1914 по 31 травня 1915 року Стрий окуповано російськими військами. Головні українські політичні діячі Стрия до 1918 року – Євген Олесницький і Остап Нижанківський (обидва також економічні діячі). 1 листопада 1918 року на щоглі біля Стрийської ратуші замайорів жовто-блакитний прапор. Починалася нова доба – доба збройної боротьби за Українську Державу. Під час українсько-польської війни 1919 року у Стрию був постій командування III Корпусу УГА. 13 травня 1919 року Стрий окупувало польське військо, розпочалися розстріли та репресії. У 1920–1930-х роках містечко було одним із найактивніших осередків УВО й ОУН. Німецькі війська окупували його 2 липня 1941 року, а в середині листопада гітлерівська оперативна команда розстріляла у лісі біля Стрия єврейське гетто.

Табори внутрішньогосподарської обслуги концтаборів виробляли продукцію для концтаборів: одяг, взуття, посуд, лопати, тачки, ліжка, сінники, накривала й інші предмети, вирощували городину. Вони також заготовляли лико, мох, лісові ягоди, гриби, рибу. В такі табори потрапляли переважно слабосилі, інваліди, тимчасово фізично ослаблені, хворі. Утримували в таких таборах і політичних в'язнів особливої важливості.

Трудовий конгрес України (Конгрес трудового народу України; Всеукраїнський трудовий конгрес) – вищий тимчасовий законодавчий орган Української Народної Республіки у період Директорії УНР, скликаний Директорією з метою організації влади в Україні та визначення форми державного правління після повалення влади гетьмана П. Скоропадського. Проходив у Києві 23-28.01.1919 року в приміщенні оперного театру за участю 400 делегатів, в тому числі 36 осіб делегації Західноукраїнської Народної Республіки. Конгрес схвалив акт про утворення єдиної Соборної України, обговорив питання про владу в Україні, її внутрішню та зовнішню політику, подовжив владні повноваження Директорії, доручивши їй верховну владу і оборону держави. Рішення Конгресу викладені в Універсалі «До трудового народу України».

Тюремна мережа НКВС – становлення тюремної мережі на західноукраїнських землях бере свій початок від директиви народного комісара НКВС СРСР Л. Берія за № 720 «Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії». У ній наказувалося: організувати оперативні групи НКВС, які повинні

були виконувати спеціальні завдання щодо забезпечення порядку, попередження підірвної роботи і придушення контрреволюції у зайнятих червоноармійськими частинами населених пунктах. Найперше, що потрібно було зробити за участі цих груп, це взятти під контроль найважливіші об'єкти (телеграфи, пошти, банки, архіви), арештувати «найбільш реакційних» представників польської адміністрації та членів українських та громадсько-політичних об'єднань, захопити тюрми й організувати нову тюремну адміністрацію з надійних людей на чолі з одним із співробітників НКВС, забезпечити суворий режим утримання арештованих.

Українська Національна Рада (УНРада) – політично-громадський центр, створений 5 жовтня 1941 року в Києві з ініціативи ОУН під проводом Андрія Мельника. Президію УНР очолив Микола Величківський, секретарями були І. Дубина і О.Бойдунік. У кінці 1941 року Райхскомісаріат України заборонив УНРаду – і до 1943 року вона існувала підпільно. Також існувала Українська Національна Рада у Львові (голова – Андрій Лівіцький). 29 квітня 1944 року разом з УНРадою у Львові та представниками колишнього Сойму Карпатської України створено Всеукраїнську Національну Раду (ВУНР), яку очолив Микола Величківський, а його заступниками стали митрополит А. Шептицький і А. Штефан. Спроби Всеукраїнської Національної Ради і Української Головної Визвольної Ради створити спільну платформу восени 1944 року в Братиславі не увінчалися успіхом, і ВУНР 1946 року припинила свою діяльність на еміграції.

Українська Національна Рада у Києві – політично-громадське надпартійне утворення передпарламентарного типу. Заснована 05.10.1941 року з ініціативи ОУН(м). Головним організатором УНРади був член Проводу українських націоналістів О. Ольжич. Очолити УНРаду мав акад. А. Кримський, однак на початку війни його було заарештовано радянськими спецслужбами й вивезено. Головою УНРади став проф. М. Величківський, першим секретарем Президії УНРади – А. Баранівський (після його загибелі – І. Дубина), другим секретарем – О. Бойдуник. Заступниками голови УНРади стали С. Сколибод, О. Корсунський та М. Капустянський. Шефом Головної канцелярії Президії УНРади призначено Я. Жуковського. УНРада змогла встановити зв'язки з усіма українськими землями, окупованими німцями, і започаткувати організацію адміністративних органів на місцях. УНРада видавала у Києві газету “Українське слово” (ред. І. Рогач) з літературним та російськомовним додатками. Членам УНРади вдалося встановити на деякий час контроль за київською міською управою і відновити культурно-мистецьке життя міста. Робилися спроби заснувати народні університети у Вінниці, Умані. У Києві створено Спілку українських письменників (голова – О. Теліга). Німецька окупаційна влада, незадоволена зростаючим впливом УНРади, з листопада 1941 року розпочала акцію на її ліквідацію. 20.11.1941 року німецька адміністрація в ультимативній формі зажадала припинення діяльності УНРади, а з січня 1942 року перейшла до репресій щодо її членів. Діяльність УНРади відновилася аж у 1944 році, а конкретно –

22 квітня у Львові, в соборі св. Юра урочисто прийнято Акт злуки трьох основних державних центрів – Львівської та Київської УНРади, а також Центральної Народної Ради Карпатської України. Акт злуки підписали М. Величківський, А. Шептицький, А. Штефан, І. Дубина та Я. Гайвас. Внаслідок цього об'єднання утворилася єдина Всеукраїнська Національна Рада (ВУНРада). Однак, спроби ВУНРади і Головної Української Визвольної Ради виробити засади спільної діяльності не мали успіху. Ми мали зробити паузу – після довгих років активної підпільної діяльності, дійової пропаганди в ім'я майбутнього України.

Українська Центральна Рада (УЦР) – громадсько-політична організація, лідер українського національно-визвольного руху. Заснована в Києві з ініціативи української інтелігенції 1917 року. Основним завданням проголошувала домагання територіальної автономії України з державною українською мовою. Після проголошення Української Народної Республіки виконувала роль вищого законодавчого державного органу. Керівний склад УЦР: голова – М. Грушевський, заступники – Ф. Крижанівський, Д. Дорошенко, писар – С. Веселовський, скарбник – В. Коваль.

БІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК ПЕРСОНАЛІЙ, ІМЕНА ЯКИХ ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ В ТЕКСТІ

Андрієвський Афанасій (1878 – 1937) – український громадсько-політичний діяч. Народився в Уманському повіті. Закінчив Демидівський юридичний ліцей, після чого займався адвокатською практикою в Києві. Був співзасновником Революційної української партії. З грудня 1917 року - член Української партії соціалістів-самостійників. 14 листопада 1918 року увійшов до складу Директорії Української Народної Республіки. Підтримував позицію С. Петлюри, спрямовану на безкомпромісну боротьбу проти більшовиків і пошук шляхів укладення союзного договору з Антантою. Однак підтримав квітневий заколот 1920 року, спрямований на зміну уряду. Після поразки «повстання» вийшов із складу Директорії. У червні 1919 року виступав проти арешту і страти П. Болбочана, який критикував уряд УНР за пасивність та співпрацю з більшовиками. Після поразки української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років жив у Чехословаччині. У 1924–1937 роках був професором Українського вільного університету в Празі, у 1935–1937 роках – деканом його юридичного факультету. У 1937 році виїхав до Австрії, де й помер в 1955 році.

Андрусак Василь Васильович (11.01.1915–24.02.1946) – український військовий діяч, полковник УПА. Псевдоні-

ми: Грегит, Різун, Різбяр, Чорний. Народився в Снятині. Ще за часів навчання в гімназії створив осередок ОУН, за що був заарештований. Два роки відсидів у коломиїській тюрмі. У 1939 році арештований НКВС і за три місяці випущений на волю. У 1940 році в Австрії вступив в український легіон «Роланд». У 1941 році повертається до Снятина, де очолює окружний провід ОУН. Воював проти німецьких і угорських військ. У 1945 році в бою з чекістами був важко поранений, але вже за 12 днів керував босом біля села Глибоке. Призначений командиром Станіславського тактичного відтинку «Чорний ліс». Загинув 24 лютого 1946 року у сутичці з енкаведистами.

Багазій Володимир Пантелеймонович (1902 – 21.02.1942) – український політичний діяч, учитель, голова Київської міської управи (бургомістр) з 29 жовтня 1941 по лютий 1942 року. До війни працював у школі викладачем математики, був аспірантом Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Належав до Організації українських націоналістів мельниківського спрямування – ОУН (м). Після того, як у 1941 році німці окупували Київ, співпрацював з Українською Національною Радою, яку очолив Микола Величківський. У вересні-жовтні 1941 року був заступником голови Київської міської управи (бургомістра) Олександра Оглоблина, а після його відставки обійняв цю посаду (жовтень, 1941 – лютий, 1942). З початку німецької окупації сприяв налагодженню адміністративного апарату Києва. За його участю формувалися департаменти муніципалітету, був створений Український Червоний Хрест, функціонувала

Українська Національна Рада – представницький орган, що репрезентував українців в органах окупаційної влади. На керівні посади у Київську міську управу Багазій намагався призначати національно-свідомі кадри, головне – з ОУН (м). Прагнув усунути від керівництва містом окупаційну військову адміністрацію. Підтримував національно орієнтованих публіцистів (Івана Рогача, Олену Телігу та ін.). За саботаж розпоряджень окупаційної влади заарештований гестапо. Проти нього свідчив його заступник В.Д. Волканович, якого за це було звільнено з ув'язнення та відновлено на посаді заступника міського голови (завидавав житловим фондом, згодом емігрував). Розстріляний В. Багазій разом з сином Ігорем у Бабиному Яру.

Бандера Степан Андрійович (01.01.1909–15.10.1959) – український політичний діяч, голова Проводу ОУН(Б). Народився в м. Стрий у сім'ї греко-католицького священника. Закінчив Стрийську гімназію. Член Пласту. У 1927-1928 роках займався культурно-освітньою і господарською діяльністю. Навчався в Львівській політехніці. 1933 року ув'язнений. У 1932-1933 роках – крайовий провідник ОУН. У 1932-1933 роках брав участь у конференціях ОУН у Празі, Берліні, Гданську. Під керівництвом Бандери ОУН почала серію каральних акцій проти представників польської окупаційної влади. У червні 1934 року був ув'язнений польською поліцією і перебував під слідством у в'язницях Львова, Кракова й Варшави до кінця 1935 року. У 1935-1936 знову засуджений за організацію вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. Смертна кара була замінена на довічне

ув'язнення. У вересні 1939 року польська в'язнична адміністрація і сторожа поспішно евакуювалися і в'язні вийшли на волю. В 1939-1941 роках співпрацював із німецькими військовими, створив український легіон для визвольної боротьби. У 1940 році відбувся розкол ОУН і Степан Бандера очолив «Революційний Провід ОУН» (ОУН-Б). Він разом із Ярославом Стецьком були авторами Акту проголошення Української Держави 30 червня 1941 року. 5 липня 1941 року був заарештований німцями і перевезений до центральної Берлінської тюрми. З початку 1942 року по серпень 1944 року перебував у концтаборі Заксенгаузен. У вересні 1944 року його звільнили і запропонували участь в керівництві антирадянського озброєного руху в тилу Червоної армії, однак С. Бандера відхилив пропозицію і на співпрацю не погодився. Радянський уряд уповноважив КДБ вчинити вбивство Степана Бандери в Мюнхені. Це здійснив радянський агент Богдан Сташинський 15 жовтня 1959 року.

Берішвілі Шалва Несторович (18.11.1899 – 05.09.1989) – грузинський партійний і політичний діяч, у 1942-1960 роках – політв'язень Владимирського центру, сидів в одній камері з Кирилом Осьмаком. Товаришували, переймалися проблемами один одного.

Берія Лаврентій Павлович (29.03.1899 – 23.12.1953) – радянський державний, партійний і політичний діяч, один із найбільш активних організаторів масових репресій 1930-1950 років. Голова НКВС (1938–1945). Належав до оточення Й. Сталіна. Після смерті Сталіна заарештований у червні 1953 року за обвинуваченням у шпіднажі та змові

з метою захоплення влади. Розстріляний за вироком суду в грудні 1953 року.

Бойдуник Осип Михайлович (08.12.1895 – 07.04.1966) – діяч українського націоналістичного руху, публіцист і політолог. Псевдоніми: О. Грузченко, Денис, Діброва, О. Михайлович. З 1920 року – провідник повітової команди Української Військової Організації на Долинщині. У 1924–1929 роках навчався у Високій торгівельній школі в Празі за фахом інженер-економіст. Член редколегії часопису «Національна Думка». Брав участь у Другій Конференції українських націоналістів 8–9 квітня в Празі. Делегат Конгресу Українських Націоналістів у Відні в 1929 році. Восени 1930 року повернувся в Галичину і увійшов до Сенату ОУН. У 1931 році вийшли дві підпільні брошури його авторства: «Наше становище» і «Наша боротьба». 9 вересня 1932 року на процесі «конгресівців» у Львові засуджений до чотирьох років позбавлення волі, після виходу із ув'язнення працював в редакціях газет «Голос» та «Голос Нації». В 1939–1941 роках уповноважений Проводу Українських Націоналістів по суспільно-громадській праці, заарештований гестапо в 1944 році. Після війни опинився у вимушеній еміграції, де продовжував активну громадську діяльність.

Болбочан Петро Федорович (05.10.1883–28.06.1919) – полковник армії УНР. Народився в сім'ї священника в Чернівецькій області. Закінчив Кишинівську духовну семінарію, потім – Чугуївське піхотне училище. Пройшов усю Першу світову війну. Після революції брав участь у формуванні Першого українського полку імені Богдана

Хмельницького і Першого Українського Республіканського полку. Останній був розформований більшовиками. На початку 1918 року П. Болбочан створив військовий підрозділ Республіканський курінь (потім – Запорізький курінь), який прикривав від'їзд уряду УНР. Другого березня 1918 року цей же курінь на чолі з П. Болбочаном першим увійшов до Києва, потім звільнив від більшовиків Гребінку, Лубни, Ромодан, Полтаву, захопив Джанкою і Симферополь. З червня 1918 року дивізія П. Болбочана, на той час вже полковника армії Української Держави, протягом трьох місяців вела виснажливі бої з більшовиками на північ від Слов'янська. П. Болбочан підтримав Директорію з умовою відмови від союзу з Росією. У грудні 1918 року Директорія УНР призначила П. Болбочана командувачем Лівобережною групою Армії УНР, яка протистояла наступу Червоної армії зі сходу. У січні 1919 року, незважаючи на величезний авторитет у війську та заслуги перед молодістю українською державою, після відступу військ П. Болбочана з Харкова його звинуватили в зраді й заарештували. Справжніми підставами для опали були політичні інтриги, його вперте небажання бачити союзників у радянській Росії та критика недалекоглядності й непрофесійності керівників УНР. Двадцять восьмого червня 1919 року Петра Болбочана розстріляли на станції Балин.

Болозович Авксентій Автономович (1887 – 1969) – народився в 1887 році в с. Велика Вовнянка Таращанського району. Проживав у м. Києві, викладав у кооперативному інституті. Верховним Судом УРСР 19 квітня 1930 року за-

суджений до 5 років позбавлення волі і поразки в правах на 2 роки. Реабілітований у 1989 році.

Бубнов Андрій Сергійович (04.04.1883–01.08.1938) – російський військовий діяч. Народився в місті Іваново-Вознесенськ у купецькій родині. 1903 року закінчив реальне училище. Навчався в Московському сільськогосподарському інституті. З 1903 року член РСДРП(б)-ВКП(б). У 1919 році – член Реввійськради Українського фронту. У 1929-1937 роках був народним комісаром освіти РСФРР. 17 жовтня 1937 року заарештований. У серпні 1938 року розстріляний.

Величківський Микола (01.02.1882 – 01.07.1976) – український громадсько-політичний діяч, економіст. Закінчив Житомирський комерційний інститут, працював у галузі сільського господарства, з 1920 року – завідувач Робітничо-селянського університету імені Т. Шевченка в Білій Церкві. Перед війною – викладач у Кам'янець Подільському та Житомирському сільськогосподарських інститутах. За гітлерівської окупації – ректор Київського політехнічного інституту. Голова Української Національної Ради в Києві, створеної 5 жовтня 1941 року оунівцями мельниківського напрямку. 6 лютого 1942 року гестапо заарештувало, але рейхсміністр окупованих східних територій Альфред Розенберг, побоюючись розголосу, наказав випустити. У квітні 1944 року Величківський очолив поновлену у Львові УНРаду, згодом емігрував до Німеччини. Від 1947 року – професор Мюнхенської вищої школи економіки. З 1951 року жив у США. Залишив спогади «Сумні часи німецької окупації (1941–1944 роки)».

Веселовський Сергій Феофанович (1880 - ?) – український громадський та політичний діяч, науковець-економіст. Народився у 1880 році в с. Кузьмин на Поділлі. Закінчив Київський політехнічний інститут. Працював доцентом цього інституту, був членом термінологічної комісії. 7 березня 1917 став одним із засновників Українського технічно-агрономічного товариства «Праця», що об'єднало українську науково-технічну інтелігенцію та кооперативних діячів для вивчення економіки України, розроблення планів її розвитку. Був членом Всеукраїнського національного конгресу та членом Української соціал-демократичної робітничої партії. У 1917 році – писар і голова агітаційної комісії УЦР. У 1918 році – Генеральний консул Української Держави в Петрограді. З 1918 займався викладацькою діяльністю в Києві, став професором кафедри статистики Київського державного українського університету. У 1920-1921 роках – ректор Київського політехнічного інституту. У 30-х роках був репресований, з часом емігрував.

Винниченко Володимир Кирилович (26.06.1880 – 06.03.1951) – український письменник, політичний і державний діяч. Народився в м. Єлисаветград у селянській родині. Навчався в Єлисаветградській та Златопільській гімназіях. У 1901 році вступив на юридичний факультет Київського університету, де створив таємну студентську революційну організацію «Студентська громада», вступив до Революційної української партії, яка з 1905 року стала називатися Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). За її дорученням проводив агіта-

ційно-пропагандистську роботу серед робітників. 1903 року був заарештований, виключений з університету й ув'язнений до одиночної камери Лук'янівській в'язниці в Києві, звідки йому згодом вдалося втекти. Незабаром знову був арештований, відправлений до дисциплінарного батальйону, втік і емігрував. За кордоном разом із М. Грушевським видавав часопис «Промінь». На початку Першої світової війни повернувся до Росії і жив до 1917 року під чужим ім'ям, займався літературною діяльністю. У 1917 році – член УЦР, генеральний секретар внутрішніх справ. Противник П. Скоропадського. У листопаді 1918 року – голова Директорії. Пішов у відставку через суперечності з С. Петлюрою, емігрував. У 1920 році з дозволу Леніна повернувся, але незабаром знову виїхав за кордон. Там до кінця життя займався переважно літературою й живописом. Помер 6 березня 1951 року, похований у французькому місті Мужен.

Волошин Ростислав (03.11.1911 – 22.08.1944) – діяч ОУН. Псевдоніми: Павленко, Горбенко, Березюк, Борисенко, Левченко. Народився в селі Озеряни (нині – Рівненська обл.) в родині залізничника. Закінчив Рівненську гімназію, юридичний факультет Львівського університету. Зі студентських років член «Пласту», учасник підпільних видань «Сурма», «Юнак», «Розбудова Нації», голова Союзу Українських студентських організацій. З 18 років член ОУН, у 1933 році очолив повітову організацію Дубенщини, згодом – Рівненську округу ОУН. Коли було створено Крайову ексекутиву ОУН для Волині й Полісся, обійняв посаду референта. П'ять разів був в'язнем поль-

ських тюрем, а також концтабору в Березі Картузькій. У 1941 році заарештований гестапо і відправлений у тюрму Монтелюж у Кракові. Наприкінці 1942 року втік із в'язниці і в 1943 році перебував у підпіллі, став офіційним заступником Дмитра Клячківського (Клима Савура) і крайовим провідником ОУН на ПЗУЗ (Північно-Західні землі), доклав великих зусиль для розбудови мережі організацій. 21-22 листопада головував на I Конференції поневолених народів Сходу Європи і Азії у с. Будераж Здолбунівського району Рівненської області. Став командувачем тилу УПА. 18 січня 1944 року брав участь у нараді керівників ОУН і УПА на ПЗУЗ. 11-15 липня 1944-го Волошин головував на установчому зборі УГВР, що проходив біля с. Недільна Самбірського району Дрогобицької області. На ньому його обрали Генеральним Секретарем Внутрішніх Справ. 22 серпня 1944 року в бою загинув.

Гандзюк Яків Григорович (21.03.1873 – 29.01.1918) – український військовий діяч. Народився 21 березня 1873 р. у Подільській губернії в селянській сім'ї. Освіту здобував у Вінницькому реальному училищі, Одеському піхотному юнкерському училищі, на штабс-капітанських курсах. Був людиною надзвичайно освіченою, знав п'ять мов. Пройшов російсько-японську та Першу світову війни. Дев'ять разів був поранений, відзначений багатьма нагородами. У 1917 році командував дивізією в складі корпусу П. Скоропадського. В грудні 1917 року зайняв посаду командира Першого українського корпусу. Наприкінці січня 1918 року, не знаючи про поразку і перебазування уряду УНР до Житомира, разом із начальником штабу корпусу

генералом Я. Сафоновим прибув до Києва для наради в Генеральному Секретаріаті УНР. 25 січня 1918 року захоплений у полон і після відмови перейти на бік більшовиків, 29 січня, розстріляний.

Ганцов Всеволод Михайлович (25.11.1892 – 05.10.1979) – науковець-філолог. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. У 1916-1918 роках викладав, професор Київського університету. В 1919-1929 роках – співробітник ВУАН. Досліджував питання діалектології, історії української мови, українського правопису, лексикографії. З 1920 року – керівник комісії з питань складання словника української живої мови, член правописної комісії. Дослідник автографів Т. Шевченка. У 1929 році засуджений у справі СВУ на 8 років, а в 1938 році – ще на 8 років. 1956 року звільнений, мешкав у Чернігові. Реабілітований у 1989 році (посмертно).

Голов'янюк Зіновій Степанович (12.11.1876 – 23.09.1953) – науковець (лісівник і ентомолог). Закінчив Петербурзький лісний інститут (1901). Працював у різних лісництвах України. У 1924 році заснував Дарницьку дослідну лісну станцію і до 1934 року очолював її. У 1937-1953 роках – професор Київського лісогосподарського інституту. Його наукові праці присвячені екології і морфології комах-шкідників лісу, розробці заходів боротьби з ними, вивчення витривалості лісових культур відповідно до потужності продуктивного шару ґрунту, іншим проблемам лісівництва.

Григор'єв Матвій Олександрович (09.02.1884 – 27.06.1919) – військовий діяч, повстанський отаман. За-

кінчив двокласну школу. Пройшов японсько-російську та Першу світову війни, служив у поліції. У 1917 році – активний учасник українізації частин російської армії. За П. Скоропадського – полковник Армії Української Держави. Зрадив П. Скоропадського, перейшов на бік С. Петлюри. У 1918 році передав свої загони у розпорядження Директорії. Однак після розстрілу П. Болбочана висловив недовіру керманічам УНР і перейшов на бік більшовиків. З квітня 1919 — командир 6-ї української радянської дивізії. Провів операцію зі звільнення півдня України від військ Антанти, здобувши Херсон і Одесу. Але вже в травні підняв антибільшовицьке повстання, об'єднався з загонами Н. Махна, вів переговори з А. Денікіним. Загинув 27 липня 1919 року.

Грушевський Михайло Сергійович (29.09.1866 – 25.11.1934) – науковець, академік, політичний діяч, голова УЦР. Виріс на Кавказі. Закінчив Київський університет. У травні 1904 року, вже будучи автором наукової роботи «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века», захистив магістерську дисертацію «Барское староство. Исторические очерки». У 1894-1914 роках – професор Львівського університету, голова НТШ, головний редактор «Літературно-Наукового Вісника», засновник Українського наукового товариства. У 1899 році став одним із фундаторів Української національно-демократичної партії. 1914 року переслідуваний царською владою і висланий із Києва до Симбірська. З березня 1917 року – голова УЦР. Після падіння Центральної Ради жив у Кам'янці-Подільському, пізніше — у Празі, Від-

ні, Женеві. 1923 року був обраний академіком ВУАН. У березні 1924 року із сім'єю приїхав до Києва. Працював професором історії в Київському державному університеті. Був обраний академіком Всеукраїнської академії наук, керівником історико-філологічного відділу. В 1931 році переїхав до Москви, але одразу був заарештований. Він визнав себе винним у керівництві неіснуючою контрреволюційною організацією «Український національний центр», потім відмовився від свідчень, був звільнений. Помер 25 листопада 1934 року.

Данило Терпило (28.12.1886 – 1919) – повстанський отаман. Прізвисько – Зелений. Народився на Київщині. Закінчив церковнопарафіяльну школу, двокласне земське училище, Житомирську школу прапорщиків. З 1905 року член гуртка соціалістів-революціонерів. Заарештовувався в 1907, 1908 роках. Пройшов першу світову війну. В 1917 році почав збирати військо. Агітував за УЦР. У листопаді 1918 брав участь у повстанні проти гетьманського уряду на Трипільщині. В листопаді 1918 року, визнавши верховенство Директорії, створив трьохтисячну дивізію, яка спільно із загонами С. Петлюри та січових стрільців зайняла Київ. Пізніше розчарувався в Директорії, переметнувся до більшовиків, але після терору М. Муравйова в Києві оголосив війну і більшовикам. У Переяславі 15 липня 1919 року отаман урочисто скасував Переяславську угоду 1654 року. У вересні 1919 року зустрівся особисто з Симоном Петлюрою, після чого визнав Директорію за верховну владу. Воював з денікінцями, очоливши велику партизанську армію, в якій нараховувалося до 30 тисяч

вояків. Зелені вибили денікінців з Кагарлика, а 11 жовтня 1919 року їм вдалося на деякий час захопити і Київ. У жовтні 1919 року Зелений вступив у бій з денікінцями і був тяжко поранений: бій стався неподалік Канева. Дорогою до Трипілля отаман помер у селі Стрїтівка.

Дегтяренко Петро Михайлович (1885 – 1937) – радянський партійний і державний діяч. З 1909 року вів у Києві підпільну роботу, був учасником більшовицьких повстань 1917 і 1918 років.

Денікін Антон Іванович (04.12.1872 – 08.08.1947) – російський військовий діяч. Народився у Варшаві в сім'ї селянина-кріпака, переселенця з України. Закінчив Київське піхотне училище, академію Генштабу. Пройшов Першу світову війну. У 1917 році разом із Л. Корніловим організував Добровольчу армію. На зайнятих територіях проводив шовіністичну, великодержавну політику, вдавався до жорстоких репресій як проти більшовиків і української армії, так і проти мирного населення. Восени 1919 року уклав вимушений договір із керівництвом УНР про входження української Галицької армії до складу «Збройних сил Півдня Росії». Договір не набув сили через швидкий відступ військ під ударами більшовицької армії. Емігрував за кордон, після Другої світової війни виїхав до США, де помер 8 серпня 1947 року.

Дідковський Михайло Мефодійович – чоловік рідної сестри Марії Осьмак. Професор гідротехніки, викладач кафедри гідравліки Київського гідромеліоративного інституту (КГМІ). Після наукового відрядження на ГЕС Кавказу (Баксанська, Гізельдонська та інші) в жовтні 1939

року отримав посаду штатного доцента кафедри використання водної енергії КГМІ.

Дорошенко Дмитро Іванович (8.04.1882–19.03.1951) – політичний діяч, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф, виходець із старовинного козацько-старшинського роду. Засновник «Просвіти» на Катеринославщині. Народився в м. Вільно. З квітня 1917 — крайовий комісар Галичини й Буковини. Член УПСФ, Центральної Ради, Чернігівський губернський комісар. У травні-листопаді 1918 – міністр закордонних справ Української держави. З 1919 – в еміграції, де був організатором і співробітником українських наукових установ.

Дурдуківський Володимир Федорович (1874-1937) – науковець-філолог. Народився 17 вересня 1874 року в родині священика. Працював на освітянській ниві, написав багато праць із методики викладання в школі. Член УПСФ у 1917 році. Заарештований 4 липня 1929 року в справі СВУ. Страчений у 1937 році.

Єфремов Сергій Олександрович (06.10.1876 – 10.03.1939) – видатний науковець, автор багатьох праць з історії української літератури, громадсько-політичний діяч. Народився в с. Пальчик (нині – Черкаська обл.) у родині священика. Закінчив київську духовну семінарію, потім – юридичний факультет Київського університету. У студентські роки став членом Загальної української безпартійної демократичної організації. Разом із Б. Грінченком був у витоків створення української демократично-радикальної партії. У 1905 році очолив Селянський союз, а в 1908 році став активним діячем Товариства українсь-

ких поступовців. У цей час С. Єфремов багато працював і публікувався на історико-літературній ниві, був автором статей на українській національній культурі й політичних свобод. За це неодноразово заарештовувався царською владою. У 1917 році став Генеральним секретарем міжнаціональних справ УЦР. З вересня 1917 очолював Українську партію соціалістів-федералістів. Після перемоги більшовиків тривалий час переховувався. Восени 1919 року на прохання Української академії наук С. Єфремова було амністовано. Займаючись науковою діяльністю, він став віце-президентом ВУАН, членом Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові, очолював низку наукових комісій. У квітні 1930 року засуджений до 10-річного ув'язнення з суворою ізоляцією у справі СВУ. Помер 10 березня 1939 року в таборі ГУЛАГу.

Ковальчук Микола Кузьмович (1902 – 1972) – міністр державної безпеки УРСР. У 1926–1927 роках – у Червоній Армії. Член ВКП(б) з 1927 року. З 1927 року – у прикордонних військах ОГПУ-НКВД СРСР, пройшов шлях від стрілка прикордонного загону до старшого помічника начальника відділення Оперативного відділу Управління прикордонної і внутрішньої охорони (УПВО) НКВС СРСР. У січні-листопаді 1938 – начальник відділення у центральному апараті НКВС СРСР. У листопаді 1938-1941 роках – заступник начальника 3-го відділу, в.о. начальника, начальник слідчої частини УНКВД-УНКГБ по Ленінградській обл. У роки Другої світової війни – заступник начальника ОВ НКВС Ленінградського фронту, начальник ОВ Сибірського військового округу, на-

чальник УКР «Смерш» НКО Південного, згодом 4-го Українського фронту. З липня 1945 року – начальник УКР «Смерш» НКО Прикарпатського ВО. У травні 1946 року призначений заступником міністра держбезпеки СРСР, а через 3 місяці – уповноваженим МГБ СРСР у Німеччині (за сумісництвом). У 1949–1952 роках – міністр державної безпеки УРСР. У 1952–1953 роках – міністр внутрішніх справ Латвійської РСР. Після арешту Л. Берії звільнений з органів МВС та виключений з КПРС. Постановою РМ СРСР від 23 листопада 1954 року позбавлений військового звання генерал-лейтенанта. Помер у Києві.

Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (28.02.1857 – 27.11.1947) – визначний український епідеміолог, академік АН УРСР. Закінчив Харківський медичний університет. Працював земським лікарем на Полтавщині, служив санітарним лікарем у Херсонському повіті. З початку ХХ ст. – професор гігієни Київського університету. Голова санітарного департаменту Міністерства Народного Здоров'я і Опікування під час Гетьманату. Міністр народного здоров'я УНР за часів Директорії. З 1921 року – завідувач кафедри Гігієни і санітарії АН УРСР. З 1928 року – голова відділу Інституту демографії і санітарної статистики АН УРСР. Батько Юрія Овксентійовича Корчак-Чепурківського – фундатора сучасної української демографії і демографічної статистики.

Корчинський Михайло Агафонович (15.03.1885 – 07.10.1937) – адвокат, політичний і громадський діяч. Закінчив Приворотське духовне училище. З 1893 року навчався в Подільській духовній семінарії, з якої був виключений

за політичну діяльність. З 1905 до 1910 року навчався на юридичному факультеті Київського і Петербурзького університетів. З 1911 року працював в адвокатурі. У 1908–1917 роках – член української колонії в Петербурзі, голова Товариства українських поступовців і Українського громадського клубу. З 1917 року заступник губернiально-го комісара Буковини, член УЦР від Української партії соціалістів-федералістів. У 1919 році – голова Української Національної Ради у Кам'янці-Подільському. З 20-х років – відомий діяч українського кооперативного руху, правний дорадник у Ревізійному Союзі Українських Кооперативів у Львові.

Косіор Станіслав Вікентійович (18.11.1889–26.02.1939) – радянський партійний діяч, один із організаторів Голодомору в Україні. Народився в Польщі, поляк за національністю. Член РСДРП(б). У 1918 році входив до складу народного Секретаріату. Один із організаторів КП(б)У. У 1932–1933 роках організатор пгучного голодомору в Україні. У 1939 році заарештований НКВС і розстріляний.

Кривинюк Михайло Васильович (1871 – 1944) – український науковець і громадський діяч. Закінчив фізико-математичний факультет Київського університету. 24 листопада 1896 року року заарештований за розповсюдження нелегальної літератури, висланий до Астрахані. Після повернення в Україну навчався в Львівському та Празькому політехнічних інститутах. У 1904 році одружився з Ольгою Петрівною Косач – сестрою Лесі Українки. 1907 року заарештований ввдуге, а в 1908 році виправданий. З травня 1910 року працював в банку в

Києві, потім у Катеринославі. Співпрацював з «Просвітою». У 1919-1920 роках вчителював, у тому числі в сільськогосподарському технікумі. Там долучився до проблем кооперації. З 1926 року займався словниковою роботою в ІУНМ. 15 вересня 1929 року заарештований у справі ІНА-РАКу (СВУ). Засуджений на 3 роки умовно. Працював бухгалтером Бесарабського ринку. Загинув у 1944 році в Свердловську.

Крижанівський Федір Іванович (04.09.1878 – 28.04.1938) – кооператор, політичний діяч. Навчався на медичному та юридичному факультетах Тартуського університету. За участь у студентському русі 1904 був заарештований і відбув піврічне тюремне ув'язнення. 1907 закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, переїхав до Києва. Працював у банківських установах, був одним із організаторів кооперативного руху в Україні. 1917 року був обраний заступником голови, членом Комітету УЦР. Разом із однодумцями-кооператорами 1917 року створив Українську трудову партію. У 1919-1921 роках – заступник голови правління Українбанку, від 1921 – професор Київського кооперативного інституту. У 1930 році заарештований. Після трьох років ув'язнення повернувся до Києва. У 1938 році заарештований вв'язує. Страчений 28 квітня 1938 року.

Кримський Агатангел Юхимович (03.01.1871 – 25.01.1942) – всесвітньо відомий науковець (сходознавець, славіст, філолог, історик), письменник, перекладач. Народився в Володимирі-Волинському (нині – Волинська область) у сім'ї вчителя. Навчався в протогімназії в Ост-

розі, Другій Київській гімназії, Колегії Павла Галагана. Ще тоді вивчив польську, французьку, англійську, німецьку, грецьку, італійську, турецьку, латинську мови. Приятелював з М. Драгомановим, П. Житецьким, вів переписку з Б. Грінченком, І. Франком, які пробудили в ньому любов до української культури, історії, мови, літератури. У 90-х роках XIX ст. навчався в Лазаревському інституті східних мов та на історико-філологічному факультеті Московського університету. Одержав від Лазаревського інституту дворічну стипендію для поїздки в Сирію та Ліван. Після повернення викладав в цьому ж інституті. З 1901 року очолив кафедру арабської лінгвістики, став професором арабської літератури та історії мусульманського Сходу, написав багато підручників. У 1918 році переїхав до Києва, де за часів П. Скоропадського став секретарем Української Академії наук. З 1921 року року був директором Інституту української наукової мови, викладав у Київському університеті. З 1929 року переслідувався владою, позбавлений посад, усунений від викладання. 20 липня 1941 року заарештований і звинувачений у антирадянській націоналістичній діяльності. 25 січня 1942 року помер у лазареті Кустанайської загальної тюрми. Реабілітований у 1957 році.

Кричевський Василь Григорович (31.12.1872 – 15.11.1952) – видатний український архітектор, графік. Народився на слобожанщині. Закінчив Харківське залізнично-технічне училище. Був помічником міського архітектора. У 1903 році за його планом у стилі «український модерн» був побудований будинок Полтавського Земства.

У 1912-1913 роках керував майстернями килимів Ханенків у Київській області та керамічною школою на Миргородщині. Був першим ректором Державної Академії Мистецтва, професором Архітектурного Інституту і Мистецького Інституту в Києві. У 20-х роках брав участь в оформленні фільмів «Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Борислав сміється», «Назар Стодоля», «Сорочинський ярмарок». 1940 року в Києві організував виставку своїх праць, на якій було представлено 1055 експонатів. Під час Другої світової війни виїхав до Львова, а потім до Німеччини та венеСУели. Помер 15 листопада 1952 року.

Кричевський Федір Григорович (22.05.1879 – 30.06.1947) – український художник, діяч культури й мистецтва, засновник і перший ректор української Академії образотворчого мистецтва. Народився в Лебедині (нині – сумська обл.) в сім'ї фельдшера. Закінчив Московське училище живопису, скульптури і архітектури, Петербурзьку академію мистецтв, навчався також у Відні. З 1913 року працював у Києві: малював, викладав у художньому училищі. У 1918 році став ректором Української академії мистецтв. У 20-х роках співпрацював із Інститутом української наукової мови. Під час Другої світової війни залишився на окупованій території. Наприкінці війни намагався виїхати на Захід до брата Василя, однак не встиг через швидкий наступ Червоної Армії. Переслідувався НКВД. Помер 30 червня 1947 року в Ірпені (Київська обл.).

Липа Іван Левкович (14.02.1865 – 13.11.1923) – лікар, громадсько-політичний діяч, письменник, батько Юрія

Івановича Липи. Народився 24 лютого 1865 року у Керчі. Закінчив Керченську гімназію, медичний факультет Харківського університету. 1891 року разом з Б. Грінченком і М. Міхновським заснував таємне товариство Братство тарасівців. За це був заарештований у 1893 році. Після звільнення працював лікарем на Херсонщині, Полтавщині, в Одесі. Організував видавництво «Одеська літературна спілка», з 1905 р. видавав альманах «Багаття» (разом з дружиною), часто друкувався в українських часописах «Діло», «Народ», «Правда», «Буковина», «Зоря», «Літературний Науковий Вісник», «Українська Хата» та інших. Тісно співпрацював з одеською «Просвітою» і Одеським Літературним Товариством. В 1917 р. призначений українським комісаром Одеси, заснував українське видавництво «Народній Стяг». Згодом переїхав до Києва. Був головою управління культури і віровизнання в уряді УНР. З серпня 1920 входив до складу комісії по підготовці Конституції УНР, був міністром охорони здоров'я в уряді УНР в екзилі. З 1922 року жив у селищі Винники на Львівщині, працював лікарем. Помер і похований у Винниках.

Липа Юрій Іванович (5.05.1900 – 20.08.1944) – громадський діяч, письменник, поет, публіцист, один із визначних ідеологів українського націоналізму. Батьком Юрія був видатний український письменник, лікар і борець за самостійність України, комісар Одеси від Центральної Ради (1917), автор проекту першої Конституції (1918). Народився в Одесі. 1917 року вступив добровольцем до Куреня морської піхоти Армії Української Народної Республіки. З осені 1920 року емігрував до Польщі,

де жив у Познані, Львові і Варшаві. Закінчив юридичний факультет Кам'янець-Подільського ун-ту, медичний факультет Познанського університету, стажувався в Лондонському університеті, був студентом Варшавської школи політичних наук. З початку 30-х років практикував як лікар і займався літературно-публіцистичною діяльністю. Разом з Є. Маланчуком утворив літературну групу «Ганк». Під час гітлерівської окупації Польщі жив у Варшаві. У 1943 році став одним із активних учасників українського руху Опору на Львівщині. Організував підпільні курси з підготовки медичних кадрів для Української Повстанської Армії, готував тексти листівок. З липня 1944 року був інструктором першої Старшинської школи УПА в Карпатах. Увійшов до складу Української Головної Визвольної Ради. 19 серпня 1944 року захоплений підрозділом НКВС і 20 серпня 1944 року закатований у с. Шугові на Яворівщині.

Мазепа Ісаак Прохорович (16.08.1884–18.03.1952) – український політичний і державний діяч. Народився в родині міщан козацького походження. Закінчив бурсу, духовну семінарію, факультет природничих наук Санкт-Петербурзького університету. В 1905 році познайомився з М. Поршем, С. Петлюрою, вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії, одним із лідерів якої згодом став. У 1911-1915 роках працював агрономом. Протягом 1917-1918 років розгортав активну політичну діяльність, спрямовану на ствердження української державності, на Катеринославщині. Наприкінці січні 1919 року брав участь у Трудовому конгресі, де представляв свій

край. Виступив проти прихильників союзу з більшовиками. 9 квітня 1919 року отримав посаду міністра внутрішніх справ в уряді Б. Мартоса. Проводив міжнародні наради, організовував допомогу жертвам єврейських погромів, направляв урядовців на місця для припинення антисемітської агітації, виїздив на фронт. З 29 серпня 1919 до 28 травня 1920 року був головою уряду. З листопада 1920 року оселився у Львові. 1922 року І. Мазепа видав працю «Большевизм і окупація України». У березні 1923 року Ісаак Мазепа переїхав до Праги. Під час процесу СВУ у Харкові 1930 року брав участь у розгортанні за кордоном у пресі кампанії протесту, звинувачуючи радянський суд у фальсифікаціях та терорі. Після війни виїхав до Аугсбургу. Помер 18 березня 1952 року.

Макаренко Андрій Гаврилович (17.06.1886 – 28.09.1963) – український політичний діяч. Народився в м. Гадяч. З 1917 року – голова спілки залізничників, директор департаменту в міністерстві залізниць. Брав участь у повстанні проти гетьмана, член Директорії. З 20-х років в еміграції. В 1928-1929 роках разом із П. Андрієвським і Ф. Швецем створив Українську Національну Раду за кордоном (УНРЗ), яка мала стати центральним представницьким органом наддніпрянських українців у еміграції. В післявоєнний час жив у Німеччині, допомагав українським біженцям уникнути депортації в СРСР. З 1951 року оселився в США. Помер 28 вересня 1963 року.

Мартос Борис Миколайович (20.05.1879 – 19.10.1977) – український громадсько-політичний діяч, вчений економіст. Виходець із старовинного козацького

роду. Закінчив гімназію в Лубнах, математичний факультет Харківського університету. Був членом Революційної Української партії, тричі сидів у царській тюрмі. У 1906-1910 роках викладав у гімназіях Харкова. Коли його, як неблагонадійного позбавили викладацької практики, працював у кооперативних організаціях Волині, Полтавщини, Кубані. У 1913-1917 роках – інструктор кооперації при Полтавському губернському земстві. У 1917 році на I Всеукраїнському селянському з'їзді обраний до складу УЦР. Працював на посту генерального секретаря земельних справ і був противником скасування приватної власності на землю. Під час правління П. Скоропадського очолював управу Українського кооперативного комітету, викладав у Київському комерційному інституті, був одним із засновників Кооперативного інституту ім. М. Туган-Барановського у Києві, членом ради директорів «Дніпросоюзу» і «Українбанку». Після утвердження Директорії призначений міністром продовольчих справ; пізніше очолював Раду Народних Міністрів і обіймав посаду міністра фінансів. Сприяв упровадженню української грошової одиниці – гривні. З 1920 року жив і працював як економіст у еміграції в Німеччині, ЧСР, США. Помер 19 жовтня 1977 року.

Махно Нестор Іванович (07.11.1888 – 25.06.1934) – анархіст, керівник селянського повстанського руху. Народився в с. Гуляй-Поле в селянській сім'ї. Працював підпаском, коннохом, маляром, продавцем вина. У 1906 році став членом анархістської організації «Спілка бідних хліборобів», що діяла на Катеринославщині. Разом із товари-

шами скоював збройні напади, вимагаючи в багатіїв гроші на користь «бідних хліборобів». Заарештовувався в 1906 і 1908 роках. 1911-1917 роки провів у Бутирській в'язниці Москви. У 1917 році повернувся на Катеринославщину, ініціював заснування селянської Спілки, очолив місцеву раду робітничих і селянських депутатів, сформував «селянські вільні батальйони». Боровся проти козачих частин з Південно-Західного і Румунського фронтів. Улітку 1918 року повернувся в Україну, де організувавши невеликий повстанський загін під назвою Чорна Гвардія, розпочав боротьбу проти влади гетьмана П. Скоропадського. Воював проти більшовиків, денікінців, армії УНР, по чергово змінюючи ворогів на союзників. Створив «Набат» – анархістську організацію, що проповідувала «безвладну державу». З 1919 року відкрито виступив проти радянської влади. 20 вересня у Жмеринці уклав договір із командуванням Армії УНР. У 1921 році емігрував. У вересні 1923 року був заарештований польською владою, звинувачений у веденні переговорів з радянськими дипломатичними представниками, за відсутністю доказів звільнений. Помер у Парижі.

Мирон Дмитро (5.11.1911 – 25.06.1942) діяч ОУН. Псевдоніми: Орлик, Максим Орлик, Брюс, Піп, Роберт, Андрій. Закінчив Бережанську гімназію та Академічну гімназію у Львові, юридичний університет Львівського університету. Ще під час вступив до ОУН. Вперше арештований польською поліцією у травні 1932 року під час сутички з нею на Личаківському цвинтарі в часі зелених свят, коли поліція намагалась розігнати людей, які при-

йшли вшанувати воїнів, полеглих за волю України. У тюрмі написав твір «44 правила життя українського націоналіста», який увійшов до «Катехизу українського націоналіста». Вдруге арештований у жовтні 1933 року за приналежність до ОУН і поширення революційної літератури. Засуджений на 7 років ув'язнення. Покарання відбував у в'язницях центральної Польщі, в місті Равич та Вронках. Був учасником Другого Великого Збору ОУН у Римі в 1938 році. З 1939 року – політично-ідеологічний референт Крайової Екзекутиви ОУН на Західно-українських землях. З червня 1941 року перебував у Відні, де займався політичним вишколом батальйону «Роланд». На початку Другої світової війни брав активну участь у формуванні Похідних груп ОУН(б). У 1941 році очолив Північно-східну групу ОУН(б), яка вирушила у Наддніпрянську Україну. Із жовтня 1941 року – Крайовий Провідник ОУН на Осередньо-Східно-Українських Землях (ОСУЗ). Загинув у перестрілці з гестапівцями в Києві 1942 року.

Мілянчик Атанас (1902 – 1963) – громадсько-політичний діяч, фінансист, економіст. Закінчив академічну гімназію у Львові, Львівську політехніку, Господарську академію в Чехії. Член «Пласту». Отримав диплом інженера-будівельника гідротехнічних споруд. У Львові створив національний кооператив інженерних робіт (КІР). Автор багатьох статей про кооперацію. За підозрою у співпраці з ОУН був арештований та ув'язнений у Березі Картузькій. Вийшовши на волю в 1936 році, створив промислово-кооперативний банк – Промбанк. Однак незабаром цей банк націоналізувала й ліквідувала радянська

влада. У Кракові обраний до складу Українського Центрального Комітету (УЦК), де зайняв посаду керівника господарських і фінансових справ. У 1944 році емігрував до Німеччини. Брав участь у роботі Першого кооперативного з'їзду в Мюнхені. Одержавши дозвіл американських властей на створення кредитної кооперації, у 1951 році заснував товариство «Самопоміч», яке увійшло до складу Загальноукраїнської кооперації та товариства українців Америки. У 1957 році провів конференцію українських кооператорів США, на якій виступив із доповіддю про завдання українських кооперативів у вільному світі. Помер 1963 року, похований у Детройті (США).

Муравйов Михайло Артемович (25.09.1880 – 11.06.1918) – полковник Червоної армії, організатор кривавого терору в Україні в 1918 році. В 1901 році закінчив Казанську юнкерську школу. За вбивство товариша засуджений до 1,5 року у штрафній частині і позбавлений офіцерського звання. Учасник Першої світової війни. 1917 року став членом партії есерів. У січні 1918 року очолював більшовицькі частини, які брали участь в захопленні Харкова, Полтави і Києва. Командуючий червоними військами у бою під Крутами. 4 лютого 1918 року в Дарниці під Києвом видав наказ про «безпощадне знищення всіх офіцерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». За цим наказом більшовицькі війська розстріляли в Києві близько 5 тис. мирних жителів, тероризували громадян УНР. Влітку 1918 року командував більшовицькими військами Східного фронту. В липні 1918 року приєднався до виступу лівих есерів. Розстрі-

ляний більшовиками у Симбірську за спробу підняти заколот (за іншими даними, дезертирував з більшовицької армії та згодом покінчив життя самогубством).

Нестерводський Василь Антонович (1882 – 1977) – науковець, провідний фахівець у галузі бджільництва, брав участь у роботі ІУНМ, зібрав і упорядкував матеріали до словника пасічницької термінології. Закінчив Уманське училище садівництва і землеробства, з 1912 року працював у цьому ж закладі на посаді викладача. У 1914 році опублікував свою першу наукову працю «Перегін бджіл». Здобутки пасіки Уманського училища садівництва і землеробства були відзначені золотою медаллю на Всеросійській виставці в Москві 1912 року. В 1917-1922 роках В. Нестерводський читав курс бджільництва у Дергачівському середньому училищі садівництва і землеробства на Харківщині, опублікував монографію «Пчеловодство». У 1922 році його запросили до Києва викладати в сільськогосподарському та ветеринарно-зоотехнічному інститутах і завідувати Голосіївською пасікою. У 1931-1941 роках В. Нестерводський обіймав посаду спеціаліста з питань бджільництва Київського плідосоюзу та Укрсадвентресту. Оскільки під час Другої світової війни Голосіївську пасіку було повністю знищено, а Київський сільськогосподарський інститут евакуйовано, вчений викладав пасічництво в Боярському технікумі бджільництва. Після війни завідував кафедрою бджільництва в Київському сільськогосподарському інституті, відновив Голосіївську пасіку. У 1966 році вийшла найбільш відома монографія В. Нестерводського «Організація пасік та догляд за бджолами».

Ніковський Андрій Васильович (1885 – 1942) – громадсько-політичний діяч, літературознавець, журналіст. Народився в Болгарії. Закінчив Новоросійський університет. У 1913-1914 роках – редактор газети «Рада». У 1918 році – голова Українського Національного Союзу. Член УЦР, товариш С. Єфремова. Емігрував до Польщі в 1920 році, у 1923 році повернувся в Україну. Співпрацював з ВУАН як член комісії для складання словника живої української мови і як член Історично-літературного товариства, займався літературознавством. У 1929 році заарештований у справі СВУ і засуджений до 8 років позбавлення волі. Помер в 1942 році в блокадному Ленінграді.

Ольжич-Кандиба Олег (08.07.1907 – 10.06.1944) – український поет, політичний діяч, археолог і публіцист, син Олександра Олесея. Народився в Житомирі. У 1923 році емігрував разом з батьками до Чехії. Навчався в Карловому університеті у Празі, на літературно-історичному факультеті Українського Педагогічного Інституту, вивчав археологію в Українському Вільному Університеті. Восени 1930 року захистив докторську дисертацію на тему: «Неолітична кераміка Галичини». Працюючи в наукових установах, здійснив наукові експедиції по західноукраїнських землях, Німеччині, США та Балканських країнах, брав участь у міжнародних археологічних конференціях. У 1938 роках читав лекції у Гарвардському університеті. Опублікував ряд праць з антропології та археології. У 30-х роках заявив про себе як самобутній і оригінальний поет. З молодих літ став учасником українського націоналістичного руху. В 1929 році – член ОУН. У 1937 році очолив

культурно-освітню референтуру Проводу Українських Націоналістів, редагував часопис «Самостійна думка». У 1938-1939 роках брав активну участь у становленні державності Карпатської України та в збройній боротьбі проти угорських загарбників. Протягом 1939-1941 років очолював Революційний Трибунал ОУН, був членом Проводу Українських Націоналістів. У 1941-1942 роках жив у Києві, налагоджував підпільну мережу ОУН (м) в Україні. В жовтні 1941 став одним з організаторів політично-громадського центру – Української Національної Ради у Києві. З початком гітлерівських репресій проти українських націоналістів переїздить до Львова. У січні 1944 року після арешту фашистами А. Мельника перебрав посаду Голови ПУН. 25.05.1944 року заарештований гестапо у Львові, ув'язнений у концентраційному таборі Заксенгаузен. Загинув під час чергового допиту в ніч з 9 на 10 червня 1944 року.

Остапенко Сергій Степанович (1881 – 1937) – економіст, громадсько-політичний діяч. Народився в м. Троянів (нині – Житомирська обл.) в родині незаможного селянина. Закінчив Білокриницьку чотирикласну сільськогосподарську школу. Працював вчителем. Був членом Української партії соціалістів-революціонерів, за що провів три роки у в'язниці. У 1913 році закінчив економічний факультет Київського комерційного інституту, стажувався в Німеччині. Згодом працював у статистичних відомствах Поділля, Харківщини. З 1917 року – приват-доцент Київського комерційного інституту. Був радником з економічних питань при урядах УЦР, Гетьманату.

З 26 грудня 1918 року обіймав посаду міністра торгівлі та промисловості в уряді В. Чехівського. У лютому 1919 року пішов у відставку, незабаром повернувся, очолював новий уряд Директорії протягом двох місяців, але знову подав у відставку. З літа 1919 року – викладач Кам'янець-Подільського державного українського університету. Вийшли друком його книги «Курс статистики та демографії», «Важливіші властивості українського народу в порівнянні з іншими народами». У травні 1921 року був засуджений до 5 років позбавлення волі в справі над діячами Української партії соціалістів-революціонерів. Загинув у сталінських таборах у 1937 році.

Паливода Іван Симонович (1885 – 1985) – український політичний діяч. Народився в с. Варварівці на Полтавщині. Закінчив міське училище в Золотоноші та педагогічний інститут у Глухові. На педагогічній ниві викладачем та інспектором з освіти працював з 1909 до 1917 року. На з'їзді вчителів був обраний до Київської управи. З 1919 до 1921 року – міністр пошти і телеграфів УНР. Після приходу більшовиків емігрував до Чехословаччини. У 1949 році виїхав до США. Там був церковним диригентом, псаломщиком у православному храмі.

Паночіні Сергій Сергійович (1891 - ?) – український науковець, біолог. Народився 1891 року на Полтавщині. Працював штатним співробітником, редактором, секретарем Зоологічної секції Природничого відділу Інституту української наукової мови ВУАН у 1925-1930 роках. Був секретарем редакційної колегії «Вісника Інституту української наукової мови». Працював у часописі «Сніп». Основні праці, які не застаріли до сьогодні: «Словник

зоологічної номенклатури», «Словник зоологічної термінології», «Словник біологічної термінології».

Петлюра Симон Васильович (22.05.1879 – 25.05.1926) – український державний і політичний діяч, головний отаман військ УНР, голова Директорії з 13 лютого 1919 року. Народився на Полтавщині. Закінчив бурсу, навчався в духовній семінарії. З 1900 року – член Революційної Української партії. Працював вчителем і співробітником архіву на кубані. Редагував періодичні видання «Вільна Україна» (в Петербурзі), «Рада», «Слово» (Київ), «Украинская жизнь» (Москва). У роки Першої світової війни працював у Союзі земств і міст, був головою Українського Військового Комітету Західного фронту Мінську. З березня 1917 року – член УЦР, голова військового комітету і генеральний секретар військових справ. У грудні того ж року пішов у відставку. У січні 1918 року брав участь у придушенні більшовицького повстання в Києві. За П. Скоропадського очолював Київське губернiale земство, організував упорядкування могили Т. Шевченка і Чернечої гори в Каневі. За антигетьманський маніфест Всеукраїнського союзу земств у липні був заарештований. У листопаді 1918 року звільнений і обраний до складу Директорії, а також став Головним Отаманом Армії УНР. З лютого 1919 року – голова Директорії. 5 грудня 1919 року виїхав до Варшави для організації воєнно-політичного союзу із Польщею проти більшовицької Росії. З листопада 1920 року керував роботою уряду УНР в екзилі. Потім емігрував до австрії, Угорщини, Швейцарії, Парижа. Убитий 25 травня 1926 року.

Петрушевич Євген (03.06.1863 – 29.08.1940) – український громадсько-політичний діяч. Народився 3 червня 1863 року в м. Буськ (нині – Львівська обл.) в сім'ї греко-католицького священика. Закінчив Академічну гімназію, правничий факультет Львівського університету. У м. Сокаль відкрив адвокатську канцелярію. Був головою повітової «Просвіти». З 1899 року – активний член національно-демократичної партії, депутатом парламенту. Критикував політику австрійського уряду в національному та соціальному питаннях. У 1910 році став послом до Галицького сейму. Разом із колегами домігся заснування у Львові українського університету. Брав активну участь у діяльності австрійського парламенту. У 1918 році став президентом УНРади, брав участь у проголошенні ЗУНР і злуки з УНР. Після урочистого проголошення і схвалення Акта злуки у Києві 22 січня увійшов до складу Директорії. Прийняв пропозицію С. Петлюри приєднати Галицьку армію до армії УНР для спільної боротьби з більшовиками. Об'єднана армія на короткий час визволила Київ, однак не змогла довго протистояти і більшовикам, і денікінцям. Керівництво ЗУНР через Румунію виїхало до Відня. В еміграції Є. Петрушевич продовжував боротьбу за відновлення незалежності ЗУНР на міжнародній арені. Помер 29 серпня 1940 року.

Пилипчук Пилип Каленикович (1869 – 1940) – дипломат, громадсько-політичний і державний діяч. Закінчив Петербурзький політехнічний інститут за спеціальністю інженер комунікацій, брав активну участь у діяльності Української громади у Петербурзі. Під час Першої сві-

тової війни був помічником начальника Київської округи водних шляхів. У 1917-1918 рр. – доцент теоретичної механіки у Київському політехнічному інституті. Належав до Української партії соціалістів-революціонерів, згодом – Української народно-республіканської партії. В уряді Цетральної Ради В. Винниченка – виконувач обов'язки директора департаменту Генерального секретарства торгу і промисловості. У період Директорії УНР – начальник водних шляхів Дніпра. У 1918-1919 роках керував Міністерством шляхів УНР в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. Влітку-восени 1919 року очолював Надзвичайну дипломатичну місію уряду УНР у Варшаві. У 1921-1922 рр. – голова Ради Народних Міністрів і міністр фінансів УНР в екзилі. У 1922-1925 рр. – професор Українського (таємного) політехнічного інституту у Львові. З 1925 р. жив у Луцьку, працював інженером. Був засновником та головою Товариства ім. Лесі Українки.

Прокоп Мирослав (06.05.1915 – 07.12.2003) – діяч ОУН. Псевдоніми: Володимир Орлович, Радович, Гармаш, Садовий, Вировий. Народився в Перемишлі. Закінчив гімназію. З 1930 року почав студіювати право у Львові, Берліні та в Мюнхені, в УВУ, де одержав диплом доктора права. Був членом ОУН з молодих років, за що арештований польською поліцією і 1934 року засуджений на 7 років ув'язнення. За амністією звільнений у травні 1937 року. У 1941 році арештований німцями. Вирвавшись із рук гестапо 15 вересня 1941 року, перейшов у глибоке підпілля. В 1942 році обійняв у Києві пост референта пропаганди ОУН Північно-Східних земель, опісля –

референтуру пропаганди в Проводі ОУН. У 1943 році редагував орган ОУН «Ідея і чин» та керував підпільною радіостанцією, розташованою в Карпатах. На III Надзвичайному Великому Зборі ОУН в серпні 1943 року брав вагомую участь у створенні нової програми ОУН. Учасник Великого Збору УГВР в липні 1944 року. Обраний членом Президії УГВР. За дорученням Проводу ОУН і Президії УГВР емігрував. Справу ОУН не полишав до кінця життя. Автор книг «Україна і українська політика Москви» (1956), «Напередодні незалежної України» (1993). Помер 7 грудня 2003 року в Нью-Йорку.

Прокопович В'ячеслав Костянтинович (1881 – 1942) – політичний і громадський діяч, педагог, публіцист і історик. Народився в Києві. Після 1905 року – діяч Української демократично-радикальної партії, згодом ТУП. У 1917 році – член ЦК УПСФ, член Центральної Ради, згодом і Малої Ради. У кабінеті В. Голубовича – міністр освіти. Наприкінці періоду Директорії УНР (з 26 травня 1920 року до 10 листопада 1920 року) — голова Ради міністрів УНР. З 1921 року – в еміграції, у 1925–1939 роках – редактор тижневика «Гризуб». Виконував у 1939-1940 роках обов'язки Голови Директорії (голови держави) в уряді Української Народної Республіки в екзилі. Помер 1942 року в Бесанкурі біля Парижа, де й похований.

Ревуцький Аврам (1889 – 1946) – журналіст і політичний діяч. Народився в Смілі. Закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету в Одесі. Працював у редакції газети «Одеський Листок». Належав до єврейської соціал-демократичної партії лівого напря-

му. З 1913 року – член Бюро Всесвітнього соціалістичного союзу єврейських робітників. За УЦР був товаришем міністра єврейських справ, у 1919 році став міністром єврейських справ УНР. Після низки єврейських погромів вийшов у відставку й переїхав до Палестини. Там теж став свідком анти єврейського свавілля арабів, написав памфлет і за це був арештований британською владою і депортований з країни. У 1922 році оселився в Берліні, а в 1924 – емігрував до США. Автор книг «У важкі дні на Україні. Нотатки єврейського міністра», «Євреї в Палестині».

Ревуцький Лев (Левко) Миколайович (20.02.1989 – 30.03.1977) – композитор, видатний український культурний діяч, у середині 20-х років співпрацював із Інститутом української наукової мови (ІУНМ). Народився в с. Іржавці (нині – Чернігівська область). Навчався в приватній музичній школі М. Тутковського в м. Києві, у 1906-1908 роках – в музично-драматичній школі М. Лисенка. 1907 року вступив на юридичний факультет Київського університету; водночас навчався на фортепіанному відділі Київського музичного училища. У 1913—1916 роках – студент композиторського факультету Київської консерваторії (учень Р. Глієра). 1916 року мобілізований до війська; у 1918-1924 роках перебував у м. Прилуки, де працював над кантатою «Хустина» (на слова Т. Шевченка) та іншими творами. У 1924-1934 роках викладав у Київському музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, з 1934 року – у Київській консерваторії. З 1934 року, після офіційної критики своїх творів (зокрема 2-го концерту для фортепіано), тимчасово відійшов від композиторської

діяльності. Під час Другої світової війни очолював кафедру історії й теорії музики Ташкентської консерваторії. У 1944-1948 роках – голова правління Спілки композиторів України. Помер 30 березня 1977 року, похований у м. Києві.

Рогач Іван (29.05.1914 – 18.02.1942) – український громадсько-політичний діяч, член проводу ОУН. Народився у Великому Березному в селянській родині. Його батько мав лише два класи освіти, але знав англійську, угорську, чеську, словацьку мови, тричі був на заробітках у Америці. Іван Рогач закінчив Мукачівську торгівельну академію. Учителював на Березнянщині. Вступив до Львівської Богословської академії. Священником не став, бо відчув потребу діяти на політичній, суспільній ниві. На Всепросвітнянському з'їзді у 1937 році (тоді Закарпаття приєдналося до Всеукраїнського визвольного руху) присягнув разом із багатьма його учасниками боротися за українську державу. У 1938 році був редактором тижневика «Свобода». На Політичному Конгресі, який скликала Перша Центральна Народна Рада (голова – А. Волошин), був у Президії. Брав участь у створенні Організації Національної Оборони «Карпатська Січ». У жовтні 1941 року разом із групою друзів приїхав до Києва, де був головним редактором «Українського слова». 18 лютого 1942 року загинув у Бабиному яру.

Сак Пантелеймон – крайовий Провідник ОСУЗ у 1942-1943 роках, родом і з Бишівського району, що на Київщині. Псевдонім: Могила.

Сафонов Яків Васильович (22.10.1877 – 29.01.1918) – український військовий і політичний діяч. Народився в

Росії, на Белгородщині. Закінчив Одеське піхотне юнкерське училище, Служив у 136-му піхотному Таганрозькому полку. Пройшов Російсько-японську та Першу світову війни. З 30 серпня 1917 року – начальник штабу 1-го Українського армійського корпусу. Багато зробив для того, щоб перекрити більшовикам шлях на Київ. Однак сили армії М. Муравйова переважали. Наприкінці січня 1918 року, не знаючи про поразку і перебазування уряду УНР до Житомира, разом із генералом Я. Гандзюком прибув до Києва для наради в Генеральному Секретаріаті УНР. 25 січня 1918 року захоплений у полон балтійськими моряками, 29 січня розстріляний.

Сиротенко Григорій (1884 – 1925) – український політичний діяч, адвокат. Юрист за освітою, працював адвокатом у Полтаві. Пройшов Першу світову війну, потрапив у полон до німців. У таборі військовополонених у Раштаді вступив до Союзу звільнення України. В 1917 році – голова української громади в офіцерському таборі в Ганн-Мюнден. Сформував із українських полонених дві Українські дивізії. Підтримав С. Петлюру у війні проти П. Скоропадського. У грудні 1918 року – голова Військово-судового управління Діючої армії УНР. У 1919 році – товариш військового міністра в уряді Сергія Остапенка, потім – в.о. міністра і міністр в уряді Б. Мартоса. Був прихильником союзу з більшовиками. У травні 1921 року заарештований, був підсудним на процесі над діячами Української партії соціалістів-революціонерів. Тоді ж засуджений, але звільнений від відбування покарання. У 1925 році покінчив життя самогубством.

Скоропадський Павло Петрович (15 травня 1873 – 26 квітня 1945) – український громадський і політичний діяч. Нащадок Василя Скоропадського, брата гетьмана Івана Скоропадського. Освіту здобув у Стародубській гімназії та Петербурзькому Пажеському корпусі. Під час російсько-японської війни служив у Маньчжурії. 1905 року став полковником і флігель-ад'ютантом Миколи II. За сім наступних років дослужився до звання генерал-майора імператорського полку. Багато разів відзначився під час бойових дій у Першу світову війну. З 22 січня 1917 року П. Скоропадський командує 34-м армійським корпусом, що розташовувався на теренах України. Тут вперше знайомиться з масовим українським революційним рухом. Спочатку вороже ставився до Центральної Ради, оскільки не сприймав соціалістичних ідей, нею підтримуваних. Однак протягом певного часу в 1917 році співпрацював із керманічами УНР. У січні 1918 року, коли більшовики зайняли Київ, переховувався від репресій. Після повернення за допомогою німецько-австрійських військ Центральної Ради Павло Скоропадський створив опозиційну до Ради політичну організацію під назвою «Українська Громада». На той час його радо підтримувало селянство, незадоволене примусовим вилученням харчів і поборами на користь окупаційних військ. 29 квітня 1918 року Центральну Раду було розформовано, а Павла Скоропадського проголосили Гетьманом України, що мав стати на чолі новоутвореної Української Держави. За період свого правління він встиг відновити приватну власність, врегулювати грошовий обіг, розпочати аграрну реформу, за-

конотворчу діяльність, налагодити міжнародні зносини з Німеччиною та Кримом, створити Українську Академію Наук, низку університетів, гімназій, бібліотек, архівів, банків, акціонерних компаній, розпочати формування збройних сил Гетьманщини. Однак незважаючи на цілком позитивні зрушення, наприкінці року П. Скоропадський стрімко втрачає свій авторитет: селяни незадоволені необхідністю повертати землю поміщикам, союзники налаштовані лише на проголошення Всеросійської федерації. 13 листопада 1918 року в Києві було обрано Директорію на чолі з В. Винниченком, С. Петлюрою, Ф. Швецем, А. Макаренком. 14 грудня 1918 року війська Директорії зайняли Київ, гетьман оголошений поза законом, його Декрети анульовані. Павло Скоропадський із родиною виїхав до Берліна.

Теліга Олена Іванівна (21.07.1906 – 22.02.1942) – українська поетеса, політичний і громадський діяч. Народилася під Москвою в сім'ї відомого гідротехніка Івана Опанасовича Шовгеніва. У 1918 році разом із родиною переїхала до Києва, а на початку 20-х років – до Чехії. У Празі закінчила історико-філологічне відділення Українського педінституту, розпочала кар'єру поетеси й літературознавця, познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Михайлом Телігою. З 1929 року жила і працювала в Польщі. У 30-х роках познайомилася з Олегом Ольжичем (Кандибою) і вступила в ОУН. З 22 жовтня 1941 року вона в Києві. Тут О. Теліга організувала Спілку українських письменників, відкрила пункт харчування для своїх соратників, співпрацювала з редакцією «Українсь-

кого слова» Івана Рогача, видавала тижневик літератури і мистецтва «Літаври». Після початку масових репресій гітлерівців проти українських націоналістів О. Теліга відмовилася залишити місто і продовжувала літературну та політичну діяльність. 22 лютого 1942 року розстріляна в Бабиному Яру разом із чоловіком і соратниками.

Туркало Костянтин Тимофійович (21.08.1892 – 17.10.1979) – український громадсько-політичний діяч, інженер-хімік. Закінчив духовне училище, Подільську духовну семінарію, Київський політехнічний університет. Член УЦР, науковий працівник ВУАН, редактор технічного відділу Інституту української наукової мови. У 1930 році засуджений у справі СВУ до 3 років суворої ізоляції (умовно). З 1943 року в еміграції.

Тутковський Павло Аполонович (01.03.1858 – 03.06.1930) – видатний науковець, громадський діяч. Народився в селищі Липовці (нині – Вінницька обл.) в родині службовця. Закінчив Житомирську чоловічу гімназію, фізико-математичний факультет Київського університету. З 1884 року працював в університеті консерватором мінералогічного і геополітичного кабінету. З 1884 по 1902 рік проводить геологічні дослідження практично всіх губерній України, створює проект водопостачання Києва. З цього часу він член багатьох наукових товариств Києва, Петербурга, Брюсселя, Москви. З 1904 року крім наукової займався освітньою діяльністю: був інспектором народних училищ у Волинській губернії, на Житомирщині. У 1911 році захистив дисертацію при Московському університеті. З 1913 року П. Тутковський почав викладати

в Київському університеті, а в 1917 році створив у цьому університеті Географічний інститут. Був одним із фундаторів Української академії наук, з 1919 року – голова фізико-математичного відділу УАН. У 20-х роках був одним із ініціаторів розвитку українського термінознавства. Організував видання «Матеріалів до української природничої термінології та номенклатури», уклав «Словник геологічної термінології». Створив Геологічний музей при Інституті геологічних наук УАН в Києві. Наприкінці 20-х років звинувачував ся в «націоналізмі», переслідувався владою. Помер 3 червня 1930 року.

Фарило Михайло Онуфрійович – референт Дрогобицького обласного проводу ОУН. Псевдонім: Рубаня. 1906 року народження, мешканець села Стара Ропа Старо-Самборського району Дрогобицької області, освіта вища.

Фещенко-Чопівський Іван Андріянович (20.01.1884–02.09.1952) – український політичний діяч. Народився 20 січня 1884 р. на Поліссі в сім'ї поштового службовця. Навчався у Житомирській гімназії, пізніше – в Київському політехнічному інституті. З 1905 року почав сповідувати національно-патріотичні ідеали, став членом «Української громади» й «Просвіти». Напередодні Першої світової війни готувався до здобуття звання професора, для чого поїхав на стажування до Німеччини. Під час війни І. Фещенко-Чопівський працював інженером Київського Комітету. У період 1917-1921 рр. він належав до Української партії соціалістів-федералістів, був депутатом Київської Міської Думи. Як депутат багато зробив для відкриття українських шкіл. З перших місяців діяльності Української Централь-

ної Ради Іван Андріянович входив до її прогресивного українського національного крила, протистояв проросійським та соціалістичним силам. Виконував багато особистих доручень Голови Центральної Ради професора Михайла Грушевського. Зокрема, на його прохання підготував матеріал про природні багатства та господарські можливості України, оформлені пізніше в широковідому «Економічну географію України». Отримав призначення на посаду директора Департаменту Промисловості. Після повернення УЦР до Києва його висунули на пост Міністра Торгу і Промисловості. У часи гетьманського перевороту П. Скоропадського за критику уряду І. Фещенко-Чопівського було заарештовано та ув'язнено. З приходом до влади Директорії УНР 15 грудня 1918 р. призначений комісаром-управителем Міністерства Торгу і Промисловості. У складі дипломатичної Місії вів переговори з Антантою влітку 1919 року. З літа 1920 року працював в українському парламенті в еміграції. З 1922 р. відійшов від політичної і повернувся до наукової діяльності. Заснував кафедру металографії і загальної металургії в Гірничо-металургійній академії Кракова. Захистив дві дисертації. З 1933 року член-кореспондент Польської академії технічних наук, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка, Товариств металургів і механіків Польщі, металургів Німеччини. Опублікував понад 135 наукових праць українською, російською, польською, німецькою, англійською, французькою мовами. Найважливіші книги: «Природні багатства України», тритомний підручник «Металознавство». У 1945 році у Катовицях його заарештувало

НКВД і засудило на 10 років радянських концтаборів. 2 вересня 1952 року Іван Андріянович помер в ув'язненні.

Холодний Григорій Григорович (03.03.1886 – 14.02.1938) – український науковець. Закінчив фізико-математичний факультет Петроградського університету. У 1912-1917 роках учителював у Москві, був секретарем заснованого М. Грушевським Українського видавничого товариства. Згодом переїхав до Києва, читав лекції з математики, фізики та космографії у старших класах Другої української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. У 1920-1924 рр. працював у освітянських органах Чернігівщини, був обраний головою місцевої «Просвіти», організував Чернігівське наукове товариство. Долучився до термінологічної праці в Інституті Української Наукової Мови (ВУАН). Від жовтня 1926 року – керівник Інституту, редактор його органу «Вісник ІУНМ». Г. Холодний брав активну участь у виробленні головних засад розвитку української термінології, редагуванні термінологічних словників. Основні праці: «Словник фізичної термінології», «До історії термінологічної справи в Україні», «Які мають бути словники ІУНМ», «Словник математичної термінології». Заарештований 1929 року в справі СВУ. Засуджений до 8 років позбавлення волі. 1938 року засуджений до страти.

Чемеринський Орест (1910–1942) – політичний діяч і публіцист. Народився в Злочеві. Активний діяч ОУН у Галичині, член Проводу Українських Націоналістів, референт пропаганди, керівник Націоналістичної Пресової Служби в Берліні (1935 — 1940); учасник Похідних

Груп ОУН 1941 року, співредактор «Українського слова» (1941), автор праць «Де стоїмо», «Доба націоналізму», «Закарпаття», які публікував під псевдонімом Я. Оршан. Розстріляний німцями разом з дружиною Дарією Гузар у Києві в 1942 році.

Чехівський Володимир Мусійович (19.06.1876 – 03.11.1937) – український громадсько-політичний діяч. Народився в родині священика. Закінчив Київську духовну академію, де входив до складу студентського гуртка українських соціал-демократів-«драгоманівців». Працював на освітянській ниві. За членство в Українській соціал-демократичній робітничій партії був висланий царським урядом до Вологди, потім перебував під наглядом поліції. У 1917 році став редактором газети «Українське слово», очолював в Одесі різні політичні й громадські організації. На початку 1918 року був обраний членом ЦК УСДРП. З квітня 1918 – директор департаменту віросповідань з правами міністра в уряді УНР. У 1919 – голова Ради міністрів і міністр закордонних справ УНР. Під час його прем'єрства, 22 січня 1919, був проголошений Акт Злуки. В уряді виступав за компроміс з більшовиками, був противником угоди з Антантою. В лютому, не погоджуючись із політикою С. Петлюри, 1919 року пішов у відставку. За більшовиків працював в історико-філологічному відділенні Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), був професором медичного та політехнічного інститутів у Києві, викладав на соціально-економічних курсах. 20 липня 1929 року заарештований у справі СВУ і засуджений до 10 років позбавлення волі.

3 листопада 1937 року розстріляний за вироком трійки УНКВС Ленінградської області.

Шанковський Лев (1903 – 1995) – педагог, журналіст, редактор, син священика. Псевдонім: Роман Стрийський. Закінчив філологічний факультет Львівського та Варшавського університетів; учасник 1-го Зимового походу. З 1942 року в підпільній боротьбі, співтворець і член УГВР, співробітник ЗП УГВР в Німеччині і США. Професор, редактор журналу «Пролог», газети «Америка». Співавтор «Історії українського війська»; праці «Український визвольний рух на даному етапі» (1951-52), «УПА та її підпільна література» (1952), «Національні проблеми в СССР» (1953), «Похідні групи ОУН» (1958), «Українська армія в боротьбі за державність» (1958); співробітник «Енциклопедії українознавства».

Швець Федір Петрович (11.11.1882 – 20.06.1940) – український науковець і політичний діяч. Народився на Черкащині. Закінчив природничий факультет Дерптського університету, після чого працював на кафедрі геології, викладав у Дерптській гімназії, займався геологічними дослідженнями на Кавказі та в Криму, співпрацював у термінологічній комісії Українського наукового товариства в Києві. У червні 1917 року на першому Всеукраїнському селянському з'їзді увійшов до Всеукраїнської ради селянських депутатів і був кооптований до УЦР. У вересні 1918 року призначений професором геології Українського державного університету в Києві і його першим проректором. 15 листопада 1919 року за спільним рішенням Директорії та уряду УНР Федір Швець разом із

Андрієм Макаренком виїхав із дипломатичними дорученнями за кордон, передавши всю повноту влади С. Петлюрі. 25 травня 1920 року постановою уряду УНР виведений зі складу Директорії УНР. Надалі жив і працював на освітянській ниві у Празі.

Шептицький Андрей (29.06.1865 – 01.11.1944) – єпископ Української греко-католицької церкви, Митрополит Галицький та Архієпископ Львівський. Світське ім'я – Роман Марія Олександр. Народився в аристократичній сім'ї. Закінчив гімназію Св. Анни. 1883 року розпочав військову службу в Кракові. Звільнився від військової служби через хворобу. 1887 року закінчив університет у Німеччині. 27 квітня 1888 року здобув науковий ступінь доктора права. 13 вересня 1888 року склав чернечі обіти і прийняв ім'я Андрей. Проживав у Краківській Єзуїтській обителі, відвідував університетські курси богослов'я та філософії. В 1891 році тяжко занедужав на тиф. 11 серпня 1892 року склав вічні обіти у Кристинопольському монастирі. З 20 липня 1896 року – ігумен монастиря св. Онуфрія у Львові., викладає богослов'я. 2 лютого 1899 року став єпископом, а 17 січня 1901 року – митрополитом. Як митрополит сприяв розбудові греко-католицької церкви, крім того засновував навчальні заклади, сиротинці, музеї, бібліотеки. Займався Андрей Шептицький і громадсько-політичною діяльністю: приєднався до бойкоту галицького сейму, домовився з польською стороною про виборчу реформу, яка б збільшила політичне представництво українців у галицькому сеймі, підтримував діяльність українських культурно-просвітницьких товариств. Під час другої світової

війни допомагав дітям-сиротам, переховував євреїв. Помер Андрей шептицький 1 листопада 1944 року.

Шептицький Климентій (17.11.1869 – 01.05.1951) – церковний діяч, брат Андрея Шептицького. Світське ім'я – Казимир. Народився в аристократичній сім'ї. Закінчив гімназію святої Анни в Кракові, Інститут лісництва, навчався в університетах Кракова, Мюнхена, Парижа. Працював адвокатом, був членом галицького сейму, депутатом австрійського парламенту. У 1911 році пішов у католицький монастир, приніс монаші обіти і отримав ім'я Климентій. 1918 року став настоятелем монастиря в Унівi. З цього часу займався церковними справами й богослов'ям. Під час Другої світової війни брав участь у порятунку євреїв. У 1947 році заарештований НКВС у зв'язку з гоніннями греко-католиків. Під час жорстокого слідства відмовився зректися своєї віри і перейти в юрисдикцію Московської патріархії. Засуджений до 8 років у таборах. Помер 1 травня 1951 року в тюремній лікарні. У 1996 році отримав звання «Праведник народів світу» за порятунок євреїв під час Голокосту.

Шульгін Василій Віталійович (13.01.1878 – 15.02.1976) – російський політичний і громадський діяч. Закінчив київську гімназію, юридичний факультет Київського університету. Негативно ставився до революційних подій у країні. З 1905 року – журналіст, а потім редактор «Киевлянина». Згодом – член Державної Думи. Підтримував уряд П. Столипіна. Брав участь у Першій світовій війні. З 27 лютого 1917 року в складі Тимчасової комісії державної думи. Прийняв зречення Миколи II. З літа 1917 року – в Києві.

Всіляко протидіяв українському націоналістичному рухові. Сповідував ідеї непримиренної боротьби з більшовизмом і відновлення «єдиної й неділимої Росії». Владу УЦР назвав «окупацією». Був учасником білого руху. З 1920 року в еміграції. Працював журналістом. Арештований у 1944 році під час зайняття радянськими військами Югославії. Засуджений на 25 років, у 1956 році амністований. До кінця життя перебував під наглядом КДБ.

Шухевич Роман (17.07.1907 – 05.03.1950) – провідний діяч ОУН. Псевдоніми: Шука, Дзвін, Тур, Тарас Чупринка, Роман Лозовський (в УГВР), Чернець, Туча, Степан, Чагар (літературне псевдо). Народився 17 липня 1907 року у Краківцях на Львівщині. Син повітового судді. Навчався в Політехніці в Львові та Гданську. Член Пласту. Проходив вишкіл у польському війську в 1928–1929 роках. Член ОУН від 1929 року. Бойовий референт Крайової Екзекутиви ОУН ЗУЗ у 1930–1934 роках, політичний в'язень польського концентраційного табору в Березі Картузькій у 1934–1935 роках. Після табору до 1937 року був у польській тюрмі. Член Штабу «Карпатської Січі» (1938–1939), співвласник рекламної фірми «Фама» у Львові (1938). Крайовий Провідник ОУН на Західних Українних Землях (ЗОЗ) і головний референт зв'язку з підпіллям на Рідних Землях (1939–1941), Член Революційного Проводу ОУН під керівництвом Степана Бандери, учасник II Великого Збору ОУН у Кракові. Політичний керівник Дружин Українських Націоналістів (1941) – легіону «Нахтігаль», заступник міністра оборони генерала Петріва в Українському Державному Правлінні (1941), командир першої сотні

та заступник 201-го батальйону в ранзі сотника (1941 – 1942) в Білорусі. З 13 травня 1943 року Голова Бюро Проводу ОУН, учасник Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН, Головнокомандувач УПА, учасник Першої Конференції Поневолених Народів Сходу Європи й Азії (21–22 листопада 1943 р.), учасник Великого Збору УГВР, обраний Головою Генерального Секретаріату і секретарем військових справ УГВР (під псевдонімом Роман Лозовський). Генерал-хорунжий УПА в 1946 році. Загинув 5 березня 1950 року в селі Білогорщі поблизу Львова в бою зі спецгрупою МДБ.

Щорс Микола Олександрович (06.06.1895–30.08.1919) – військовий діяч. 1909 року закінчив церковнопарафіяльну школу в Сновську, 1914 – військово-фельдшерську школу в Києві, 1916 – військове училище. Був на Румунському фронті, демобілізований у 1917 році через сухоти. З 22 вересня 1918 року — командир Богунського полку в складі Першої української радянської дивізії, з яким він 6 лютого 1919 року зайняв Київ. Загинув 30 серпня 1919 року в бою.

Яната Олександр Алоїзович (1888 – 1938) – видатний український ботанік, професор, дійсний член АН УРСР і НТШ. Закінчив агрономічний відділ Київського політехнічного інституту, працював агрономом, викладав, організував і очолював Інститут прикладної ботаніки й Інститут рослинництва в Харкові, був секретарем Українського наукового товариства і членом Сільськогосподарського наукового комітету. Засновник «Українського ботанічного журналу», редактор «Вісника сільськогоспо-

дарської науки». 1933 року був звільнений з роботи «за поширення буржуазних теорій» і заарештований. Автор багатьох наукових досліджень. Найвизначніша його праця, «Флора України», вийшла друком уже після його арешту, не під його прізвищем і під іншою назвою. Помер дорогою на Колиму в концтабір поблизу бухти Нагаєво на Далекому Сході.

БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ПРО ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ К.І. ОСЬМАКА

Алчевський, І. Спогади. Матеріали. Листування / І. Алчевський. – К., 1980. – 258 с.

Бошко І. Рік 1938-й, Київ, Лук'янівська в'язниця / І. Бошко // Україна. – 1989. – 14 травня (№ 20 (1684)). – С. 15-17; 21 травня (№ 21). – С. 14-16.

Донцов Д. Московська отрута [Текст] / Д. Донцов. – Торонто ; Монреаль : Спілка визволення України, 1955. – 296 с.

Жадько В. Кирило Осьмак: наодинці з «Кобзарем» // Кримська світлиця. – 2012. – № 10. – С. 4.

Жадько В.О. Некрополь на Байковій горі : літератур.-публіцист. вид. / В. О. Жадько. – К.: Фенікс, 2008. – С. 250-252, 282.

Жовнір Н. Вирок і виклик Кирила Осьмака / Н. Жовнір // Дзеркало тижня. – 2010. – 5 червня (№ 21). – С. 6.

Кирило Осьмак – президент УГВР : (Документи і матеріали) / ред. Н. Осьмак, П. Потічний; обкл. М. Левицького. – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2004. – 880 с. : портр., іл. – (Літопис Української Повстанської Армії ; т. 41).

Ковалевський М. В Лук'янівці / М. В. Ковалевський // Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 166-183.

Особистий архів Н.К. Осьмак.

Осьмак Н.К. Дорога до батька [Електронний ресурс] // Літопис. Форум дослідів історії УПА. Режим доступу:

http://forum.ottawa-litopys.org/vypusk02_u.htm

Осьмак Н.К. Кого не поставимо на коліна – пере-стіляємо / Н. К. Осьмак // День. – 2010. – 5 березня (№ 39). – С. 12.

Павличко Д. Кирило Осьмак : поема / Д. Павличко / передм. М. Слабошпицького. – К. : Ярославів Вал. 2009. – 56 с. ; Літ.Україна. – 2008. – 8 трав.

Розсоха Л. Миргородщина козацька і гоголівська / Л. Розсоха. – Миргород ; К. : ВБ «Аванпост-прим», 2009. – 396 с.

Снегірьов Г. «Як на сповіді...» / Г. Снегірьов // Снегірьов Г. Набої для розстрілу та інші твори. – Нью-Йорк ; Торонто, 1983. – С. 319-412.

Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-49 : довідник [Текст] / П. Содоль. – Нью-Йорк : Пролог, 1994. – 199 с.

Туркало К. Тортурі: Автобіографія за большевицьких часів / Кость Туркало. – К. ; Нью-Йорк : Наша батьківщина, 1963. – С. 29-35, 45-108.

Українська Головна Визвольна Рада : ЗП УГВР – ГС ЗС УГВР – Середовище УГВР : (документи, інформації, слов. імен) / [авт.-уклад. О. Панченко]. – Гадяч 2001. – 414 с.

Українська Головна Визвольна Рада. 1944-1945 : документи, офіційні публікації, матеріали. – Кн. 1. – Львів ; Торонто : Літопис УПА, 1992. – 320 с. – (Літопис Української Повстанської Армії ; т. 8).

Українська Головна Визвольна Рада. 1949–1952 : документи, офіц. публікації, матеріали / Відп. ред. Є. Штенде-

ра; співред. П.Й. Потічний; Вид. Об-ння кол. вояків УПА в США і Канаді та тов.-в кол.вояків УПА ім. ген. хор. Тараса Чупринки в США і Канаді. – Львів, репринт. 2. вид. – Львів, Торонто : Вид-во Літопис УПА, 1994. – 432 с. – (Літопис УПА ; т. 10).

Українська Головна Визвольна Рада [Текст]. Документи і спогади : документи, офіц. публікації, матеріали / Відп. ред. Є. Штендера; співред. П. Й. Потічний; Вид. Об-ння кол. вояків УПА в США і Канаді та тов.-в кол.вояків УПА ім. ген. хор. Тараса Чупринки в США і Канаді. – Львів, репринт. вид. – Львів, Торонто : Вид-во Літопис УПА, 2001. – 658 с. – (Літопис УПА ; т. 26).

Шаповал, Ю. Забутий Президент / Ю. Шаповал // Літ. Україна. – 1996. – 22 серп.

Шаповал Ю. Кирило Осмак: життя і доля (1890-1960) [Електронний ресурс] // Літопис. Форум дослідів історії УПА. Режим доступу: http://forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0202_u.htm

Юркевич Ю. Спогади 1929-1934 років // Опера СВУ-музика ГПУ: Спогади свідків / Передм., упор., підгот. тексту Ю. Хорунжого. – Кам'янськ-Шахтинський : Станіца, 1992. – 156 с.

СТАТТІ КИРИЛА ОСЬМАКА (ПСЕВДОНИМ К. ШИШАЦЬКИЙ) В ЧАСОПИСАХ 1913-1924 РОКІВ

Из деятельности украинского кружка при Московском сельскохозяйственном институте // Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 90-93.

Ив. К-о. Агрономический кружок по изучению украинских губерний / К-о Ив. // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 87–88.

Як живуть наші переселенці // Рілля. – 1914. – Ч. 2. – С. 48 – 50; Ч. 3. – С. 80-84.

Кирдяга К. Як треба поводитися з віялкою / К. Кирдяга // Рілля. – 1914. – Ч. 6. – С. 172-174.

Шишацький К. Нове життя на Україні // Рілля. – 1917. – Ч. 1. – С. 6-7.

Перший Всеукраїнський Агрономічно-Економічний з'їзд у Києві // Рілля. – 1917. – Ч. 5-6. – С. 73–76.

Шишацький К. Кооперація за дротом / К. Шишацький, О. Петрович // Сільський господар. – 1919. – Ч. 22-23. – С. 71–72.

Осмак К. Найближчі конкретні завдання в роботі сільськогосподарської кооперації по кооперуванню цукрово-бурякової площі / К. Осмак // Сільський господар. – 1924. – Ч. 11.– С. 8-13.

ЗМІСТ

Передне слово	
ЧАСТИНА 1. КОЗАЦЬКИЙ КРАЙ	
ЗВИТЯЖНОЇ МИРГОРОДЩИНИ	
Шишаки живі сторінки Гоголя, Кричевських і Довженка	
Я звав дружину Зіркою, бо вона зоріла на шляху мого життя	
Політичні університети	
Директорія. Втрачені можливості	
Редактор, публіцист, мовознавець	
Агентурна справа «Трест»	
Вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо	
Позбавлений права мешкати у містах	
Окупований Київ. Українська національна рада	
Львівський період. Благословення митрополита	
Великий збір	
Затриманий на прізвище Коваль	
Лук'янівська в'язниця. Робота зі свідками	
«Добровільні» зізнання	
Побратими	
Берія і Осьмак – зустріч, яка не відбулася	
ЧАСТИНА 2. ДУМКАМИ ГОРНУСЯ ДО РІДНИХ	
Ляля з великою надією задивлялася в майбутнє	
Частенько згадую Сорочинці і Люду	
Із листів Кирила і Людмили Осьмаків	

Наодинці з «Кобзарем»	
Люба моя донечко!	
Із листів Кирила Осьмака до любові Натусі	
Кінець мого життя може прийти несподівано і швидко	
Смерті немає, є любов і пам'ять серця	
Коментарі	
Біографічний довідник персоналій, імена яких зустрічаються в тексті	
Бібліографія публікацій про життєвий шлях К.І. Осьмака	

Науково-популярне видання

Жацько Віктор Олексійович

**КИРИЛО ОСЬМАК:
ЗАПОВІДАЮ ВАМ УКРАЇНУ**

роман-сповідь

Літературний редактор - Олена Лук'янчук

Коректор - Олена Харитоненко

Верстка - Дмитро Мироненко

У книжці використані матеріали й фото з видань:

“Літопис УПА”. - Т. 3. - К. ; Торонто, 2001. - 648 с.;

“Літопис УПА.”- Т. 4. - К. ; Торонто, 2002. - 596 с.;

“Літопис Української повстанської армії”. - Т. 26. - Торонто ; Львів :
Літопис УПА, 2001. - 656 с.

“Літопис Української повстанської армії”. - Т. 41. - Торонто ; Львів :
Літопис УПА, 2004. - 880 с.

Онуфрив М. Історичні паралелі: правда чи кривда // Інтернет-газета
«Історична правда», 2005. - 19 жовтня.

Фото про село Шишаки використані з Інтернет-видання “Полтавщина”.

Підписано до друку _____р.

Формат 84x108 1/32. Друк офсетний. Гарнітура Garamond.

Замовлення № ____.

Наклад 1000 примірників